

INSTYTUT SŁAWISTYKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
FUNDACJA SŁAWISTYCZNA

Mirosław Jankowiak

Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim

GWARY BIAŁORUSKIE NA ŁOTWIE
W REJONIE KRASŁAWSKIM
STUDIUM SOCJOLINGWISTYCZNE

JĘZYK NA POGRANICZACH

37

Komitet Redakcyjny

HANNA POPOWSKA-TABORSKA (przewodnicząca)
WIESŁAW BORYŚ, IRYDA GREK-PABISOWA, ZBIGNIEW GREŃ,
MAŁGORZATA KORYTKOWSKA, IRENA MARYNIAKOWA

INSTYTUT SŁAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK
FUNDACJA SŁAWISTYCZNA

MIROSŁAW JANKOWIAK

**GWARY BIAŁORUSKIE NA ŁOTWIE
W REJONIE KRASŁAWSKIM
STUDIUM SOCJOLINGWISTYCZNE**

Warszawa 2009

Publikację opiniowały do druku
Nina Barszczewska i Ewa Dzięgiel

**Wydanie publikacji dofinansowane
przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego**

Projekt okładki
Monika Handke

Redaktor
Joanna Pomorska

Skład i łamanie
Jerzy Pieńkowski

© Copyright by Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy
& Fundacja Slawistyczna
Printed in Poland

ISBN 978-83-89191-83-0

Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy (SOW)
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk
Pałac Staszica, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
tel. (0-22) 827 17 41, tel. (0-22) 657 28 49
sow-istan@wp.pl, www.istan.waw.pl

Dedykuję Rodzicom i Bratu

Spis treści

Od autora	11
1. Wstęp	14
1.1. Cel i metody badań	14
1.1.1. Cel badań	14
1.1.2. Metody badań	15
1.1.2.1. Metoda gromadzenia materiału	15
1.1.2.2. Metoda opisu socjolingwistycznego	19
1.1.2.3. Metoda opisu lingwistycznego	20
1.2. Materiał i źródła	22
1.3. Terminy zastosowane w monografii	23
1.4. Stan badań	27
1.4.1. Prace językoznawcze	28
1.4.2. Prace historyczne i etnologiczne	31
2. CHARAKTERYSTYKA REJONU KRASŁAWSKIEGO ...	33
2.1. Zarys historii rejonu krasławskiego (narodowości, kontakty językowe)	33
2.1.1. Historia polityczna	33
2.1.1.1. Dzieje najdawniejsze (do XII wieku)	33
2.1.1.2. Czasy niemieckie (XII–XVI wiek)	34
2.1.1.3. Czasy polskie (XVI–XVIII wiek)	34
2.1.1.4. Czasy carskie (od końca XVIII wieku do I wojny światowej)	35
2.1.1.5. Okres międzywojenny	36
2.1.1.6. Druga wojna światowa i czasy powojenne	37
2.1.2. Narodowości i kontakty językowe	37
2.1.2.1. Rosjanie	38
2.1.2.2. Polacy	38
2.1.2.3. Niemcy	39
2.1.2.4. Ukraińcy	39

2.1.2.5. Żydzi	40
2.1.2.6. Cyganie	40
2.2. Współczesna sytuacja językowa w rejonie krasławskim	40
2.2.1. Stopień opanowania języka państwowego i innych języków ...	41
2.2.1.1. Język łotewski	41
2.2.1.2. Język rosyjski	43
2.2.1.3. Język białoruski	43
2.2.1.4. Język polski	44
2.2.2. Ustawa o obywatelstwie	44
2.2.3. Ustawa o języku państwowym	47
2.2.4. Kategorie językowe w ustawodawstwie łotewskim	49
2.3. Skład narodowościowy w rejonie krasławskim	50
2.3.1. Mniejszość białoruska na Łotwie w świetle danych statystycznych	50
2.3.2. Charakterystyka demograficzno-ekonomiczna rejonu krasławskiego (podstawowe dane)	52
2.3.2.1. Krasław	53
2.3.2.2. Gmina Kapława	53
2.3.2.3. Gmina Piedruja	54
2.3.2.4. Gmina Indra	55
2.4. Tożsamość narodowa a język	56
2.4.1. Wyznaczniki tożsamości narodowej	56
2.4.2. Rola języka w kształtowaniu tożsamości narodowej	58
2.5. Podsumowanie	61
3. SOCJOLINGWISTYCZNE ASPEKTY FUNKCJONOWANIA GWAR BIAŁORUSKICH	63
3.1. Użytkownicy gwary białoruskiej	63
3.1.1. Grupy wyodrębnione na podstawie kryterium pochodzenia ...	63
3.1.1.1. Ludność autochtoniczna	63
3.1.1.2. Ludność przybyła z Białorusi	64
3.1.2. Grupy pokoleniowe	66
3.1.2.1. Pokolenie najstarsze	66
3.1.2.2. Pokolenie średnie	67
3.1.2.3. Pokolenie najmłodsze	67
3.2. Sfery funkcjonowania gwary białoruskiej w warunkach wielojęzyczności	67

3.2.1. Język w sferze rodzinno-sąsiedzkiej	68
3.2.1.1. Język w rodzinie	68
3.2.1.2. Język w sąsiedztwie	73
3.2.2. Język w sferze oficjalnej	78
3.2.2.1. Język w szkole	78
3.2.2.2. Język w sferze religii	88
3.2.2.3. Język w sferze administracyjno-publicznej	106
3.3. Świadomość językowa rozmówców	116
3.3.1. Stosunek do języka białoruskiego	116
3.3.2. Stosunek do języka rosyjskiego	118
3.3.3. Stosunek do języka polskiego	118
3.3.4. Stosunek do języka łotewskiego	119
3.4. Podsumowanie	120
 4. GWARY BIAŁORUSKIE W REJONIE KRASŁAWSKIM – WYBRANE CECHY	 125
4.1. Klasyfikacja gwar białoruskich w rejonie krasławskim	129
4.2. Wybrane cechy gwar białoruskich w rejonie krasławskim ..	130
4.2.1. Cechy fonetyczne	130
4.2.1.1. Akcent	131
4.2.1.2. Wokalizm	132
4.2.1.3. Konsonantyzm	138
4.2.2. Cechy fleksyjne	147
4.2.2.1. Fleksja imienna	147
4.2.2.2. Fleksja werbalna	149
4.2.3. Konstrukcje składniowe	151
4.2.4. Elementy leksyki	156
4.2.4.1. Różnice w słownictwie ludności przybyłej z Białorusi Za- chodniej i autochtonicznych Białorusinów	156
4.2.4.2. Słownictwo białoruskie	158
4.2.4.3. Słownictwo rosyjskie	158
4.2.4.4. Słownictwo polskie	159
4.2.4.5. Słownictwo bałtyckie	160
4.2.4.6. Mieszany charakter leksyki gwarowej w rejonie krasław- skim	161
4.3. Podsumowanie	169

5. ZAKOŃCZENIE	171
6. ANEKS	177
6.1. Wybór tekstów	177
6.1.1. Teksty gwarowe białoruskie	177
6.1.1.1. Teksty gwarowe autochtonicznych Białorusinów	177
6.1.1.2. Teksty gwarowe osób przybyłych z Białorusi Zachodniej	184
6.1.2. Inne teksty	195
6.2. Literatura	197
6.3. Lista informatorów	206
6.4. Spis miejscowości i nazw geograficznych wymienionych w pracy doktorskiej	216
6.5. Spis przebadanych miejscowości i miejscowości, z których przybyła przemieszczona ludność	218
6.6. Kwestionariusz zastosowany w badaniach	219
7. SUMMARY	226
8. ZDJĘCIA I MAPY	232

Krāslavai

Es tur bērnība rotaļājos ar baltajam smiltim,
Un visu mūžu, visu mūžu manām rokām ir silti;
Ir dūres lieluma sirds,
Bet tajā desmit pasaules ietilpt var,
Un desmit jūras ar krastiem var bojā iet.

Ud desmit jaunas pasaules var rasties,
Rasties un zust,
Un tikai vienu pasauli
Līdz elpas vilcienam pēdējam
Tu nepārstāj just.

Man Krāslavas mežu smarža visur lidzi iet.
Mani dzīvo Saules kalna mūžīga ausma un riets,
Adamova priežu cepures makoņos slien,
Kur krācainā Daugava leja
Visus zvaigznājus nesot, skrien.

Krāslava – mana jaunība, mana dzeja.
Kas mani ļauns – tas nav no tevis.
Viss labais, kas mani – to tu man devi.
Mana pilsēta – senā un jaunā.
Kas gan ar tevi mēroties var?

C. Dinere

Krasławowi

W dzieciństwie bawiłem się tam białym piaskiem,
I całe życie, całe życie moim rękom jest ciepło;
Serce mam wielkości pięści,
Ale może pomieścić dziesięć światów
I dziesięć mórz z brzegami może się w nim zmieścić.

I dziesięć nowych światów może powstać,
Powstać i zniknąć,
Jednego tylko świata
Do ostatniego tchnienia
Nie przestajesz czuć.

Idzie ze mną wszędzie zapach krasławskich lasów.
Mieszka we mnie Góry Słonecznej wieczny wschód i zachód,
Adamowskich sosen korony sięgają chmur,
Gdzie kręta Dźwina w dolinie
Biegnie, niosąc wszystkie gwiazdozbiory.

Krasław – moja młodość, moja poezja.
Co we mnie złego – to nie od Ciebie.
Wszystko, co we mnie – jest dane od Ciebie.
Moje miasto – dawne i nowe.
Co jeszcze z Tobą może się równać?

tłum. M. Jankowiak

Panorama Krasławia, 1875–1876 (akwarela)¹

¹ Zdjęcie ze zbiorów Krasławskiego Muzeum Historii i Sztuki.

Od autora

Specyfika pograniczy, ich zróżnicowanie narodowościowe, religijne i językowe, wzajemne przenikanie się kultur sprawia, że stanowią one doskonały obszar badawczy dla naukowców reprezentujących różne dyscypliny – językoznawców, historyków, etnologów czy socjologów. Z jednej strony ta różnorodność świadczy o bogactwie kulturowym, z drugiej jednak znacznie utrudnia prowadzenie badań terenowych. Pełne zrozumienie złożoności takiego obszaru możliwe jest tylko po przeprowadzeniu kompleksowych badań interdyscyplinarnych. Językoznawca, opisując sytuację socjolingwistyczną, nie może się zatem ograniczać tylko do synchronicznego opisu zaobserwowanych zjawisk językowych, ale musi uwzględnić uwarunkowania społeczno-historyczne.

Szczególnie interesujące jest pogranicze bałtycko-słowiańskie, w tym polsko-białorusko-litewskie, które doczekało się już licznych prac, tak z zakresu językoznawstwa, jak i innych dyscyplin naukowych. Nadzwyczaj pasjonującym obszarem okazał się rejon krasławski, znajdujący się w południowej części Łatgalii przy granicy z Białorusią. Reprezentuje on swoiste pogranicze pograniczy, gdzie obok siebie mieszkają Bałtowie (Łotysze, Łatgalczycy, Litwini), Słowianie (Rosjanie, Polacy, Białorusini, Ukraińcy), stykają się ze sobą liczne religie (katolicyzm, prawosławie, luteranizm i staroobrzędowość). Wszystko to na przestrzeni dziejów przyczyniło się do wykształcenia wielojęzyczności o wiele bardziej złożonej niż na innych pograniczach. Koegzystują tu obok siebie i przenikają się wzajemnie trzy języki (łotewski, rosyjski i polski) oraz liczne gwary (łatgalskie, białoruskie i polskie północnokresowe).

Gwary białoruskie, występujące w granicach administracyjnych współczesnej Białorusi, doczekały się już licznych i szczegółowych prac naukowych. Kwestie języka białoruskiego poza granicami państwa ciągle są jednak słabo zbadane bądź nie zajmowano się nimi wcale. Wyjątek stanowi tu tylko Białostoczczyzna i Wileńszczyzna. Smoleńszczyzna, Czernihowszczyzna i Łatgalia pozostawały przez dziesiątki lat terenem ledwie znanym i, pomimo swojej wartości, pomijanym przez naukowców. Moim zamierzeniem było choć częściowe wypełnienie tej luki przez napisanie niniejszej monografii, z nadzieją, że również w przyszłości obszar Smoleńszczyzny² i Czernihowszczyzny doczeka się prac naukowych.

Terytorium Łatgalii na wcześniejszych mapach zaliczane było do masywu gwar białoruskich zarówno przez Joachima Karskiego (*Etnograficzna mapa plemienia*

² Obszar Smoleńszczyzny rosyjscy dialektolodzy obecnie zaliczają do gwar rosyjskich, co widać chociażby na przykładzie mapy *Диалектологическая карта русского языка* stworzonej przez Kapitolinę Zacharową i Warwarę Orłową w 1964 roku, znajdującej się w książce [Русская диалектология 1964]. Również we współczesnym podręczniku do dialektologii rosyjskiej z 2005 roku Smoleńszczyzna została zaliczona do obszaru występowania gwar rosyjskich (pod nazwą *западная группа*). Autorzy wyliczają wiele cech (jak żydyński typ akania, dziekanie, ciekanie czy niezgłoskotwórcze ‘u’), które są typowo białoruskie, nie wspominają jednak wcale, że charakteryzują one pas północno-wschodnich dialektów białoruskich [Касаткин 2005: 265].

białoruskiego, 1903), jak i przez Moskiewską Komisję Dialektologiczną (*Dialektologiczna mapa języka ruskiego w Europie*, 1914). Mapy, wskazujące na granicę rozsiedlenia Białorusinów z końca XIX i początku XX wieku, sporządzone przez Karaskiego (1903), Ritticha (1875) i Downar-Zapolskiego (1919) również wskazują na przynależność części Łatgalii do etnosu białoruskiego. Tylko granica wytyczona przez Erkierta w 1863 roku przebiega na wschód od obecnej granicy państwowej, tj. przez Brasław.

Mając na uwadze kulturową złożoność rejonu krasławskiego, przedstawiłem w książce wiele zagadnień, które nie odnoszą się bezpośrednio do języka i sytuacji socjolingwistycznej społeczności białoruskiej tam zamieszkującej. Ich pominięcie uniemożliwiłoby jednak pełne zrozumienie specyfiki badanego obszaru. Z tego też powodu szerzej został opisany aspekt społeczno-historyczny (rys historyczny pogranicza białorusko-łotewskiego, charakterystyka narodów zamieszkujących te ziemie od stuleci, polityka językowa władz na przestrzeni dziesięcioleci czy zagadnienia identyfikacji i tożsamości narodowej). Funkcjonowanie gwar białoruskich ukazałem na tle innych języków tam rozpowszechnionych, uwzględniając wszystkie pokolenia informatorów, co umożliwiło szersze spojrzenie nie tylko na współczesną sytuację socjolingwistyczną w rejonie krasławskim, ale i prześledzenie jej z perspektywy prawie całego XX wieku.

Przeprowadzenie badań terenowych na obszarze tak zróżnicowanym kulturowo wymaga od naukowca rozległej wiedzy nie tylko językoznawczej (znajomości języka łotewskiego, rosyjskiego, polskiego i szerokiej wiedzy o gwarach białoruskich, łątgalskich i polszczyźnie północnokresowej), ale również historycznej i etnologicznej.

W trakcie długoletnich badań w Łatgalii pomagało mi wiele osób, dlatego też w tym miejscu pragnę serdecznie podziękować wszystkim, którzy przyczynili się do powstania tej monografii.

Szczególne podziękowania należą się doc. dr hab. Annie Zielińskiej za wieloletnią opiekę promotorską oraz prof. Irydzie Grek-Pabisowej za cenne wskazówki merytoryczne i wsparcie na każdym etapie mojej pracy. Ogromne podziękowania kieruję również pod adresem prof. Elżbiety Smułkowej za przekazaną wiedzę oraz dr hab. Niny Barszczewskiej i doc. dr hab. Ewy Dzięgiel, które podjęły się trudu zrecenzowania książki, a także za ich życzliwość i wnikliwe uwagi. Dr Annie Engelking, dr Małgorzacie Ostrówce, dr Beacie Biesiadowskiej-Magdziarz, Karolinie Lichtarowicz, Andrzejowi Tichomirowowi i Marcinowi Zieniewiczowi dziękuję za inspirujące rozmowy o Łatgalii i Białorusi, które pomogły mi w lepszym zrozumieniu tego obszaru.

W czasie licznych wyjazdów na Łotwę wiele życzliwych osób pomogło mi pokonać niemało trudności, z którymi badacz spotyka się na obcym sobie obszarze. Dziękuję szczególnie dr Annie Stafeckiej z Instytutu Języka Łotewskiego Akademii Nauk Łotwy za merytoryczną i organizacyjną opiekę oraz Józefowi Dobkiewiczowi z Domu Kultury w Krasławiu za nieocenioną pomoc organizacyjną w trakcie badań terenowych w rejonie krasławskim. Pragnę również serdecznie podziękować

prof. Janinie Kursiŕe-Pakule z Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łotewskiego w Rydze, Waldemarowi Gekiszowi i Alle Łomanowskiej z Krasławskiego Muzeum Historii i Sztuki, Taccianie Kazak z Łotewskiego Towarzystwa Kultury Białoruskiej, Andrzejowi Zambrzeckiemu, Oldze Jokste, Dzintrze Bukiewicz, Walentynie Bartul, ks. Edwardowi Woronieckiemu, ks. Marianowi Daleckiemu, ks. Januszowi Bulaszowi, o. Aleksandrowi oraz Wiktorii i Piotrowi Zajkowskim.

Dziękuję przede wszystkim moim Rozmówcom, którzy poświęcili cenny czas, odkrywając przede mną swój świat, opowiadając o życiu, tradycjach, języku – za ich ciepłowość, otwartość i wspaniałą gościnę. Szczególne podziękowania należą się Józefie Łowczynowskiej, Edwardowi Cyngielowi, Annie Kezice, Janowi Szwabowi, Nadzieździe Ozierskiej, Ninie Wasiliewej, Józefowi Szlapinowi, Źannie Korowackiej oraz Halinie i Reginie Baranowskim.

1. WSTĘP

1.1. CEL I METODY BADAŃ

1.1.1. CEL BADAŃ

Współczesne gwary białoruskie na ziemiach łotewskich nie były dotychczas obiektem interdyscyplinarnych studiów naukowych. Szersze badania dialektologiczne narzeczy białoruskich na Łotwie zostały przeprowadzone na początku XX wieku przez Karskiego oraz pod koniec lat 70. XX wieku przez grupę naukowców z Białoruskiej SRR, Łotewskiej SRR i Litewskiej SRR. Jednakże sytuacją socjolingwistyczną ludności posługującej się gwarą białorską w rejonie krasławskim nie zajmowano się do tej pory wcale³. Stan zachowania współczesnych gwar białoruskich oraz społeczny kontekst ich funkcjonowania wymagały zatem szerszego zbadania i opisanania.

Zamierzeniem moim jest przedstawienie w niniejszej monografii sytuacji socjolingwistycznej użytkowników gwary białoruskiej zamieszkujących Łotwę, a dokładniej trzy gminy rejonu krasławskiego (łot. *Krāslavas rajons*): Kapława, Piedruja i Indra (łot. *Kaplavas pagasts*, *Piedrujas pagasts*, *Indras pagasts*), które graniczą z Białorusią, oraz niewielkie miasteczko Krasław (łot. *Krāslava*)⁴. Pokażę, w jakich sytuacjach komunikatywnych i sferach życia społecznego funkcjonują gwary białoruskie, a także inne języki na tym obszarze. Wskażę jednocześnie na zależność pomiędzy uwarunkowaniami społeczno-historycznymi a sytuacją językową. W tej części książki analizie poddana zostanie wielojęzyczność trzech badanych grup społecznych – informatorów zamieszkujących rejon krasławski od wielu pokoleń oraz osób, które przybyły z Białorusi Zachodniej i Wschodniej⁵ po 1945 roku.

³ Więcej patrz rozdz. 1.4.1.

⁴ W rozprawie doktorskiej stosuję nazwy geograficzne w polskiej wersji językowej. Jeżeli polski oficjalny odpowiednik nie istnieje, podaję nazwę łotewską bądź białorską w polskim zapisie ortograficznym. Spis nazw geograficznych użytych w pracy oraz miejscowości zbadanych, a także miejsc, z których przybyła opisywana społeczność, znajduje się w Aneksie (punkty 6.4 i 6.5). Jeżeli w tekście pojawia się po raz pierwszy nazwa geograficzna, wówczas w nawiasie podaję odpowiedniki łotewskie bądź białoruskie.

⁵ W dalszej części rozprawy doktorskiej będę posługiwać się nazwami Białoruś Zachodnia oraz Białoruś Wschodnia. Nazwy te będą pisane wielką literą, funkcjonują bowiem w historiografii zarówno państw byłego ZSRR, jak i polskiej. Ich występowanie jest uwarunkowane historycznie – podpisanie traktatu ryskiego 18 marca 1921 roku, kończącego wojnę polsko-bolszewicką, przyczyniło się do po-

Omówiona zostanie również gwara białoruska, którą posługuje się najstarsze pokolenie badanej społeczności. Porównam język dwóch wydzielonych przeze mnie grup społeczności (ludności autochtonicznej, mieszkającej na badanym obszarze od wieków, oraz napływowej z Białorusi Zachodniej po 1945 roku⁶), zbadam także, czy na poziomie fonetyki, fleksji, leksyki i składni wyżej wymienione grupy zachowały odrębność językową, czy raczej nastąpiła już ich językowa unifikacja. Analizie nie zostanie poddany język trzeciej badanej grupy, do której zaliczają się osoby przybyłe z Białorusi Wschodniej. Stanowią one bowiem niewielki odsetek mieszkańców rejonu krasławskiego i dotarcie do najstarszego pokolenia rozmówców (tj. osób posługujących się tzw. *mową prostą*⁷) było praktycznie niemożliwe. Materiały odnoszące się do rozmówców z Białorusi Wschodniej zostaną zatem uwzględnione tylko przy opisie sytuacji socjolingwistycznej na wspomnianym obszarze.

W rozdziale 4, dotyczącym charakterystyki językowej, stawiam także pytanie, czy język, którym posługuje się obecnie najstarsze pokolenie rozmówców, można nazwać jeszcze gwarą białoruską, czy raczej, ze względu na jego duże nasycenie elementami języka rosyjskiego, należy już mówić o gwarach przejściowych białorusko-rosyjskich bądź mieszanych białorusko-rosyjskich.

1.1.2. METODY BADAŃ

1.1.2.1. METODA GROMADZENIA MATERIAŁU

Materiał wykorzystany w książce gromadziłem w dwojaki sposób. Pierwsza jego część, potrzebna do ogólnego opisu (rys społeczno-historyczny i dane statystyczne), została zebrana w trakcie kwerendy biblitecznej w Polsce, na Białorusi i Łotwie⁸. Pozostały materiał (niezbędny do opisu sytuacji językowej i charakterystyki

działu administracyjnego etnicznych ziem białoruskich. W granicach Polski pozostały województwa: poleskie, nowogródzkie, wileńskie i białostockie. Białoruś radziecką tworzyło natomiast sześć powiatów guberni mińskiej (bobrujski, mozyrski, słucki, ihumeński, borysowski i miński). Obszar Białorusi Wschodniej został powiększony 7 marca 1924 roku (o 15 powiatów ze składu guberni witebskiej, smoleńskiej i homelskiej) i w grudniu 1926 roku (dołączono wówczas powiaty homelski i rzeczyski, wchodzące wcześniej w skład Ukraińskiej SSR) [Mironowicz 1999: 55–57, 80].

⁶ Więcej patrz rozdz. 3.1.

⁷ Moi rozmówcy określają swoją gwarę najczęściej jako tzw. *mowę prostą* bądź *język zmieszany*, dlatego też w dalszej części monografii będę zamiennie używać tych trzech pojęć: gwara białoruska, *mowa prosta* i *język zmieszany*.

⁸ Materiały dotyczące mniejszości białoruskiej na Łotwie i rejonu krasławskiego (artykuły naukowe, książki, gazety, biuletyny i broszury, zdjęcia oraz inne materiały) zostały zebrane w następujących miejscach: Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Biblioteka Slawistyczna IS PAN, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Instytut Językoznawstwa im. Jakuba Kołasa Białoruskiej Akademii Nauk, Biblioteka Narodowa w Rydze, Instytut Języka Łotewskiego Akademii Nauk Łotwy, Centralna Biblioteka Łatgalii w Dyneburgu, miejska biblioteka w Krasławiu, Muzeum Historii i Sztuki Krasławia, biblioteki publiczne w Piedru i Indrze, Dom Kultury w Krasławiu, Białoruskie Towarzystwo Kulturalno-Oświatowe „Uzdym”, Łotewskie Towarzystwo Białoruskiej Kultury „Svitanak”, białoruska szkoła

gwar) pochodzi z badań terenowych przeprowadzonych przeze mnie osobiście. Są to przede wszystkim nagrania rozmów odbytych z informatorami mające charakter tekstów ciągłych, liczne notatki, listy oraz zdjęcia. Kilka wywiadów z młodzieżą przeprowadziłem z wykorzystaniem Internetu.

W celu lepszego i pełniejszego zrozumienia sytuacji językowej na badanym obszarze uczestniczyłem w mszach, zarówno w kościołach katolickich, jak i w cerkwiach prawosławnych (także w chrzcie, ślubie czy pierwszej komunii świętej), lekcjach szkolnych i spotkaniach rady nauczycielskiej, imprezach kulturalnych. Odwiedziłem liczne cmentarze katolickie, prawosławne oraz cmentarze staroobrzędowców. Odbyłem wiele rozmów z pracownikami urzędów gminnych, domów kultury, bibliotek, szkół mniejszości narodowych, urzędu stanu cywilnego, punktów medycznych, poczty, służb pogranicznych, sklepów; rozmawiałem ponadto z księżmi katolickimi i duchownymi wyznania prawosławnego oraz z członkami i działaczami białoruskich organizacji społeczno-kulturalnych (towarzystw, zespołów muzycznych).

Wybór informatorów

W trakcie badań terenowych ogromne znaczenie miał odpowiedni dobór informatorów według wcześniej ustalonych kryteriów (głównie językowego i/lub narodowościowego). Burzliwe dzieje tego regionu, częste zmiany władz, liczne migracje oraz współistnienie w rejonie krasławskim różnych narodowości i grup etnicznych (Łotysze, Łatgalczyki, Polacy, Rosjanie, Białorusini, Litwini, Cyganie, Ukraińcy i inni), a także religii (katolicy, prawosławni, luteranie, staroobrzędowcy) miały i wciąż mają ogromny wpływ na identyfikację i poczucie tożsamości narodowej ludności zamieszkującej wskazany obszar. Mozaika kulturowo-narodowościowa sprawia, że eksploratorom często jest niezmiernie trudno określić, jakiej narodowości jest dana osoba, wpis narodowości w dokumentach nie zawsze bowiem odpowiada stanowi faktycznemu. Niejednokrotnie sami informatorzy proszeni o podanie narodowości na początku rozmowy określali się jako Polacy, a w dalszej części wywiadu mówili już o sobie jak o Białorusinach. Dotyczy to szczególnie ludności przybyłej z zachodniej Białorusi; w tym przypadku można mówić o niestabilnym, wręcz labilnym białorusko-polskim poczuciu tożsamości narodowej⁹. Problem ten w mniejszym stopniu dotyczy także ludności autochtonicznej. Natomiast osoby przybyłe ze wschodniej Białorusi zazwyczaj bez wahania określały swoją narodowość jako białoruską.

podstawowa w Rydze, urzędy gminne w Krasławiu, Kapławie, Indrze, Piedrui, kościoły w Krasławiu, Piedrui oraz informacje uzyskane od wielu osób prywatnych.

⁹ Rozpatrując zagadnienie identyfikacji i tożsamości narodowej w obrębie całej rodziny, rozpoczynając przy tym od dziadków, a kończąc na dzieciach i młodzieży, można nawet mówić o potrójnym poczuciu tożsamości, tj. dziadkowie mogą uważać się za Polaków, średnie pokolenie za Białorusinów, młodzież natomiast wykazuje już silne przywiązanie do państwowości łotewskiej.

Na deklaracje badanych osób ma wpływ również osoba badacza. Rozmówcy na początku wywiadu zwykle podawali narodowość polską, spodziewali się bowiem, że jako Polak będę chciał rozmawiać z Polakami. Jednak w trakcie wzajemnego poznawania się wielokrotnie mówili już o sobie jako o Białorusinach.

Mając na uwadze złożoność sytuacji językowej w rejonie krasławskim, kierowałem się przy wyborze informatorów wieloma czynnikami. W przypadku najstarszego pokolenia uwzględniałem przede wszystkim posługiwanie się gwarą białoruską. Należy jednak zaznaczyć, że gwarą białoruską, nazywaną powszechnie przez wielu naukowców *moŭą prostą*¹⁰ (a przez część badanych również *językiem zmieszonym*), posługuje się ludność pochodzenia zarówno białoruskiego, jak i polskiego. Natomiast przy wyborze informatorów średniego i młodszego pokolenia brałem pod uwagę deklarowaną przez rozmówcę narodowość. Osoby w tym wieku posługują się językiem rosyjskim, choć nierzadko z białoruskimi cechami gwarowymi. Kolejnymi kryteriami wyboru informatorów były takie czynniki, jak pochodzenie i wiek.

Przy opisie sytuacji socjolingwistycznej podzieliłem badaną społeczność na grupy, opierając się na parametrach historyczno-geograficznych oraz społeczno-demograficznych¹¹, przede wszystkim zaś na pochodzeniu. Pierwszą grupę stanowi ludność autochtoniczna¹², drugą (składającą się z dwóch podgrup) – osoby przybyłe z Białorusi Zachodniej i Wschodniej. Są to zatem:

- osoby urodzone i mieszkające na Łotwie od wielu pokoleń;
- osoby urodzone na tzw. Białorusi Zachodniej, które przyjechały na Łotwę po 1945 roku;
- osoby urodzone na tzw. Białorusi Wschodniej, które przyjechały na Łotwę po 1945 roku.

Drugim ważnym kryterium podziału jest wiek informatorów:

- osoby urodzone przed II wojną światową, przede wszystkim uczęszczające do szkoły przed II wojną¹³;

¹⁰ Gwarę białoruską, która funkcjonuje na pograniczu białorusko-polsko-litewsko-łotewskim, wielu naukowców nazywa, idąc za słowami samych badanych, *moŭą prostą*, m.in. [Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1993: 161–172; Engelking 1996: 177–183; Maryniakowa, Grek-Pabisowa, Zielińska 1996: 8; Kabzińska 1999: 66–69; Morita 2002: 147–153; Morita 2004: 151–159; Ostrówka 2005: 195–211] oraz wielu innych.

¹¹ Obecna sytuacja językowa w rejonie krasławskim jest w dużej mierze wynikiem uwarunkowań historycznych oraz zmian społeczno-ekonomicznych, jakie zaszły po II wojnie światowej (migracje ludności czy rozwój rolnictwa w związku z tworzonymi kolchozami). Do czynników warunkujących znajomość i posługiwanie się językami (gwarą) można zaliczyć także: wiek, pochodzenie społeczne, wykształcenie, zawód czy płeć. Powyższe parametry społeczno-demograficzne omawia szeroko [Kurek 1995: 23].

¹² W dalszej części monografii, opisując Białorusinów, którzy zamieszkują Łotwę od pokoleń, oprócz formy „autochtoniczni Białorusi” będę używał również następujących określeń: „łotewscy Białorusini” oraz „miejscowi Białorusini”, w przeciwieństwie do osób, które przybyły do rejonu krasławskiego z terenów Białorusi.

¹³ Wobec osób należących do tej grupy będę również stosował nazwę „pokolenie najstarsze”.

- osoby urodzone po II wojnie światowej lub w trakcie wojny, tj. niepamiętające czasów przedwojennych¹⁴;
- młodzież i dzieci¹⁵.

Powyższy podział wskazuje na znaczne zróżnicowanie na poziomie funkcjonowania języków (sytuacji socjolingwistycznej, a także stanu zachowania gwary) i świadomości narodowej. Różnice widoczne są już przy porównaniu najstarszego pokolenia informatorów, którzy urodzili się przed II wojną światową. Osoby pochodzące z Białorusi Zachodniej, w mniejszym stopniu autochtoniczni Białorusini, znają język polski (zazwyczaj posługują się regionalną odmianą północnokresową języka polskiego). Z polszczyzną nie miały kontaktu z kolei osoby przybyłe z Białorusi Wschodniej. Natomiast ludność pochodząca z ziem białoruskich, które do 1939 roku nie należały do Polski, tylko w niewielkim stopniu potrafi posługiwać się językiem łotewskim.

W pokoleniu średnim występują różnice pomiędzy ludnością przybyłą z Białorusi (zarówno Wschodniej, jak i Zachodniej), która zna białoruski język literacki (wyuczony przede wszystkim w szkole), a osobami urodzonymi na Łotwie, które nim nie władają. Wśród młodzieży i dzieci widoczny jest brak większego zróżnicowania na poziomie języka, wszyscy posługują się językiem rosyjskim i językiem łotewskim (wyuczonym w szkole).

W celu porównania wybranych cech języka dwóch wydzielonych grup, zgodnie z przyjętymi w dialektologii zasadami, kierowałem się wyborem najstarszych respondentów zupełnie bez wykształcenia lub tych, którzy ukończyli tylko kilka klas, gdyż to oni najlepiej mogli zachować system gwarowy. W przypadku łotewskich Białorusinów wybierałem informatorów zamieszkujących stale w jednej miejscowości. Natomiast spośród osób pochodzących z Białorusi wybrałem tych, którzy przybyli bezpośrednio z miejsca swego urodzenia bądź przemieszczali się tylko w najbliższej okolicy (tj. w granicach trzech omawianych gmin). Głównym kryterium wyboru informatorów jest więc ich miejsce urodzenia oraz wiek.

Sposób przeprowadzania wywiadu

W przeprowadzonych badaniach, którymi zostali objęci przedstawiciele wszystkich pokoleń respondentów, wykorzystałem elementy metody biograficznej, opierającej się na wywiadach swobodnych, tylko lekko sterowanych przez badacza¹⁶. Zbierałem zazwyczaj wypowiedzi spontaniczne, nie posługując się ankietą używaną w badaniach dialektologicznych, choć czasami, pod koniec rozmowy, zadawałem konkretne pyta-

¹⁴ W dalszej części książki będę określał tę grupę jako „pokolenie średnie”. Są to osoby mające ponad 30 lat.

¹⁵ Grupę tę, tj. osoby do 30. roku życia, będę nazywać „pokoleniem najmłodszym”.

¹⁶ Kwestię badań metodą biograficzną szeroko poruszają [Kłoskowska 1996; Kabzińska 1999: 16–20].

nia dotyczące np. desygnatów i ich nazw. Miało to na celu sprawdzenie, czy w języku informatora występują interesujące mnie cechy gwarowe i jaki jest zasięg słownictwa białoruskiego. Do sytuacji takich dochodziło jednak sporadycznie i zwykła rozmowa zazwyczaj wystarczała, żeby na podstawie nagrania opisać wybrane cechy języka.

W trakcie rozmowy posługiwałem się zestawem pytań wykorzystywanym przez badaczy do opisu sytuacji socjolingwistycznej. Został on oparty na kwestionariuszu opracowanym przez Annę Engelking¹⁷, a następnie znacznie przeze mnie rozszerzonym i przystosowanym do badania charakteryzowanego obszaru. Uzupełniłem go o pytania dotyczące języka łotewskiego i gwar łatgalskich oraz inne zagadnienia odnoszące się do uwarunkowań społeczno-historycznych rejonu krasławskiego¹⁸. W czasie rozmowy nie wypełniałem jednak konsekwentnie po kolei kwestionariusza, ale pozwalałem badanemu na dość swobodną wypowiedź, lekko nakierując go na interesujące mnie kwestie. Wywiad poruszał zazwyczaj takie problemy, jak: sytuacja językowa we wsi, tożsamość narodowa, tradycje i obyczaje, historia społeczności i okolic oraz współczesne życie na Łotwie i Białorusi.

Rozmowy z informatorami odbywały się w sytuacji oficjalnej, zazwyczaj w domu lub przed domem rozmówcy. W trakcie wywiadu zawsze informowałem, skąd pochodzę, nie ukrywałem także, że cała rozmowa jest nagrywana. Dyktafon oraz notatnik zawsze znajdowały się w miejscu widocznym dla informatora. Choć nie pochodzę z rejonu krasławskiego, nie byłem osobą całkowicie obcą. Bardzo pomógł mi fakt, że mieszkalem u tutejszych ludzi wiele tygodni, co umożliwiało mi obserwowanie badanej społeczności w sposób naturalny. Łącznie spędziłem w badanych gminach ponad cztery miesiące.

Podczas wywiadu sprawdzałem również kompetencje językowe rozmówców – czy posługują się innymi językami, a jeżeli tak, to na jakim poziomie. Sprawdzanie powyższych kompetencji dotyczyło języka łotewskiego, białoruskiego języka literackiego i języka polskiego (ogólnego oraz polszczyzny północnokresowej). Odbywało się to zazwyczaj pod koniec rozmowy, aby nie przerywać toku myślowego rozmówcy.

Wywiady były przeprowadzane w dwóch językach. Ze średnim pokoleniem informatorów i młodzieżą rozmawiałem po rosyjsku, natomiast z osobami starszymi w języku zbliżonym do ich gwary, tj. łączącym cechy języka białoruskiego i rosyjskiego¹⁹.

¹⁷ Kwestionariusz ten został przygotowany przez Annę Engelking na potrzeby badań terenowych pogranicza białorusko-rosyjskiego dla sesji naukowej Szkoły MSH-OBTA Uniwersytetu Warszawskiego. Sesja ta odbyła się w przygranicznej miejscowości Horki k. Mohylewa na Białorusi 29 VI–10 VII 2004 roku.

¹⁸ W Aneksie (6.6) załączam pełny kwestionariusz.

¹⁹ Zamierzeniem moim było opisanie stanu faktycznego gwary białoruskiej w rejonie krasławskim. Prowadzenie przeze mnie rozmowy w białoruskim języku literackim (odróżniającym się od opisywanej gwary leksykalnie) bądź w rosyjskim języku literackim (o innej fonetyce i morfologii niż mowa rozmówców) wpływałoby na jakość języka informatorów.

1.1.2.2. METODA OPISU SOCJOLINGWISTYCZNEGO

W opisie sytuacji socjolingwistycznej społeczności posługującej się gwarą białoruską wykorzystałem metodę *domain*, zgodnie z którą użycie konkretnego języka w danej sferze (ang. *domain*) zależy od kontekstu sytuacji komunikatywnej, jak miejsce, partner czy temat rozmowy. Można wyodrębnić podstawowe sfery: rodzina, sąsiedztwo, nauka, praca i religia, przy czym listę tę można rozszerzyć [Fishman, Cooper, Ma 1971]. Na potrzeby niniejszej pracy wyodrębniłem następujące sfery funkcjonowania języków (gwar): sferę nieoficjalną, czyli rodzinno-sąsiedzką (rodzina, sąsiedztwo), oraz sferę oficjalną (szkoła, religia i sfera administracyjno-publiczna).

Przy opisie sytuacji socjolingwistycznej pod uwagę zostało wzięte funkcjonowanie następujących języków i gwar: gwary białoruskie, język łotewski, gwary łątgalskie, język polski (ogólny i polszczyzna północnokresowa), język rosyjski oraz białoruski język literacki. Rozdział dotyczący sytuacji socjolingwistycznej poszerzyłem o liczne cytaty zapisane alfabetem łacińskim w zapisie półortograficznym.

1.1.2.3. METODA OPISU LINGWISTYCZNEGO

Rejon krasławski, ze względu na wielojęzyczność i wielokulturowość, jest obszarem niezwykle trudnym do badania, wymaga bowiem od badacza dobrej znajomości uwarunkowań społeczno-historycznych, znajomości języków: polskiego, rosyjskiego, białoruskiego, łotewskiego i wiedzy o gwarach białoruskich, łątgalskich oraz polszczyźnie północnokresowej. Nie podejmuję się całościowego omówienia sytuacji językowej i pełnej charakterystyki językowej badanego obszaru, ponieważ przerasta to znacznie postawione w monografii cele i możliwości autora. Zostały więc poruszone i zasygnalizowane tylko wybrane kwestie. Porównanie języka dwóch grup społeczności obejmie zatem tylko te cechy, które wskazują na jego zróżnicowanie bądź podobieństwo w zakresie fonetyki, fleksji, leksyki i składni, a także na stopień zrusyfikowania języka. W rozdziale tym załączyłem liczne cytaty przedstawione w zapisie fonetycznym (w części dotyczącej fonetyki i fleksji) oraz półortograficznym (leksyka i składnia).

Kanon tekstów składa się z 240 znormalizowanych stron maszynopisu²⁰; na każdą z omawianych grup społecznych przypada po 120 stron tekstu i jednakowa liczba informatorów²¹. Zebranie jednakowych metodologicznie próbek, niezbędnych do kompleksowego zanalizowania gwary, było jednak niemożliwe, co jest uwarunkowane licznymi parametrami socjolingwistycznymi²². Na rodzaj zebranego materiału wpływają parametry społeczno-demograficzne i komunikatywne, dotyczące

²⁰ Każda strona liczy 1800 znaków.

²¹ Na każdą grupę przypada po dziesięciu informatorów. Dotarcie do większej liczby osób, mianowicie do autochtonicznych Białorusinów, było ograniczone, z tego też powodu zmniejszyłem liczbę rozmówców przy analizie gwary, aby dwie omawiane grupy były jednolite pod względem wielkości próbek.

²² Kwestię parametrów socjolingwistycznych wpływających na stan zachowania gwary i jej charakter omówiła szeroko [Kurek 1990: 20–30]. Zagadnienia te poruszył w swoim artykule także [Lubaś 1996: 41–46].

przeprowadzania samego wywiadu, co powoduje, że każda odbyta z informatorem rozmowa jest inna. Poniżej wymieniam najważniejsze parametry:

- wiek informatorów: wszyscy rozmówcy, których mowa została wzięta pod uwagę przy analizie języka, mają ponad 70 lat, jednak różnica pomiędzy nimi wynosi niekiedy prawie 30 lat;
- wykształcenie: większość rozmówców ukończyła tylko kilka klas, jednak nierzadko w różnych szkołach – w okresie międzywojennym (polskich, łotewskich, białoruskich) bądź w czasie II wojny światowej (szkoły rosyjskie lub białoruskie);
- płeć: mężczyźni zazwyczaj służyli w armii (przede wszystkim rosyjskiej), dlatego też ich język jest bardziej zrusyfikowany niż mowa kobiet;
- pochodzenie społeczne (chłopskie, miejskie, szlacheckie itd.);
- wykonywany zawód;
- kontakt informatorów z różnymi grupami językowymi (na badanym obszarze mieszkają autochtoniczni Białorusini, Białorusini przybyli do rejonu krasławskiego po 1945 roku, Polacy, Rosjanie, Ukraińcy, Łotysze, w tym Łatgalczyzy i in.);
- narodowość i język współmałżonka;
- wyznanie rozmówcy;
- dostępność mediów (białoruskich, rosyjskich, łotewskich, polskich);
- temat rozmowy: wywiady miały charakter swobodnej konwersacji, tylko lekko sterowanej przez badacza, w związku z czym poruszana była różna tematyka, w zależności od informatora;
- rozmówcy;
- czas rozmowy: im dłużej rozmawia się z informatorem, tym rzadziej wykorzystuje on elementy charakterystyczne dla języka ogólnego; ze względu na swobodny charakter wywiadu czas rozmowy był zróżnicowany;
- miejsce rozmowy.

Uwzględnienie wszystkich wyżej wymienionych parametrów społeczno-demograficznych przy opisie gwary białoruskiej oznaczałoby zatem wydzielenie około 10 grup i nawet kilkudziesięciu podgrup, co biorąc pod uwagę możliwości badacza, a także problem z dotarciem do odpowiedniej liczby rozmówców, którzy odpowiadaliby w pełni założeniom metodologicznym, jest nierealne. Do kwestii tej nawiązuję także we wstępie rozdziału 4.

Na omawianym obszarze decydującą rolę odgrywają przede wszystkim wiek, wykształcenie i pochodzenie (w znaczeniu administracyjnym). Inne parametry socjolingwistyczne mają o wiele mniejsze znaczenie.

Ze względu na to, że głównym wyznacznikiem języka mówionego jest jego wariantowość, a nie jednorodność, przy porównaniu gwary dwóch grup społecznych, które

historycznie należą do jednego obszaru dialektalnego, ale rozdziela je obecnie granica administracyjna, należy posłużyć się analizą ilościową. Uwzględnia ona częstotliwość występowania poszczególnych cech językowych zarówno dla całej społeczności, jak i poszczególnych informatorów. Metodę analizy ilościowej szerzej opisuję w rozdziale 4.

1.2. MATERIAŁ I ŹRÓDŁA

Badania nad obecnością gwar białoruskich na Łotwie odnoszą się geograficznie do trzech gmin graniczących z Białorusią, są to mianowicie: gmina Kapława, gmina Indra i gmina Piedruja oraz miasto Krasław; łącznie stanowi to 26 wiosek i jedno miasto. W gminie Kapława zostały przebadane następujące miejscowości: Kapława (Kaplava), Nowosielce (Novosełci), Warnawicze (Varnaviči), Rożupole (Rožupole), Upmale (Upmale), Teńki (Tenķi), Dworzyszcz (Dvorišči), Gaisieli (Gaisieļi), Malini (Māļini), Stirbli (Stirbli), Saulkrasti (Saulkrasti), Matuliszki (Matuliški), Vecborne (Vecborne); w gminie Piedruja: Piedruja, Aleksandrowa (Aleksandrova), Krzywosielce (Krivoseļci), Stremki, Bieriozki (Berjozki), Dworczański (Dvorčani), Lupandy, Gorbaczowa (Gorbačova); w gminie Indra: Indra, Dargielewo (Dargeļeva), Biełoje (Baltā), Wajculewo (Vaicūleva), Wajwody (Vaivodi).

Omawiany teren charakteryzuje się największym odsetkiem ludności białoruskiej na Łotwie. W dwóch gminach – indryckiej i piedrujskiej, według oficjalnych danych, Białorusini stanowią ponad połowę ludności – odpowiednio 58,4% [*Enciklopēdija* 2001: 354] i 58,6% [*Enciklopēdija* 2002: 169]; również w gminie Kapława oraz w Krasławiu odsetek osób tej narodowości jest znaczny. Z drugiej strony jest to obszar najbardziej zróżnicowany narodowościowo, co sprawia, że stanowi on doskonały teren do badań socjolingwistycznych, poczynając od niewielkich wsi i chutorów²³, po większe wioski (jak licząca 150 mieszkańców Piedruja) i wieś typu miejskiego (Indra z liczbą mieszkańców zbliżającą się do 1000 osób). Obraz uzupełnia sytuacja socjolingwistyczna niewielkiego miasteczka Krasław, liczącego nieco ponad 10 tys. mieszkańców.

Cały badany obszar administracyjnie należy do rejonu krasławskiego, zaliczany jest jednak do dwóch krain historycznych. Dwie gminy – indrycka i piedrujska oraz miasto Krasław²⁴ znajdują się na obszarze Łatgalii (łot. Latgale). Trzecia gmina – kapławska jest częścią składową Zemgalii (łot. Zemgale)²⁵.

²³ Badany obszar charakteryzuje się dużą liczbą niewielkich wiosek, liczących czasem po kilka domostw, oraz licznych chutorów. Rozdrobnienie to jest efektem przedwojennej polityki władz łotewskich, prowadzonej w celu podniesienia wydajności gospodarstw.

²⁴ Lewobrzeżna część Krasławia – Priedaine (pol. Przysań) znajduje się w granicach Zemgalii. W dalszej części pracy doktorskiej będę rozdzielać obydwie części miasta ze względu na różną sytuację socjolingwistyczną.

²⁵ Przynależność do różnych krain historycznych ma również wpływ na sytuację socjolingwistyczną, a przede wszystkim na identyfikację i tożsamość narodową. Najsilniejsze poczucie białorusko-

W monografii został wykorzystany materiał zebrany przeze mnie w trakcie wypraw terenowych w latach 2004–2007. W listopadzie 2004 roku odbyła się pierwsza dwutygodniowa ekspedycja rekonesansowa. Kompleksowe, dwumiesięczne badania terenowe przeprowadziłem w lipcu i sierpniu 2005 roku. Trzeci raz wyjechałem w sierpniu 2006 roku w celu uzupełnienia brakującego materiału.

Podstawą do opisanie sytuacji socjolingwistycznej i charakterystyki gwary były nagrania magnetofonowe, w mniejszym stopniu notatki oraz korespondencja prowadzona przeze mnie z poznanymi osobami (listy oraz e-maile). Materiał zebrałem w 26 wioskach i Krasławiu (łącznie ponad 100 rozmówców oraz ponad 120 godzin nagrania). Do opisu socjolingwistycznego wybrałem ponad 50 godzin nagrań. W celu analizy wybranych cech językowych ograniczyłem się do materiału pochodzącego od 10 informatorów z każdej omawianej grupy (autochtoniczni Białorusini oraz przybyli po 1945 roku z Białorusi Zachodniej), po około jednej godzinie nagrania na osobę (12 stron znormalizowanego maszynopisu), co daje łącznie około 20 godzin. Większość wywiadów odbyłem z osobami najstarszego pokolenia. Największy problem (wyłączając Krasław) stanowiło dotarcie do młodzieży, ponieważ wiele młodych osób w celach zarobkowych wyjechało za granicę (przede wszystkim do Irlandii i Wielkiej Brytanii) bądź do dużych miast (Ryga, Dyneburg).

1.3. TERMINY ZASTOSOWANE W MONOGRAFII

W monografii będę się posługiwać wybranymi terminami z zakresu teorii kontaktów językowych, socjolingwistyki, etnologii i teorii kultury. Pojęcia te nie są jednakowo rozumiane przez wszystkich naukowców, co jest zazwyczaj uwarunkowane specyfiką badanego obszaru oraz poruszaną tematyką. Poniżej podaję definicje, które uznałem za najbardziej odpowiednie w związku z opisem sytuacji w rejonie krasławskim.

Kontakt językowy

Pojęcie *kontaktu językowego* przyjmuję w tradycyjnym znaczeniu za Urielem Weinreichem, który zaznacza, że języki są w kontakcie, kiedy jedna osoba używa naprzemiennie języków, a miejscem kontaktu jest indywidualne użycie języka [Weinreich 1974: 1]. *Kontakt językowy* jest wynikiem wielojęzyczności komunikujących się osób²⁶. Można więc mówić o *przełączaniu kodu*, czyli zmianie języka (która obejmuje całe jednostki tekstowe) w zależności od kontekstu sytuacyjnego, oraz niesystemowym przenikaniu cech jednego języka do innego.

ści występuje w gminie Indra oraz gminie Piedruja (czyli w Łatgalii), mniejsze (tj. ciężące ku polskości) w gminie Kapława (a więc Zemgalii).

²⁶ Zielińska zwraca uwagę na fakt, że można wyróżnić pewne typy kontaktu językowego: kontakt językowy uwarunkowany bilingwizmem oraz nieuwarunkowany bilingwizmem [Zielińska 1996: 18].

Pojęcie *dyglosja* na stałe do literatury przedmiotu wprowadził Charles Ferguson w 1959 roku. Charakteryzuje ona według niego sytuację, w której dwa różne warianty tego samego języka są używane obok siebie, ale dla odmiennych sfer funkcjonalnych. *Dyglosję* charakteryzuje m.in. opozycja: język o wyższym prestiżu – język o niższym prestiżu [Ferguson 1959: 325–340]. Jednak pierwszy rozróżnienie pomiędzy *bilingwizmem* a *dyglosją* w 1880 roku poczynił francuski językoznawca zajmujący się językiem greckim, wydzielając dwa warianty tego języka: niski (język ludu) i wysoki (klasyczny, używany w sferach oficjalnych i w piśmie) [za: Zielińska 2003: 97, 98].

Z kolei tradycyjną definicję *bilingwizmu* podaje Weinreich [Weinreich 1974: 1, 2], określając ją jako posługiwanie się dwoma językami lub ich większą liczbą przez indywidualną osobę lub wspólnotę komunikatywną.

W niniejszej monografii będę wyróżniał trzy typy wielojęzyczności uwzględniające specyfikę białoruską, a doprecyzowane na potrzeby białoruskiego obszaru językowego przez Elżbietę Smułkową.

Bilingwizm bez dyglosji zachodzi wówczas, gdy dwa języki są używane naprzemiennie, niezależnie od rozgraniczenia ich funkcji czy też sfer wykorzystania. Charakterystyczne dla takiego typu *bilingwizmu* jest przełączanie kodu w obrębie jednego aktu komunikacyjnego.

Dyglosja bez bilingwizmu, zjawisko dosyć rzadkie, występuje wówczas, gdy osoba nieznająca jakiegoś języka posługuje się zwrotami w tym języku. Taka sytuacja zachodzi nierzadko na Łotwie, kiedy ludność słowiańska musi czasami porozumieć się po łotewsku w sytuacjach oficjalnych, nie znając *de facto* tego języka²⁷.

W trakcie badań terenowych przeprowadzanych na wsi można również zwrócić uwagę na *paradyglosję*, swoisty *bilingwizm* na poziomie ludowym. Charakteryzuje ona taką sytuację komunikacyjną, kiedy gwarę ludową (dobrze zachowaną w sferze rodziny i sąsiedztwa) w kontaktach zewnętrznych zastępuje tzw. *trasianka* (na Białorusi) bądź gwara nasycona rusycyzmami (niejako o wyższym prestiżu). Taką *paradyglosję* można by umiejscowić pomiędzy *bilingwizmem z dyglosją* a *dyglosją bez bilingwizmu* [Smułkowa 2000: 93].

Bilingwizm z dyglosją widoczny jest wtedy, kiedy mamy do czynienia z ludnością dwujęzyczną, a funkcje obu (czy też więcej) języków są wyraźnie i zwyczajowo rozdzielone²⁸.

²⁷ Wielokrotnie byłem świadkiem takiej sytuacji. Poniżej podaję jeden z takich przypadków z 19 sierpnia 2006 roku: kierowca, który wiozł mnie z Indry do Piedrui (nieznający języka łotewskiego), został zatrzymany przez policję w celu kontroli. Policjant zwrócił się do niego po łotewsku z prośbą o pokazanie dokumentów. Kierowca odpowiedział tylko po łotewsku: *Lūdzu krieviski* („Proszę mówić po rosyjsku”), aby móc się w ogóle porozumieć. Pozostała część rozmowy odbyła się już po rosyjsku.

²⁸ Kwestie *bilingwizmu i dyglosji* z uwzględnieniem specyfiki białoruskiej omawia [Smułkowa 2000: 90–100].

Pogranicze językowe

Zagadnienie *pogranicza* doczekało się już licznych monografii. Przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych opisywali fenomen pograniczny z punktu widzenia etnografii, socjologii, socjolingwistyki, literaturoznawstwa i kulturoznawstwa, antropologii czy nawet pedagogiki. Z tego też powodu pojęcie *pogranicza* było definiowane w różnoraki sposób²⁹.

Również pojęcie *pogranicze językowe* nie doczekało się jednolitego, ściśle terminologicznego opisu. W monografii określenie to będzie oznaczało pewien obszar, na którym bezpośrednio stykają się i przenikają języki i gwary różnych narodów, sąsiadujących ze sobą bądź zamieszkujących jeden obszar. Charakter *pogranicza językowego* jest przeważnie uwarunkowany czynnikami pozajęzykowymi, na które miały wpływ zdarzenia historyczne [Smułkowa 2002b: 425].

Język prymarny i sekundarny

Pod pojęciem *język prymarny* rozumiem kod używany w życiu codziennym, który funkcjonuje w obrębie rodziny i jest przekazywany z pokolenia na pokolenie bez pośrednictwa innego języka [Zawadowski 1961: 9–15].

Język sekundarny jest językiem wyuczonym w szkole bądź w wyniku kontaktów z osobami posługującymi się innym językiem. Uwarunkowania społeczno-historyczne nierzadko sprawiają jednak, że osoby dorosłe w życiu codziennym zaczynają używać języka, który w pierwszej fazie życia odgrywał rolę drugorzędną. Białorusini zazwyczaj w dzieciństwie posługiwali się gwarą białoruską, a obecnie językiem codziennych kontaktów stał się dla nich język rosyjski. Dlatego ważne jest poszerzenie definicji *języka prymarnego i sekundarnego* o kryterium historyczne, a dokładniej o kolejność akwizycji języka. W takiej sytuacji *językiem prymarnym* będzie język nabyty w dzieciństwie (choć nierzadko nieużywany obecnie przez informatorów średniego pokolenia), czyli gwara białoruska, a *językiem sekundarnym* pozostanie rosyjski (który może być w tym momencie językiem codziennych kontaktów)³⁰.

Gwary mieszane i przejściowe

Obydwa terminy znane są w językoznawstwie od dawna. Pojęcia te omawiali m.in.: Mieczysław Małecki [Małecki 1933: 80–90], Zdzisław Stieber [Stieber 1974: 33–65], Tadeusz Zdancewicz [Zdancewicz 1958: 205–215], Fiodar Klimczuk [Klimczuk 2003: 88–91] i wielu innych. W niniejszej pracy przyjmuję definicję *gwar mieszanych i przejściowych* zaproponowane przez Smułkową [Smułkowa 2002c: 340–344; 2002d: 349–354].

²⁹ Szerzej kwestię terminologii odnoszącej się do pogranicza, jego specyfiki, kategorii i typów, z podaniem szerokiej literatury tematu, zaprezentowały w swoim artykule [Engelking, Golachowska, Zielińska 2008: 7–24].

³⁰ Por. [Zielińska 1996: 22–23].

Gwary przejściowe „są to gwary położone między wyraźnymi masywami dialektalnymi tego samego lub co najmniej dwóch odrębnych języków, których jednoznacznie obiektywne zakwalifikowanie do jednego z sąsiadujących dialektów (języków) napotyka poważne trudności lub zgoła jest niemożliwe ze względu na stopniowe terytorialne narastanie cech charakterystycznych, których współobecność decyduje dopiero o przynależności gwary do określonego dialektu lub języka” [Smułkowa 2002d: 350]. Część cech językowych jest charakterystyczna dla pierwszego dialektu, inne są zgodne z rozwojem drugiego dialektu bądź języka. *Gwary przejściowe* charakteryzuje m.in.: terytorialność, trwałe innowacje jako rezultat interferencji oraz bliskie pokrewieństwo dialektów pozostających w kontakcie.

Gwary mieszane cechuje z kolei: wyraźne zakwalifikowanie do jednego z sąsiadujących ze sobą dialektów, zazwyczaj dwujęzyczność informatorów i zdolność do przemiennego posługiwania się obydwooma sąsiadującymi systemami gwarowymi, prestiż jednego z sąsiadujących systemów oraz oboczna realizacja jednej i tej samej cechy prasłowiańskiej raz według jednego dialektu, innym razem według drugiego dialektu (języka). Smułkowa zwraca jednak uwagę, że nie da się jednoznacznie zdefiniować *gwar mieszanych* i że można wyznaczyć przynajmniej dwa ich typy: *gwary mieszane* ludności jednojęzycznej, która zamieszkuje zwarte obszary dwóch odrębnych dialektów, oraz *gwary mieszane* ludności dwujęzycznej [Smułkowa 2002d: 352–354].

Interferencja i wpływ

Zgodnie z przyjmowaną przez wielu językoznawców koncepcją Weinreicha, *interferencję* należy traktować jako przypadki odchodzenia od normy wynikające z dwujęzyczności. Takie odchodzenie od normy jest więc rezultatem *kontaktu językowego*, wynikiem znajomości więcej niż jednego języka [Синхронная 1976, za: Smułkowa 2002: 308–309]. *Interferencja językowa* prowadzi do zubożenia lub wzbogacenia systemu językowego o konkretne cechy, czyli jest to proces nakładania się na siebie dwóch systemów językowych, kiedy elementy jednego języka przenikają do struktury drugiego. Smułkowa zauważa, że tak określaną *interferencję językową* można umieścić między znaczeniem pojęcia *proces* a *rezultat procesu* albo jest to stadium pośrednie między początkiem oddziaływania na siebie języków a pełną integracją językową [Smułkowa 2002e: 308, 309].

Prestiż języka

W sytuacji wielojęzyczności poszczególne języki mają różny prestiż. Zazwyczaj gwara, którą posługuje się jednostka, ma niższy prestiż od języka literackiego (ogólnego) czy też języka, który funkcjonuje w sytuacjach oficjalnych. Głównym wyznacznikiem prestiżu języka jest jego wartość, która zależy od uwarunkowań społeczno-kulturowych. Wartość ta jest związana z funkcjami języka: komunikatywną i symboliczną [Rokicki 1992: 41–57]. Funkcja komunikatywna jest powiązana ściśle z dystrybucją języka. Im większy zakres funkcjonowania w różnych sferach życia, tym wyższy prestiż języka. Funkcja symboliczna dotyczy wartości języka w aspekcie kulturowym.

W rejonie krasławskim, który zamieszkuje wiele narodowości, a samą społeczność białoruską można podzielić na trzy grupy: autochtoniczną i dwie przybyłe z Białorusi, ogromne znaczenie w badaniach mają zagadnienia *identyfikacji* i *tożsamości narodowej*. Pod pojęciem *tożsamość narodowa* rozumiem poczucie pewnej wspólnoty i podobieństwa grupy ludzi tworzących naród albo identyfikujących się z konkretnym narodem. Wspólnotę czy podobieństwo grupy tworzą wartości, takie jak np. religia, język, tradycja ustna i in. [Barth 1970: 119]. Na ten problem zwrócił uwagę Jerzy Nikitorowicz [Nikitorowicz 1998: 165–168], zaznaczając, że niektóre osoby mogą uważać się jednocześnie za Polaka i Białorusina czy Litwina i Polaka. Taka sytuacja dotyczy rozmówców przybyłych do rejonu krasławskiego z Białorusi Zachodniej, którzy raz podają się za Polaków, innym razem za Białorusinów.

Często zamiennie z terminem *tożsamość narodowa* jest stosowane pojęcie *identyfikacja*, które ma nieco węższe znaczenie, *identyfikacja narodowa* jest bowiem częścią tożsamości jednostki. Na tożsamość jednostki składa się wiele typów *identyfikacji*. W odniesieniu do konkretnego człowieka będę więc mówić o *identyfikacji narodowej*, a nie *tożsamości* [Kłoskowska 1992: 131–141].

Badając powyższe zagadnienia, wyróżniam zarówno subiektywne, jak i obiektywne wyznaczniki *identyfikacji narodowej*. Obiektywne wyznaczniki są przez osoby z zewnątrz (badacza czy urzędników administracyjnych). Kryteria subiektywne są ustalane przez samych informatorów. W przypadku Białorusinów można mówić często o słabej czy też niewykształconej w takim stopniu jak u innych narodowości *identyfikacji narodowej*, dlatego też wyznaczniki obiektywne nierzadko stają się wyznacznikami subiektywnymi³¹.

Kwestie *tożsamości* i *identyfikacji narodowej* szeroko porusza w swojej książce Iwona Kabzińska, podając obszerną literaturę i objaśnienia terminologii [Kabzińska 1999].

1.4. STAN BADAŃ

Bogata historia i wielokulturowość rejonu krasławskiego oraz całej Łatgalii od dawna inspirują uczonych z różnych dziedzin nauki – historii, etnologii czy językoznawstwa.

Po odzyskaniu niepodległości przez Łotwę w 1991 roku naukowcy łotewscy przeprowadzili liczne ekspedycje w Łatgalii, w których brali udział historycy,

³¹ Więcej o identyfikacji i tożsamości narodowej Białorusinów mieszkających w rejonie krasławskim w rozdz. 2.4.

etnologowie i językoznawcy³². Opisu swojego języka ojczystego, kultury i historii doczekała się mniejszość rosyjska mieszkająca na Łotwie [Volkovs 1996; Volkovs 1998: 81–116]. Dzieje Polaków badają Ēriks Jēkabsons [Jēkabsons 1996] i Ilga Apine [Apine 1998], polską kulturę Inflant Krzysztof Zajas [Zajas 2008], a język polski Józefa Parśuta³³. W Polsce polszczyzną mówioną na Łotwie zajmuje się Małgorzata Ostrówka z Instytutu Sławistyki PAN³⁴. W ostatnich latach zostały wydane także pozycje, które odnoszą się i do innych narodowości: Cyganów [Dukāte 2000; Čigāni 2005] czy Żydów [Dribins, Gūtmanis, Vestermanis 2001]. Poniżej omawiam pokrótce prace dotyczące Białorusinów i gwar białoruskich.

1.4.1. PRACE JĘZYKOZNAWCZE

Badania dialektologiczne na ziemiach białoruskich zaczęły się jeszcze w XIX wieku; liczni naukowcy, zbierając folklor wśród ludności chłopskiej, często robili zapiski odnoszące się także do języka. Informacje o mowie były nierzadko zapisywane np. przez nauczycieli z miejscowych szkół. Badania takie nie ominęły również guberni witebskiej, w tym ziem wchodzących obecnie w skład Łotwy. Niestety, w większości przypadków materiały te nie zachowały się, są niedostępne bądź nie mają większej wartości.

Na szczególną uwagę zasługują natomiast dokonania białoruskiego językoznawcy Karskiego³⁵, który poświęcił całe swoje życie badaniom dialektologicznym. Zbierał materiał w terenie i analizował dostępne źródła (zabytki literatury starobiałoruskiej oraz zapiski i artykuły innych naukowców). Białoruski językoznawca, opierając się na stworzonej przez siebie ankiecie, pierwszy zebrał tak obszerny materiał dotyczący gwar Białorusi. W 1903 roku odbył podróż po Białorusi i ziemiach pogranicznych, jego zamierzeniem było wyznaczenie etnohistorycznej granicy ziem białoruskich. Karski rozpoczął badania od Wileńszczyzny, kontynuował je przez

³² W ostatnich latach takich ekspedycji było bardzo dużo, wystarczy wymienić chociażby organizowane przez prof. Janinę Kursīte-Pakule, dziekana Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łotewskiego w Rydze, we współpracy z innymi uczelniami i jednostkami naukowymi (jak Instytut Języka Łotewskiego). W jednej z takich ekspedycji w rejonie Preiļi (łot. *Preiļi rajons*) uczestniczyłem w lipcu 2005 roku.

³³ Józefa Parśuta, pracownik Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łotewskiego w Rydze, zapoczątkowała szersze badania nad językiem polskim na Łotwie, pisząc pracę doktorską *Gwary polskie wsi Darwinek rejonu madońskiego*. Na początku lat 90. XX wieku językiem polskim zajmowała się także Halina Karaś.

³⁴ Efektem prowadzonych od 1995 roku badań nad językiem Polaków w Łatgalii jest praca doktorska „Współczesna polszczyzna mówiona na Łotwie”, obroniona w 2001 roku [maszynopis]. Ukazało się już kilka artykułów autorki na ten temat [Ostrówka 1999: 295–305; 2000: 115–121].

³⁵ Joachim Karski (1861–1931) – białoruski sławista i etnograf, twórca białoruszenistyki. W latach 1894–1910 był profesorem Uniwersytetu Warszawskiego, potem uniwersytetu w Petersburgu i członkiem Petersburskiej Akademii Nauk [Nowa encyklopedia 1997: 292].

północne obszary Białorusi³⁶, dalej na wschód (pogranicze białorusko-rosyjskie) i południe (Polesie). Zebrany materiał stał się podstawą do napisania trzatomowej pracy *Białorusini* [Карский 1903–1921] poświęconej językowi białoruskiemu, w której zamieścił on również mapę (*Беларускія гаворкі*) pokazującą zasięg gwar białoruskich [Крывіцкі 2003: 106, 107, 110]. Według mapy Karskiego zasięg etnicznych ziem białoruskich wykraczał znacznie poza granice administracyjne współczesnej Białorusi i obejmował również sporą część Łatgalii (mniej więcej do linii Dyneburg–Dagda–Zilupe, a na wschód w stronę rosyjskiego Siebieża). Wyznaczone przez niego na początku XX wieku północne granice etnohistoryczne w dużym stopniu pokrywały się ze składem etnicznym ziem łatgalskich z końca XIX wieku [Etniskais 2005: 28]. Tak północną granicę etnicznego zasięgu ziem białoruskich opisuje sam autor dzieła *Białorusini*:

Самым северным пунктом, до которого достигают белорусы на западе, является, примерно, станция Корсовка С.-Петербургско-Варшавской жел. дороги (56,8° северной широты) в Люцинском уезде Витебской губернии. Отсюда граница белорусских поселений направляется сначала к юго-востоку и идёт, верстах в 5–10 не достигая Себежского уезда. Дойдя до р. Синюхи, она резко поворачивает на запад, а от озера Черза – даже на северо-запад; затем дугообразно направляется почти до границы Режицкого уезда, а отсюда ломаной линией она снова идет на юго-восток до границы Люцинского уезда с Себежским и Дриссенским. Насколько можно судить по карте No 1а в атласе Билеништейна, в указанных местах Люцинского уезда белорусы живут попеременно с латышами, но преобладают первые. Затем граница белорусского наречия идет к юго-западу, примерно по линии, разделяющей уезды Люцинский, Режицкий и Двинский от Дриссенского, по направлению к Зап. Двине, в 6 верстах к западу от Придруйска. Белорусские поселения имеются и в Режицком, а также Двинском уездах, но здесь белорусы не составляют преобладающего населения. Далее по Западной Двине белорусская граница идет сначала на запад до Двинска, а затем на северо-запад до Иллуksта. К югу от Двины у Билеништайна указано лишь незначительное пространство, заселеное латышами; все же остальное пространство Иллуksтского округа (бывшего Якобштадтского уезда) Курляндской губернии к востоку от Иллуksта заселено белорусами. На всем указанном протяжении соседями белорусов сначала с запада, а затем и с севера являются латыши, в Курляндской губернии переходящие даже изредка, как мы видели, Западную Двину. От Иллуksта граница белорусского наречия направляется к югу в Ковенскую губернию [...] [Карский 2006: 34, 35].

³⁶ Karski północno-wschodnie pogranicze Białorusi badał dwukrotnie, podróżując wzdłuż linii kolejowej Rzeżycza (łot. Rēzekne) – Rżew. Swoje notatki opierał na rozmowach z miejscową ludnością odbytych w pociągu czy na stacjach, nierzadko oddalał się także kilka kilometrów od linii kolejowej [Крывіцкі 2003: 107].

Kompleksowe badania dialektologiczne dotyczące gwar białoruskich (na obszarze Białoruskiej SRR oraz częściowo poza jej granicami) przeprowadzano po II wojnie światowej. Objęły one m.in. północno-zachodnie pogranicze ziem białoruskich. Eksploracje w latach 1954–1978 prowadzono w związku z gromadzeniem materiału do *Ogólnosłowiańskiego atlasu lingwistycznego*, a później także do edycji *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак* (dalej: ЛАБНГ)³⁷. Badaniami dialektologicznymi objęto również białoruskie gwary na Litwie i Łotwie (1977); w ekspedycji brał udział zespół naukowców z Białoruskiej SRR, Litewskiej SRR i Łotewskiej SRR. Przebadano głównie gwary białoruskie w Łotewskiej SRR. Wielki udział w przygotowaniu ekspedycji oraz przeprowadzeniu rekonesansu w miejscach zamieszkałych przez ludność białoruskojęzyczną mieli naukowcy łotewscy z Instytutu Języka i Literatury im. Upīte: Aina Blinkena, Benita Laumane, a udział w ekspedycji wzięli Beatriše Reidzane i Antons Breidaks.

Leksyka była zapisywana wśród miejscowej ludności białoruskiej oraz częściowo przyjezdnej, nierzadko dwu- lub wielojęzycznej, znającej oprócz gwary białoruskiej również język rosyjski albo polski. Przebadano wówczas trzy rejony Łotewskiej SRR: dyneburski (dziewięć miejscowości), lutyński (dziewięć miejscowości). W trzecim rejonie, krasławskim, badaniami objęto pięć miejscowości: Butkunowa (Буткуны), Indra (Індра), Masiszki (Масішкі), Filipowce (Філіпаўцы) i Szniokowa (Шнёкаў). Zebrane materiały zostały wykorzystane do opracowania słownika *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* (dalej: СПЗБ), wydawanym w Mińsku w latach 1979–1986 [СПЗБ 1979: 68, 10]. Niestety, na bazie zebranego materiału, poza wyżej wspomnianym słownikiem, nie powstała żadna praca naukowa ani artykuł; jedynie w gazetach białoruskich pojawiło się kilka tekstów popularnonaukowych.

Do zagadnienia badania pograniczy Białorusi powrócono w drugiej połowie lat 90. XX wieku. Pod kierownictwem prof. Elżbiety Smułkowej z Uniwersytetu Warszawskiego opracowano projekt „Białoruś i jej pogranicza: historia, kultura, język”, a udział w nim wzięli naukowcy, doktoranci i studenci z Białorusi, Polski, Ukrainy, Rosji oraz Czech, przedstawiciele różnych dyscyplin nauki: etnologowie, historycy, socjologowie i językoznawcy³⁸. Te szerokie badania nie objęły jednak pogranicza białorusko-łotewskiego po stronie łotewskiej.

W najbliższym czasie planowany jest nowy projekt „Pogranicza Łotwy”, organizowany przez prof. Janinę Kursite-Pakule z Uniwersytetu Łotewskiego w Rydze.

³⁷ Pięcioletni projekt, zorganizowany w ramach Międzynarodowej Szkoły Humanistycznej OBTA UW, rozpoczął się w 2002 roku i objął pogranicze białorusko-polskie, białorusko-rosyjskie, białorusko-ukraińskie. Efektem badań jest zbiór artykułów zawartych w książce *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej* [Smułkowa, Engelking 2007].

³⁸ Projekt zamierza zorganizować Janina Kursite-Pakule, dziekan Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łotewskiego w Rydze, we współpracy z Instytutem Języka Łotewskiego, Instytutem Językoznawstwa Białoruskiej Akademii Nauk oraz Instytutem Sławiastyki PAN.

Badaniami zostanie objęte także pogranicze białorusko-łotewskie, zarówno po stronie łotewskiej, jak i białoruskiej³⁹.

Ukazały się dwa artykuły dotyczące sytuacji socjolingwistycznej mniejszości białoruskiej zamieszkującej rejon krasławski, a trzeci jest w druku [Jankowiak 2006a: 541–556; Jankovjaks 2007: 193–211; Jankowiak 2009 (w druku)].

1.4.2. PRACE HISTORYCZNE I ETNOLOGICZNE

Aż do I wojny światowej Białorusinami na Łotwie zajmowano się niejako „przy okazji” badań prowadzonych na Witebszczyźnie czy Braśławszczyźnie, przede wszystkim przez osoby zajmujące się folklorem. Sporo ważnych informacji zawiera ją administracyjne zapiski⁴⁰ czy spisy ludności⁴¹. Sytuacja zmieniła się dopiero wraz z uzyskaniem przez Łotwę niepodległości po I wojnie światowej. Władze w Rydze zezwalały w okresie międzywojennym swoim mniejszościom narodowym na swobodną działalność społeczno-kulturalną. Z sytuacji tej skorzystała też mniejszość białoruska, która posiadała nawet swoje wydawnictwo. W latach 20. XX wieku zaczęły pojawiać się pierwsze prace dotyczące tej społeczności.

Pierwszą pracą była 15-stronicowa broszura autorstwa Konstantego Jezowitowa *O Białorusinach i Rosjanach na Łotwie* [Jezovitovs 1923], wydana w Rydze w 1923 roku w języku łotewskim. Autor podał w niej literaturę dotyczącą Białorusinów, zamieścił też krótkie informacje o sytuacji demograficznej tej narodowości mieszkającej w okresie międzywojennym na Łotwie. Starał się ponadto wykazać, że wbrew polskim i rosyjskim stereotypom ludność tam zamieszkująca jest narodowości białoruskiej, a nie polskiej czy rosyjskiej.

Na szczególną uwagę zasługuje książka *Białorusini na Łotwie* [Езавітаў 1927] tego samego autora, wydana w języku białoruskim przez Białoruskie Wydawnictwo w Rydze. Jezowitow szeroko opisał życie i działalność społeczno-kulturalną mniejszości białoruskiej – funkcjonowanie towarzystw i stowarzyszeń, działalność oświatową (szczegółowo przedstawił białoruskie szkolnictwo oraz działalność białoruskiego wydawnictwa). Podał również dość obszerne informacje dotyczące historii Białorusinów na Łotwie i dane statystyczne. Spośród wszystkich książek opublikowanych w okresie międzywojennym tę można uznać za najbardziej solidną i obszerną. Innym dziełem Jezowitowa jest *Białoruskie Kulturowo-Oświatowe Towarzystwo „Baćkauszczyna” na Łotwie*, wydane w 1932 roku w Rydze w języku białoruskim [Езавітаў 1932].

³⁹ Na podstawie zapisków administracyjnych, jak np. [Памятная 1861], można zauważyć, że w XIX wieku ziemie łotewskie zamieszkiwała spora mniejszość białoruska wyznania rzymskokatolickiego; więcej: [Tichomirow 2004: 165–183].

⁴⁰ Np. carski spis ludności Rosji z 1897 roku.

⁴¹ Jak np. [Apine, Volkovs 1998].

Vilberts Krasnais, autor łotewskojęzycznej książki *Białorusini jako gałąź narodu łotewskiego* [Krasnais 1938], przybliży czytelnikom wspólne dzieje Łotyszy i Białorusinów, wskazując jednocześnie na historyczną przynależność tych terenów do Łotwy.

Dwa lata później została wydana dość obszerna, licząca ponad 160 stron książka Siarhieja Sacharawa *Ludowa twórczość łatgalskich i illukszańskich Białorusinów* [Сяхарэў 1940]. Opierając się na swoich wieloletnich badaniach, autor zebrał pieśni ludowe związane z obrzędami religijnymi (jak Boże Narodzenie, Wielkanoc), uprawą roli, weselami i pogrzebami, a także kołysanki dla dzieci, opatrując je własnymi licznymi komentarzami.

Wraz z aneksją Łotwy przez ZSRR oraz w wyniku działań wojennych zaprzestano publikowania prac naukowych dotyczących mniejszości białoruskiej zamieszkującej Łotwę. Po II wojnie światowej także nie zajmowano się tą tematyką, pojawiały się tylko skąpe informacje w encyklopediach.

Odzyskanie niepodległości przez Łotwę w 1991 roku ponownie umożliwiło swobodne badania nad mniejszością białoruską. Zaczęto publikować pozycje odnoszące się do Białorusinów. Najpoważniejszą pracą, jaka pojawiła się do tej pory, jest książka Ilge Apine *Białorusini na Łotwie*, wydana w Rydze w 1995 roku w języku łotewskim [Apine 1995]. Autorka opisała historię Białorusinów na ziemiach łotewskich od czasów najdawniejszych, poczynwszy od V wieku, aż do lat 90. XX wieku. Jak do tej pory jest to najlepsza i najobszerniejsza praca dotycząca dziejów tej narodowości w republice nadbałtyckiej. Kolejne, pomniejsze prace tej autorki⁴² są tylko powtórzeniem też zawartych w książce.

Wydawane są także na Białorusi prace na temat literatury białoruskiej na Łotwie [Крывіцкія 2003] czy wypisy z dokumentów archiwalnych [Віцебска-рыжскія 2001]. Mniejsze znaczenie mają pojedyncze artykuły pojawiające się sporadycznie w różnych zbiorach pokonferencyjnych⁴³.

Mniejszość białoruska zamieszkująca Łotwę wymaga jednak dalszych badań, zarówno z zakresu historii, jak i językoznawstwa. Pewną lukę, w miarę swoich skromnych możliwości, starają się wypełnić same towarzystwa białoruskie, wydając niewielkie broszurki, w których prezentują swoją działalność [Teleš 2003; Т. Бучель, Е. Бучель 2003].

⁴² Jak np. [Apine, Volkovs 1998].

⁴³ [Карповіч 1998; Кожан 1997; Апіне 2001; Екабсонс 2001; Нарушэвіч 2001; Целеш 2001; Шыдлоўскі 2001]. Także w zbiorze pokonferencyjnym zjazdu białorutenistów są artykuły poświęcone tej tematyce: [Беларусь 1997].

2. CHARAKTERYSTYKA REJONU KRASŁAWSKIEGO

*Мой родны кут, як ты мне мілы!..
Забыць цябе не маю сілы!
Не раз, утомлены дарогай,
Жыццём вясны мае убогай,
К табе я ў думках залятаю
І там душою спачываю.*

Jakub Kołas

2.1. ZARYS HISTORII REJONU KRASŁAWSKIEGO (NARODOWOŚCI, KONTAKTY JĘZYKOWE)

2.1.1. HISTORIA POLITYCZNA

2.1.1.1. DZIEJE NAJDAWNIEJSZE (DO XII WIEKU)

Obszar rejonu krasławskiego wchodzi w skład historycznej Łatgalii – regionu Łotwy rozciągającego się na północ od rzeki Dźwiny (łot. Daugava), który od wieków leży na styku Słowiańszczyzny i ziem bałtyckich. Ziemię tę jeszcze w III tysiącleciu p.n.e. najprawdopodobniej zamieszkiwały ludy ugrofińskie; ludność indoeuropejska (przodkowie późniejszych Bałtów) pojawiła się tu dopiero w II tysiącleciu p.n.e. [Dini 2000: 175, 176]. W pierwszych wiekach naszej ery zaczęły formować się grupy plemion bałtyckich, w tym Łatgalów, którzy już w V wieku naszej ery wykorzystywali Dźwinę jako doskonały szlak handlowy (tzw. droga od Waregów do Greków), uczestnicząc w wymianie towarowej pomiędzy plemionami wschodniosłowiańskimi (Krywiczami) a grodami nadbałtyckimi [Блеiere, Бутулис, Зунда 2005: 17, 18; *Latvijas Vēstures* 2005: 9–12].

Od IX wieku ziemie łotewskie były obszarem zainteresowań początkowo Wikinów, a następnie Duńczyków, Szwedów oraz Niemców i Polaków. Łatgalia, znajdująca się dalej od Morza Bałtyckiego i położona na wschód, była bardziej podatna na wpływy ruskie (krywickie) niż niemieckie czy duńskie. Od XI do niemal XIII wieku ziemie te były zależne od księstwa połockiego [Ābols 2002: 25, 26]⁴⁴. W wasalnej podległo-

⁴⁴ Według danych historycznych już w X wieku właścicielem krasławskich ziem była córka księcia połockiego, Ragnieda, późniejsza żona księcia Włodzimierza Wielkiego; za: [Дундурс 1968: 2].

ści znalazły się m.in. miasta-księstwa Kukenojs i Hercyke, które musiały płacić daninę Połockowi. Wybudowano tam cerkwie prawosławne, a część znacniejszych rodów nawet przyjęła w tym czasie wiarę swoich wschodnich sąsiadów [Ермаловіч 2001: 57; Блеiere, Бутулис, Зунда 2005: 18; Багровіч 1976: 67; Станкевіч 1952: 273].

2.1.1.2. CZASY NIEMIECKIE (XII–XVI WIEK)

Na koniec XII wieku przypadł okres wypraw krzyżowych mających na celu chrystianizację ziem bałtyckich. Chrystianizacja miała objąć również Łatgalię. Pomimo wspólnych walk Łatgalów i Słowian przeciwko Niemcom ziemie rejonu kraślawskiego w 2. połowie XII wieku weszły w skład posiadłości powstałego w 1202 roku Zakonu Kawalerów Mieczowych.

Tak zwane czasy niemieckie⁴⁵ trwały od XIII do XVI wieku. W okresie tym dominującą rolę odgrywali Niemcy (byli to przede wszystkim urzędnicy, kupcy i książęta), którzy wprowadzili chrześcijaństwo (katolicyzm) i posługiwali się językiem średnio-niskoniemieckim. Język niemiecki objął więc takie obszary życia, jak handel, kulturę czy sferę urzędniczo-kancelaryjną. Germanizacji szybko ulegały także ważniejsze rody łotewskie i łatgalskie. W XV wieku większość z nich była już zgermanizowana [Блеiere, Бутулис, Зунда 2005: 21, 22]. Językiem łotewskim i gwarami łatgalskimi posługiwała się natomiast ludność wiejska oraz drobni kupcy.

Wiek XVI przyniósł reformację na ziemiach łotewskich. Pojawiły się pierwsze łotewskie szkoły i teksty religijne. Działania antykatolickie wzmocniły wprowadzenie łotewski ruch narodowy, ale znacznie osłabiły kraj na arenie międzynarodowej. W 1558 roku ziemie łotewskie zaatakował car Rosji Iwan IV Groźny. Zagrożenie istnienia państwa ze strony Iwana IV spowodowało, że mistrz zakonny Gottard Kettler i arcybiskup Rygi w sierpniu 1559 roku zawarli w Wilnie układ z Zygmuntem Augustem, zgodnie z którym Litwa miała otrzymać południową część Inflant w zamian za pomoc w walkach [Dunsdorfs 1991: 29; Sucheni-Grabowska 1996: 388, 389].

2.1.1.3. CZASY POLSKIE (XVI–XVIII WIEK)

Zdecydowana przewaga Moskwy i jej sukcesy w wojnie oraz brak zaangażowania Litwy przyczyniły się do podpisania w 1561 roku nowego porozumienia pomiędzy Zakonem a polskim królem Zygmuntem Augustem. Gottard Kettler, nie widząc wyjścia z sytuacji, oddał kraj pod opiekę Polski i Litwy [Paluszyński 2003: 18]. Kurlandia i Semigalia stały się lennem polskim, a Liwlandia i Łatgalia weszły w skład Polski jako tzw. księstwo zadźwińskie (Ducatus Ultradunensis) [Jēkabsons 1994: 7]. Natomiast hanzeatycka Ryga zachowała całkowicie niezależność do roku 1581 [Jekabson 1993: 24].

⁴⁵ W łotewskiej historiografii przyjęto nazwy okresów związanych z dominacją kolejnych państw na ziemiach łotewskich: Vācu laiks (czasy niemieckie, XIII–XVI wiek), Poļu-zviedru laiks (czasy polsko-szwedzkie, XVI–XVIII wiek), Cara laiks (czasy carskie, XVIII–XX wiek), Latvijas laiks (czasy łotewskie, 1918–1940), Okupāciju laiks (czasy okupacji, 1940–1991 rok); za: [Latvijas 2005].

Czasy szwedzko-polskie trwały od końca XVI do XVIII wieku. Jednak do rozbiórów Rzeczypospolitej pod władaniem Polaków pozostały tylko ziemie Łatgalii (od 1629 roku zwane Inflantami Polskimi) i Kurlandia. Pozostałą część terytorium przyłączono do Szwecji po 1622 roku w wyniku działań wojennych. Na okres ten przypada znaczny rozwój kultury łotewskiej (w tym piśmiennictwa łotewskiego⁴⁶), ale także wzrost roli katolicyzmu, szczególnie w Łatgalii. Polscy jezuici zakładali na ziemiach łotewskich szkoły i kolegia z wykładowym językiem łotewskim, prowadzili również polonizację. W 1563 roku wydano pierwszy słownik polsko-łacińsko-łotewski, a w 1585 roku opublikowano w języku łotewskim *Katechizm* Piotra Kaniżjusza [Masłowski 2003: 93]. W polskich czasach ukazała się także pierwsza książka łatgalska – *Evangelia Toto Anno 1753*⁴⁷.

W czasie polskich rządów w Łatgalii niemieccy i szwedzcy właściciele ziemscy całkowicie się spolonizowali, w tym takie rody, jak Platerowie, Bergowie, Borchowie, Hylzenowie czy Zyberkowie, przyjmując najpierw katolicyzm, a następnie polskie zwyczaje. Fundowali oni na swych ziemiach liczne kościoły i szkoły katolickie [Manteuffel 2007: 186]. Polonizacja obejmowała systematycznie, choć o wiele wolniej, ludność chłopską. Z czasem czynnik polski stał się widocznym elementem miejscowej kultury [Блєiere, Бутулис, Зунда 2005: 27, 28; Ostrówka 2000: 115–117].

2.1.1.4. CZASY CARSKIE (OD KOŃCA XVIII WIEKU DO I WOJNY ŚWIATOWEJ)

W 1772 roku, w wyniku I rozbioru Rzeczypospolitej, cała Łatgalia weszła w skład Imperium Rosyjskiego i rozpoczęły się tzw. czasy carskie (od XVIII wieku do I wojny światowej). Po przyłączeniu Łatgalii do Imperium Rosyjskiego rosyjski stał się jednym z języków administracyjnie obowiązujących na tych ziemiach. Tylko Kościół katolicki pozostał tą sferą życia, gdzie języki polski i łotewski (w odmianie łatgalskiej) były używane w sytuacjach oficjalnych [Stafecka 2006: 443]. Rejon krasławski w 1802 roku znalazł się w składzie guberni witebskiej, co umożliwiło swobodny przepływ ludności, przede wszystkim z terenów białoruskich oraz innych obszarów Rosji [Энциклапедыя 1994: 324, 325]. O ile na początku XIX wieku Łotysze stanowili 90% społeczności na ziemiach łotewskich, o tyle pod koniec wieku już tylko 68%. Najwięcej Słowian osiedliło się w Łatgalii oraz dużych miastach (jak Ryga, Dyneburg, Windawa i Lipawa).

Po powstaniu styczniowym w 1863 roku, które objęło również Łatgalię, władze carskie rozpoczęły silną rusyfikację. Generalny gubernator, Michał Murawiew „Wieszatiel”, zabronił wydawania książek i gazet po łatgalsku łąciną; drukować można było tylko alfabetem cyrylickim. Zakaz ten nie dotyczył tekstów napisanych po łotewsku [Барговіч 1976: 69]. Wprowadzono ścisłą kontrolę nad miejscowymi

⁴⁶ Więcej w: [Latviešu literatūras 1998: 14–25].

⁴⁷ Książka ta została wydana, wraz z opisem, ponownie przez Instytut Języka Łotewskiego w 2004 roku pod tytułem *Evangelia Toto Anno 1753. Pirmā latgaliešu grāmata* [Evangelia 2004].

szkołami i Kościołem katolickim [Блеиере, Бутулис, Зунда 2005: 29, 30]. Jednocześnie na 2. połowę XIX wieku przypada okres narodowego przebudzenia. Młodołotysze⁴⁸ domagali się m.in. zrównania w prawach języka łotewskiego z rosyjskim i niemieckim.

Od lat 80. XIX wieku ponownie wzmożła się rusyfikacja. W szkołach wszystkich przedmiotów nauczano po rosyjsku (tylko nauka Słowa Bożego odbywała się po łotewsku). Szczególnie mocno rusyfikacja objęła Łatgalię, gdzie zakaz posługiwania się alfabetem łacińskim obowiązywał do 1904 roku, surowo karano też za domowe nauczanie, a nauczycieli przysyłano z Rosji. Język łotewski i literaturę łotewską wykładano wyłącznie w szkołach prywatnych [Блеиере, Бутулис, Зунда 2005: 89–91].

2.1.1.5. OKRES MIĘDZYWOJENNY

Zmiana sytuacji nastąpiła po I wojnie światowej, kiedy Łotwa uzyskała niepodległość (18 listopada 1918 roku). W 1919 roku przyjęto zapis, zgodnie z którym wszystkie mniejszości narodowe zamieszkujące Łotwę otrzymują obywatelstwo. Władze łotewskie otworzyły wiele szkół (w tym Uniwersytet Łotewski w 1919 roku), w których nauczano po łotewsku. Szkoły mogły również utworzyć mniejszości narodowe: Polacy, Rosjanie, Niemcy, Białorusini i Żydzi. Łatgalia miała otrzymać autonomię w sferze języka i szkolnictwa. 9 czerwca 1922 roku przyjęto konstytucję (łot. *Satversme*), która zapewniała łotewskiemu status języka państwowego, jednak stało się to faktem dopiero po 15 maja 1934 roku (tj. po wprowadzeniu władzy autorytarnej przez Karlisa Ulmanisa), a w trakcie posiedzeń sejmu cały czas można było mówić po rosyjsku bądź po niemiecku. W rzeczywistości w administracji panowała trójjęzyczność. Nie przyjęto także części konstytucji, która nadawałaby określonym mniejszościom narodowym szeroką autonomię. Mimo to pięć największych mniejszości, stanowiących prawie czwartą część populacji kraju (Rosjanie, Białorusini, Żydzi, Niemcy i Polacy), korzystało z szerokiego prawa do autonomii w sferze kultury [Блеиере, Бутулис, Зунда 2005: 147–149].

Zmiana polityki władz łotewskich nastąpiła po 15 maja 1934 roku. Rozpoczął się okres autorytarnych rządów Karlisa Ulmanisa (trwający aż do włączenia Łotwy do ZSRR); przystąpiono wówczas do silnej lettyzacji kraju, obejmującej również sferę kultury i edukacji. Zamykano kolejne rosyjskie, polskie czy białoruskie instytucje społeczno-polityczne. Zmniejszała się też systematycznie liczba szkół narodowych (niełotewskich), a w tych, które pozostały, zwiększano liczbę przedmiotów nauczanych po łotewsku. Zaczęto wymagać znajomości języka łotewskiego także w życiu codziennym. Mniej restrykcyjna polityka była w Łatgalii, ze względu na ogromne zróżnicowanie narodowościowe.

⁴⁸ Młodołotysze (łot. *jaunlatvieši*) – łotewski ruch zapoczątkowany w połowie XIX wieku, działający na rzecz odrodzenia narodowego. Inteligencja łotewska domagała się ograniczenia wszechobecnej dominacji Niemców bałtyckich we wszystkich sferach życia. Młodołotysze propagowali język łotewski oraz tradycję i kulturę swojego narodu [Ābols 2002: 95–102].

2.1.1.6. DRUGA WOJNA ŚWIATOWA I CZASY POWOJENNE

Proces rusyfikacji, rozpoczęty latem 1940 roku po włączeniu Łotwy do ZSRR (a przerwany w czasie okupacji niemieckiej, w latach 1941–1945, kiedy językiem urzędowym był niemiecki), został dokończony po II wojnie światowej. Język rosyjski ponownie zaczął odgrywać rolę nadrzędną w życiu społecznym i politycznym. Jeszcze w roku 1946 funkcjonowały szkoły niektórych mniejszości narodowych, jednak w ciągu paru lat wszystkie zamknięto. Po ich likwidacji pozostały tylko dwa języki wykładowe: łotewski i rosyjski. O ile w 1945 roku po łotewsku uczyło się prawie 80% uczniów, to w 1963 roku już tylko 55%. Rok 1988 był pod tym względem najgorszy – tylko 52% uczniów nauczano po łotewsku. Odsetek ten był jeszcze niższy w Łatgalii, gdzie sporą część mieszkańców stanowili Słowianie. Podczas gdy w szkołach łotewskich przywiązywano ogromną wagę do nauki języka rosyjskiego, w szkołach rosyjskich nie nauczano łotewskiego bądź odbywało się to na bardzo niskim poziomie.

W 1982 roku już 82% Łotyszy swobodnie posługiwało się językiem swojego wschodniego sąsiada. Język rosyjski obejmował też takie sfery życia, jak służba w armii sowieckiej, media, przemysł (szczególnie strategiczny, związany z transportem, lotnictwem czy morzem), a nawet handel na bazarach. Język łotewski został ograniczony nawet w prasie, mediach czy literaturze. W latach 80. XX wieku popularne były żarty mówiące, że „Łotysz nierozmawiający po rosyjsku jest nacjonalistą, Rosjanin nierozmawiający po łotewsku jest internacjonalistą” [1]⁴⁹. Nie prowadzono nauki na uczelniach technicznych po łotewsku, nie tłumaczono bowiem na ten język książek specjalistycznych.

Poza łotewskim zwalczano także inne języki – liwski oraz łatgalski. O ile w latach 40. i 50. XX wieku drukowano jeszcze książki i gazety po łatgalsku, to w latach 60. XX wieku już nie było to możliwe [Блениере, Бутулис, Зунда 2005: 384–387]. W Łatgalii (w szczególności w rejonie krasławskim, ze względu na przeważającą liczbę Słowian w populacji) praktycznie całą dokumentację w najróżniejszych instytucjach prowadzono po rosyjsku. Użycie języka łotewskiego ograniczało się tylko do takich miejsc, jak np. domy kultury.

2.1.2. NARODOWOŚCI I KONTAKTY JĘZYKOWE

Spółeczność białoruska zamieszkująca rejon krasławski na co dzień stykała się z innymi narodowościami tu zamieszkałymi. Wielowiekowe kontakty kultur i języków w znaczącym stopniu wpływały na sytuację socjolingwistyczną oraz na system gwary białoruskiej. Poniżej krótko opisuję najważniejsze mniejszości narodowe zamieszkujące ten obszar. W tej części książki pomijam charakterystykę społeczności białoruskiej, omawiam ją bowiem szerzej w rozdziale 3.1.

⁴⁹ W powyższy sposób będę oznaczać kolejne linki internetowe. Pełny adres stron internetowych, na które powołuję się w niniejszej monografii, znajduje się na końcu spisu literatury w aneksie.

2.1.2.1. ROSJANIE

Rosjanie stanowią obecnie największą mniejszość narodową na Łotwie. Początki ich obecności sięgają X wieku, kiedy plemiona wschodniosłowiańskie prowadziły aktywny handel z ziemiami bałtyckimi. Znaczący napływ ludności przypada jednak dopiero na koniec XVII wieku, liczne rodziny starowierców, przede wszystkim z guberni twerskiej, opuściły wówczas ziemie rosyjskie w obawie przed represjami [Manteuffel 1879: 46]. Osiadały one przede wszystkim w Łatgalii, głównie w okolicach Rzeżycy (Rēzekne), Wiszki (Višķi), na południe od Dyneburga oraz w Krasławiu.

W ciągu dwóch stuleci (do I wojny światowej) populacja Rosjan wzrosła do 150 tys. osób. W 1935 roku na Łotwie mieszkało już 206,5 tys. osób tej narodowości, jednak największy przyrost nastąpił dopiero po II wojnie światowej. Kolejne fale migracji (przede wszystkim lata 60. i 70., inżynierowie, specjaliści, robotnicy, wojskowi) przyczyniły się nie tylko do wzrostu rosyjskiej populacji, ale do znacznej zmiany składu narodowościowego całego kraju. W 1979 roku było to już 821 tys., a w 1989 roku 905 tys. osób. Po odzyskaniu niepodległości nastąpił znaczny spadek liczby Rosjan (wiele osób powróciło do ojczyzny) i w 2003 roku spis ludności wykazał „tylko” 677 tys., co stanowi 29% całej populacji kraju.

Długi okres sowietyzacji Łotwy (czasy ŁSRR) przyczynił się do uprzywilejowanej pozycji tej mniejszości narodowej. Jako jedyna mniejszość przed 1991 rokiem Rosjanie posiadali liczne własne szkoły oraz instytuty wyższe, również dokumentacja państwowa była prowadzona po rosyjsku. Z tego też powodu Rosjanie mają obecnie ogromny wpływ na życie społeczno-polityczno-gospodarcze kraju, a język rosyjski ciągle odgrywa rolę drugiego języka w państwie (języka codziennych kontaktów), mimo zdecydowanej i konsekwentnej polityki władz łotewskich w kwestii języka państwowego⁵⁰.

Rosjanie mieszkają głównie w większych miastach (Ryga, Windawa, Lipawa, Jelgawa, Dyneburg), większe skupiska są też w rejonie Dyneburga, Rzeżycy oraz Zilupe. Również w rejonie krasławskim odsetek Rosjan jest znaczny [Nacionālās 1996: 33–38; Volkovs 1996; Volkovs 1998: 81–116].

2.1.2.2. POLACY

Polacy stanowią mniejszość narodową na Łotwie, którą można uznać za autochtoniczną, tak jak Rosjan starowierców czy Niemców. Jest to jedyna mniejszość o populacji niezmienniej od ponad 100 lat (tj. nie ulega ona większym wahaniom: w 1935 roku – 48,6 tys., 1989 – 60,1 tys., 2000 – 59,5 tys., 2005 – 56,5 tys. [Latvi-

⁵⁰ Od odzyskania niepodległości w 1991 roku władze łotewskie dążą do przywrócenia łotewskiej kulturze i językowi dominującej roli w państwie, co ma ustabilizować niezależność kraju. Polityka władz jest źle odbierana przez mniejszości narodowe, przede wszystkim przez Rosjan, którzy nie mogą pogodzić się z utratą dominującej roli w państwie. Ustawy regulujące sytuację językową na Łotwie oraz związane z językiem urzędowym omawiam w rozdz. 2.2.2, 2.2.3, 2.2.4.

jas Statistikas 2005: 45]. W przeciwieństwie do sporej części prawosławnych Rosjan i Białorusinów Polacy są w większości ludnością autochtoniczną, która pojawiła się wraz z polskim panowaniem (od 1562 roku). Po przyłączeniu Łatgalii do Rzeczypospolitej przybyli tu pierwsi polscy osadnicy i urzędnicy.

Drugą grupę Polaków tworzą spolonizowane rody niemieckie i szwedzkie, a także miejscowa ludność chłopska. Przez kilka stuleci (także w czasach carskich) czynnik polski (katolicyzm i polska kultura) odgrywał decydującą rolę w Łatgalii, w szczególności w Krasławiu i jego okolicach. Również w okresie międzywojennym Polacy byli znaczącą mniejszością narodową w Łatgalii. Koniec II wojny światowej przyniósł jednak okres długiej rusyfikacji – w ŁSRR nie istniały polskie szkoły, a młodzież i dzieci w większości uczęszczały do rosyjskich, a nie łotewskich szkół. Pomimo rusyfikacji Polakom udało się zachować swoją kulturę, jednak coraz więcej osób na co dzień posługuje się językiem rosyjskim. Polacy, obok Litwinów i Estończyków, należą do grupy osób, które najlepiej posługują się językiem łotewskim (prawie 40% populacji zna ten język) [Nacionālās 1996: 42–45; Jēkabsons 1996; Apiņne 1998].

2.1.2.3. NIEMCY

Niemcy (nazywani bałtyckimi) na ziemiach łotewskich pojawili się już na początku XIII wieku. Na tym obszarze stanowią mniejszość narodową o najdłuższej tradycji. Czynnik niemiecki, oddziałujący przez 750 lat, odegrał ogromną rolę w życiu społeczno-polityczno-gospodarczym tych ziem i widoczny jest do tej pory w kulturze łotewskiej, architekturze, języku i wielu innych dziedzinach życia, a nawet mentalności Łotyszy. Przez stulecia Niemcy zamieszkiwali głównie Kurlandię i Semigalię (przede wszystkim miasta) i cieszyli się dużymi przywilejami aż do I wojny światowej (co znacznie spowalniało proces rusyfikacji). W 1935 roku na Łotwie było 58,1 tys. Niemców, którzy dysponowali 88 szkołami podstawowymi i 9 średnimi. Obecnie Łotwę zamieszkuje 3,6 tys. Niemców, z których większość posługuje się językiem rosyjskim, a tylko nieznaczny odsetek łotewskim bądź niemieckim.

Wielu Niemców zamieszkiwało również Łatgalię, jednak większość z nich spolonizowała się w okresie polskich rządów. W rejonie krasławskim populację Niemców szacuje się na około 40 osób (z czego ¼ mieszka w Krasławiu). Dane statystyczne gmin Indra, Piedruja oraz Kapława nie wykazują tej mniejszości wcale (natomiast gminę Kapława Niemcy zamieszkiwali w okresie międzywojennym) [Nacionālās 1996: 48–51; *Latvijas demogrāfijas* 2003: 43].

2.1.2.4. UKRAIŃCY

W 1995 roku na Łotwie było 69,3 tys. Ukraińców, którzy stanowili najmniej zintegrowaną mniejszość w państwie. W 1989 roku tylko niecałe 9% władało językiem łotewskim w stopniu komunikatywnym. Większość z nich przyjechała po II wojnie światowej jako obywatele radzieccy do pracy w przemyśle bądź w związku ze służbą w wojsku. Większość dzieci z rodzin ukraińskich uczęszczała do szkół rosyjskich, stąd

językiem codziennych kontaktów pozostał rosyjski. Obecnie populację Ukraińców w rejonie krasławskim szacuje się na 500 osób, z czego w Krasławiu mieszka około 200. Rodziny ukraińskie zamieszkują również Piedruję i Indrę [Nacionālās 1996: 45–48].

2.1.2.5. ŻYDZI

Żydzi zamieszkują Łotwę od wielu stuleci. W 1995 roku było około 15 tys. Żydów na Łotwie (w 2003 roku 8,3 tys.), z czego większość osiadła w Rydze, Dyneburgu i Jurmali. W czasie okupacji niemieckiej (kiedy populacja zmniejszyła się drastycznie), a potem w okresie władzy sowieckiej mniejszość żydowska spotykała się z utrudnieniami w kultywowaniu swojej kultury i języka. Żydzi zachowali jednak język ojczysty, ale w kontaktach z innymi narodami większość z nich posługuje się językiem rosyjskim (dzieci uczęszczały bowiem zazwyczaj do szkół rosyjskich, a nie łotewskich). Obecnie jest to najlepiej zorganizowana mniejszość narodowa na Łotwie, dysponująca dużymi środkami finansowymi, a sporą jej część stanowi inteligencja.

W rejonie krasławskim populację żydowską szacuje się obecnie tylko na około 50 osób (głównie w Krasławiu). Natomiast w okresie międzywojennym stanowiła ona znaczący odsetek Krasławia i Piedruji (44% w 1935 roku), wiele rodzin mieszkało także w gminach Kapława i Indra [Nacionālās 1996: 26–32; *Latvijas demogrāfijas* 2003: 43; Dribins, Gūtmanis, Vestermanis 2001].

2.1.2.6. CYGANIE

Cyganie pojawili się na Łotwie w XV i XVI wieku. Przybyli przede wszystkim z Niemiec i Polski. Początkowo zachowali swój tradycyjny sposób życia – podróżowanie z taborem i prowadzenie drobnego handlu. Obecnie wiodą osiadły tryb życia. Ich populacja w 1935 roku wynosiła 3800 osób i wykazywała tendencję wzrostową, jednak w czasie II wojny światowej wielu z nich zamordowano. Po wojnie ponownie nastąpił przyrost ludności cygańskiej i liczba osób tej narodowości wyniosła w 1995 roku prawie 7,5 tys. Najwięcej Cyganów mieszka w Rydze, Windawie i Jełgawie. W rejonie krasławskim ich populację szacuje się na około 160 osób (przede wszystkim Krasław oraz pojedyncze rodziny porozrzucane po różnych miejscowościach, np. Bieriozki w gminie piedrujskiej). Posługują się lokalną odmianą języka romskiego, jednak znakomita większość dość dobrze włada językiem łotewskim. Prawie 90% Cyganów to obywatele Łotwy [Nacionālās 1996: 25, 26; Dukāte 2000].

2.2. WSPÓŁCZESNA SYTUACJA JĘZYKOWA W REJONIE KRASŁAWSKIM

Koniec lat 80. przyniósł zmiany w ZSRR. Rozpoczęły się ruchy niepodległościowe, które objęły także państwa bałtyckie. 5 maja 1990 roku parlament łotewski ogłosił niepodległość, a Łotwa została uznana przez większość państw europejskich *de iure* w 1991 roku.

Już na samym początku niepodległości kwestia mniejszości narodowych (stanowiących wówczas połowę populacji kraju) i sytuacja językowa były (i ciągle są) jednym z najpoważniejszych problemów na Łotwie. Władze stanęły przed niezmiernie trudnym zadaniem przywrócenia językowi łotewskiemu należnej mu roli w państwie. W 1989 roku 99% Łotyszy posługiwało się łotewskim w domu, tyle samo Rosjan rosyjskim; 70% Łotyszy płynnie mówiło po rosyjsku w trakcie rozmowy z obcymi, podczas gdy tylko 20% Rosjan bardzo dobrze znało łotewski [1]. Również inne mniejszości, jak Polacy czy Białorusini, przez dziesiątki lat ulegały rusyfikacji, a nie lettyzacji.

Konsekwentna polityka władz przyniosła w ciągu 16 lat pierwsze efekty. Język łotewski, jako jedyny urzędowy, zyskał pozycję prestiżową. Po 50 latach sowieckiej dominacji powrócił do administracji, kultury, mediów i coraz więcej osób posługuje się nim w codziennych kontaktach.

Kwestie językowe i wynikające z nich problemy widoczne są przede wszystkim w rejonie krasławskim, gdzie przeważa ludność słowiańska, a nieumiejętność posługiwania się językiem urzędowym jest na porządku dziennym. Ponadto dokumenty państwowe (*Ustawa o języku państwowym*, *Ustawa o obywatelstwie*) i egzaminy na tzw. kategorie językowe mają nieustający wpływ na życie mniejszości narodowych (w tym Białorusinów) i często tworzą barierę nie do ominięcia dla wielu osób.

2.2.1. STOPIEŃ OPANOWANIA JĘZYKA PAŃSTWOWEGO I INNYCH JĘZYKÓW

2.2.1.1. JĘZYK ŁOTEWSKI

Poziom znajomości języka urzędowego ciągle jest znikomy, pomimo że Łotwa od 17 lat jest niepodległym państwem. Najstarsze pokolenie moich informatorów zazwyczaj wcale nie zna albo zna bardzo słabo łotewski. Najlepiej posługują się nim osoby urodzone przed II wojną światową na Łotwie i uczęszczające do szkół łotewskich. Natomiast osoby przybyłe z Białorusi (zarówno Zachodniej, jak i Wschodniej) znają zazwyczaj tylko kilka słów w tym języku:

Nu znaju, ješli nada skazać pažalsta – ludzu, paldies [‘dziękuję’], *i chlieb nazywajecca maize, a šmiatana krejums, mnoha, mnoha łatyszkiskich slou znaju, nu alie ja užo zabywaju, bal’naja oczeń. [...] Łatyszkiskij jazyk* [nauczyła się] *prosta tak ad liudziej. Ot siejczas užo dietki chodziuč, unuczki chadzili u sadzik, ani uže tože malienki i „mama, es gribu maize”* [‘chcę chleba’] *tam „gribu gurci”* [‘chcę ogórków’] [RD 1926 Stremki, BZ]⁵¹.

⁵¹ W cytatach na określenie białoruskiego niezgłoskotwórczego ‘u’ będę używać znaku ‘u’. Litera ‘Ź’ będzie z kolei oznaczała przedniojęzykowo-zębowe ‘Ź’ bądź (w tekstach ilustrujących polskie cytaty) polskie ‘Ź’. Umieszczam również dane informatora. Pierwsze dwie litery tworzą skrót od imienia i nazwiska rozmówcy, następnie podaję rok urodzenia, obecne miejsce zamieszkania. LV / BZ / BW oznacza pochodzenie informatora – Łotwa / Białoruś Zachodnia / Białoruś Wschodnia.

Słabą znajomość języka łotewskiego potwierdzają również ich wnuki. Dziadkowie uczą się tego języka razem ze swoimi wnukami bądź przez kontakt z mediami:

(Ci twaja babulia wiedaje łatyszkaju mowu?) Nie, maja babulia nia wiedaje łatyszkaju mowu. Jana wiedaje niejkije słowy, tol'ki tam piens ['mleko'], zieds ['kwiat'], katoryje pausiedniewna u jaje słuczajucca, jana czytajeć. Litary jana wiedajeć. Alie ż toże bywajeć takoje, szto pytajecca mianie, szto heta za litara. Jana tak inszyja słowy praczytajeć. Kali ja hliažu łatyszkaje teliebaczannie, jana taksama pahliadzić szto ja tam hliažu i kali niejkije tam słowy na ekranie, jana tak czytajeć, czytajeć i patom tak papytajecca, szto heta za litara, jak jaje wyhawaryć i patom tak skažu. I taksama kali jana pryjdzieć u kramu jość nadpisi na łatyszkaj mowie, tam jak ja hawaryu, piens, tam swiests ['masło'], tam szkolaade, takije wiadomyje słowy. (A druhaja babulia taksama nia wiedaje łatyszkaj mowy?) Jana zusim nia wiedaje łatyszkaj mowy [AZ 1988 Piedruja, LV].

No siejczas niemnożka panimajem pa łatyszski. No, kanieszna nie chwatajet abszczienja, no tol'ka tieliewizar. A tak pausiedniewna nie razgawariwajem tut [po łotewsku] [SJ 1939 Biełoje, LV].

Lepszą znajomością języka łotewskiego wykazują się osoby średniego pokolenia, co wynika przede wszystkim z obecnie obowiązujących na Łotwie przepisów, zgodnie z którymi w pracy wymagana jest znajomość języka urzędowego. Zazwyczaj władają językiem łotewskim w stopniu komunikatywnym, jednak nie posługują się nim swobodnie:

Jeśli rabotniki spraszajut, ja atwiecziaju pa łatyszski. Jeśli ka mnie abraszcziajutsja. Łatyszkij ja panimaju, to ja atwiecziu pa łatyszski. No ja tak atwiecziu, no abyknawiennuju, prastuju takuju razhawornuju riecz, wo. A słožnyje takije, to łuczsze uže niega[warit']... nie atwiecziaju. Jeśli słožnaje szto ta [RC 1950 Dworzyszcz, BZ].

Młodzież szkolna należy do grupy Białorusinów, która najlepiej posługuje się językiem łotewskim. Mają z nim kontakt przede wszystkim na lekcjach. Poziom znajomości tego języka pozwala im na podstawową rozmowę i zrozumienie interlokutora. Wielokrotnie moi rozmówcy podkreślali jednak, że brakuje im możliwości podtrzymania znajomości języka i kontaktu z nim w życiu codziennym, bowiem w ich miejscu zamieszkania nikt nie rozmawia po łotewsku:

Jeśli w uczrieżdienjach, gosuczrieżdienjach prabliemy nietu. A wot takoj razgawornyj takoj s maładiožu, k sažalienju prabliema, prosta nikagda nie żył, nie abszcziałsia, no prabliema, gawaritsja [po łotewsku], a swabodna eta uže [w ogóle problem]. Etot uže slang etot maładiožnyj, żargon eta uže wsio [WC 1979 Dworzyszcz, LV].

Biegle i poprawne posługiwanie się językiem łotewskim ciągle należy jednak do rzadkości. Poniżej przytaczam fragment rozmowy przeprowadzonej przeze mnie z 20-letnim chłopakiem z Piedruj w języku łotewskim. Rozmówca opowie-

dział o swojej wakacyjnej pracy w Rydze i jak spędzał tam wolny czas (poniżej cytuję fragment w tłumaczeniu na język polski, z zachowaniem składni rozmówcy. Zapis pełnej rozmowy w oryginale podaję w aneksie):

(Wiem, że swobodnie mówisz po łotewsku. Czy możemy porozmawiać po łotewsku?) Dobrze. (Wiem, że pracowałeś w Rydze?) Tak. W Rydze pracowałem u brata. Mój brat pracuje w komisie samochodowym. Sprzedaje samochody i ja pracowałem u niego. W pracy zajmowałem się reklamą samochodów. Była tam też myjnia samochodowa. Ot, taka [była] moja praca. Podoba mi się. Pracowałem u brata. Pracowałem każdego dnia od 9.00 do 19.00, ale w niedzielę [tylko] do 16.00. Ale nie było strasznie ciężko. (Jak długo pracowałeś w Rydze?) W Rydze, tego lata byłem od pierwszego czerwca do dwudziestego sierpnia [...]. (Jakim językiem posługiwałeś się w pracy?) Tylko językiem rosyjskim. Z wieloma osobami, które zaczynały mówić po łotewsku, rozmawiałem po łotewsku. No, oni pytali się „ile kosztuje samochód?”. W jakim języku pytali się, w takim odpowiadałem [AZ 1988 Piedruja, LV].

2.2.1.2. JĘZYK ROSYJSKI

Uwarunkowania społeczno-historyczne i wszechobecność języka rosyjskiego od dziesiątków lat w rejonie krasławskim sprawiły, że żaden z moich rozmówców nie miał problemów ze zrozumieniem tego języka. Informatorzy posługują się nim na co dzień zarówno w sferze prywatnej (pokolenie średnie i młodzież, także liczni sąsiedzi są rosyjskojęzyczni), jak i w sferze oficjalnej (w szkole, w kościele czy cerkwi, w pracy i wielu urzędach). Najstarsze pokolenie interlokutorów zazwyczaj nie potrafi poprawnie posługiwać się językiem rosyjskim. W ich przypadku można mówić tylko o zwiększaniu się bądź zmniejszaniu liczby cech rosyjskich (gwarowych) w trakcie rozmowy (czyli paradyglosji), w zależności od podjętego tematu, a nie o przełączaniu kodów (z gwary białoruskiej na język rosyjski). Osoby w średnim wieku i młodzież posługują się językiem rosyjskim na co dzień, choć w ich mowie widoczne są nierzadko liczne cechy językowe charakterystyczne dla gwar białoruskich. Można tu więc mówić o posługiwaniu się potoczną, lokalną odmianą języka rosyjskiego.

2.2.1.3. JĘZYK BIAŁORUSKI

Osoby urodzone przed II wojną światową w sowieckiej części Białorusi i na Łotwie (te, które uczęszczały do szkół białoruskich w rejonie krasławskim) znają podstawy białoruskiego języka literackiego, jednak nie posługują się nim na co dzień. Zazwyczaj byłem pierwszą osobą, z którą, po kilkudziesięciu latach od ukończenia szkoły białoruskiej, mogli porozmawiać w tym języku.

W przypadku średniego pokolenia (informatorzy przybyli z Białorusi Wschodniej i Zachodniej) można mówić o dość dobrej znajomości białoruskiego języka literackiego, którego nauczyli się w wiejskich szkołach w swoich miejscowościach. Nie jest to jednak ich język prymarny i mówienie w tym języku sprawia spore trudności. Rozmówcy, poproszeni o porozmawianie ze mną po białorusku, zazwyczaj potrafili

z języka rosyjskiego przejść na białoruski (w którym jednak widoczne były wpływy rosyjskie), by jednak wkrótce powrócić do swojego obecnego języka codziennego, czyli rosyjskiego.

Najmłodsze pokolenie informatorów wcale nie zna białoruskiego języka literackiego, co wynika przede wszystkim z braku możliwości kształcenia się w szkołach białoruskich, a tych na Łotwie nie ma.

2.2.1.4. JĘZYK POLSKI

Wszystkie osoby, które urodziły się przed II wojną światową na Białorusi Zachodniej (wchodzącej wówczas w skład II Rzeczypospolitej) i uczęszczały do szkół polskich, znają dość dobrze język polski. Jest to jednak mówiona odmiana języka, charakterystyczna dla tego obszaru, czyli polszczyzna północnokresowa. Osoby te często wstydzą się mówić po polsku, zaznaczając, że już zapomniały i nie mówią poprawnie. Poniżej podaję przykład wypowiedzi osoby mówiącej po polsku:

Ja, widzisz, abmanu, myliajusia hety słowy usiakije. Nie, mnie stydna hawaryć. Nie dobra [mówię po polsku]. (A jak wypiekaliście chleb?) My nie pieczemy chleba, bo teraz wszystkie piece, rozebrali. Nie ma tych piecau, gdzie piekli dawniej. Też piec, piec. Ja tkala, prała, wsio umiała robić. Teraz nic nie umiem. Pokrywała na stół i dywan i różnie. Nawet nosili ubranie z tkanych materiałów. Wo, ja już zapominam te [polskie słowa]. No ja ponieła, jak Poliak mówi to ja ponieła. Ubranie, co szyli, to nawet sukienki, wszystko nosili. Nie było na pewno że pieniędzy, że wszystko tkali z materiałów. Oj, tkala wszystko. Różne pokrywały na łóżka. Tkala. Daże instrumient jość [żeby tkać]. Hety krosny. Czeńści ja nie znaju jakie, krosny i krosny. Wszystko [wiązała] i renkawiczki, czółki i kofty i usio [WG 1927 Bieloje, BZ].

2.2.2. USTAWA O OBYWATELSTWIE

22 lipca 1994 roku łotewski sejm (łot. *Saeima*)⁵² przyjął *Ustawę o obywatelstwie* (łot. *Pilsonības likums*), co miało m.in. znacznie osłabić wpływy ludności słowiańskiej, przede wszystkim Rosjan, na funkcjonowanie państwa łotewskiego⁵³. Poniżej podaję najważniejsze punkty tej ustawy [2]:

- nieobywatel (łot. *nepilsonis*) – osoba, która zgodnie z ustawą *O obywatelach byłego ZSRR, którzy nie posiadają obywatelstwa łotewskiego bądź innego* ma prawo [tylko] do paszportu nieobywatela Łotwy⁵⁴;

⁵² Niektóre punkty powyższej ustawy były nowelizowane (22. 06. 1998 roku i 01. 01. 1999 roku).

⁵³ W ten sposób Łotysze, stanowiący na początku lat 90. ledwo większość we własnym kraju (tj. 52% ogólnej liczby ludności), zagwarantowali sobie możliwość kierowania własnym krajem i ograniczenie silnych wpływów rosyjskich.

⁵⁴ Na Łotwie wydawane są dwa typy paszportów: obywatela i nieobywatela. Różnią się kolorem i zapisem – u nieobywateli jest zaznaczone w paszporcie po łotewsku i angielsku „nieobywatel”.

- obywatelami Łotwy są osoby, które posiadały obywatelstwo Łotwy przed 17 czerwca 1940 roku⁵⁵ [...], z wyłączeniem osób, które po 4 maja 1990 roku otrzymały obywatelstwo innego kraju⁵⁶.

Osoba, pragnąca otrzymać obywatelstwo Łotwy musi wystąpić o tzw. naturalizację. Oto ogólne warunki naturalizacji:

- zgodnie z przepisami o naturalizacji obywatelstwo może uzyskać osoba zarejestrowana w rejestrze mieszkańców [Łotwy];
- [...] osoby, dla których w dniu złożenia podania [o naturalizację] stałym miejscem zamieszkania była Łotwa;
- osoba, która włada językiem łotewskim;
- osoba, znająca „prawa i obowiązki obywatela” zawarte w Konstytucji Republiki Łotwy [łot. *Satversme*];
- osoba posiadająca legalną pracę [tj. legalne dochody, przyp. M. J.];
- osoba, która złożyła ślubowanie na wierność Republice Łotwy.

Trzecia część ustawy odnosi się do znajomości języka urzędowego i ogólnie określa poziom wymaganej znajomości łotewskiego, potrzebny do uzyskania obywatelstwa. Ktoś włada językiem łotewskim, jeżeli:

- w pełni rozumie codzienne i oficjalne wiadomości o charakterze informacyjnym;
- swobodnie może opowiadać, odpowiadać i rozmawiać na tematy związane z życiem codziennym;
- umie płynnie czytać [tzn. nie sylabizuje słów, przyp. M. J.] i rozumie teksty o charakterze pouczenia czy instrukcje [np. instrukcja obsługi telewizora, przyp. M. J.];
- może napisać wypracowanie na zadany przez komisję temat.

Jedną z nielicznych możliwości uniknięcia procesu naturalizacji jest posłanie dziecka do szkoły z łotewskim językiem nauczania. Wówczas dziecko na zakończenie szkoły uzyskuje kategorię językową [patrz niżej] oraz obywatelstwo.

Ze sprawdzania znajomości języka łotewskiego może zostać zwolniona osoba, która ukończyła szkołę średnią bądź studia wyższe z łotewskim językiem nauczania, i osoby będące inwalidami.

⁵⁵ Czyli przed datą napaści Sowietów na Łotwę. Obywatelstwo Łotwy otrzymują również potomkowie osób mających obywatelstwo przed sowiecką agresją.

⁵⁶ W ustawie znajduje się również zapis, zgodnie z którym osoby będące przed II wojną światową obywatelami Litwy, Łotwy bądź II Rzeczypospolitej także otrzymują łotewskie obywatelstwo. Z tego powodu wiele młodych osób, których rodzice mają w paszporcie „białoruska” (w domyśle narodowość), doszukuje się teraz polskich korzeni.

Kwestia obywatelstwa odgrywa niezmiernie ważną rolę na badanym przez mnie obszarze. Znakomita większość moich rozmówców nie posiada obywatelstwa, a co za tym idzie, ma ogromne problemy ze znalezieniem pracy. W Krasławiu na 8807 mieszkańców 2226 to nieobywatele [Iedzīvotāju 2003]. W gminie indryckiej spośród 1540 mieszkańców tylko 935 osób to obywatele [Indras 2002–2003: 22] (na 874 Białorusinów paszport obywatela posiada tylko 582 [Indras 2002–2003: 39]). Podobna sytuacja jest w gminie piedrujskiej i kapławskiej, z tego też powodu Białorusini i Rosjanie należą do narodowości o najwyższym odsetku bezrobocia. Dla przykładu: w gminie kapławskiej 60% wszystkich bezrobotnych to Białorusini, 35% Rosjanie, podczas gdy Łotysze tylko 3%⁵⁷.

Wiele osób postanawia więc zdać egzamin i uzyskać obywatelstwo. Młodzież podejmuje taką decyzję z przyczyn czysto pragmatycznych, jak wykup ziemi na własność⁵⁸ czy możliwość swobodnego podróżowania i wyjazdu do państw Unii Europejskiej.

Egzamin na obywatelstwo Łotwy w części dotyczącej znajomości języka łotewskiego (najtrudniejsza ze wszystkich) składa się z dwóch zasadniczych części [Latviešu valodas prasmes 2004]. W pisemnej, trwającej 90 minut, znajdują się ćwiczenia ze słuchu (łot. *klausīšanās*), czytania (łot. *lasīšana*), pisania (łot. *rakstīšana*). W trakcie części ustnej (która trwa około 15 minut) sprawdza się umiejętność mówienia (łot. *runa*). Za każdą część egzaminu kandydat może uzyskać maksymalnie 25 punktów (czyli łącznie 100 punktów). Aby zaliczyć egzamin należy zdobyć minimum po 16 punktów z każdej części, czyli ponad 64 punkty z całości. Ćwiczenie ze słuchu składa się z sześciu krótkich tekstów, przeczytanych przez egzaminatora, do których dołączone są pytania (test wyboru). Ćwiczenie z czytania to cztery krótkie teksty, na które osoba zdająca również musi odpowiedzieć, wybierając odpowiednie zdanie (tj. test wyboru). Ćwiczenie z pisania obejmuje dwie części – odpowiedzi na dziesięć krótkich pytań oraz napisanie listu (50–70 słów). W części ustnej kandydat rozmawia z komisją na tematy dnia codziennego (jak: ja i moje życie, moja rodzina i znajomi, szkoła, praca, zainteresowania, państwo i społeczeństwo, kultura, zdrowie, jedzenie i picie, sport czy podróżowanie). Osoba, która przystępuje do egzaminu na obywatelstwo, powinna znać minimum 2500–3000 słów łotewskich.

Uzyskanie obywatelstwa przysparza ogromnych problemów moim rozmówcom. Zdarza się, że próbują zdawać wiele razy. Tak egzamin na obywatelstwo opisuje 21-letni chłopak z Piedruji:

(Znaju, szto хочiesz pałuczit' graždanstva) Chacziū, chacziū [chłopak uśmiecha się, bowiem nie zdał już trzeci raz]. Pytajsia. Dawaj. (Kak vygliadit ekzamen?) Nada prajti dwie cziasti. Łatyszskij zdat' i patom istoriju Lātviī. Tam

⁵⁷ Na podstawie danych gminy Kapława za rok 2002.

⁵⁸ W 2006 roku wszedł w życie przepis, zgodnie z którym wszystkie osoby dzierżawiące ziemię powinny ją wykupić na własność, składając dokumenty do końca sierpnia 2006 roku. Prawo wykupu ziemi na własność mają tylko obywatele Łotwy, stąd wiele młodych osób usilnie stara się otrzymać obywatelstwo.

klausiiszana, to jest, tam słuszat' nada. Patom rakstiiszana, tam pisat' wiesti takije. Patom saczinienje, ankieta i usnaje. (A pa słuchu?) A tam na kasietie. Majesz bumażku, prosta słuszajesz kasietu i atmiecziajesz na listie. Szto ty usłyseł, to i napisał, szto zamietil [to i napisał]. (A rakstiiszana?) Ankietu i saczinienje było jeszcze. I na waprośy my atwiecziali. [Saczinienja] raznyje. [Patom] usnaje. Padchodisz. Dajot waprośy. Kto? Gdzie? Kagda? Pa czym? Atkuda ty? Patom buma-gu dast i spraszajut. Naprimier, szto diełał lietam. Szto budiesz diełał? Gdzie ucziszsia? Patom sytuaciju dast, szto tam izabrażeno. [Druga część egzaminu to] istorija. Satversme. Gimn i samaja istorija tam pa Łatwii. (A eta kanstytucija, Satversme?) Eta zakon Łatwii, każetsja. Szto ta cziaszczina [trzeba nauczyć się]. Wybirut szto ta. Wot takoje. Atwietisz prawil'na, narmal'na. A patom gimn. Biez adnoj aszybki nada [napisać]. Biez nikakoj aszybki. Wsie zapytaji, garumsiimes ['długość samogłosek']⁵⁹. Wsio. A istorija kak tiest, kriestiki pastawit' [trzeba]. Waprośy i srazu waryjanty atwieta. (A samaja tiażołaja cziasť egzamina kaka-ja?) Dlia mienia eta łatyszskij. Saczinienje napisat'. Paslednij raz pisat' [wypra-cowanie] pra niańku i riebianka. (A skol'ka raz liudi padchodiat k egzamieniu, szto b pałuczit' grażdanstwa?). No rańsze można była skol'ka chociesz. A siej-czas zakon wyszeł, szto jeśli pierwyj raz nie zdał, to patom czieriez tri miesiaca, czieriez tri miesiaca, patom czieriez poł goda a patom czieriez god. Czietyrtij raz budut rassmatriwat'. Budiesz ty li grażdaninam, ili niet. Uriezali [liczbę po-dejść]. Maksimum czietyrie raza. Patom nie budut rassmatriwat'. (A szto tiebie dast grażdanstwa?) Ziemliu na mienia [rodzice] aformliut. Ziamliu... ziemliu na mienia. A patom, szto, możet zagranicu, paguliat' [DJ 1987 Piedruja, BZ].

Otrzymaniem obywatelstwa zainteresowane są przede wszystkim osoby młode i średnie pokolenie moich rozmówców (ci, którzy muszą jeszcze pracować). Natomiast dla pokolenia najstarszego posiadanie obywatelstwa nie ma dużego pragmatycznego znaczenia⁶⁰, wielokrotnie moi rozmówcy podkreślali, że oni już nie potrzebują zdawać egzaminów na obywatelstwo:

Chto chceć, to zdajeć na hrażdanstwa. To maładyje, katorym rabotać nada. A jak nam uże rabotać nie nada? Nam bliże da kładbiszcza [AI 1933 Indra, BZ].

2.2.3. USTAWA O JĘZYKU PAŃSTWOWYM

5 maja 1989 roku Sejm ŁSRR przyjął *Ustawę o języku* (łot. *Valodas likums*), zgodnie z którą jedynym językiem państwowym pozostaje język łotewski [3]. Rosyjski natomiast utracił prawnie status języka urzędowego.

⁵⁹ W języku łotewskim samogłoski mogą być krótkie bądź długie (jak ā, ē, ī, ū). Pisownia (i wymowa) długich samogłosek sprawia ogromne trudności Słowianom. Wiele osób z tego powodu nie zdaje egzaminu na obywatelstwo.

⁶⁰ Dla wielu starszych osób nie ma to znaczenia praktycznego, otrzymują już bowiem emerytury bądź renty. Jednak ma to dla nich znaczenie w wymiarze duchowym. Wiele osób czuje się dyskryminowanymi z tego powodu, obywatelami drugiej kategorii.

Władze w Rydze, pomimo protestów i nacisków Unii Europejskiej i Rosji, a przede wszystkim mniejszości rosyjskiej zamieszkującej Łotwę⁶¹, wprowadzają w życie kolejne dekrety wzmacniające pozycję języka łotewskiego. Ostatnią, niezmiernie ważną, jest *Ustawa o języku państwowym* (łot. *Valst valodas likums*), która obowiązuje od 1 września 2000 roku i określa prawne zasady funkcjonowania języka łotewskiego oraz języków mniejszości narodowych⁶². Najważniejsze postanowienia to:

- ustawa wprowadza język państwowy jako obowiązujący w państwowych instytucjach centralnych i regionalnych oraz firmach państwowych, a także w sądownictwie i wojsku; narzuca obowiązek prowadzenia dokumentacji tylko w języku łotewskim⁶³;
- w instytucjach i firmach prywatnych, które pełnią funkcję publiczną (tj. nieunikniony jest kontakt z osobami trzecimi, np. klientami), wymagana jest znajomość języka łotewskiego;
- językiem państwowym jest język łotewski i podlega on ochronie ze strony państwa;
- łątgalski język pisany (jako język historyczny) oraz język liwski (jako język pierwszych mieszkańców i autochtonów) podlegają ochronie ze strony państwa;
- wszystkie inne języki uważane są za obce [w tym rosyjski, w związku z czym nauka rosyjskiego w szkołach jest uważana za naukę języka obcego, przyp. M. J.];
- jedynym językiem państwowego radia i państwowej telewizji jest łotewski, natomiast media prywatne mają obowiązek dublowania języka [jeżeli np. film jest w języku rosyjskim to napisy muszą być po łotewsku, przyp. M. J.]

Ustawa ta diametralnie ograniczyła znaczenie języka rosyjskiego (i innych języków mniejszości narodowych), który na Łotwie (a w szczególności w rejonie krasławskim) odgrywał najważniejszą rolę. Wszyscy pracownicy instytucji państwowych i prywatnych, gdzie dochodzi do kontaktu z klientem, muszą wykazać się znajomością języka łotewskiego i posługiwać się nim w pracy. Dla wielu osób oznaczało to przyspieszoną naukę języka urzędowego bądź przymusową rezygnację z zajmowanego stanowiska, a nierzadko i pracy. Najważniejsze stanowiska piastują obecnie obywatele Łotwy, czyli Łotysze, Łatgalczyki i Polacy⁶⁴. Białorusini

⁶¹ Wśród wielu polityków unijnych (zazwyczaj francuskich) coraz częściej pojawiają się głosy i naciski, żeby Łotwa wprowadziła język rosyjski jako drugi język urzędowy ze względu na dużą mniejszość rosyjską na własnym terytorium. Władze łotewskie jednak konsekwentnie odmawiają.

⁶² *Valst valodas likums* 01.09.2000 [4].

⁶³ Ustawa narzuca obowiązek prowadzenia dokumentacji tylko w języku łotewskim, jednak liczne luki w ustawie i przepisach powodują, że mniejszości narodowe (przede wszystkim Rosjanie) część dokumentacji i tak prowadzą w języku rosyjskim. Ponadto organizowane są specjalne kursy dla Rosjan, jak ominąć przepisy państwowe i prowadzić dokumenty w swoim języku ojczystym.

⁶⁴ Polacy są ludnością autochtoniczną Łotwy, posiadają zatem obywatelstwo i posługują się językiem łotewskim, dlatego też po odzyskaniu niepodległości przez Łotwę to oni (obok

i Rosjanie, czyli osoby zazwyczaj niebędące obywatelami Łotwy i nieposługujące się łotewskim, stali się mieszkańcami drugiej kategorii. Jedną z możliwości podniesienia statusu społecznego jest tzw. naturalizacja, czyli otrzymanie obywatelstwa Łotwy (również mocno powiązanego z kwestią językową) bądź zdanie egzaminów na tzw. kategorie językowe.

2.2.4. KATEGORIE JĘZYKOWE W USTAWODAWSTWIE ŁOTEWSKIM

Inną formą uzyskania pracy przez nieobywateli w instytucjach państwowych i prywatnych, w których pracownicy kontaktują się z klientem, jest zdanie egzaminu na tzw. kategorię językową. Na każdym stanowisku pracy wymaga się znajomości języka na konkretnym poziomie, np. sprzątaczką w instytucji państwowej musi posiadać kategorię 1(A), a od nauczyciela pracującego w szkole wymaga się kategorii 3(B). Istnieją trzy główne kategorie językowe: 1(A) najsłabsza znajomość języka łotewskiego, 1(B), 2(A), 2(B), 3(A) i 3(B) – najwyższy stopień znajomości języka państwowego, przy czym A oznacza umiejętność pisania po łotewsku, a B umiejętność pisania i mówienia, natomiast 1, 2 i 3 to poziom znajomości. Tak kwestię kategorii językowych opisują mieszkańcy rejonu krasławskiego:

Jość try uraunia. Kab zdać na treci urowień budzie składaniej. Treba razmauliac na łatyszkaj mowie dobra, treba napisać dwa etich saczynienja. Tam budzie piśmo i budzie saczinienje na 250 słou. Tak. Kab zdać na pierszy urowień nia treba razmauliac na łatyszkaj mowie. Treba tol'ki znać Satwersme i łatyszski himn. Połnastiu. Himn nada budzie napisać z usimi znakami pripitanja tam, szto by nie było pamarak, szto b usio było dobra. A taksama treba budzie napisać miniaturu. Sto słou. Treba budzie taksama napisać swajo, nie CV, a gdzie radziusia, jak piśmo, takuju infarmacyju, kab tie katoryje prawierając ciabie, szto b uwidzieli, szto znajesz, szto ty wiedajesz [AZ 1988 Piedruja, LV].

Kategorię językową mogą automatycznie uzyskać te osoby, które chodziły do szkoły już w czasach niepodległej Łotwy i zdały egzamin końcowy w szkole podstawowej oraz średniej z języka łotewskiego. Egzamin taki zdają w szkole zarówno obywatele, jak i nieobywatele Łotwy, Łotysze oraz mniejszości narodowe:

Poslie diewiatawa klasa ekzamien był pa łatyszskamu jazyku. Pismiennyj, patom usnyj. I patom prisłali czieriez miesiac, nie, czieriez skol'ka tam, prisła bumaga... siertifikat, szto ty zdał łatyszkij i wsio, na katiegoriu kakuju ta. Tam bukwami [oznaczają kategorię] [DJ 1987 Piedruja].

Łotyszy i Łatgalczyków) przejęli stanowiska pracy po Rosjanach i Białorusinach w instytucjach państwowych.

2.3. SKŁAD NARODOWOŚCIOWY W REJONIE KRASŁAWSKIM

2.3.1. MNIEJSZOŚĆ BIAŁORUSKA NA ŁOTWIE W ŚWIEŁIE DANYCH STATYSTYCZNYCH

Obszar współczesnej Łotwy od wieków zamieszkiwała ludność pochodzenia wschodniosłowiańskiego (Krywicze). Już w czasach średniowiecza osiedlały się pierwsze rodziny (zazwyczaj kupieckie, pochodzące z Witebszczyzny i Połoczczyzny) wzdłuż Dźwiny aż po hanzeatycką Rygę. Największy przyrost ludności białoruskiej na terenach łotewskich można jednak datować dopiero na drugą połowę XIX wieku w związku ze zniesieniem prawa pańszczyźnianego w 1861 roku oraz brakiem granicy państwowej (Łatgalia wchodziła w skład guberni witebskiej), a także budową kolei na linii Witebsk–Dyneburg w 1865 roku wraz ze stacją Krasławka [*Słownik geograficzny* 1884: 616].

Rosyjski spis powszechny z 1897 roku wykazał, że populacja tej mniejszości wynosi prawie 82 tys. osób, przy czym dane te nie obejmowały gmin Przydrujsk (około 6 tys. Białorusinów) i Pustynia (około 3 tys.), które do Łotwy zostały przyłączone dopiero w 1920 roku. Zakładając umiarkowany przyrost ludności (około 1,5–2‰ rocznie), liczba Białorusinów w 1927 roku powinna była wynieść ponad 170 tys. osób, jednak pierwszy ogólnołotewski spis ludności z 14 czerwca 1920 roku wykazał niewiele ponad 75 tys., co daje około 4,25% ogólnej ludności kraju (i 14% ludności Łatgalii) [Езавітаў 1927: 15–17]. Spadek populacji można tłumaczyć I wojną światową (liczba mieszkańców Łotwy zmniejszyła się w wyniku działań wojennych aż o milion, z 2 552 tys. do 1 596 tys.). Zastanawia natomiast wynik drugiego ogólnołotewskiego spisu ludności z 10 lutego 1925 roku, zgodnie z którym populacja Białorusinów wynosiła niewiele ponad 38 tys. (podczas gdy Rosjan przybyło aż o 70 tys.)⁶⁵. Jeszcze mniej korzystny był wynik spisu ludności z 1935 roku, liczba przedstawicieli tej narodowości zmniejszyła się wówczas o kolejne 11 tys. osób do 26,8 tys. Można to częściowo tłumaczyć polityką ówczesnych władz dążących do silnej lettyzacji kraju najróżniejszymi metodami (w tym manipulacjami przy spisie ludności)⁶⁶.

Okres powojenny przyniósł już stały przyrost ludności białoruskiej na Łotwie. Na przełomie lat 40. i 50. przyjeżdżały przede wszystkim osoby potrzebne do pracy

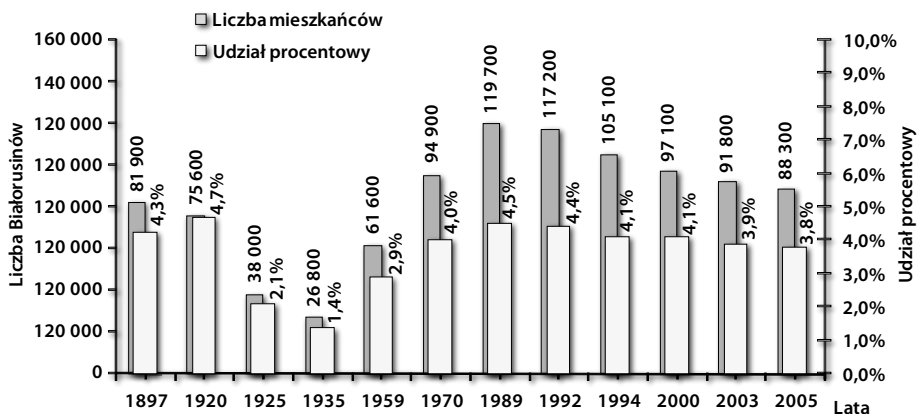
⁶⁵ Przed spisem ludności w 1925 roku na terenie Łatgalii została rozpowszechniona plotka, jakoby osoby podające się za Białorusinów miały być aresztowane i umieszczane w więzieniach, jak stało się w przypadku działaczy ruchu białoruskiego na Łotwie (tzw. białoruski proces 1924–1925 rok) [Езавітаў 1927: 17].

⁶⁶ Okres państwa demokratycznego, a tym samym i dużych swobód dla mniejszości narodowych, skończył się wraz z ustanowieniem rządów dyktatorskich przez Karlisa Ulmanisa w maju 1934 roku. Zaczęto wtedy zamykać szkoły i instytucje mniejszości narodowych oraz dążyć do lettyzacji innych narodów [Łossowski 1990: 45–48].

w nowo tworzonych kołchozach i sowchozach. W następnych latach (60., 70. i 80.) pojawiło się z kolei ogromne zapotrzebowanie na specjalistów w dopiero co wybudowanych zakładach pracy i fabrykach, przede wszystkim w miastach. Nie bez znaczenia pozostaje również fakt, że wielu Polakom ówczesne władze wpisały do dokumentów narodowość białoruską, zdarzało się też, że niektóre osoby same zmieniły narodowość w celu uniknięcia represji i uzyskania łatwiejszego dostępu do pracy. W 1959 roku populacja Białorusinów na Łotwie wynosiła już ponad 61 tys., a 30 lat później (w 1989 roku) aż 120 tys. Większość z nich mieszkała w Rydze (ok. 70 tys.), Dyneburgu (ponad 10 tys.) oraz Krasławiu, Lipawie i Windawie [Беларуская энцыклапедыя 1999: 154].

Zmiany społeczno-gospodarcze, rozpad ZSRR i odzyskanie niepodległości przez Łotwę i Białoruś przyczyniły się do spadku liczby ludności białoruskiej na Łotwie. Wiele osób powróciło do swojej ojczyzny bądź wystąpiło o zmianę narodowości (na polską lub łotewską) ze względów pragmatycznych (społeczno-ekonomicznych). Również przyrost naturalny pozostawał na poziomie ujemnym. Tendencja spadkowa widoczna jest od 1989 roku i zapewne utrzyma się w najbliższych latach. W ciągu 17 lat niepodległości Łotwy populacja Białorusinów zmniejszyła się o ponad 30 tys. do 88 tys. osób (zob. rys. 1). Najwięcej Białorusinów mieszka obecnie w Rydze (33 tys.), Dyneburgu (9 tys.), Jełgawie (3,8 tys.), Jurmali (2,3 tys.), Lipawie (3,2 tys.) i Windawie (2,1 tys.), a w Łatgalii żyje ich łącznie około 20,6 tys. [Demogrāfija 2005: 44].

Rysunek 1. Populacja Białorusinów na Łotwie⁶⁷

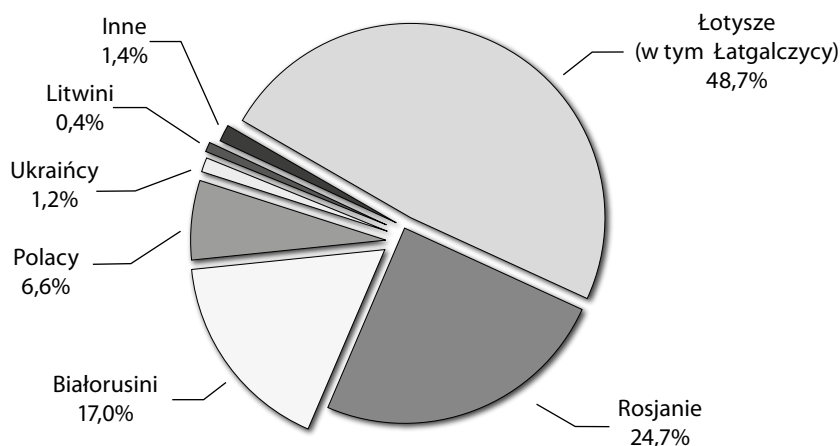
⁶⁷ Spis ludności z 1897 roku nie objął gminy Przydrujsk (6 tys. mieszkańców) i gminy Pustynia (3 tys. mieszkańców). Spadek ludności widoczny w spisie z 1920 roku wynikał ze strat spowodowanych I wojną światową. Spadek ludności białoruskiej, widoczny w spisie z 1925 roku, związany był w dużym stopniu z tzw. białoruskim procesem 1924–1925, skierowanym przeciwko mniejszości białoruskiej. Następny spadek ludności, ukazany w spisie z 1935 roku, wynikał z faktu, że na lata te przypadał już okres

2.3.2. CHARAKTERYSTYKA DEMOGRAFICZNO-EKONOMICZNA REJONU KRASŁAWSKIEGO (PODSTAWOWE DANE)

Rejon krasławski znajduje się w południowo-wschodniej części Łotwy. Na południu i wschodzie graniczy z Białorusią, na północy z rejonem rzeżyckim (łot. *Rēzeknes rajons*) i łucyńskim (łot. *Ludzas rajons*), a na zachodzie z rejonem dyneburskim (łot. *Daugavpils rajons*) i prelskim (łot. *Preiļi rajons*). Łącznie obejmuje obszar 2288 km², składa się z 26 jednostek administracyjnych (gmin oraz miasta Krasław) i zamieszkują go 36 133 osoby [Iedzīvotāju 2003].

Rejon krasławski jest obszarem o największym narodowościowym zróżnicowaniu na Łotwie. Według oficjalnych danych statystycznych Łotysze (w tym Łatgalczycy) stanowią 48,7% całej populacji, a mniejszości narodowe ponad 50%: Rosjanie 24,7%, Białorusini 17,0%, Polacy 6,6%, Ukraińcy 1,2%, Litwini 0,4% i inne narody 1,4% [Latvijas statistikas 2005: 46] (zob. rys. 2). 1/6 mieszkańców (prawie 6 tys.) to osoby nieposiadające obywatelstwa łotewskiego [Iedzīvotāju 2003].

Rysunek 2. Narodowości w rejonie krasławskim (2005)

Prawie cały obszar wchodzi w skład historycznej Łatgalii, jedynie niewielki skrawek znajdujący się po południowej stronie Dźwiny historycznie należy do Zemgalii.

Rejon krasławski ma charakter typowo rolniczy. Z wyjątkiem Krasławia i Dagdy nie ma tutaj przemysłu. W krajobrazie dominują lasy, jeziora oraz łąki i pola. Wraz

silnej lettyzacji kraju, wymierzonej w mniejszości narodowe. Wszystkie tabele i rysunki w niniejszej monografii zostały opracowane przez autora.

Rysunek na podstawie [Latvijas skaitļos 1994: 18; *Narodnoje chaziajstwo* 1972: 18; *Latvijas demogrāfijas* 2003: 12; *Latvijas demogrāfijas* 2005: 45, 46; *Demogrāfija* 2005: 10, 36, 38, 39; Apine 1996].

z odzyskaniem niepodległości przez Łotwę upadło wiele kolchozów nastawionych przede wszystkim na współpracę z sąsiednią Białorusią. Z tego też powodu notuje się tutaj największe w kraju bezrobocie (sięgające 20%) i najniższe zarobki (50% pensji płaconych w Rydze). Cały obszar jest niedoinwestowany zarówno przez państwo, jak i zagraniczne firmy, a odsetek emerytów wynosi aż 30%.

2.3.2.1. KRASŁAW

Administracyjnym, gospodarczym i kulturalnym centrum rejonu jest położone nad Dźwiną miasto Krasław, wzmiankowane już w X wieku⁶⁸. Mieszka w nim łącznie 11 109 osób, z czego prawie 50% stanowią Łotysze, około 40% Rosjanie i Białorusini, a pozostałe narodowości 10%. 1/4 mieszkańców to osoby bez łotewskiego obywatelstwa [Iedzīvotāju 2003]. W mieście znajdują się trzy świątynie: dwa kościoły katolickie (jeden w Priedaine – części Krasławia znajdującej się po drugiej stronie Dźwiny) i cerkiew prawosławna. W 2008 roku ukończono budowę molenny, a synagoga nie jest obecnie otwarta. Uczniowie mają możliwość uczęszczania do trzech szkół: łotewskiej (początkowej i gimnazjum), polskiej (początkowej) i rosyjskiej (średniej)⁶⁹.

2.3.2.2. GMINA KAPŁAWA

Gmina Kapława znajduje się w południowej części rejonu krasławskiego⁷⁰ i obejmuje obszar 12,5 tys. ha [Enciklopēdija 2001: 457]. Jako jedyna część całego obszaru wchodzi w skład historycznej Zemgalii. Północną granicę administracyjną gminy tworzy Dźwina, południową granica państwowa z Białorusią, na zachodzie gmina kapławska graniczy z gminą salienską (łot. *Salienas pagasts*). Wschodnią część wyznacza Dźwina i gmina piedrujska.

Obecnie gminę kapławską zamieszkuje prawie 850 osób, z czego Łotysze stanowią 48%, Rosjanie 20%, Białorusini 26%, inne narodowości 6% [Liepiņa, Vilcāne 2000: 25]. Większe wioski to Kapława (266 osób), Warnawicze (83), Upmale (35). W stosunku do okresu międzywojennego nastąpił znaczny procentowy przyrost ludności słowiańskiej (szczególnie osób mających w dokumentach wpisaną narodowość białoruską); w 1935 roku Łotysze stanowili tu 62%, Rosjanie 29%, a pozostałe narody (Białorusini, Polacy, Niemcy i Żydzi) 9% [Enciklopēdija 2001: 457] (zob. rys. 3).

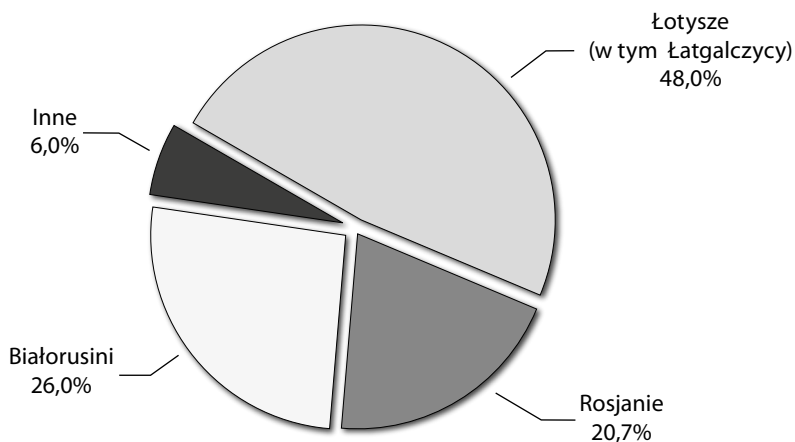
Na terenie gminy znajdują się trzy świątynie: kościół katolicki (Warnawicze), cerkiew prawosławna (Kapława), kościół ewangelicki (luterkański, Weborne). Funkcjonowały tu dwie rosyjskie szkoły początkowe (Weborne, Warnawicze), a także szkoła średnia (Weborne). Obecnie, tj. od roku szkolnego 2006/2007, nie istnieje już żadna szkoła, a dzieci dojeżdżają do Krasławia.

⁶⁸ Szerszą historię Krasławia podaje Gustaw Manteuffel [Manteuffel 1879: 114–119].

⁶⁹ Łotewska *vidusskola* (szkoła średnia) oznacza, że w budynku znajduje się zarówno szkoła początkowa, jak i średnia, czyli proces nauczania trwa tu od samego początku aż do uzyskania wykształcenia średniego. Szkoła podstawowa (łot. *pamatskola*) obejmuje klasy 1–9, a szkoła średnia klasy 10–12.

⁷⁰ Gmina kapławska została włączona do rejonu krasławskiego dopiero po II wojnie światowej, wcześniej administracyjnie należała do Zemgalii.

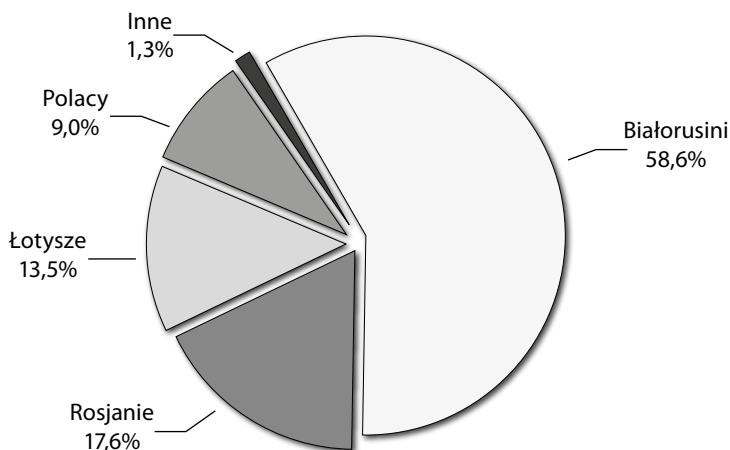
Rysunek 3. Narodowości w gminie kapławskiej (2000)

2.3.2.3. GMINA PIEDRUJA

Piedruja jest najbardziej na południowy wschód wysuniętą gminą łotewską. Południową granicę wyznacza Dźwina i granica państwowa z Białorusią, również na wschodzie gmina piedrujska sąsiaduje z Białorusią. Na północy znajduje się gmina indrycka, a na zachodzie Dźwina i gmina kapławska.

Rysunek 4. Narodowości w gminie piedrujskiej (2002)

Gmina obejmuje obszar 6,4 tys. ha i zamieszkuje ją 769 mieszkańców, z czego 104 osoby (13,5%) to Łotysze, 451 osób (58,6%) Białorusini, 135 (17,6%) Rosjanie,

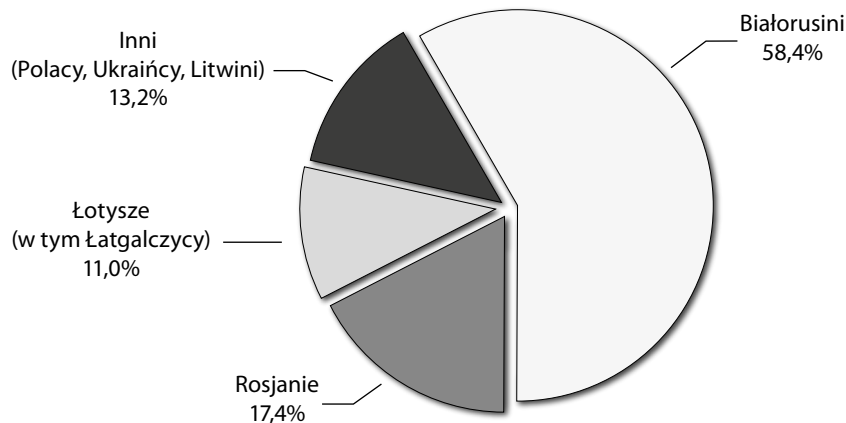
Polacy 69, Ukraińcy 7, po jednej osobie narodowości cygańskiej, rumuńskiej i turkmeńskiej [Enciklopēdija 2002: 169; 2000 gada 2000: 1] (zob. rys. 4). Większe wioski to: Piedruja (326 osób, w tym w Aleksandrowej 180), Lupandi (154), Bieriozki (54), Marki (49), Dworczań (35). W 1906 roku w Piedruj mieszkało 1 017 mieszkańców, z czego 706 stanowili Żydzi. Po I wojnie światowej (w 1935 roku) wieś zamieszkiwało 329 osób – 22% Łotysze, 27% Rosjanie, 6% Polacy, 44% Żydzi. W tym samym roku w gminie piedrujskiej mieszkały 6 793 osoby, z czego: Łotysze 57%, Rosjanie 37%, Polacy 3%, Żydzi 3%. Po II wojnie światowej wiele osób wywieziono (głównie na Syberię), w 1945 roku 43 osoby, a w 1949 roku 70 osób.

Obecnie w gminie piedrujskiej jest jedna łotewsko-rosyjska szkoła początkowa (w Piedruj), funkcjonującą też kościół katolicki i cerkiew prawosławna (obydwie świątynie w Piedruj).

2.3.2.4. GMINA INDRA

Największa z trzech omawianych gmin obejmuje obszar ponad 13 tys. ha. Na wschodzie graniczy z Białorusią. Pozostałe granice wyznacza podział administracyjny gmin łotewskich: na południu znajduje się gmina piedrujska, na zachodzie gmina kalnieska (łot. *Kalnieši pagasts*), a na północy gmina Robeżnieki (łot. *Robežnieku pagasts*).

Rysunek 5. Narodowości w gminie indryckiej (2002)

Gminę zamieszkuje 1609 osób, z czego 58,4% stanowią Białorusini (prawie 50% z nich to nieobywatele), 17,4 % Rosjanie (prawie 50% to nieobywatele), 11,0% Łotysze oraz Polacy, Ukraińcy i Litwini [Indras 2002–2003: 39; Enciklopēdija 2001: 354] (zob. rys. 5). W 1937 roku gminę zamieszkiwały 6793 osoby: 57% Łotysze, 37% Rosjanie, 3% Żydzi. W czasie wojny i po wojnie, jak w przypadku gminy Piedruja, wywieziono

część mieszkańców na Syberię (w 1941 roku 23 osoby, a w 1949 roku 32). Większe miejscowości to: Indra (873 osoby), Wajculewo (96), Wajwody (67), Dargielewo (51), Białe (47), Rusakowa (47) [Enciklopēdija 2001: 354; *Indras Pagasta Padomes*].

W gminie znajdują się dwie szkoły, jedna średnia rosyjska i jedna łotewska (od roku szkolnego 2005/2006 obydwie szkoły połączono, tworząc szkołę łotewsko-rosyjską), oraz dwie świątynie: kościół katolicki i kościół luterski (w którym od momentu zakończenia budowy w okresie międzywojennym nie odbyło się żadne nabożeństwo).

Jak pokazują dane przytoczone powyżej, statystyka sporządzana w okresie międzywojennym nie objęła mniejszości białoruskiej – w gminie indryckiej i piedrujskiej jakoby wcale nie było Białorusinów. Nierzadko w czasie spisów ludności Białorusini zaliczani byli do narodowości łotewskiej (jak i Łatgalczycy), jako społeczność autochtoniczna, bądź też do narodowości rosyjskiej (ze względu na podobieństwo języka i kultury). *Historyczny atlas Łotwy* uwzględnia już Białorusinów. Według jego autorów pod koniec XIX wieku stanowili oni znacznie ponad 50% w gminie kapławskiej i ponad 20% w gminach piedrujskiej i indryckiej. W okresie międzywojennym (ten sam rok jak w przypadku powyższych danych, czyli 1935) Białorusinów na badanym obszarze było do 30% [Latvijas Vēstures 2005: 28, 43]. Również Jezowitow w swojej książce podaje procentowy udział Białorusinów w rejonie krasławskim, ustalając ich odsetek na ponad 50% w powyższych trzech gminach (zarówno na rok 1920, jak i na 1925) [Езавіраў 1927: 30, 31]. Wydaje się zatem mało prawdopodobne, aby Białorusini, stanowiący wówczas połowę całej lokalnej ludności, wyemigrowali bądź zmienili narodowość z własnej woli.

2.4. TOŻSAMOŚĆ NARODOWA A JĘZYK

2.4.1. WYZNACZNIKI TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ

Kwestia tożsamości narodowej była bardzo często poruszana przeze mnie w trakcie przeprowadzanych wywiadów. Nierzadko prosiłem rozmówców o wyliczenie cech, które wskazują na białoruską narodowość. Część z nich stanowią tzw. obiektywne wyznaczniki tożsamości narodowej, tj. określone przez naukowców czy administrację państwową. Kształtowanie się białoruskiej tożsamości narodowej rozpoczęło się znacznie później niż innych narodów, np. Polaków. Z tego też powodu część moich respondentów podawała np. zapis narodowości w dokumentach. Można zatem mówić, że część wyznaczników obiektywnych stała się subiektywna, czyli przejęta przez samych badanych. Mieszkańcy rejonu krasławskiego wymieniali zazwyczaj takie czynniki, jak:

- zapis narodowości w dokumentach; wpis narodowości w dokumentach moich rozmówców nierzadko był zmieniany, w zależności od ówczesnej władzy bądź na życzenie samej osoby; umożliwiała to uzyskanie lepszej pracy lub uniknięcie represji ze strony władzy sowieckiej; wyznacznik ten był podawany przez wszystkich respondentów: *Jakoj ja nacyjanał'nasci zapisan* [w dokumentach], *takoj i jest* [AJ 1939 Biełoje, LV];

- religia; katolicyzm zazwyczaj utożsamiany jest z polskością, choć wielu respondentów będących katolikami nie miało problemów z określeniem się jako Białorusini (dotyczy to osób przybyłych z Białorusi Wschodniej i łotewskich Białorusinów), nierzadko podkreślali też, że Białorusini są właśnie katolikami; czasami zdarzały się jednak wypowiedzi, w których rozmówca sam nie do końca wiedział, jakiego wyznania są Białorusini; tak na pytanie o narodowości wypowiedział się informator: *Tut usie żywuć Bielarusy, samyje Bielarusy, usie pryjeżżyje z Bielarusi*; ta sama kobieta kilka minut później na pytanie, jakiej religii ludzie mieszkają w jej wiosce, odpowiedziała: *Miestnyja Bielarusy heta usio Paliaki, katoliki*, i na trzecie pytanie, jakiej wiary są Białorusini, uzyskałem następującą odpowiedź: *A usie Bielarusy heta katoliki* [K 1928 Indra, BZ]⁷¹;
- miejsce urodzenia; ten czynnik również był często wymieniany przez osoby badane i także ma bardzo duży wpływ na poczucie tożsamości; pewnym wyjątkiem będą tu osoby starsze, urodzone na Białorusi Zachodniej, czyli ziemiach do 1939 roku wchodzących w skład Polski; w wypadku tych osób będzie to wyznacznik tożsamości wskazujący jednocześnie na polskość i białoruskość; podobny problem dotyczy młodszego pokolenia, osób urodzonych już na Łotwie; dla nich *падзіма* i *бацькаўшчына* będą oznaczały już dwa różne państwa, pierwsze – Łotwę, drugie – Białoruś;
- pochodzenie rodziców; podobnie jak miejsce urodzenia, jest to jeden z wyznaczników tożsamości bardzo często wymienianych przez respondentów;
- podział administracyjny; wielu respondentów zaznaczało, że tutaj żyją Białorusini, dlatego że wcześniej była to Białoruś (tj. gubernia witebska): *Tut usie Bielarusy, samyja Bielarusy, heta rańsze była Bielarus, bielaruska hubiernia* [WU 1928 Wajculewo, LV]; nie dotyczy to gminy Kapława, która nie wchodzi w skład historycznej Łatgalii i należała wcześniej do guberni kurzemskiej;
- pochodzenie nazwiska (w tym język napisów na nagrobkach cmentarnych); wiele nazwisk respondentów wskazuje na polskie pochodzenie (np. Franciszek Zarakowski, Ignacy Koniuszewski, Rozalia Szpakowska); wyznacznik tożsamości niewymieniany w ogóle przez respondentów; tylko jedna osoba zaznaczyła, że „to są Polacy, bo mają nazwiska na -ski, a nazwiska na -ski są polskie”;
- pragmatyzm i prestiż narodowości; w zależności od okresu i władzy niektóre narodowości były uznawane za „lepsz” bądź „gorsze”, dlatego też wiele osób deklarowało inną narodowość od rzeczywistej bądź zmieniało ją w dokumentach, żeby otrzymać lepszą pracę i przywileje albo uniknąć represji ze strony władz; wyznacznik sporadycznie wymieniany przez informatorów, zazwyczaj

⁷¹ Więcej na temat religii jako wyznacznika tożsamości narodowej Białorusinów na Łotwie [Janowski 2006b: 27–32].

przez młodych, którzy obecnie doszukują się polskich korzeni, nawet jeżeli obydwoje rodziców mają zapisaną narodowość białoruską w paszporcie⁷².

Powyższe wyznaczniki tożsamości narodowej są zmienne (jak miejsce urodzenia czy wpis narodowości w paszporcie). Podobny problem dotyczy katolicyzmu, który na innych pograniczach zazwyczaj jest utożsamiany z polskością, a w rejonie krasławskim z polskością, białoruskością bądź łatgałskim pochodzeniem.

Z tej niestabilności wyznaczników tożsamości zdają sobie sprawę także sami respondenci, o czym świadczy wypowiedź jednej z osób:

Kto ja jest'? Waabszcze nie znaju. Niegraždanka! Z Biełaruśju mnie nisztu nie swiazywajet, w Pol'szczu nie puskajut. Ja Pol'ka. Ja nie znaju, gdzie maja rodzina, ja szczitaju Łatwiju swojej rodzinaj, żywu w Łatwii [...]. Ja w paszparcie Pol'ka, no pajechat' tam nie magu, mnie nużna prigłaszenje. Radzicieli radziłś pri Pol'szczy, eta ż da wajny Pol'szcza była, a ciepier' Biełaruś, a pajszła ja da ruskaj szkoły. I tak szto-ta pol'skawa, biełarusskawa i russkawa astałaś u mnie [WŁ 1955 Priedaine, BZ].

2.4.2. ROLA JĘZYKA W KSZTAŁTOWANIU TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ

Jednym z wyznaczników tożsamości jest język. Jednak w przeciwieństwie do Polaków, którzy są bardzo mocno przywiązani do swojego języka ojczystego, dla przeciętnych Białorusinów nie odgrywa on najważniejszej roli i ma znaczenie ewidentnie drugorzędne.

Rola języka w kształtowaniu tożsamości narodowej nabiera specjalnego znaczenia dla uświadomionych Białorusinów, szczególnie poza granicami administracyjnymi Białorusi, kiedy związki z ojczyzną są ograniczone. Wówczas formą pielęgnowania tożsamości jest podtrzymywanie i wspomaganie własnych obyczajów i kultury, w tym języka. Z tego też powodu kwestia języka w kształtowaniu narodu białoruskiego przez białoruską emigrację zajmuje bardzo ważną pozycję w licznych pracach naukowych powstających w Nowym Jorku, Londynie, Monachium, Pradze czy Wilnie. W Polsce w nurt tych badań wpisują się badania Niny Barszczewskiej, która zagadnieniu roli języka ojczystego w ujęciu emigracji białoruskiej poświęciła monografię⁷³ i wiele artykułów⁷⁴.

⁷² Kwestię tożsamości narodowej Białorusinów szerzej opisuję w artykule [Jankowiak 2008: 67–93].

⁷³ Jest to praca habilitacyjna, przedstawia rolę emigracji białoruskiej w walce o język ojczysty [Баршчэўская 2004a].

⁷⁴ [Баршчэўская 2003: 208–216; Barszczewska 2000: 6–10; Barszczewska 2004: 109–123; Barszczewska 2000: 6–10; Баршчэўская 2001: 35–46; Баршчэўская 2004b: 87–101] oraz wiele innych artykułów, w których jest mowa o roli języka białoruskiego opisywanej na łamach emigracyjnych czasopism.

Kwestią języka białoruskiego jako wyznacznika tożsamości narodowej Białorusinów żyjących na Łotwie nie zajmowano się jak do tej pory wcale. Poniższe rozważania odnoszą się tylko do rejonu krasławskiego i przede wszystkim do niewykształconej ludności wiejskiej.

W trakcie badań terenowych w rejonie krasławskim nie natrafiłem na rozmówcę, który, zapytany o czynniki wskazujące na tożsamość narodową, sam wymieniłby język. Tylko jedna osoba zwróciła na to uwagę, niepoproszona o to wprost:

(Sztó pakazywaje na nacyjanal'naść?) O, wiel'mi składany wapros. No, nia wiedaju tak. U Piedruui zdzieś żywuć i Bielarusy i Paliaki, żywuć u adnoj wioscy, czamu tak, ja nia wiedaju. (U ciabie siabra Dzimka Bielarus. Czamu jon Bielarus?) Tamu szto u jaho bački Bielarusy i taksama usie aposznije rodstwienniki u jaho z Bielarusi. No jaho wyhliaid nia moża na heta pakazywać. (Sztó jaszczé pakazywaje na nacyjanal'naść?) Recz, znaczyć jak jon razmauliajeć. Nia wiedaju boł'sz, szto jaszczé pakazwaje. Kul'tura. U Bielarusou wiel'mi takaja... inszaja kul'tura, nie jak u Łatwii. Tamu szto Bielaruśja heta sławianskaja kul'tura, a Łatwija heta użo Bałty. (Ty adczuwajesz roznicu u kul'tury pamiż Sławianami a Łatyszami?) Tak. Łatyszej boł'sz czym Bielarusou i tamu Bielarusy adczuwajuć siabie wiel'mi padaulienymi. No jany żywuć i im zdzieś padabajecca [AZ 1988 Piedruja, LV].

Język jako wyznacznik tożsamości narodowej pojawiał się często przy okazji innych wypowiedzi, niezwiązanych bezpośrednio z językiem białoruskim, bądź przy wskazywaniu różnic pomiędzy Białorusinami a Łotyszami, Łatgalczykami a Polakami:

Paliakau tut niet, nie razmauliajuć tut pa pol'sku. Paczci Bielarusy. Pa bielarusku [rozmawiają] jak my z wami i tak. Ani pol'skawa jazyka nie znajut. Kali bogasłuženje idziot na pol'skam to jany nicziewo nie panimajut [NA 1937 Indra, BZ].

Osoby zapytane bezpośrednio, czy język białoruski wskazuje na białoruską narodowość, odpowiadały twierdząco, jednak na podstawie dalszej rozmowy można wyciągnąć wniosek, że na Łotwie nie trzeba mówić po białorusku, żeby uważać się za Białorusina:

(A jazyk ukazywajet na nacional'nast'? Jeśli kto ta gawarit pa bielaruski?) Nie znaju. Nawierna da. Jeśli gawarit pa bielaruski znaczit on tam był [w Białorusi]. (A Bielarusy, katoryje żywut w Łatwii dałžny znat' bielaruskij jazyk?) Nie znaju. Niet. Wsio rawno, znajet to znajet [DJ 1987 Piedruja, LV].

(A jazyk ukazywajet na nacional'nast'?) Jazyk? Kanieszna ukazywajet. Jazyk i nacional'nost' – dwie wzaimaswiazannych faktara. Patamu szta jazyk wa mnogam apriedieliajiet nacional'naje mirawazrienje, wasprijatje mira. I naabarot. Wied' w tom ili inam jazykie bywajut sława, katoryje nikak nie pieriewodiatsja na drugoj jazyk. Eta i jest' nacional'naje nasljedstwie. Jeśli eta swiaż, jazyk=nacional'nost' wsljedstwie kakich-ta priczin naruszajetsja, czielawiek cziiustwujet siebia niemnoga uszczierbnym. Naprimier, ja wsieгда sażaliela, szto płocha władieju bielarusskim jazykom. No tak słożyliš abstajatielstwa [ŻK 1976 Indra, LV].

Ta sama kobieta dodała jednak po chwili, że język białoruski nie jest wyznacznikiem tożsamości dla Białorusinów żyjących na Łotwie:

(A białoruskij jazyk imiejat kakoje-ta znaczenje dla Biełarusaw żywuszczich w Łatwii?) Ja dumaju, szto niet. Bal'szynstwu iz maładych liudiej pa figu, znajut ani jazyk ili niet. Nikto pa etamu powadu nie pierieżywajet i daże nie zadumywajetsja. Na szcziot starszewa pakalienja, to ani gawariat na smiesi russka-biełarusskaj. Smotriat nowasti biełarusskije i wa mnogam szczitajut siebia nastajaszczimi Biełarusami. Dla nich Łukaszenka bliże, cziem [prezydent Łotwy] Waira Wike Freiberga. (Znacził biełarusskij jazyk nie dla wsiech Biełarusaw w Łatwii budżet jak faktar samasaznanja?) Adnaznacznia niet. Niekatoryje daże nie priznajutsja w swaich korniach [ŽK 1976 Indra, LV].

Podobnego zdania jest 20-letni chłopak z Piedru:

(A pacziem jazyk ukazywajet na nacional'nast?) Waabszczie nacional'nast' eta sastajanije duszy – kak czielawiek siebia widit w tałpie drugich liudiej! Kak-by jazyk zdieś ni pri cziom, no jesli czielawiek patriot, to kak raz jazyk pakażet jewo nacional'nast' [AZ 1988 Piedruja, LV].

Młodzież, z którą rozmawiałem, wielokrotnie powtarzała, że nie chce znać języka białoruskiego, nie jest on bowiem potrzebny na Łotwie i, podobnie jak na Białorusi, uważany jest za język wiejski, mowę ludzi niewykształconych:

(A białoruskij jazyk nužen Biełarusam w Łatwii?) Dla mienia abszczitsja na biełaruskam kak-ta unizitiel'na! Prosta atnaszenje k takim liudiam drugoje, ne tak kak, naprimier, k angłagawariaszczim. Nu, a gawarit' pa biełaruski i szczi-tat' siebia Biełarusam – eta kak kto chocziel! Można nie razgawariwat' i szczi-tat' siebia takowym. Razwie nie tak? Kak by biełaruskij jazyk eta jazyk sie-ła, dieriewni, no nie kak gorada! A wot anglijskij kak raz jazyk gorada, jazyk bumag i wsiech abrazowanych liudiej. (Znacził niet abrazowanych Biełarusaw w Łatwii?) Wot, w tom to i dieła, jesli abrazowanyj, to pa biełaruski nie razga-wariwajet (A twaja babuszka bol'sze szczi-tajet siebia Biełaruskaj patamu szto gawarit pa biełaruski?) Ana prosta russkawa jazyka nie znajet na stol'ka cha-raszo, szto by połnastiu na niom gawarit', a wot na biełaruskam liehko – ana swaju maładost' prawieła w Biełarusji. (A za cziem ty izuczil' biełaruskij jazyk?) Prosta intieriesna znat' mnoga jazykow, nie pamieszajet. No ja niewo nie uczil' że pa ucziebnikam, a naucziłsia at babuszki... nu pa sarinkie at raditieliej k die-tiam. Priama kak w fal'klorie [AZ 1988 Piedruja, LV].

Jedno z zadawanych pytań brzmiało: Jaki jest pana / pani język ojczysty? Dla najstarszego pokolenia rozmówców *radny jazyk* to język ich codziennego życia (*zmieszany, prosty, miestny, biełaruski*). Dla średniego pokolenia informatorów i dla młodzieży będzie to zdecydowanie język rosyjski⁷⁵:

⁷⁵ Na Białorusi dość często spotyka się sytuację, kiedy Białorusini zaznaczali, że ich językiem ojczystym jest białoruski, choć na co dzień nie posługują się nim, a rosyjskim; więcej zob. [Radzik 2000: 71–82].

*Nu ja wabszczie to kromie ruskawa paczti ni na kakom jazykie nie gawariu.
Znaczit russkij jazyk* [DJ 1988 Piedruja, LV].

Jak pokazują przytoczone wyżej przykłady, język białoruski nie odgrywa ważnej roli w kształtowaniu białoruskiej tożsamości narodowej dla większości moich rozmówców. Można się doszukiwać kilku przyczyn tego zjawiska:

- dla samych Białorusinów żyjących na Białorusi język białoruski nie odgrywa decydującej roli w kształtowaniu tożsamości narodowej⁷⁶;
- jak zwrócił uwagę Alieh Kryha, długi okres przynależności ziem białoruskich do ZSRR i polityka władz sowieckich przyczyniły się do licznych migracji ludności białoruskiej do różnych republik ZSRR; rozrzucenie Białorusinów nie sprzyja zachowaniu i kultywowaniu tradycji, w tym języka; brak szkolnictwa białoruskiego poza granicami Białorusi prowadził i prowadzi zazwyczaj do silniejszego utożsamiania się z kulturą rosyjską [Крыга 1954: 4]; mniejszość białoruska zamieszkująca rejon krasławski nie miała i nie ma żadnej możliwości uczęszczania do szkół białoruskich i ma styczność przede wszystkim z językiem rosyjskim;
- Białorusini urodzeni na Łotwie nie odczuwają silnych więzi z Białorusią jako ojczyzną;
- jak zwraca uwagę Justyna Straczuk, „poczucie wspólnoty w obrębie tej samej grupy językowej nie jest produktem podobieństw łączących jej członków, ale różnic dzielących ją od innych grup” [Straczuk 1999: 13]; młodzież nieposługująca się językiem białoruskim nie uważa go zatem za ważny wyznacznik tożsamości; nie można uważać się za Białorusinów tylko dlatego, że rozmawia się po białorusku, nie zna się bowiem tego języka praktycznie wcale.

2.5. PODSUMOWANIE

Rejon krasławski, położony na styku Łotwy, Białorusi, Rosji i Litwy, narodów bałtyckich i słowiańskich, od wielu stuleci stanowi pogranicze w szerokim znaczeniu tego słowa, mocno ukształtowane przez uwarunkowania historyczno-społeczne. W ciągu setek lat ziemie te znajdowały się pod władaniem niemieckim, rosyjskim, polskim, ponownie rosyjskim i łotewskim. Wszystkie kolejne władze pozostawiły po sobie spuściznę widoczną doskonale do dnia dzisiejszego w historii, kulturze, religii, architekturze czy mentalności mieszkańców Łatgalii. Na tak niewielkim terytorium koegzystuje wiele narodów (Łotysze – w tym Łatgalczycy, Rosjanie, Białorusini, Polacy, Ukraińcy, Litwini czy Cyganie) i religii (katolicyzm, prawosławie czy luteranizm).

⁷⁶ Język białoruski odgrywa ważną rolę tylko dla kilku procent mieszkańców Białorusi – inteligencji, opozycji i części młodzieży (szczególnie dla tej, której edukacja przypadła na początek lat 90.).

Jednym z wielu efektów uwarunkowań historyczno-społecznych w Łatgalii i współżycia różnych narodowości i religii jest sytuacja językowa w rejonie krasławskim. Używane są tu takie języki, jak łotewski, rosyjski, polski, białoruski, a także gwary białoruskie, gwary łatgalskie i polszczyzna północnokresowa. Zakres występowania każdego z tych języków, w tym gwar białoruskich (o czym będzie mowa w rozdziale 3), od dziesiątków lat jest już określony społecznie, kulturowo i administracyjnie.

Wielonarodowość i wielojęzyczność państwa łotewskiego spowodowały, że po odzyskaniu niepodległości przez tę nadbałtycką republikę władze w Rydze zostały zmuszone do prawnego uregulowania kwestii językowych na terenie swojego państwa, co ma ogromny wpływ na życie codzienne mniejszości narodowych na Łotwie.

Plac targowy w Krasławiu na dawnej pocztówce, pocz. XX wieku⁷⁷

⁷⁷ Zdjęcie ze zbiorów Krasławskiego Muzeum Historii i Sztuki.

3. SOCJOLINGWISTYCZNE ASPEKTY FUNKCJONOWANIA GWAR BIAŁORUSKICH

*Не пакідайце мовы нашай,
Каб ня ўмерлі!*

Franciszek Bahuszewicz

3.1. UŻYTKOWNICY GWARY BIAŁORUSKIEJ

Informatorzy, jak już wspomniałem wcześniej, zostali wybrani według czterech kryteriów: czy osoba mówi na co dzień gwara białoruską (pokolenie najstarsze) bądź uważa się za Białorusina (średnie pokolenie oraz młodzież), skąd pochodzi i ile ma lat. W poniższym rozdziale książki zastosowano dwa nadrzędne kryteria podziału: wiek rozmówców i miejsce pochodzenia. Podział taki umożliwił lepsze zrozumienie omawianej tematyki i dał pełny obraz sytuacji socjolingwistycznej omawianej społeczności.

3.1.1. GRUPY WYODRĘBNIONE NA PODSTAWIE KRYTERIUM POCHODZENIA

Wszystkich rozmówców można przypisać do trzech grup, uwzględniając ich pochodzenie (miejsce urodzenia i pochodzenie rodziców). Dotyczy to przede wszystkim osób najstarszych i częściowo średniego pokolenia.

3.1.1.1. LUDNOŚĆ AUTOCHTONICZNA

Pierwszą grupę stanowią informatorzy zamieszkujący Łotwę od wielu pokoleń. Można ich uznać za ludność autochtoniczną. Mają oni najdłuższy kontakt z Łotyszami i językiem łotewskim oraz gwarami łatgalskimi. Przodkowie tych Białorusinów przybyli na ziemie łotewskie w XIX wieku bądź wcześniej⁷⁸. Migracja ta związana była z ówczesnym podziałem administracyjnym – Łatgalia oraz ziemie

⁷⁸ Pierwsi osadnicy z obecnych ziem białoruskich przybyli już w średniowieczu, korzystając z Dźwiny, która była doskonałym szlakiem komunikacyjnym. Na początku osiedlała się tu przede wszystkim ludność zajmująca się handlem. Znaczący napływ ludności nastąpił natomiast dopiero w XIX wieku. Rozdzielenie ludności przybyłej na Łotwę wiele stuleci temu od osób przybyłych

północno-wschodniej Białorusi wchodziły w skład guberni witebskiej (1802–1920) [Энцыклапедыя 1994: 324, 325]. Duży wpływ na przemieszczanie się ludności miała również zmiana prawa państwowego w 1861 roku [Беларуская энцыклапедыя 1999: 153]. Nie bez znaczenia pozostało także przeprowadzenie linii kolei żelaznej dynebursko-witebskiej w 1865 roku [Słownik geograficzny 1884: 616]. Większość osób przybyła kilkanaście czy kilkadziesiąt kilometrów na północ. Ta nieduża odległość okazała się jednak istotna, ponieważ po I wojnie światowej przesiedleńcy znaleźli się w granicach niepodległej Łotwy.

3.1.1.2. LUDNOŚĆ PRZYBYŁA Z BIAŁORUSI

Pozostałe dwie grupy to ludność napływowa z Białorusi po 1945 roku, zarówno Zachodniej, jak i Wschodniej⁷⁹. W czasie II wojny światowej Łotwa poniosła bardzo duże straty, co było widoczne nie tylko w ekonomii, ale i w demografii kraju. Po ustaniu działań wojennych nastąpił jednak znaczny przyrost ludności, spowodowany przede wszystkim migracją ludności z obszaru ZSRR (głównie Rosji i Białorusi) do tej nadbałtyckiej republiki.

Było kilka przyczyn migracji ludności w granicach ZSRR, w tym Białorusinów. Po pierwsze, wpływała na to polityka władz sowieckich, które dążyły do jak najmocniejszego związania Litwy, Łotwy i Estonii z ZSRR. Liczna mniejszość słowiańska mogła istotnie oddziaływać na ich politykę wewnętrzną i rozbijać jedność państw bałtyckich. Po drugie, wpływ na ten proces miała silna industrializacja kraju, szczególnie w latach 60. i 70. XX wieku, co skutkowało sporym zapotrzebowaniem na wykwalifikowaną kadrę w rozwijającej się gospodarce. I wreszcie po trzecie (co najbardziej dotyczy moich informatorów), przemieszczanie się ludności wynikało z wyższego poziomu życia na Łotwie niż w północnej Białorusi i Pskowszczyźnie, gdzie ziemie były nieurodzajne [Riekstiņš 2005: 228–242; Блєиєрє, Бутулис, Зунда 2005: 390–395], i można było mówić o nadmiernym zaludnieniu tych terenów oraz fatalnych warunkach życia⁸⁰.

Powód przyjazdu moich informatorów był zazwyczaj czysto pragmatyczny – wynikał z uwarunkowań ekonomicznych. Wiele osób osiedlało się tu także z powodu zawarcia małżeństwa. Pod koniec lat 40. w rejonie krasławskim powstały kołchozy, w których brakowało rąk do pracy: kołchoz im. Lenina (gmina kapławska), kołchoz Sawieckaja Łatwija (gmina piedrujska) oraz w gminie indryckiej kołchoz

w XIX wieku, bez dokładnych badań genealogii każdej rodziny, jest obecnie praktycznie niemożliwe, pamiętać informatorów sięga bowiem zazwyczaj dwa, trzy pokolenia wstecz.

⁷⁹ Podobnego podziału białoruskiej społeczności na trzy grupy można dokonać wobec diaspory żyjącej w pozostałej części Łotwy, przede wszystkim w miastach (jak Ryga, Dyneburg, Windawa, Lipawa), są to jednak osoby pochodzące z całego obszaru Białorusi, a nie tylko strefy przygranicznej, jak się dzieje w wypadku osób z rejonu krasławskiego.

⁸⁰ Białoruś znacznie ucierpiała po II wojnie światowej. Na wsi brakowało podstawowych narzędzi do uprawy roli i produktów pierwszej potrzeby. Szerzej kwestię tę opisał w swojej książce Zachar Szybieka [Szybieka 2002: 382, 383].

im. Frunzego i Kalinina⁸¹. Osoby przyjeżdżające z BSRR automatycznie otrzymywały pracę, pensję i nierzadko dom na wsi bądź mieszkanie w Krasławiu. Moi rozmówcy komentowali powód przybycia na Łotwę następująco:

U nas było płocha. Nie było ziarni, mnoha dziecię u siamji. Tut dawali nam pa 50 sotak ziarni, rabotu u kałchozie, chatu [JL 1923 Gaisieli, BZ].

Da, przyjechali z siamjoj. Ja, muž i uže u nas byu syn. Treci hodzik [...]. Nada było żyć z siamjoj. Rabotać nada było. I tut nada było rabotać. A my przyjechali za to, szto u nas kałchozy byli ocziē biednyje. Nie płacili. Ja s papam rabotała, papa moj koniucham byu, a ja każdy dzień na rabotu, bies wychadnych i w waskrasienje. I my pałuczili, eta na staryje dziengi sześćot rubliej na dwaich. Wot, nada było żyć z ruk i z ziarni tol'ka. Za szto kupisz ty chlieb. Tut łuczsze była. Pierszyje dwa hody toże cieżeławata było, a patom ocziē charaszo. Na rabotu my tut niedaleiko chadzili, ocziē charaszo [MZ 1927 Webborne, BZ].

Ani [przyjeżdżali], szestidiesiatyje, siemidiesiatyje, wasmidiesiatyje gody prijezzali siuda. Da, ani siuda prijezzali rabotat' i możet zdieš niemnożka urowień żyzni wysze był, cziut', cziut' możet niemnożka wysze cziem tam. Prijezzali žit' z semjami. I tut abyczna pakupali dama i kałchoz był zdieš i rabotali w kałchozie liudi. U nas byli Frunze i Kalinina, u nas była dwa „rabotnika”, kałchozy takowa nazwanja [OJ 40 Indra, LV].

Największą grupę osadników stanowiły osoby przybyłe z Białorusi Zachodniej. Do gminy kapławskiej przyjechały przede wszystkim osoby mieszkające wcześniej w rejonie brasławskim (rzadziej miorskim). Były to takie miejscowości, jak: Bystramaucy (Быстрамаўцы), Dumaryszki (Думарышкі), Zawuccie (Завуцце), Kokuszyna (Кокушына), Krywasielcy (Крывасельцы), Stalica (Сталіца), Tomaszyszki (Томашышкі), Szymialiszki (Шымялішкі)⁸². Przemieszczanie się Białorusinów na północ związane było w dużym stopniu z uwarunkowaniami geograficznymi. Obszaru tego nie oddzielała od Białorusi Dźwina, dlatego też nie było naturalnej bariery dla migracji ludności. Do gminy piedrujskiej przybyli głównie mieszkańcy rejonu miorskiego (rzadziej brasławskiego) z miejscowości: Aleksandryna (Александрына), Brasław (Браслаў), Drujsk (Друйск), Druja (Друя), Zareki (Зарэкі), Zastaryncy (Застарынцы), Idołta (Ідолта), Kryczewo (Крычэва), Łatyszy (Латышы), Malkowszczyna (Малькоўшчына), Marozy (Марозы), Oplisa (Опліца), Patasznia (Паташня), Pietkuny (Петкуны), Jankowszczyna (Янкоўшчына). W gminie indryckiej osiedlili się Białorusini z obydwu rejonów; oprócz wyżej wymienionych miejscowości były to: Dziedzina (Дзедзіна), Radkuny (Радкуны), Rybaki (Рыбакі), Jaja (Яя).

⁸¹ W badanych gminach zmieniały się nazwy kołchozów; kołchozy i sowchozy też wielokrotnie dzieliły się i łączyły. Podaję stan z lat 80. XX wieku; za [Latvijas vēstures 2005: 60, 61] i na podstawie licznych rozmów z moimi informatorami.

⁸² Spis wszystkich miejscowości, z których przybyła ludność białoruska, znajduje się w aneksie.

Drugą co do wielkości grupę moich informatorów tworzą osoby urodzone na Łotwie. Zamieszkują one przede wszystkim Krasław i gminę indrycką, w mniejszej liczbie gminę piedrujską i kapławską⁸³.

Najmniejszą grupę moich rozmówców stanowią mieszkańcy Białorusi Wschodniej⁸⁴. Są to osoby przybyłe z Bigosowa (Біроцава) i okolicznych wiosek, jak Aświeja (Асвея) czy Rosica (Росіца). Jest to jednak ludność, która przyjechała przede wszystkim do gminy Indra (ogromny wpływ na to miał fakt, że obydwie miejscowości łączy kolej) bądź do Krasławia. Tylko nieliczni informatorzy mieszkają w Piedrui i innych miejscowościach w gminie piedrujskiej czy kapławskiej. Niewielka migracja ludności z okolic Bigosowa nie jest przypadkiem. W czasie II wojny światowej wiele wiosek zostało tam doszczętnie spalonych przez Niemców (także przez oddziały SS składające się z miejscowych Łotyszów). Mała gęstość zaludnienia i rzadkie rozmieszczenie miejscowości widoczne jest do dzisiaj na dokładniejszych mapach tego obszaru. Po wojnie nie można więc było mówić o przeludnieniu jako jednym z głównych powodów wyjazdu na Łotwę, a wręcz o ogromnym niedoborze rąk do pracy⁸⁵.

Spośród moich rozmówców nie da się wydzielić grup na podstawie statusu społecznego – wszystkie osoby pochodzą ze wsi bądź z niewielkich miejscowości i nie było nikogo, kto by zadeklarował pochodzenie szlacheckie.

Natomiast z 44 wszystkich rozmówców uwzględnionych w monografii z Białorusi Zachodniej przyjechało 17⁸⁶ informatorów, a z Białorusi Wschodniej jedna osoba⁸⁷. Autochtonicznych Białorusinów było 26⁸⁸. Za Białorusinów podało się 25 informatorów, narodowość polską zadeklarowało natomiast osiem, a dziesięć osób nie określiło jednoznacznie swojej narodowości, tylko jedna osoba okazała się narodowości łotewskiej (Łatgalka).

3.1.2. GRUPY POKOLENIOWE

3.1.2.1. POKOLENIE NAJSTARSZE

Drugim ważnym kryterium podziału rozmówców był ich wiek. Pierwszą grupę stanowią informatorzy urodzeni przed II wojną światową. Są to przede wszystkim te osoby, które miały możliwość uczęszczania do miejscowej szkoły jeszcze przed wy-

⁸³ W wielu wioskach gmin kapławskiej i piedrujskiej nie ma już miejscowej ludności, tylko osoby przybyłe z Białorusi Zachodniej.

⁸⁴ Wiele osób mieszkających np. w Krasławiu pochodzi z Białorusi Wschodniej, jednak nie z obszarów przygranicznych. Z powodów metodologicznych nie mogli więc być wzięci pod uwagę w moich badaniach.

⁸⁵ Osoby z Białorusi Zachodniej nie przyjeżdżały w okolice Bigosowa, tylko właśnie do gminy kapławskiej, gdzie były lepsze warunki życia i obydwu miejscowości nie rozdzielała Dźwina.

⁸⁶ Do osób przybyłych z Białorusi Zachodniej zaliczyłem tych rozmówców, którzy urodzili się tam i dopiero później przyjechali na Łotwę.

⁸⁷ Do grupy osób przybyłych z Białorusi Wschodniej zaliczyłem te, które urodziły się tam i dopiero później przyjechały na Łotwę.

⁸⁸ Do tej grupy badanej społeczności zaliczyłem te osoby, które urodziły się na Łotwie, nawet jeżeli ich rodzice pochodzą z Białorusi Zachodniej bądź Wschodniej.

buchem II wojny światowej. Spośród osób najstarszego pokolenia można wydzielić trzy podgrupy. Pierwszą będą informatorzy uczęszczający do szkół w granicach niepodległej Łotwy (lata 1918–1940) i mający w dzieciństwie kontakt z językiem łotewskim jako urzędowym oraz z gwarami łatgalskimi.

Kolejna podgrupa badanych uczyła się w polskich szkołach (Białoruś Zachodnia) i w dzieciństwie stale towarzyszył im język polski jako urzędowy i jako język kontaktów w sferze sąsiedzkiej oraz publiczno-administracyjnej.

Trzecią podgrupę tworzą osoby, które urodziły się na Białorusi Wschodniej i miały styczność przede wszystkim z językiem rosyjskim oraz białoruskim.

Całe najstarsze pokolenie informatorów charakteryzuje posługiwanie się *mową prostą* (mniej bądź bardziej nasyconą rusycyzmami) i najniższe wykształcenie. Większość osób ukończyła zazwyczaj tylko kilka klas. Brak dobrego wykształcenia spowodowany był wybuchem wojny bądź fatalnymi warunkami ekonomicznymi rodziny. Do powyższej grupy można także zaliczyć osoby, których edukacja przypadła na okres II wojny światowej.

3.1.2.2. POKOLENIE ŚREDNIE

Drugą grupę badanych stanowią osoby, które wyrosły w czasach ŁSRR i na Białorusi radzieckiej po II wojnie światowej. Spośród informatorów średniego pokolenia można wydzielić dwie podgrupy, mianowicie osoby pochodzące z ŁSRR (mające sporadyczny kontakt z językiem białoruskim) i urodzone na Białorusi, zarówno Zachodniej, jak i Wschodniej (które uczęszczały do szkół białoruskich i rosyjskich). Językiem prymarnym całej grupy osób średniego pokolenia była zazwyczaj gwara białoruska, jednak obecnie posługują się oni językiem rosyjskim (choć z licznymi białoruskimi naleciałościami).

3.1.2.3. POKOLENIE NAJMŁODSZE

Ostatnia grupa to mieszkańcy, którzy urodzili się na Łotwie, ale ich wiek nie przekracza 30 lat. Osoby te nie miały możliwości ukończenia szkoły na Białorusi. Posługują się na co dzień tylko językiem rosyjskim, a łotewski znają na poziomie podstawowym.

Największą liczebnie część stanowią rozmówcy najstarsi (łącznie 27 osób). Informatorów ze średniego pokolenia jest 11, natomiast najmniejsza grupa to młodzież – łącznie sześć osób.

3.2. SFERY FUNKCJONOWANIA GWARY BIAŁORUSKIEJ W WARUNKACH WIELOJĘZYZCNOŚCI

Nadrzędnym kryterium podziału zastosowanym w tej części monografii są sfery funkcjonowania języków, tj. sfera rodzinno-sąsiedzka (język w rodzinie oraz sąsiedztwie) i sfera oficjalna (język w szkole, język w sferze religii, język w sferze administracyjno-publicznej). W ramach każdej ze sfer (*domen*) omówiona zostanie

sytuacja socjolingwistyczna pokoleniowo, zaczynając od osób najstarszych, przez pokolenie średnie rozmówców, a kończąc na młodzieży (osoby poniżej 30. roku życia). Podział taki nie tylko pokaże zakres funkcjonowania gwar białoruskich na badanym obszarze, ale także umożliwi zaobserwowanie różnic pokoleniowych.

3.2.1. JĘZYK W SFERZE RODZINNO-SĄSIEDZKIEJ

Poniżej zostanie omówiony zakres funkcjonowania języków w sferze rodzinnej (mowa poszczególnych pokoleń rozmówców – dziadków, rodziców i dzieci oraz język w relacji pomiędzy osobami różnego wieku). Na szczególną uwagę zasługuje sytuacja językowa w rodzinach narodowościowo mieszanym (białorusko-łotewskich bądź białorusko-łatgalskich). W sferze sąsiedzkiej, oprócz typowego kontaktu według relacji rozmówca – sąsiad, krótko omówię także sytuacje, w których informatorzy mają styczność z osobami innej narodowości (Polakami, Rosjanami, Łotyszami i Łatgalczykami) oraz ludnością przybyłą (tj. miejscowi, łotewscy Białorusini z osobami przybyłymi z Białorusi).

3.2.1.1. JĘZYK W RODZINIE

Język, którym posługują się członkowie rodziny, pełni wiele funkcji. Nie tylko służy do codziennej komunikacji, ale też przekazuje tradycyjne wartości, kulturę ojczystą i doświadczenia kolejnym pokoleniom. To właśnie na poziomie rodziny ustalona zostaje wartość języka, zarówno symboliczna, jak i komunikatywna. O wyborze języka w sferze rodzinnej decydują wszystkie pokolenia. Z jednej strony starsze pokolenie przekazuje młodszemu język mniejszości – np. gwarę, z drugiej strony młodzież, która uczęszcza do szkoły, propaguje język większości, czyli oficjalny, literacki [Zielińska 2008: 165, 166]. Między innymi od wyboru języka w rodzinie zależy, czy w przyszłości dana mowa przetrwa i będzie zachowana przez następne pokolenia, czy też zaniknie na danym obszarze.

Najstarsze pokolenie informatorów

Najstarsze pokolenie rozmówców posługuje się na co dzień lokalną odmianą gwary białoruskiej, którą cechuje dość duże nasycenie cechami rosyjskimi (dotyczy to przede wszystkim leksyki, również morfologii i w mniejszym stopniu fonetyki) (więcej zob. rozdz. 4). Swoją język informatorzy nazywają różnie. Najczęściej jest on określany jako *(z)mieszanyj jazyk / (z)mieszanaja mowa*. Nazwa ta, używana przez ludność, a nie językoznawców, odpowiada stanowi faktycznemu, gwara łączy bowiem elementy białoruskie, rosyjskie, a także polskie i w minimalnym stopniu bałtyckie:

Tut zmieszany jazyk, ni czysta bielaruski, ni czysta ruski, ni czysta pol'ski, usio umieście [JW 1926 Upmale, BZ].

Bardzo często w wypowiedziach rozmówców pojawiał się również termin *prosty jazyk, prostaja mowa*: *my haworym pa prostu, pa prostamu, pa prastomu*. Nie-

rzadko jedna i ta sama osoba swoją gwarę nazywała raz *mową prostą*, a po chwili *językiem zmieszanym*:

Nie na czystam bielaruskim. U nas takoj jazyk byu szto, tak pa prastomu, nie znaju jak, kak ta heta, tak pry starych tak była pryniata. Pa bielarusku heta, heta sausiem uže, usio ż czysta pa bielarusku nada, wot tak i hawaryli. Idzi, chadzi, pajszou, pryjszou. Da, pa prostu, pa prostu. I katoliki taksama hawaryli [po prostu] i my prawasłaunyje. A u starawierau u nich uže akcent kakoj-ta druhoj, pa swojmu. Razhawarywali [my] doma tak jak i siejczas. Nie czysta pa bielaruski, śmieszany takoj, no, tak było [MC 1927 Wecborne, BZ].

Wiele osób odpowiadało, że mówi po rosyjsku bądź po białorusku, jednak zazwyczaj dodawało, że nie jest to czysty (literacki) język:

My haworym pa rusku. (Czysty ruski?) Nie, nie. Heta nia czysta ruski, ni bielaruski, ni to ruski, mieszaný. A bielaruski sausiom pa druhomu. U naszam bolie bielaruskich słou. Bolie bielaruskich. (A samy bliski jazyk dla was jaki budzie?) Bielaruski. Bielaruska-ruski, zmieszany, zmieszany. Nia czysta bielaruski. Czysty bielaruski sausiom druhi „ciabie, mianie” tam, takije razhawory [IA 1933 Indra, BZ].

Niektórzy mieszkańcy rejonu krasławskiego zaznaczali, że mówią *pa miestnaju* albo *pa swojmu*:

Ni russkij, ni bielaruskij, takoj miestnyj jazyk. Razhawornyj. I waabszcze warkug boł'sze Bielarusaw zdzień prijeżżych [SJ 1939 Biełoje, LV].

Bał'szynstwo... razhawornaja takaja riecz russkaja, alie nie czista russkaja. Miestnaja. Ruska-bielaruskaja takaja. Miestnaja takaja. Ni czista bielaruskaja, ni czista russkaja. Boł'sze russkich słow. Bielaruskij mienieje. Mieszanyje sława. Ni ruski, ni bielaruski, miestnyj [AJ 1939 Biełoje, LV].

Bielaruski jazyk druhi, a my jak ta pa swojmu haworym. Nie tak, wo, jak słyszau u teliewizary, pa druhomu jak by haworym. Tak i haworym [WG 1927 Biełoje, BZ].

Również młode pokolenie zwracało uwagę na fakt, że ich dziadkowie mówią po białorusku bądź *zmieszanym językiem*:

Nu jana [babcia] tak wiel'mi składana razmauliaje. Jana razmauliaje i pa bielarusku i pa rusku adnaczasowa. Maja babulia Ol'ha razmauliaje tak, adno słowa rasejskaje, druhoje bielaruskaje, nawet još i pol'skije słowy. No jana tak heta pausiednieuna razmauliaje. Kali chto-niebudź pryjdzieć, jana starajecca razmauliać pa rusku, na ruskaj mowie. Alie ż pamiż siamji tak, adno słowa russkaje, wtaroje bielaruskaje [AZ 1988 Piedruja, LV].

Na badanym obszarze istnieje więc wiele pojęć, jakimi miejscowa ludność określa swoją gwarę. Występowanie nazwy *mowa prosta* niewątpliwie związane jest z uwarunkowaniami społecznymi, a dokładniej z istnieniem opozycji języka i kultury polskiej (jako kultury wysokiej, charakterystycznej dla wyższych sfer społecznych, czyli szlachty) do kultury białoruskiej (reprezentującej wariant wiejski). Pojęcie *język*

zmieszany, występujące również na pograniczu białorusko-rosyjskim⁸⁹, jest efektem kontaktu wielu języków na niewielkim obszarze, języków bliskich sobie genetycznie, co ułatwia ich wzajemne przenikanie (przede wszystkim leksyka, którą najlepiej zauważają niewykształceni mieszkańcy). Ludność, słysząc w swojej mowie elementy języków białoruskiego, rosyjskiego i polskiego, nazywa ją więc, zgodnie z prawdą, *językiem zmieszanym*. Określenia *haworym pa swojmu* / *haworym pa miestnamu* są przede wszystkim opozycją relacji *swój – obcy* (także w znaczeniu mowa wsi – język miasta). Pojęcie *mowa prosta* jest rozpowszechnione w zachodniej części Białorusi, gdzie Białorusini od stuleci mieli kontakt z Polakami i polską kulturą. Forma *język zmieszany* występuje z kolei w północno-wschodniej części Białorusi. W rejonie krasławskim możemy więc mówić o geograficznym stykaniu się kilku nazw określających gwarę białoruską.

Średnie pokolenie informatorów

Średnie pokolenie informatorów posługuje się na co dzień językiem rosyjskim, choć z pewnymi elementami białoruskimi, widocznymi przede wszystkim w fonetyce, jak niezgłoskotwórcze (ɥ) czy frykatywne (ɣ), mniej w leksyce i morfologii (np. imiesłowy przysłówkowe uprzednie na -uśy). Osoby te w dzieciństwie zazwyczaj posługiwały się gwarą białoruską przejętą od rodziców, którą znają i rozumieją do dziś. Obecnie ich językiem codziennych kontaktów stał się jednak rosyjski:

(Na kakom jazykie wy razgawariwali rańsze? Na russkam ili miestnam dialiektie?) Da, dialiekt, patamu szta u mamy nie czista russkij. Eta toczna. Mama gawariła bol'sze pa biełarusku... ja pieriechażu na [gwarę, jak jadę do mamy] a doczka uże niet, prosta dla mienia priwycznyj [język]. O „dobra”, takoje słowa „dobra” [...] [NW 1968 Aleksandrowa, LV].

Najmłodsze pokolenie rozmówców

Najmłodsze pokolenie moich rozmówców (młodzież, uczniowie) na co dzień rozmawia poprawnie po rosyjsku, choć czasami z cechami białoruskimi. Sporadycznie w trakcie rozmowy można usłyszeć niezgłoskotwórcze (ɥ), frykatywne (ɣ) bądź charakterystyczną dla białoruskiego języka literackiego i gwar białoruskich miękkość spółgłosek szczelinowych, jak (sʲ) czy (cʲ). Nierzadko w celu nadania wypowiedzi zabarwienia humorystycznego używają słów białoruskich. W mowie krasławskiej młodzieży na stałe do języka weszło słowo *bačka* (бацька)⁹⁰, jako potoczne, młodzieżowe określenie ojca. Młodzież z Piedrui używała z kolei nierosyjskich słów pod wpływem białoruskiej telewizji: *nawoszta* (навошта), *nie treba* (не трэба) za-

⁸⁹ Na podstawie własnych badań autora na pograniczu białorusko-rosyjskim w obwodzie mohylewskim.

⁹⁰ Przyczyniły się do tego dwie rzeczy. Po pierwsze, w języku białoruskim słowo to znaczy ‘ojciec’. Po drugie, wszechobecne jest nazywanie obecnego prezydenta Białorusi *бацька*.

miast *na czto* (на что), *nie nado* (не надо). Można usłyszeć także takie słowa, jak *bul'ba* (бульба), funkcjonujące również w gwarach łatgalskich⁹¹.

Niektóre młode osoby są świadome jakości swojego języka i wprost zaznaczają, że mówią po rosyjsku, choć z elementami białoruskimi:

(Ci ty wykarystouwajesz biełaruskija słowy, abo twaje siabry u czas rozmowy?) Ja pomniu. Było tak, szto moj brat hawarit mnie „Andrej! Zabudź litaru h, takoj u ruskaj mowie niama”. A kali ja byu u Ryhie, gawarit „heta wiel'mi słysz-na, kali ty hawarisz, liudzi na ciabie tak hliedziać”. Ja tak hawaryu tamu, szto u mianie tak babulia razmauliuje i ja hetaju litaru tak prosta wiedaju. (Znaczyć ty wykarystouwajesz litaru h?) Nu tak, na urawnie padsaznanja. No kali ja budu tak dumać, szto ja hawaru, mahu hetuju litaru wykinuć. (Ty wiedajesz ruskaju, biełaruskaju i łatyszkaju mowy?) Tak. Kali ja razmauliuju na biełaruskaj i potym pieriejdū na ruski, no budziet składaniej, patamu szto, no astanucca tyje eliementy [białoruskie] nawet pięć minut ci tam dziesiać buduć. Alie ż kali ja pieriejdū na łatyszkaju mowu, hetych eliementau prosta, prosta nia budzieć. Ja budu razmauliac nawet na czystaj łatyszkaj mowie [AZ 1988 Piedruja, LV].

Kilka młodych osób podkreślało wręcz, że nie mówią poprawnie po rosyjsku:

(Ty znajesz biełarusskij jazyk?) Niet, nie znaju. (A gawarisz niemnożka pa łatyszski?) Niet, nie gawariu. Gawariu tol'ka pa ruski i eta toże chrienowa [DJ 1988 Piedruja, LV].

Język w relacji dziadków z rodzicami

Najstarsze pokolenie informatorów rozmawia z dziećmi w swoim języku prymarnym, czyli gwarą miejscową. Dzieci doskonale rozumieją rodziców, ponieważ zazwyczaj same w dzieciństwie na co dzień posługiwały się *mową prostą*, jednak obecnie nierzadko zwracają uwagę np. swojej mamie, że mówi niepoprawnie, co ilustruje poniższy cytat:

Daczka pa ruski razhawarywajeć. Na mienia ruhajecca „mama, szto ty nie możasz pierawiarnuć [z białoruskiego na rosyjski], dzieci tady uczucca ad ciabie [tego języka]”. Daczka rozumieć mienia [jak mówię po swojemu], usio panimając, jana ż rasła sa mnoj [w tym momencie zadzwoniła do niej córka i informatorka prowadzi rozmowę przez telefon w swojej gwarze]. Skazau, z Waliernam nada dahawarycca. Tam tol'ka hwozdzi dliniejszyja na szczykaturku, usio. Skazau z Walieryem pahawaru. A tut mał'czyk z Pol'szczy i my ż im razmaulijem [...] [RD 1926 Stremki, BZ].

Niektórzy zaznaczali, że dzieci mówią poprawniej po rosyjsku, ale też z białoruskimi elementami:

⁹¹ Różne formy słowa „ziemniak” i jego geograficzny zasięg przedstawia atlas dialektologiczny *Latviešu valodas dialektu atlants* [LVDA(L) 1999: 113 i Karte 45].

Dzieci – russkij jazyk. U nich uže russkij jazyk. Patamu szto biełaruskij uže ataszoł. No i to nie czista russkij. Wsio rawno jest’ słowa takowa... nie czista russkij. Szto ta biełarusskawa i łatyszkawa [SJ 1939 Biełoje, LV].

Ja, kak by u mienia bol’sze z biełaruskim akcentam wsio, a dzieci, u nich uže niet akcenta. Oni kak chadzili w ruskiju szkołu. U nich rzecz bolieje ruskaja [RC 1950 Dworzyszcz, BZ].

Język w relacji dziadków z wnukami

Większość informatorów stwierdziła, że wnuki mówią w takim samym języku jak oni i doskonale ich rozumieją. Tylko niektórzy widzieli pewne różnice:

U dzieciej takoj za samyj [język]. No u unukau uže [inny] [AJ 1939 Biełoje, LV].

Inaczej kwestię tę postrzegają same wnuki, zaznaczają zazwyczaj, że jest spora różnica językowa między pokoleniami. Częsty kontakt z dziadkami sprawia, że dzieci nie mają problemu ze zrozumieniem najstarszych członków rodziny:

Alie ż pamiż siamji tak, [babcia mówi] adno słowa ruskaje, wtaraje biełaruskaje. (A ty niekija słowy nie razumiejesz, jak jana haworyć?) No, zaraz nie. Treba padumać taksama. Nawat jana mnie by pajaśniła [jeżeli nie rozumiałbym] hetaje słowa. No hetyja słowy, jakich ja nia wiedau. Maja matulia i tatulia razmauliajuć tol’ka na ruskaj mowie i tol’ki babulia na biełaruskaj. Taksama słowy liusterka tam i jaszczje jakije tam. Ja pytausia, szto heta takoje i kali ja czuu u teliewizaru tyje słowy, ja pytausia, szto heta za słowy i potym babulia mnie pajasniała [AZ 1988 Piedruja, LV].

Bardziej złożona sytuacja występuje wówczas, gdy jedno z dzieci ma współmałżonka narodowości łotewskiej (bądź łatgalskiej). W tej sytuacji nierzadko wnuk chodzi do szkoły łotewskiej i uczy się tego języka:

My nie gawarim [po łotewsku]. Tol’ka wnuczka. Wot ana u nas pa łatyszski hawarit’. Piac’ liet, malieńkaja. Da, u niej łatyszskij i ruskij. Ja słuszaju, sama ana pieśni wydumywajet pa łatyszski, a s nami razgawariwajet ana pa ruski. Kak spraszu kakuju piesienku spiet’, to ana uže pa łatyszski, uže nie pa ruski. W sadzikie uciut i ana pajot. Pa swojmu [mówię do wnuczki], ja pa swojmu, wot. No tak radzitieli bol’sze s niej razgawariwajut [po łotewsku]. No wot ana pasłuszajet [mnie] i na drugi ras maimi słowami szto ta gawaric’ [RC 1950 Dworzyszcz, BZ].

Język w relacji rodziców z dziećmi

W przypadku rozmowy pomiędzy rodzicami (średnim pokoleniem informatorów) a ich dziećmi możemy mówić o rosyjskim jako języku domowym. Jedni i drudzy posługują się rosyjskim. Dzieci opanowały wariant zdecydowanie bliższy językowi literackiemu, podczas gdy w mowie rodziców widoczny jest wpływ języka białoruskiego.

Język w małżeństwach mieszanych narodowościowo

Od momentu odzyskania przez Łotwę niepodległości można mówić o wzroście znaczenia języka łotewskiego w małżeństwach mieszanych. Łotewski, odgrywający rolę drugorzędną w czasach ŁSRR, obecnie odzyskał należną mu rangę. W małżeństwach mieszanych narodowościowo (białorusko-łotewskich bądź białorusko-łatgalskich) dzieci zazwyczaj od małego uczą się języka łotewskiego, a dopiero w drugiej kolejności rosyjskiego, jednak rodzice między sobą zwykle rozmawiają po rosyjsku:

(A twaje braty wiedajuć łatyszkaju mowu?) Sredni brat razmauliajeć, nu, u jaho żonka Łatyszka. Łatyszka. Tak. Jana z Aizkraukle. Adtuļ'. Tak. I jana, kali jany sustrelisia, jana razmauliala tol'ki na łatyszkaj mowie i jany uziali u druh druha nomier tielifona, numary tielifonau i potym tak sustrelisia. Alie ż pierszy czas jana razmauliala tol'ki na łatyszkaj mowie, a potym brat jaje prosta nauczyu. Tak jak ja dumaju, jamu było b składaniej nawuczycca łatyszkaj mowy. Dwa hady tamu, kali jana pryjazzāla, jana tak skladana wiedāla ruskaju mowu. Jana z majmi bačkami razmauliala tak, z eliemientami łatyszkaj mowy. Jana u mienia tak pytašasia, jak heta budzie, jak heta budzie. Inšy czas ja z niejo smiejausia, tamu szto u jaje nie atrymašasia dobra razmauliac na ruskaj mowie. No takije, apiat' udarienje i takije słowy, katoryje pachozy druh na druha i jana tak, razmauliala tak, wiel'mi smieszna dlia mianie. (A Wadzim chacieu wywuczać łatyszkaju mowu, tamu szto u jaho dziauczyna Łatyszka?) Nu, zaraz jon wiedajeć słowy, [łotewskie] słowy upatriebliajeć i, no tam, i jaho uže, zaraz jość syn i Inieta, żonka jaho z synam razmauliajeć tol'ki pa łatyszkaj mowie i jon taksama czujeć, szto jana razmauliajeć i jon uže tože uczitsja. Eta Ineta haworyć tam „Rolands, kur ir podiņsz” [‘Roland, gdzie jest nocnik?'] i jon potym taksama hawaryć. Kab Roland uže wiedau hetyje [łotewskie] słowy. Jon z Inietaj razmauliajeć tak, prosta inšyja słowy uwachodziać u ich byt [AZ 1988 Piedruja, LV].

3.2.1.2. JĘZYK W SĄSIEDZTWIE

Fakt, że miejscowi odnoszą się zazwyczaj pozytywnie do swojej gwary i nie uważają jej za gorszą np. od rosyjskiego języka literackiego, powoduje, że w codziennym kontakcie posługują się swoim językiem prymarnym – lokalną odmianą rosyjskiego (tzn. z elementami białoruskimi i polskimi) bądź *mową prostą*. Wpływ na to ma też fakt, że jest to obszar, na którym zdecydowanie dominuje język rosyjski oraz gwara białoruska, i że wszyscy doskonale się rozumieją, a ludność niesłowiańska (Łatgalczycy, Łotysze) również swobodnie posługuje się rosyjskim i w kontakcie z ludnością słowiańską „przechodzi” na ten język. Informatorzy sami przyznawali, że każdy mówi *po swojemu*:

(A jak tut haworać u wioscy?) Nu jak dzietka, nu jak haworuć? Pa swojmu, pa bielaruski, jak chto dumauszy! Żmieszany [język] hospadzi! Jak bał'szynstwo Bielarusau u nas [RD 1926 Stremki, BZ].

Niektóre osoby zwracały wręcz uwagę na konkretne cechy językowe wskazujące na język białoruski:

Usie liudzi u wioscy razmauliajuć pa mojemu pa ruski, alie ż ruski jazyk taksama nie imiejeć bukwy h, litaru h, no i usie liudzi tak haworuć. Taksama jość słowy katoryje, nawat buł'ba, katoryje usie u hetaj wioscy upatriebliajuć. Szto jaszczé jość. Nia wiedaju jak można nazwać [ten język] [AZ 1988 Piedruja, LV].

Język ludności autochtonicznej i przyjezdnej

Jak już wspomniałem, większość rozmówców z badanego obszaru przybyła z Białorusi. Przesiedleńcy zamieszkali w bliskim sąsiedztwie ludności autochtonicznej. W momencie napływu ludności z południa widoczne były spore różnice w mowie, przede wszystkim w słownictwie. Obecnie nastąpiła już silna unifikacja językowa obydwu grup.

Znaczna część moich rozmówców w pierwszej chwili zaznaczała, że nie ma różnicy pomiędzy językiem Białorusinów urodzonych na Łotwie a językiem przybyłych po II wojnie światowej:

A taksama. Jak tam my hawaryli, tak i tut. Pa mojemu toje samaje. Wot, widzicie. Ja kažu toje samaje. A tut paczci takijeż samyje kak my. Łatyszou nietu. Usie prijeżdżyje, no. Usie prijeżdżyje. Tut usia dziareunia. Tut nikoha miesna-ha niama. Tol'ka moj muž byu miesny [...]. Z Bielarusi najechauszy [WG 1927 Biełoje, BZ].

Język funkcjonujący za Dźwiną, po białoruskiej stronie granicy, również nierzadko jest określany jako *zmieszany*. Moi rozmówcy wskazywali jednak na występowanie większej liczby polskich słów, podczas gdy na Łotwie język, w ich mniemaniu, jest bardziej zrusyfikowany:

Tam wsie razhawarywajut toże smieszana: pol'ski, ruski, bielaruski jazyk i takowa, i takowa, i takowa, wsiakawa. Takaja smieszanaja [mowa]. W asnaunom pol'skich było słou tam: rowar ja znaju, szto eta nichto nikahda nie hawaryu wielasipied. Prijechau na rowary. Wot takaja riecz. Bol'sze z pol'skim jazykom swiazana. [...] Tam imienna czistaj takoj rieczi u nas tam nie była. Tam. Ja hawariu, tam pol'skawa i bielaruskawa i ruskije sława, wot, takaja wot, swoj, kakoj-ta intieliekt [tzn. język] byu. Tak, kak zdzieś u nas, toże swoj [tj. w Dworzyszczu]. No zdzieś w asnaunom wsie ruskajazycznije, no sława w razgawornaj rieczi i ruskije jest', i bielaruskije jest', i pol'skije, i wsiakije. Wabszczie, szto b czista chto ta [mówił], to nie [RC 1950 Dworzyszczu, BZ].

Niektórzy informatorzy zwracali uwagę, że ich język, choć pozostał *zmieszany*, zmienił się już i upodobił do rosyjskiego:

A ja wam jaszczé skažu, szto u nas, tam za Dźwinoj, źmieszany jazyk, i ruski i bielaruski tam, nawierna i pol'ski. Tam wot takoj źmieszany i tak doczka toże każeć: „Mama, ty nikak, stol'ka liet ty tut i nie możesz prywyknuć i czista pa ruski hawaryć” [...]. Jak hawaryła tam tak i tut [mówię] [...]. Jeść słowy takije oczień smieszny. Jak iszcze ja tam [na Białorusi] doma żyuszy, kanieszna jość takije [słowa]. Tam usio inacze. Kanieszna ża, ja tutaka ich... ja uże prywykła.

Tut my haworym patałok, a tam staliewanje, da staliewanje. A na pol, Boża użo zabyłasia... padłoha [...] [JS 1932 Lupandi, BZ].

Wiele osób podkreślało jednak, że język niewiele się różni, ale informatorzy wskazywali na konkretne przykłady:

No, niemnożka była różnica [w języku], no paczci adzinakawa. Adzinakawa, eta strana tożo była pad Rasijaj, wot. Daugawpils, Rezekne, eta było pad Rasijaj rańsze [...]. Skawarada eta patel'nia. Pa ruski skawarada i skawarada. Wo, pri-mierna łuk eta była cybulia, a pa łatyszski sipoli. Cybulia i mnohije razhawarywali cybulia. Tut zwali łuk, łuk, ahurcy, a tam cybulia, patel'nia. Ješli kania nada było zaprahać, tam chamuty, suponi i duha i padnionki i padsiadziok, ja usio heta znaju [RD 1926 Stremki, BZ].

Na różnicę pomiędzy językiem miejscowych i przyjezdnych zwracała uwagę także młodzież:

(A jość roznica u mowie twajoj babuli, jakaja pryjechała z uschodniaj Biełarusi a u Juzefy, jakaja miascowaja?) U mojej babuli troszki inszaja mowa, nie jak u Juzefy. Ja dumaju, szto Juzefa żywieć adna i tamu jana hetyje słowy uwieś czas wiedajeć. Alie ż babulia uwieś czas razmauliajeć, razmauliajeć i jana prosta na niekatoryja słowy zabyłasia, ci kak. A kali prychodzić Juzefa, jany zakrywajucca u swojej komnacie i razmauliajuć na swojej mowie i ja tak inahda pryjdu, pasłuchaju, szto tam razmauliajuć i tak wiel'mi intieriesna. Na rasiejskaj mowie... nawet u babuli prosta buduć rasiejskije słowy, a Juzefa razmauliaje, pa mojmu, tak czysta pa pol'sku ci biełarSKU. Jość pol'skije eliementy u jaje biełaruskaj mowie, alie ż jana, pa mojmu, razmauliaje na biełaruskaj mowie. U jaje tol'ki pol'skije eliementy jość. I babulia maja rozumieje taksama i tak tożo upatriebliaje hetyja słowy [AZ 1988 Piedruja, LV].

Język trzech badanych grup jest jednak na tyle bliski, że drobne różnice nie wpływają na porozumiewanie się, co wynika z codziennej praktyki językowej i wieloletniego współżycia autochtonicznych Białorusinów i osób przybyłych z Białorusi. W mowie tych ostatnich lepiej słyszeć zachowaną gwarę białoruską:

SJ: *Jest', jest' razdnica.*

AJ: *No jest', alie nie tak szto, no my wsio panimajem. Niebal'szaja razdnica.*

SJ: *Da czysta biełarusskije, katorych my nie upatriebliajem.*

AJ: *Nada hawarit' krawat', a ani hawariat łozak. Łozak, no łoże, łozak.*

SJ: *No ani uże dawno [tu mieszkają] i takich [słów] uże mała [SJ 1939 Biełoje, LV], [AJ 1939 Biełoje, LV].*

Język osób przybyłych z Białorusi Wschodniej

Osoby pochodzące z Białorusi Wschodniej widziały sporą różnicę pomiędzy swoim językiem a językiem osób z Białorusi Zachodniej czy autochtonów. Swoją gwarę uważają za poprawną, bliższą białoruskiemu językowi literackiemu, podkreślają też *zmieszaność* mowy za Dźwinią (tj. na Brasławszczyźnie i Miorszczyźnie):

Wot, u nas czystyj bielaruskij jazyk [dlatego, że telewizja po białorusku] [...]. Wot i maładioż oczień prawil'na gawarit, oczień charaszo. Ja znaju bielaruskuju mowu. I garżuś etim [...]. Patamu szto na dieriewniach bał'szynstwo i da sich por na bielaruskaj mowie. (No, eta nie czista litieraturnaja?) Nie sawsiem litieraturnaja, no pribliżonnaja k litieraturie. No wot, na tu storanu, tam Miory. Tam pa drugomu gawariat. Zdieś [Bigosowo] prawil'na gawariat. Wot Bigosawa, Rosica, Wierchniedźwinsk, Połacak. Wsia eta starana nie budziet razdnicy. Prawil'nyj bielaruskij jazyk. Prawil'nyj, kak siejczas gawariat, kak napisany knigi. Prawil'ny jazyk. A tam [za Dźwiną] takije wstriečiajutsja [słowa], no ja siejczas nie wspomniu, no oczien intieriesnyje. Možeť byt' s pol'skawa jazyka. S pol'skawa jazyka. Tam wot w pieriemieszku. Pol'skij, bielaruskij, wot tak. Wot Brasławszczina [...] [WP 1953 Indra, BW].

Kontakt z językiem łotewskim

Z wyjątkiem Krasławia mieszkańcy badanych trzech gmin mają ograniczony kontakt z łotewskim językiem literackim. Wynika to z małej liczby osób narodowości łotewskiej na tym obszarze. Łotysze rozmawiają po łotewsku tylko między sobą, a w kontakcie z ludnością słowiańską mówią po rosyjsku bądź gwarą białoruską:

(A dzie razmauliajuć pa łatyszsku?) U Krasławie, da. Tam mnoha razhawarywajuć pa łatyszski. Toże mała, nu znajuć łatyszski mnohije. A u Stremkach nichto nie razhawarywajeć. Usie Bielarusy, Łatyszy papawyjechali [...]. Nichto nie razhawarywajeć [tutaj] pa łatyszski [RD 1926 Stremki, BZ].

Z językiem łotewskim spotykają się przede wszystkim osoby młode oraz te, które pracują (np. w sklepie) i mają kontakt z klientami. W Piedrui tylko jeden mieszkaniec konsekwentnie stara się ze wszystkimi rozmawiać po łotewsku, nawet jeżeli go współrozmówcy nie rozumieją:

Taksama jeść czaławiek u wioscy, jak ja tabie hawaryu i jon na łatyszkaj mowie. Adzin czaławiek. Z usimi. Jon razmauliaje z usimi [po łotewsku] i usie tak nastiarožany k jamu, tak atnosjatsja. Tamu szto inszy raz ja idu i hawaru dobry dzień, a jon tol'ki „labdien” [‘dzień dobry’]. Inszy raz ja idu i hawaru jamu „labdien”, a jon tak „szto ty tam hawarysz?”. Tak, tak, jon, no, wiedajeć szto usie razmauliajuć na ruskaj mowie i jon hetu łatyszskuju mowu i jon łatyszskuju mowu nie hatou usprinimać. No, alie ż jon razmauliajeć. Alie ż jon taksama nia wiedajeć łatyszskuju mowu wiel'mi dobra. Ja tak wiedaju, tamu, szto jon uwachodzić u kramu, da majoj matuli i pytajecca takije reczy, katorych u łatyszkaj mowie prosta, prosta niama. Jon nie Łatysz. Jon Bielarus [z Rygi]. Jon nawet taki, nawet bał'ny czaławiek. Jon siabie liczyć Łatyszom. Jon choćeć razmauliac na łatyszkaj mowie, alie ż jamu nie uwieś czas jamu, jak skazać heta, pałuczajetsja... atrymajecca. Ja pomniu, jon pryjzou u kramu i haworyć „dajcie... piododiet man luudzu atgaismoszanans ieriibu”. Heta była świeczka. Heta było wiel'mi dziuna. [A po łotewsku świeczka to] Svece. Jon nawet nia wiedau hety słowy a tak razmauliajeć. Jon nie wydumau, jon tak skazau, atgaismoszanans svece eta aswietitiel'nyje pribory. Alie ż szto jon chocia... jość liampaczka, jość

liustra, jość tam jaszczce nastol'naja liampa, taksama aswietitiel'nyje pribory, alie szto jon żadaje? [AZ 1988 Piedruja, LV].

Kontakt z gwarami łatgalskimi, tak jak z łotewskim, w badanych wioskach jest znacznie ograniczony. We wszystkich trzech badanych gminach mieszkają jednak łatgalskie rodziny, dlatego też społeczność białoruska może usłyszeć ten język na co dzień w kontaktach sąsiedzkich, chociaż Łatgalczycy zazwyczaj rozmawiają z nimi po rosyjsku:

Ja wiedaju, tut jość łathal'skaja mowa. Maje siabry razmauliajuć pa łathal'ski. Jakije jazyki jaszczce można paczuć? Taksama dziedź jość cyhanski jazyk. Można paczuć. Nu niekatoryje razmauliajuć pa łatyszski. Ja wiedaju tol'ki adnaho czaławieka, katory tak razmauliaje u wioscy. Tak. (A dzie łathal'skaja mowa tut?) U piedrujskaj wołasci. Maje siabry [rozmawiają po łatgalsku], mai adnakłaśniki. U ich tata i matulia pryjechali z Dahdy. Tak. A u Dahdzie wiel'mi mnoha Łathal'cau. I taksama ich dzieci razmauliajuć pa łathal'ski. Ja pomniu, jak u pierszym klasie, my pajszli u pierszy klas tak wot, maje siabry nia wiedali łatyszskuju mowu. Jany razmauliali tol'ki pa łathal'ski. Taksama ruskuju nia wiedali. Jany wiedali tol'ki słowy [po rosyjsku], niejkija słowy. No, a potym my ich nauczylis. Zaraz jany razmauliajuć pa ruski wiel'mi dobra i taksama pa łatyszski. Ja dumaju tak, kali jany nauczylisia razmauliac pa rusku, tady u ich dałżny być eliementy swajej mowy. Jany na czysta ruskaj mowie kak by nie dałżny razmauliac. (A u ich rasjejskaj mowie jość łathal'skija słowy?) Nie. Treba padumać. Nie, zaraz jany razmauliajuć tak, na dobrej rasjejskaj mowie. Alie ż raniej jany napeuna upatriebiali takije słowy. Zaraz ja nie mahu ciabie skazać [takich słów]. Treba troszki padumać [AZ 1988 Piedruja, LV].

Jak zwróciło uwagę wielu moich rozmówców, Łatgalczyki w kontakcie z ludnością słowiańską rozmawiają po rosyjsku:

Jana [felcerka, Łatgalka] z nami razhawarywajeć tak, jak my razhawarywajem. Jany toże prijeczżyje, adtul' dzie to zza Krasławy prijekauszy [tj. z Dagdy]. Znaję szto tady i hetyje dzieci tak incieriesna razhawarywali, jany tak tut usio pa łathal'sku. A siejczas użę usie razhawarywajuć narmal'na. Jany pa ruski haworać. Tol'ka kali jany mieżdu saboj, to pa łathal'ski razhawarywajuć, a tak niet [JS 1932 Lupandi, BZ].

Kontakt z językiem polskim

Z wyjątkiem Krasławia polski nie funkcjonuje wcale jako język kontaktów w sferze sąsiedzkiej. Nieliczne rodziny polskie (dotyczy to tylko pokolenia starszego), rozmawiające na co dzień w domu po polsku, w kontakcie z sąsiadami Białorusinami zmieniają język na rosyjski bądź mowę prostą:

(A czy u niejkaj siamji razmauliajuć pa pol'sku?) Na pol'skaj, jak tak dumaju, nie razmauliajuć. Alie ż, kali ż uwieś czas u siamji razmauliali pa pol'sku, takoha ja nia wiedaju. Tamu szto hetaja babulia żywieć adna [Polka w Piedrui] i kali jana pajdzieć da susiedki, to jana razmauliajeć pa rusku. Nie budzie ra-

zmauliać pa pol'sku. Z eliemientami [polskiego będzie rozmawiać]. Tamu szto życieli u Piedrui nie zabylisia ruskije słowy, alie ż jany ich prosta nie upatriebliajuć. Jość takije liepszyje słowy z bielaruskawa, z bielaruskaj mowy i jany ustawliajuć [AZ 1988 Piedruja, LV].

Kontakt z innymi językami

Mieszkańcy badanych przeze mnie gmin mają możliwość biernego kontaktu także z innymi językami. W niektórych wioskach mieszkają nie tylko Rosjanie, Białorusini, Polacy, ale również Litwini czy Cyganie. W rozmowie z nimi moi informatorzy posługują się jednak językiem rosyjskim bądź gwarą białoruską:

Tol'ki adna siamja [Cyganów]. Jany tak miż saboj razmauliajuć [po cygańsku], no jany ż taksama wiedajuć ruskiju mowu i, nia wiedaju, nawat łatyszskuju. Bielarskuju tak, pawierchna, szto czujuć to i jany wiedajuć. (A ty kaliści czuu cyhanskuju mowu?) Tak. Jana wiel'mi tak dlia mianie czużaja. Ja jaje zusim nia wiedaju. Jana tak dlia mianie tak zwuczyć wiel'mi bojazna. Tak ja nia wiedaju, szto jany razmauliajuć pamiż saboju. (Moża pomnisz niejkija cyhanskija słowy?) Takum'a!e nawet. Szto heta? Nu, kak by brat, druh, swoj taki, da, czaławiek, u ich swoj czaławiek [AZ 1988 Piedruja, LV].

3.2.2. JĘZYK W SFERZE OFICJALNEJ

3.2.2.1. JĘZYK W SZKOLE

Pokolenie najstarsze

Powstanie pierwszych szkół na terenie Łatgalii związane było z funkcjonowaniem kościołów katolickich i działalnością jezuitów, przybyłych przede wszystkim z ziem polskich. Pierwsza szkoła została otwarta już w 1751 roku. Szybko powstawały kolejne szkoły. Nauczanie odbywało się w języku polskim, zazwyczaj w budynkach przykościelnych. W latach 1755–1767 zbudowano kościół i klasztor w Krasławiu, przy którym otwarto wyższe seminarium duchowne (1757)⁹². Była to pierwsza wyższa szkoła na ziemiach Łatgalii, funkcjonująca do 1853 roku [Gekiša 1997: 5].

Znaczne zmiany w systemie edukacji nastąpiły po I rozbiórze Rzeczypospolitej w 1772 roku, po przyłączeniu Łatgalii do Imperium Rosyjskiego. Zaczęto otwierać nowe rosyjskie szkoły, a w istniejących wprowadzano obowiązkowy język rosyjski.

W pełni szkolnictwo łotewskie mogło się dopiero pojawić po uzyskaniu przez Łotwę niepodległości po I wojnie światowej. Wielu z moich rozmówców pamięta swoją naukę przed II wojną światową. Część z nich uczęszczała do szkół na Łotwie, pozostali

⁹² Szerzej historia wyższego seminarium w Krasławiu została opisana w artykułach L. Leikumy, A. Budży i G. Kalvišy [Leikuma 2007; Budže 2007; Kalviša 2007].

na Białorusi radzieckiej bądź w II Rzeczypospolitej. Niektóre osoby miały możliwość uczestniczenia w lekcjach szkolnych również w czasie II wojny światowej.

Język w szkole w okresie międzywojennym na Łotwie

Uzyskanie niepodległości przez Łotwę diametralnie zmieniło sytuację w szkolnictwie. Do szkół państwowych wprowadzono język łotewski, a wszystkie mniejszości narodowe uzyskały możliwość nauczania swoich dzieci we własnym języku.

Białoruskie odrodzenie narodowe na Łotwie rozpoczęło się w 1921 roku, kiedy liczni działacze społeczni i polityczni, jak np. Jezowitow, założyli pierwsze towarzystwa białoruskie (w Rydze i Dyneburgu). Objęcie stanowiska ministra kultury w 1921 roku przez łotewskiego poetę Janisa Rainisa, pozytywnie nastawionego do mniejszości białoruskiej, umożliwiło powstanie białoruskiego szkolnictwa na Łotwie [Gekiša 1997: 24]. W okresie międzywojennym funkcjonowało łącznie ponad 40 białoruskich szkół początkowych i cztery gimnazja – w Lucynie (Ludza), Dyneburgu, Rydze i Indrze [Беларуская энцыклапедыя 1999: 153]. Organizowano również liczne kursy dla przyszłych nauczycieli szkół białoruskich.

W 1921 roku powstała pierwsza białoruska szkoła w rejonie krasławskim, w Piedrui (6-letnia). Jeszcze w tym samym roku otwarto kolejne w następujących miejscowościach: Zareki, Zelenszczina, Lupandi, Tolojewce, Wajculewo i Krasław⁹³. W 1924 roku powstały szkoły podstawowe w Kielowie, Sawejkach i druga w Piedrui.

Wielu z moich informatorów uczęszczało do szkół białoruskich w okresie międzywojennym. Tak swoją edukację wspomina 95-letni Białorusin Eduard Pietrowicz Cynhiel, który sam przez wiele lat pracował jako nauczyciel:

Nie była pastrojena [specjalny budynek szkoły w Karklinowie], był prosta cziasnyj dom i chazajn zdawau w arendu. Pierwuju adkryli w Maksimawie, tahda pieriewieli w Juniny i z Junin w Karklinawa, patom apiat' w Maskimawa tam, gdzie dom pagranicznikaw, tam ja uže nie uczilsia. Ja uczilsia w Maksimawie i Juninach. Uczienikow tak szto ta mieńsze sta, a bol'sze pietidziesiaci. Adzin naucztitel' był. Wot, uže poslie mienia byli dwa ucztiteliu, kahda ja uže etu szkołu kończył. Pierwaja [nauczycielka] była Juchniewicz Liliana, wot, pri niej ja kończył etu Karklinowskiju [w rzeczywistości Juninską] szkołu try klasa, a patom tam byli Klawiszy, Daliewskaja była ucztitel'nica, bol'sze nie pomniu chto tam jeszcze [...]. Cziatyrochklasnaja jana była [szkoła w Karklinowie], do... No w Juninach, kahda eta szkoła była, ja jejo zakończył i mnie dali tretij klas i patom w kraslawskiju mnie priniali w cziet'wiortyj klas. [W Karklinowie zajęcia były] na bielaruskam, tam latyszkij [też] był. W Maksimawie, kahda ja uczilsia tam, w pierwam ta drugom klasie eta Juchniewicz, ana latyszkawa jazyka nie znała, a priepadawat' kak-ta nada było i jana chadzila k pagranicznikam Łatyszam, ani jej pieriewadili s knihi tiekst. [Juchniewicz] s dieriewni Jurany pustynskaj wołasti [obecnie gmina Robeżnieki] [...]. Tut w 20 i 22 gadu arganizawali kursy ucztiteliej dlia bielaruskich szkół, i ana była wypusknica etawa kursa i patamu i rabotała [...]. Byli latyszkije szkoły, była latysz-

⁹³ W pracy wymieniam tylko te szkoły, które znajdują się na badanym przeze mnie obszarze.

skaja szkoła w Indrie. Mieniałaś. Była łatyszkaja szkoła, patom mieniali na białaruskiju. A tak w Piedrui, w Wajwadach, w Pustyni [obecnie Robeżnieki] eta byli białaruskije szkoły. W Piedrui była szkoła, dumaju, szto białaruskaja. 4, 5, 6-oj klas [chodził w Krasławiu] w łatyszkiju szkołu. Kończył szestoju klas i mienia zabrali w białaruskiju. Iz Krasławy w białaruskiju [...] w Daugawpilsie. Daugawpilska gimnazija. Czetyrye gody gimnazija. [W Krasławiu] wsio pa łatyszki była. Tam byli dwa kampliekt. Pol'skij kampliekt dwa klasa i białaruskij kampliekt. W białaruskam kampliektie uczitiel'iem był Kraśniewicz. Priedmiety byli [po białorusku]. Byli, białaruskij klas, tam zanimalsia adzin uczitiel [...] [EC 1914 Krasław, LV].

Dostęp do szkół białoruskich zależał przede wszystkim od miejsca zamieszkania. Najwięcej szkół białoruskich funkcjonowało w pasie przygranicznym, tj. na granicy z Białoruską SRR i II RP, szczególnie w gminie indryckiej⁹⁴. Wiele osób nieidentyfikujących się jako Białorusini również uczęszczało tam do szkół białoruskich. Z kolei dzieci narodowości białoruskiej, które mieszkaly w oddaleniu, były zapisywane do szkół łotewskich bądź polskich. Rozmówcy chodzący do szkół łotewskich wspominali, że nauczyciele wymagali od nich posługiwania się tylko językiem łotewskim także w przerwach międzylekcyjnych:

Łatyszkaja szkoła, tol'ki pa łatyszki. Czysta łatyszkaja. Była pol'skaja, no wa pierwyh prauda, wot, w pierwyj miesiac my pachadzili do kanikuł Boża Narodzenia, a poslie kanikuł pryjszli i uže pol'skaj szkoły niet. Łatyszkaja i usio. (Wy chacieli chadzić u pol'skiju szkołu?) Nu da, patamu szto i radzicieli i ja nie panimali [po łotewsku]. Uczitiel' hawaryt, a szto on tam hawaryt. Pisziesz tam, hliadzisz, czytajesz, a szto heta znaczycca, nie znajesz. No, udałoś, pierajszou u wtaroj klas, i pierajszou u trecij klas, no, alie u trecij užo nie pryjszłość chadzić, zabalieu i tak astalaś i nie chadził. Patom mnie užo było trynadcać liet i pajszou rabotać. I to tol'ka chadziu u szkołu samoj zimoi, gdzie-to w dziekabrie naczinali i to wo, da paschi. W aprieli užo na polie. Stroha zapraszczalosia razhawarywać, umiejiesz ty, nie umiejiesz, tol'ka na łatyszkim. Na urokach. A na pieramieny wyjszaušy, mieždu saboj i to nie razrieszali hawaryć pa ruski tam ili pa pol'ski. Tol'ka pa łatyszki. Wot usłyšyť direktar szkoły, uczitiel', „Wo! Czamu!“. No, mieždu saboj pa ruski, no cichańka, kab nihto nie słyšeł. No taki to [był] dzieriewieński razhawor. Ni to białaruskij, ni to ruskij, takoj mieszanyj. Wot [JS 1923 Krasław, LV].

Język w szkole w II Rzeczypospolitej

Wszyscy moi informatorzy urodzeni w II Rzeczypospolitej w latach 20. i na początku lat 30. uczęszczałi do szkół polskich. Nie udało mi się dotrzeć do osób, które chodziły do szkół białoruskich w okresie międzywojennym⁹⁵.

⁹⁴ W okresie międzywojennym obecne gminy indrycka i piedruijska wchodziły w skład jednej jednostki administracyjnej – gminy indryckiej [Latvijas vēstures 2005: 47].

⁹⁵ Więcej o szkolnictwie białoruskim w II RP zob. M. Siemakowicz, *Szkoły z białoruskim językiem nauczania na tle polityki władz polskich wobec ludności białoruskiej od zamachu majowego do końca II Rzeczypospolitej* [5].

W polskich szkołach wszystkie lekcje były prowadzone tylko w języku polskim, łącznie z religią⁹⁶. Wielu moich rozmówców wspominało, że w czasie przerw międzylekcyjnych nauczyciele wymagali od nich, aby mówili w języku urzędowym, a nie swoją gwarą białoruską:

Ja pomniu, jaszczce u pol'skuju szkołu chadziła. Pol'ska była u nas [...]. U szkolicie uże nas zastauliali razhawarywać na pol'skam jazyku. Żelaciel'na była razhawarywać na pol'skam jazyku. A uroki, kanieszna, byli tol'ka na pol'skam jazyku. Russkawa nie była. I biełarusskawa nie była. Ja w treciu użo pieraszła i tada pryszli ruski. Tada uże u ruskuju szkołu. Pa pol'sku było charaszo, ja iszczce stichatwareniji pomniu. Da, wierszy, da, wierszy. Ab Marszałku, ab Piłsudskim:

„Wśród wysokich starych drzew / I gałązek szmeru / Stoji smutny, opuszczony / Sciany Belwederu / W ciemny nocy wspominajo / Z żaliem czasy tamte, gdy codziennie sie witały / Z Panem Gospodarzem. / Smutno nam tu, smutno teraz / Cichutko się skarżą, / Już Cie nie ma między nami / Drogi Gospodarzu. / Opuściłeś nas w milczeniu, / By po trudach wielu / Spoczość w śmierci majestacie / Pod ziemio chronieny”.

Pa pol'ski, pa pol'ski [z nauczycielami]. Ani z nami pa pol'ski i usie kniżki byli na pol'skim jazykie, usio czytali. I mieźdu [lekcjami] i na liekcyjach my takije, katoryje doma nie razhawarywali pa pol'ski, usio rauno tol'ki pa pol'ski [w szkole]. Pa pol'ski [MC 1927 Weckborne, BZ].

Język w szkole na Białorusi radzieckiej

Osoby urodzone przed II wojną światową na Białorusi Wschodniej i osoby uczęszczające do szkół w BSRR po wojnie zazwyczaj kończyły szkoły wiejskie, białoruskie, rzadziej rosyjskie. Tam też miały możliwość zapoznania się z białoruskim językiem literackim. W szkołach białoruskich część przedmiotów była nauczana po białorusku (zawsze język białoruski i literatura białoruska), a pozostałe przedmioty w zależności od nauczyciela – po rosyjsku bądź białorusku:

I na ruskam i na biełaruskam [lekcje], jeśli ucztitel', prislali, znajet biełaruskaju mowu, znaczit on priepadawau na biełaruskam, a jeśli niet to tada na ruskam. Tak pa raznamu była, panimali i tak i tak. Panimali. [...] Biełaruskaja mowa i jazyk i mowa biełaruskaja, eta było wsio na biełaruskaj. Była gieagrafija na biełaruskaj mowie, ucztitel'nica była Biełaruska, matiematika była na ruskam jazykie, niemieckij toże na biełaruskaj priepadawała. Szto tam jeszczio była u nas. Wot gieagrafija to była na biełaruskaj mowie, eta ja pomniu [...]. My pisali i czitali na biełaruskaj mowie i stichatwareniji czitali na biełaruskaj,

⁹⁶ W trakcie badań terenowych nie natknąłem się na rozmówców, którzy uczęszczaliby w II RP do szkół utrakwistycznych, w związku z czym naturalne było, że wszystkie lekcje odbywały się w języku urzędowym. Lekcje religii również były prowadzone w języku polskim, dotyczyło to jednak katolików (zarówno Polaków, jak i Białorusinów tego wyznania). Prawosławni czy Żydzi mieli zazwyczaj w tym czasie zorganizowaną religię w swoim języku poza szkołą.

eta wsio była na biełaruskaj. Jakuba Kołasa, Kupały stichatwarienni wsie [...]
[NA 1937 Indra, BZ].

Język w szkole w okresie II wojny światowej

Zmiany w systemie nauczania nastąpiły ponownie po 20 latach niepodległości Łotwy. W czerwcu 1940 roku wojska sowieckie zajęły państwa bałtyckie i rozpoczęła się russyfikacja, która objęła również system edukacji. Szkoły mniejszości narodowych (wszystkie polskie i białoruskie), a także część łotewskich zamieniono na rosyjskie, a w pozostałych zwiększono liczbę lekcji języka rosyjskiego. Taka sytuacja trwała tylko rok, do momentu zajęcia ziem łotewskich przez wojska niemieckie. Nowe władze zezwoliły na ponowne otwarcie szkół łotewskich i białoruskich. W 1941 roku Sacharow, znany w rejonie krasławskim nauczyciel, otworzył gimnazjum białoruskie w Indrze, które funkcjonowało aż do 1944 roku. W czasie okupacji niemieckiej ponownie zorganizowano zatem szkoły białoruskie, przekształcone wcześniej (tj. w 1940 roku) w rosyjskie – w Piedrui i Indrze [Gekiša 1997: 24, 25].

Informatorzy, których edukacja przypadła na okres II wojny światowej, zaznaczali, że z powodu działań wojennych nie ukończyli szkoły bądź kilkakrotnie zmieniano im szkołę (z białoruskiej na rosyjską bądź też łotewską). Niektórzy z moich rozmówców ukończyli 3–4 klasy i każdą w innym języku:

Czatyry klasy, ja ż hawaryła wam. Czatyry klasy adchodzila, tam była szkoła czatyrochklasnaja, i usie hady usio mianiałasja. Pajszła u łatwijskuju pry Łatwii, wot, aduczyłasja [trochę] i pryszli Ruskije, pry Ruskich hod aduczyłasja, pryszli Niemcy, i wot, pastawili biełaruskuju szkołu, wot tam [w Piedrui], i wot tak, i pisać i czytać usio ż tak mahu. I patszczytać. Uczyłasia dobra, a nawuczaińnie płachoję. Czatyry hady, a [najpierw] pry Łatwii, patom Niemcy, i tak uczyłasia. Hod i usio, wajna i pryjechali [Rosjanie] i choć świet, ci szto, a tut świetu nie było [...]. A pajdu tam damou, heta łampaczka, pry lampie wuczylisi, wot jak było. I tak usio wremja [JŁ 1927 Piedruja, LV].

Pokolenie średnie

Średnie pokolenie informatorów miało możliwość uczęszczania do szkół łotewskich lub rosyjskich (osoby mieszkające na Łotwie) bądź rosyjskich lub białoruskich (społeczność przybyła z Białorusi, zarówno Zachodniej, jak i Wschodniej).

Język w szkole w czasach ŁSRR

Koniec II wojny światowej i objęcie władzy przez Sowietów na Łotwie przyniosły silną russyfikację szkolnictwa w rejonie krasławskim. Przez 50 lat istnienia ŁSRR na tym obszarze znajdowały się tylko szkoły łotewskie (których było niewiele) i rosyjskie. Mniejszości narodowe nie miały możliwości posyłania swoich dzieci do szkół białoruskich czy polskich, takie bowiem nie istniały. Polityka władz z jednej strony przyczyniła się do otwierania licznych nowych szkół na wsiach, ale z drugiej

strony prowadziła do intensywnej rusyfikacji mieszkańców, którzy, nie mając wyboru, uczęszczali do szkół rosyjskich:

Niet, ruskaja była szkoła [za czasów sowieckich]. A poslie wajny, tak to jeszcze mała za tut, to jeszcze siel'skije byli szkoły: Sawiejki, w Wajwadi siemilietka, wot kak ujedziem z Piedrui to Wajwadi, tut, o szkoła była, ana zgiariela tiepier. Toże charoszeńkaje zdanie na takom krasiwam mieście była, patom Sawiejki, Kuźminy, Karklinawa, eta nacział'nyja szkoły byli. Wo, skol'ka dietiej była. Takije dieriewni tut byli bał'szyje [NA 1937 Indra, BZ].

W szkołach rosyjskich uczniowie uczyli się również języka łotewskiego. Jednak niewielka liczba lekcji i wszystkie pozostałe zajęcia po rosyjsku sprawiły, że znajomość języka łotewskiego była bardzo słaba. Sami nauczyciele i uczniowie odnosili się do niego jak do języka obcego, który nie odgrywał większej roli w procesie edukacji i nie wpływał zazwyczaj na zaliczenie roku szkolnego:

Priepadawali łatyszkij jazyk, i niemieckij kak inastrannyj, a wsio astal'noje na russkam. Triebawanja, szto b haraszo hawaryt' pa łatyszski nie była. Łatyszkawa tam mała była i uczieli tam hawaryli „wam łatyszkij jazyk w žižni nie pridasta”. No wsio tak znat' ty daļņoj etot jazyk. Sawieckaja wlast' ot, astaļsia [język łotewski] tak pļocha nie pritiesniaļsia, tam pad Rihaj bolieje mienieje [mówili po łotewsku], a u hetym uhlū [rejon krasławski] to i moh ty astacca i bieš łatyszkaha [AJ 1939 Biełoje, LV].

No priepadawali łatyszkij. Byu urok. No skol'ka tam, adzin urok, adzin czas i to nie každyj dzien była. Słaba nas uczyli łatyszskamu, za to my i tak znajem. Bukwy znajesz no i praczitāt' możesz. Szto praczitajesz w szkole to nie skiem razhawarywajesz, nicziwo i kak ty zawuczysz. Praczitāt' praczitajesz. A smysl katorij pajmiesz, katorij nie pajmiesz [JH 1943 Lupandi, LV].

No kak gawarili uczielielia, no prakticzieski on, łatyszkij jazyk szczitaļsia, kak fakul'tatiwnyj kurs, to jest' nie abiezatiel'nyj [...]. No nie było ekzamenaw [z języka łotewskiego], nie było kantrol'nych, nie było zacziotaw, to jest acenku pa-lucził [i wszystkie] [NW 1968 Aleksandrowa, LV].

Pokolenie najmłodsze

Wprowadzenie języka łotewskiego jako urzędowego w 1988 roku i odzyskanie niepodległości przez Łotwę w 1991 roku przyczyniły się do znacznego wzrostu roli tego języka w szkolnictwie. Liczba szkół łotewskich zaczęła wzrastać także w rejonie krasławskim (np. utworzono szkołę łotewską w Indrze), a w szkołach rosyjskich zwiększono liczbę lekcji prowadzonych w języku łotewskim. Zaczęły powstawać szkoły mniejszości narodowych, np. polskie w Rydze, Dyneburgu czy Krasławiu. Również mniejszość białoruska stara się organizować białoruskie szkolnictwo. W Rydze funkcjonuje białoruska szkoła początkowa, a na Uniwersytecie Dyneburskim jest możliwość uczęszczania na lektorat języka białoruskiego, gdzie studenci otrzymują także szeroką wiedzę o historii i kulturze Białorusi.

Od kilku lat na Łotwie obowiązują nowe przepisy; zgodnie z nimi w szkołach mniejszości narodowych minimum 60% przedmiotów musi być nauczane po łotewsku, a w języku ojczystym maksimum 40%. Zazwyczaj, chcąc podnieść prestiż języka urzędowego, po rosyjsku prowadzi się takie zajęcia, jak wychowanie fizyczne i inne przedmioty o mniejszym znaczeniu⁹⁷. Zmiany wprowadza się jednak stopniowo. Początek lat 90. XX wieku zdecydowanie należał jeszcze do języka rosyjskiego. Władze łotewskie w rejonie krasławskim nie przywiązywały aż tak dużej wagi do zagadnień językowych jak w centrum czy na zachodzie kraju. Jednak od końca lat 90. XX wieku widać już znaczny wzrost poziomu nauczania języka łotewskiego i jego znajomości, rosną bowiem wymagania wobec szkół, nauczycieli i uczniów:

Uže poslie akańcizanja russkaj szkoły zaczyem wwadit' sledujuszczije predmiety [po łotewsku] ješli urownien znanja uže vysokij gosjazyka. Da, kak my zakańcziwali, takowa napora nie była, to jest' kagda ja w diwianosta siedmom gadu szkołu zakańcziwał, kak by uže tri paslednije goda napor sil'nyj zdzietałi, každyj dień łatyszkij był, každyj dień tam pa dwa uroka [języka łotewskiego] i ja aswojwał łatyszkij jazyk imienna. Łatyszkaja litieratura pajsza i łatyszkij jazyk imienna i wsio, a brat [starszy o 4 lata] zakańcziwał, to urawień nuliewoj [znajomości łotewskiego], tam nikto nie priepadawał jewo sierjozna [języka łotewskiego], nikto nie szczał sierjozna [WC 1979 Dworzyszczce, LV].

Na badanym obszarze istnieją szkoły łotewskie, polskie i rosyjskie. W gminie Kapława od roku szkolnego 2006/2007 nie funkcjonuje już żadna szkoła; szkoły podstawowe w Warnawiczach (rosyjska) i Weckapławie (łotewska) zostały zamknięte z powodu niewielkiej liczby dzieci. W Krasławiu są dwie szkoły łotewskie (podstawowa i gimnazjum), jedna polska i jedna średnia rosyjska. W gminie piedrujskiej i indryckiej istnieje szkoła rosyjska (w Piedrui rosyjska, w Indrze łączona, rosyjsko-łotewska⁹⁸).

Większość młodzieży białoruskiej uczęszcza do szkół rosyjskich z tzw. bilingwalnym nauczaniem⁹⁹, rzadziej do polskiej szkoły w Krasławiu. Nauczanie bilingwalne zakłada rozdzielenie przedmiotów nauczanych w jednym języku od odbywających się w języku mniejszości narodowej. W rzeczywistości nie ma jednak takiego rozgraniczenia, nauczyciele prowadzą swoje przedmioty w dwóch językach.

W trakcie badań terenowych miałem możliwość uczestniczenia w lekcjach w szkole w Warnawiczach (I klasa), Krasławiu (szkoła rosyjska) oraz Indrze (lekcja

⁹⁷ Zamykanie szkół rosyjskich i zwiększenie liczby zajęć, które należy prowadzić po łotewsku, spowodowało liczne protesty mniejszości rosyjskiej na Łotwie. Każdego roku odbywają się duże protesty w Rydze i innych większych miejscowościach, w czasie których młodzi Rosjanie nierzadko zakładają T-shirty z napisem „Ręce precz od rosyjskich szkół”.

⁹⁸ Od roku szkolnego 2006/2007 łotewską szkołę podstawową połączono z rosyjską szkołą średnią. W połączonej szkole uczniowie mogą wybrać łotewski bądź rosyjski tok nauczania. Część przedmiotów jest wspólna.

⁹⁹ Takiego terminu używają sami nauczyciele pracujący w szkołach mniejszości narodowych, gdzie część lekcji prowadzi się w języku ojczystym, a pozostałą w języku urzędowym, czyli łotewskim.

geografii, matematyki i wychowania fizycznego w VII klasie oraz języka łotewskiego w XII klasie). W klasach początkowych prawie wszystkie zajęcia są po rosyjsku, dzieci jednak zapoznawane są z podstawami języka łotewskiego. Wynika to z faktu, że pierwszoklasiści rozpoczynający naukę zazwyczaj wcale nie znają języka łotewskiego. Lekcje w starszych klasach odbywają się w dwóch językach – łotewskim i rosyjskim. W trakcie jednych zajęć nauczyciel zmienia kilkakrotnie język – po łotewsku mówi o już poznanym materiale, wydaje typowe polecenia typu *dzień dobry, siadajcie czy otwórzcie książki na stronie 10*. Po łotewsku uczniowie obowiązkowo podpisują się na otrzymanych książkach i na okładce zeszytów, np.: *Indras vidusskolas, 7b klases skolniece* [imię, nazwisko], *pieraksti geogrāfijā, 2005/2006 m.g.* ('Indrycka szkoła średnia, uczennica VII klasy, zeszyt ćwiczeń do geografii, rok szkolny 2005/2006'), po łotewsku też prowadzi się całą dokumentację (np. dziennik szkolny), którą może sprawdzić komisja akredytacyjna z Ministerstwa Edukacji przyjeżdżająca co roku. Nowa terminologia jest najpierw podawana po rosyjsku, następnie po łotewsku, w języku rosyjskim są też zazwyczaj ogłoszenia, aby wszyscy mogli doskonale zrozumieć informację przekazywaną przez nauczycielkę. Uczniowie korzystają w szkole z łotewskojęzycznych podręczników, w domach natomiast mają ich rosyjskojęzyczne wersje.

Wraz z zaawansowaniem nauczania wzrasta ilość języka łotewskiego na lekcjach. W pełni łotewskojęzyczne są jednak tylko zajęcia z języka łotewskiego w ostatnich klasach, gdzie nawet uczniowie w trakcie lekcji między sobą porozumiewają się w języku urzędowym. W czasie przerw międzylekcyjnych uczniowie rozmawiają już jednak po rosyjsku. Również nauczyciele w pokoju nauczycielskim posługują się językiem rosyjskim i przechodzą na łotewski w momencie, kiedy przychodzi dyrektor¹⁰⁰:

Mieždu saboj na russkam, direktar tol'ka, kak skazat' [po łotewsku wymaga]. No ucitiel'nica latyszkawa jazyka, ana mama naszewo direktara [obydwoje są Łotyszami], ana bol'sze na latyszskam, no ana panimajet russkij. S im [dyrektorem] gawarim pa latyszski, no mieždu saboj pa russki, patamu szta faktičieski naša škola russkaja [...] [AZ 1988 Piedruja, LV].

Tak bilingwalne nauczanie komentuje nauczycielka piedrujskiej szkoły:

U nas bilingwal'naje abuczienje i na urokach tože, naprimier matematika, białogija tože na dwoch jazykach priepadajom. No eta płocha. Riebionku w mieście adnawo nada dwa paniatsja [po łotewsku i rosyjsku], terminalogiju katoruju nada znat', chimija naprimier, fizika [...]. Dieła w tom, szto kak by u nas szkoły, suszczestwujut czetyrie madelia, władienja jazyka razdnaje, znacziť pieriewodiatsja frazu naprimier i nauczajutsja pastiepienna [dzieci łotewskiego]. Wa wtarom [klase] bol'sze, w tretjem [jeszcze] bol'sze [języka łotewskiego]. Czetyrie madelia suszczestwujut, da. U nas wtaraja madel', kagda u nas my s pierwawa klasa pa niemnožku uczim latyszkij jazyk i starsze klasa bol'sze, bol'sze [łotewskiego]. My [nauczyciele] wybirali, rieszali kakaja madel' najbolieje prijemlima dlia našaj szkoły, dlia

¹⁰⁰ W szkołach zazwyczaj funkcję dyrektora pełnią Łotysze bądź Łatgalczy, rzadziej Polacy.

naszawa... dlia naszych dietiej. Každaja szkoła wybirała dlia siebia madel'. No u nas tak miahka [wprowadzamy łotewski] [NW 1968 Aleksandrowa, LV].

W następujący sposób nauczanie w dwóch językach skomentował uczeń szkoły piedrujskiej i indryckiej:

(A szto heta bilinhwal'naje nawuczannie?) Heta znaczyć, szto uwieś czas ucztielelia razmauliujać na łatyszkaj mowie, alie ż sami ucztielelia nia wiedajuć łatyszskuju mowu charaszo i jany paslia urokau pieriewodziuć, szto jany kazali [na lekcji], inszyja uczeniki pytajucca, szto heta za słowa, szto heta za słowa, matoryjał nawet nie poniali, tady ucztielelia pieriewodziuć na ruskiju mowu. Jość, kali ja uczyusia u mnie usie byli przedmiety na łatyszkaj mowie. Alie ż zaraz jość takaje szto, wot, szto 40 pracentau na ruskaj mowie przedmietau i 60 pracentau na łatyszkaj mowie. Heta abaznaczajeć tak, szto napeuna sport budzie na ruskaj mowie, szto jaszczce matematyka, fizika, chimija, łatyszskaja mowa, literatura budzie tol'ki na łatyszkaj mowie, tak. Wiel'mi składana uczyt' fiziku na nieradnoj mowie. U Ryhie byli pratesty, ty wiedajesz, tak? Taksama ministra [edukacji], jaho uwalili. Zaraz druhi i woś tak jość [AZ 1988 Piedruja, LV].

Uczniowie podkreślają również, że nauczyciele sami nauczyli się języka łotewskiego, aby sprostać wymaganiom Ministerstwa Edukacji, ale nie mówią poprawnie w tym języku. Opanowali go, aby zdać egzamin państwowy na kategorię językową, i wciąż uczą się łotewskiego, nierzadko razem ze swoimi uczniami:

Woś, ucztielelia, katoryje uczili bilinhwal'na, im heta było patrebna, uczt' łatyszskuju mowu. Heta była taksama Nina Francauna, katoraja taksama hawaryła „nauczenie mienia łatyszkaj mowy”, taksama heta była Jeliena Siergiejewna pa muzykie. Ja pomniu, my jaje ucztili [języka łotewskiego]. Tak. No i byli inszyje ucztielelia, katoryje tak ucztiliś. U ich jość katiehoryja, alie ż jany tol'ki tak, wyuczili [łotewski język]. U ich byli kursy, i potym tak nawet jaki ta malieńki ekzamien u ich byu. Nie wiel'mi dobry [poziom ich łotewskiego] z ruskimi eliemientami, taksama. Szto jeszczio. Tak. Matiematyka tol'ki na łatyszkaj mowie z pierszaha klasa. (A ci nastaunik u czas adnych zaniatkau pamieniaje mowu?) Nie, tak nia budzie. I u Indry takoha nie było¹⁰¹. Eta prosta paslia urokau ci pad kaniec urokau uże niekatoryje pytajucca ci u czas uroka, szto heta [znaczy]. Nie, ucztielelia sami nia wiedajuć dobra łatyszskuju mowu tamu i jany tak razmauliujać [AZ 1988 Piedruja, LV].

Nieznajomość bądź słaba znajomość języka łotewskiego przez nauczycieli narodowości rosyjskiej czy białoruskiej spowodowała, że po odzyskaniu niepodległości przez Łotwę do szkół lokalnych przysyłano nauczycieli z innych terenów rejonu kraślawskiego, gdzie dominuje język łotewski i gwary łatgalskie. Wielu z tych nauczycieli po przyjeździe do rosyjskiej szkoły wcale nie mówiło po rosyjsku bądź często nie chciało mówić, aby „zachęcić” do szybszego uczenia się języka urzędowego:

¹⁰¹ Uczeń ten chodził do tzw. klasy eksperymentalnej w Piedru (z łotewskim językiem jako wykładowym), a w szkole średniej w Indrze do klasy łotewskiej, dlatego też jego wypowiedź różni się od opisu sytuacji językowej w klasach rosyjskich, który przedstawiłem wcześniej.

(A dzie ty wywuczaju łatyszkaju mowu?) U szkolic. Tut u szkolic. Pierwaja maja uczitel'nica razmauliła tol'ki na łatyszkaj mowie i jana nia wiedała ruskaju mowu. A druhaja uczitel'nica, katoraja mienia uczyła z pierszaha klasa da treciaha klasa, a pierszaja uczitel'nica była padhatawitel'naja hrupa i jana uwieś czas padhatauliwała dziaciej da szkoły. A wtaraja uże uczitel'nica była nawet z kraslauskaha rajona i jana taksama nia wiedała ruskaj mowy. Treciaja, katoraja uczyła mienia [łotewskiego] z treciaha pa dziewiaty klas, jana nawet da szestoha klasa taksama nia wiedała ruskaju mowu. My tol'ki patom nauczyli jaje ruskaju mowu. U siamji aposzniaja uczitel'nica razmaulijęć tol'ki na łatyszkaj mowie. U jaje taksama muž, uczitel' fiziki, syn, dyrektor hetaj szkoły [w Piedruil]. Jon taksama razmaulijęć na łatyszkaj mowie wiel'mi dobra. I uwieś czas jany razmauliali u siamje na łatyszkaj mowie. Ale ż pasłia szestowa klasa jana uże naczła z nami razmauliac na ruskaj mowie. Tak, inszyja słowy. U niej taksama udarjenje było wiel'mi płachoję, ale ż ja pomniu taki moment, kali jana pierewadila słowy naprykład, było takoję, no žanoczaje imja Bronia, a janaż hawaryć nie Br'onia, a Brani'a ['pancerz']. I heta zusim inszaje słowa. Tak, nu wot. A zaraz jana putaje łatyszkije słowy z ruskimi. Inszy czas razmaulijęć z nami na ruskaj mowie z łatyszkimi eliemientami [AZ 1988 Piedruja, LV].

W niektórych szkołach mniejszości narodowych tworzone klasy eksperymentalne, gdzie nauczanie odbywało się tylko po łotewsku. Tak zrobiono np. w szkole piedrujskiej. Do tej pory funkcjonowały tam tylko dwie klasy z łotewskim profilem. Utworzenie takiej klasy wiązało się z chęcią umożliwienia dzieciom z rodzin łągalskich nauki w języku urzędowym. Wielu rodziców (Rosjan i Białorusinów) posłało do tej klasy swoje dzieci, wiedziało bowiem, że rola języka łotewskiego jako państwowego będzie wzrastać:

Maja matulia żadała, szto b ja pajszo u łatyszski klas. Jana użo wiedała szto budzie daliej. Szto da właści przyjšła łatyszkaja, no właść i budzie daliej tol'ki łatyszkaja mowa patrebna u Respubliki, tak. I jana mienia addała u łatyszski klas. Heta byu u Piedruil pierwszy klas katory byu pa łatyszski. My byli wiel'mi dobry klas, ja tak dumaju, tamu szto my uże napeuna z treciaha klasa razmauliali tol'ki na łatyszkaj mowie. My uże wiedali hetuju mowu, my ruskije słowy tak troszki tol'ki [wykorzystywaliśmy], kali uczitel'nica pierewadila, no tak usio wiedali. Ale ż inszy klas, katoryj byu za nami, tam try klasy paslia nas. Jany da waśmowa klasa nie razmauliali na łatyszkaj mowie. Tol'ki dwa klasy [eksperymentalne były]. Zaraz tol'ki ruskije. Niama uczitieliej katoryje by ich uczili na łatyszkaj mowie. My uwieś czas razmauliali [na uroках] na łatyszkaj mowie, ale ż na pieriemienach, tak my razmaulijęć tol'ki na ruskaj mowie, tak jak ruskaja mowa dla nas radnaja. (A było tak, szto nastaunikam nie chapała łatyszkich słów?) Tak było uwieś czas. Inszyja uczitielia nam tak hawaryli. Wy budziecie mienia uczyć pa łatyszskamu jazyku a ja was budu uczyć pa swojemu przedmiotu. Tak. Woś. Heta nie było składana. Dla nas heta było pausiedniwna. My użo wiedali łatyszkaju mowu [AZ 1988 Piedruja, LV].

W trakcie swoich wywiadów wielokrotnie interesowałem się białoruskim szkolnictwem na Łotwie. Informatorzy pytani: „Czy warto otworzyć szkołę białoruską”

albo „umożliwić prowadzenie nauki języka białoruskiego w szkołach, skoro większość miejscowej ludności stanowią Białorusini”, odpowiadali, że nie ma takiej potrzeby. Bez względu na wiek rozmówcy podkreślali, że nie istnieje zapotrzebowanie na język białoruski na Łotwie, skoro i tak wszyscy mówią po rosyjsku i łotewsku bądź uważają ten język za gorszy, niewart nauki:

A nie chaczu ja. Ruskij jazyk charoszyj, a biełaruskij nie liubliu. Nie liubliu. Ja ż hawaru, ja sama biełaruska, nu nie liubliu, biełaruskij jazyk nie liubliu
[RD 1926 Stremki, BZ].

Niektóre osoby byłyby jednak skłonne posłać swoje dzieci do szkoły, w której odbywałyby się lekcje języka białoruskiego:

No, uroki biełaruskawa jazyka da. Można była by, a patom wot rieal’na w żizni, eta prosta dlia obszcziewa razwytja, patamu szta prakticzieskawa primienienja eta nie budiet imiet’ [...]. Biełarusy zdieś bal’szynstwo, no rieal’nawa wazwraszczienja na swaju isticieczieskuju nie widiat, sabirajutsja žit’ zdieś, patamu, wot, prakticzieskawa primienienja niet. A im nie nada [uczyc się białoruskiego], ani priekrasna mogut czitat’, priekrasna smatriet’ tieliewidienje, im nie nada. Tak maładym jak i starym [WP 1953 Indra, BW].

W Krasławiu, w szkole rosyjskiej, odbywała się nauka przedmiotu „ojczysta kultura” (материнская культура) w trzech grupach: łotewskiej, rosyjskiej i białoruskiej¹⁰². Część uczniów wybiera grupę białoruską. W ciągu dwóch lat (jedna lekcja tygodniowo w klasach V i VI) mają możliwość zapoznania się z podstawami języka białoruskiego oraz kulturą i historią swojej ojczyzny. Przedmiot prowadzi nauczycielka specjalnie sprowadzona z Białorusi, a program nauczania został osobiście przez nią opracowany. Uczniowie mają również możliwość uczestniczenia w wybieczkach organizowanych na Białoruś:

Da, ja chažu w Warawiksne [łot. ‘tęcza’, nazwa rosyjskiej szkoły w Krasławiu]. *Ja paszła na biełarusskuju kul’turu. Mai raditieli is Biełarusi, patamu i paszła. No, tam, kakby, niemnożka biełarusskawa jazyka, tam kul’tura, kakije prazdniki biełarusskije. Uczitiel’nica is Biełarusi. My byli na ekskursii w Minskie* [M 1989 Krasław, LV].

3.2.2.2. JĘZYK W SFERZE RELIGII

W opracowaniu niniejszego tematu jako nadrzędne zastosowałem kryterium geograficzne, które odgrywa największą rolę, a w jego ramach – kryterium chronologiczne. Omówione zostanie tu funkcjonowanie języków w liturgii Kościoła katolickiego (z uwzględnieniem chronologii i geografii pochodzenia rozmówców), Cerkwi prawosławnej i staroobrzędowców, język obrzędów sakralnych (jak pogrzeby, śluby i chrzciny), język modlitwy, język religii w szkole oraz język napisów nagrobnych.

¹⁰² W szkole rosyjskiej nie zorganizowano grupy polskiej, w Krasławiu bowiem funkcjonuje szkoła polska.

Rejon krasławski zamieszkują wyznawcy czterech religii: katolicy, prawosławni, luteranie i staroobrzędowcy. Do II wojny światowej liczna była również mniejszość żydowska¹⁰³. Bogactwo narodowości i religii na tak małym obszarze sprawia, że obok znanych z innych pograniczy¹⁰⁴ połączeń narodowości z religią, jak: katolicy-Polacy, prawosławni-Rosjanie, prawosławni-Białorusini, pojawiają się tam nowe: luteranie-Łotysze, katolicy-Łatgalczyki, katolicy-Rosjanie, a przede wszystkim katolicy-Białorusini. Mieszane (narodowościowo i religijnie) małżeństwa oraz zmiana religii na tym obszarze należą do codzienności i nie wywołują oburzenia wśród mieszkańców¹⁰⁵. Tylko luteranie i staroobrzędowcy są postrzegani jednoznacznie jako wyznawcy konkretnej religii – pierwszych kojarzy się z Łotyszami (ale nie Łatgalczykami), drugich z Rosjanami (zob. tab. 1).

W niepodległej Łotwie wzmożyły działalność również inne mniej popularne wyznania, jak baptyści czy świadkowie Jehowy¹⁰⁶.

Tabela 1. Wyznanie poszczególnych narodowości zamieszkujących rejon krasławski (stan obecny)

	Katolicy	Prawosławni	Staroobrzędowcy	Luteranie
Łotysze	tak*	nie	nie	tak
Łatgalczyki	tak	tak*	nie	nie
Rosjanie	tak*	tak	tak	nie
Białorusini	tak	tak	tak*	nie
Polacy	tak	nie	nie	nie
Ukraińcy	tak*	tak	nie	nie
Litwini	tak	nie	nie	nie
Cyganie**	tak	nie	nie	nie

* Gwiazdka oznacza, że w trakcie badań terenowych miałem możliwość rozmawiania z przedstawicielami takiego wyznania; niektóre osoby po ślubie zmieniały wyznanie.

** Cyganie są mieszkańcami rejonu krasławskiego od wielu pokoleń, w związku z tym przyjęli religię dominującą na tym obszarze, czyli katolicyzm.

¹⁰³ W czasie II wojny światowej Żydzi na polecenie władz niemieckich doświadczyli Holokaustu. Jeszcze w okresie międzywojennym osoby tej narodowości stanowiły znaczącą mniejszość na badanym przeze mnie obszarze (patrz punkt 2.3). W Krasławiu istniała synagoga, która nie przetrwała jednak do dnia dzisiejszego.

¹⁰⁴ Mam tu na myśli przede wszystkim pogranicze polsko-białoruskie, w mniejszym stopniu białorusko-rosyjskie. Szerzej ten temat opisują K. Molasa, A. Sadowski, A. Engelking oraz I. Kabzińska [Molasa 1996: 183–187; Sadowski 1995: 66–102; Engelking 1996: 181–182; Kabzińska 1999: 37–49].

¹⁰⁵ Najczęściej zmiana religii dotyczy przejścia z innego wyznania (np. z prawosławia) na katolicyzm, co jest związane z jego dominacją na tym obszarze i z czynnikami pragmatycznymi, np. brakiem cerkwi prawosławnej w danej miejscowości.

¹⁰⁶ W czasie swoich badań miałem możliwość rozmawiać z baptystką i świadkami Jehowy, którzy prowadzą ożywioną działalność na tym obszarze. Organizują spotkania m.in. w Krasławiu. Niektórzy wierni (katolicy) wspominali w trakcie wywiadu, że rozmawiali z osobami zachęcającymi ich do zmiany wyznania.

Język w molennie

Wiernych wyznania starowierskiego w Łatgalii należy zaliczyć do ludności autochtonicznej, zamieszkują oni bowiem te ziemie od wielu pokoleń. Przybyli z guberni twerskiej w czasie religijnych prześladowań w Rosji [Manteuffel 1879: 46].

W trakcie licznych rozmów spotkałem tylko kilku starowierców¹⁰⁷, którzy zadeklarowali narodowość białoruską. Są to jednak osoby przybyłe z zachodniej Białorusi, a nie guberni twerskiej. Znakomita większość moich rozmówców, w szczególności staroobrzędowcy zamieszkujący Łatgalię od paru stuleci, deklarowała narodowość rosyjską: *Ja ruska, ja starawierka, usie starawierj eta ruskije*¹⁰⁸.

Na obszarze objętym badaniami znajduje się tylko jedna molenna w Krasławiu. Dawna, drewniana, spaliła się na jesieni 2002 roku i w 2008 roku z datków wiernych odbudowano nową murowaną świątynię przy ulicy Ryskiej¹⁰⁹. Wierni zamieszkujący Krasław i okolice w większości należą do odłamu bezpopowców, a obowiązki duchownego pełni Piotr Pietrowicz Smirnow.

Zgodnie z przyjętą tradycją językiem liturgii jest staro-cerkiewno-słowiański i rosyjski. Właściwa część mszy odprawiana jest w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. Również grupa „piewczych” (chór) śpiewa w tym języku. Natomiast wspólna spowiedź i ogłoszenia są w języku rosyjskim.

Język w Cerkwi prawosławnej

Wierni mają możliwość uczestniczenia we mszy świętej w trzech cerkwiach prawosławnych: w Krasławiu (pod wezwaniem Aleksandra Newskiego)¹¹⁰, Piedrui (pod wezwaniem św. Nikoły)¹¹¹ i Weckapławie (pod wezwaniem Przenajświętszej Marii Panny)¹¹². Wszystkie świątynie obsługuje dwóch duchownych.

Ojciec Aleksander, pochodzący z Białorusi Zachodniej (Miory), jest narodowości białoruskiej i obecnie mieszka w Krasławiu. Msze odprawia w następujących

¹⁰⁷ Kwestię języka staroobrzędowców wobec gwary białoruskiej poruszyła m.in. I. Grek-Pabisowa w artykule *Gwary starowierców a północno-wschodnie gwary białoruskie. Cechy fonetyczne* [Grek-Pabisowa 1976: 211–218].

¹⁰⁸ Starowierka (ur. w 1926 roku na Białorusi), mieszkanka Kapławy. Rozmowa z dnia 11. 08. 2006 roku.

¹⁰⁹ Odbudowa molenny i osoba Piotra Smirnowa przyczyniły się do rozłamu wśród krasławskich staroobrzędowców. Wiele osób oskarżyło go o defraudowanie pieniędzy zebranych na odbudowę świątyni i brak przygotowania do odprawiania mszy świętej. Część wiernych przychodzi do niego na msze, które odbywają się w prywatnym domu. Pozostali praktykują obrzędy religijne we własnych domach.

¹¹⁰ Łot. *Aleksandra Ņevska pareizticīgo baznīca*. Budynek został zbudowany w 1789 roku jako żeński klasztor i szpital, a następnie przebudowany na potrzeby kaplicy katolickiej. Od 1865 roku mieści się tutaj cerkiew prawosławna; za *Krāslavas rajons (rajona karte)*, Rīga 2006 oraz [6].

¹¹¹ Łot. *Piedrujas Sv. Nikolaja pareizticīgo baznīca* [Enciklopēdija Latvijas 2002: 171].

¹¹² Łot. *Kaplavas Vissvētās Dievmātes patvēruma pareizticīgo baznīca*. Pierwszą cerkiew prawosławną w gminie Kapława otwarto w 1794 roku (Weckapława). W 1895 roku została przebudowana i w postaci murowanej istnieje do dzisiaj; za: [Enciklopēdija Latvijas 2001: 458].

świętyniach: Krasław, Piedruja, Dagda. Ojciec Włodzimierz (z soboru św. Borysa i Gleba w Dyneburgu) obsługuje cerkiew w Weckapławie, dokąd przyjeżdża raz w miesiącu.

Do cerkwi prawosławnej uczęszczają przede wszystkim Rosjanie. Białorusini stanowią mniejszość, są to zazwyczaj osoby ze wschodniej Białorusi (obwód witebski), w mniejszym stopniu miejscowa ludność narodowości białoruskiej bądź osoby przybyłe tuż zza granicy (Miory, Brasław i okolice)¹¹³.

Zgodnie z przyjętą w Cerkwi tradycją (patriarchat moskiewski) służbę odprawia się w dwóch językach: rosyjskim i staro-cerkiewno-słowiańskim. Modlitwy i msza odbywają się z przewagą języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, natomiast nauka oraz ogólne informacje (dotyczące takich kwestii, jak np. termin następnej mszy) wygłaszane są zawsze w języku rosyjskim:

W Krasławie jest' cerkaw [...] [Batiuszka] na ruskam jazykie. Mnie każetsja, szto russkij i malisia na ruskim jazykie. A w cerkwii ża tam na starasławianskim jazykie i na ruskam tam, paniatnym dla liudziej. I tiepier jeżżu tuda [do Krasławia]. Alieksander. On iz Mior. W Piedrui tam sieczias oczień mała prawasławnych liudziej. Tam chram riemantirujut, nie znaju, krysżu dełali, niet? Tam nada było krysżu kryt'. Tam sabirali diengi na krysżu. Krysżu tam nada kryt'. Wot, atiec Aliaksandar. A chor kak, kak, tak, kak malitwy takije, to na sławianskam jazykie. Bo wot etot napiew takoj mieładicznij, takoj cerkownyj. No malienje na russkam jazykie idiot, propawiedi wsiakije toże na ruskam jazykie [NA 1937 Indra, BZ].

Najwięcej wiernych, także osoby młode, przychodzi do cerkwi w Krasławiu, gdzie msze odbywają się każdego dnia; najbardziej popularna jest msza niedzielna o godzinie 8.00.

A w Krasławie [msza] každye waskriesienje, i wieczniernia dwa-tri raza w niedieliu. W waskriesienje nacziała w 8.00. A w Krasławie oczień mnoga [ludzi], połnaja cerkaw. Tuda chodiat oczień mnoga maładych, pażyłyje, mnoga mala-džoży s raditieliami [JR 1987 Dworczy, LV].

Msze w cerkwi piedrujskiej odbywają się bardzo rzadko i właściwie tylko w większe święta. Związane jest to przede wszystkim z niewielką liczbą wiernych w gminie (kilkanaście rodzin, a do cerkwi chodzi systematycznie 8–10 osób), ponadto świątynia nie była remontowana od wielu lat i dach grozi zawaleniem. Z tego też powodu ojciec Aleksander przyjeżdża tu tylko kilka razy do roku z okazji większych świąt:

W cerkaw ja chażu w Piedrui i w Krasławie [...]. Nie tak cziasta chadila, jak rabotała, wriemieni ne chwatała. W Piedrui miesa prajschodit oczien riedka, w asnawnom tol'ka pa prazdnikam, pa samym bol'szym, naprimier na paschu, na spas, na raźdiestwo... to jest naroda mała. Mała kto chodit. Oczień mała, 10–15 [osób], kak kagda [...] [JR 1987 Dworczy, LV].

¹¹³ Na podstawie rozmowy z ojcem Aleksandrem z listopada 2004 roku.

Podobnie jak w innych krajach, tak i na Łotwie prawosławni modlą się po rosyjsku. Modlitwy zazwyczaj uczą rodzice albo dziadkowie:

Doma ja malius tak, kak mienia uczila babuszka. Jeszczio w dietstwie, na ruskam jazykie. Babuszka sama molitsja na ruskam, i s dietstwa nas uczila molitwam na ruskam jazykie. Snacziała ja malilaś pa knigie, nu a patom uže naizust' znała. Charaszo szto na etam swietie jest' Bog. On wsiegda mnie pama-gajet, i wsiegda riadam sa mnoj [JR 1987 Dworczy, LV].

Nierzadko jednak można w wypowiedziach osób starszych zauważyć wymowę gwarową:

Na ruskam, ja maliusia na ruskam. Nie na takim, jak ja hawaru z wami, na swaim, a na ruskim [literackim]:

Otcze Nasz, kturys" jest na niebiesiech

Da świecis"ia imia twoje

Budziat wolja twaja

Budziat carstwie twaje,

Jako i na niebies"iech tak i na z"iamlie

Chlieb nasz nasuszny dasz nam [...]

I astawi nam douhi nasze,

Kak i my astauliajem daużnikam naszym

i nie wiadzi nas wa iskuszenje,

no i zbawi nas... [od złego] [MC 1927 Wecborne, BZ].

Podobnie jak w przypadku Kościoła katolickiego, również do Cerkwi prawosławnej powoli wprowadza się język urzędowy, czyli łotewski. W niektórych cerkwiach położonych w centralnej Łatgalii można go już usłyszeć w czasie mszy:

(Ci miesa adbywajecca na inszych mowach czym rasiejaskaja i starasławianskaja?) Adbywajecca, alie ž nie u nas. Alie k hetamu, k hetamu idzie, kab razmauliac pa latyszski. U nas była u Hrawiorach służba i tam že tak przyjemna było paczuć, szto razmauliali na hetaj mowie, na latyszkaj. A stary wot batiuszki, jany, u ich litaratura była pa latyszsku, nie pa niemiecki a pa latyszski [o. Aleksander, Krasław, BZ].

Pojawienie się języka łotewskiego w cerkwi wynika nie tylko z tego, że jest to język urzędowy. W czasach carskich pewna część Łotyszy (dokładniej Łatgalczyków) mieszkających na ziemiach łatgalskich przeszła z katolicyzmu na prawosławie. Związane to było z napływem ludności rosyjskiej po rozbiorach Rzeczypospolitej i włączeniem tych ziem do Imperium Rosyjskiego oraz kwestią licznych rodzin mieszanych narodowościowo i religijnie.

Język łotewski pojawia się jednak przede wszystkim w zakrystii, kiedy należy korespondować z instytucjami państwowymi. Dokumenty do użytku wewnętrznego prowadzi się tylko po rosyjsku, natomiast wysyłane poza cerkiew (do instytucji państwowych) już po łotewsku:

Wypauniam dakumenty dlia unutranych rabotau, wypauniam [tylko] pa ruski, a uže pa latyszski nada kada wypauniać [dokumenty w obiegu zewnętrznym] [o. Aleksander, Krasław, BZ].

Język w Kościele katolickim

Największą grupę spośród mniejszości białoruskiej zamieszkującej rejon kraślewski stanowią katolicy. Są to przede wszystkim osoby osiadłe tu od wielu pokoleń, przybyłe z Białorusi Zachodniej i Wschodniej (ale z terenów przygranicznych, jak Braślowszczyzna, Miorszczyzna a także okolice Bigosowa i Rosicy). Mają oni kontakt w sferze religii przede wszystkim z Polakami, w mniejszym stopniu z Łatgalczykami (głównie w Kraślawiu).

Kościół katolicki na Białorusi Zachodniej przed II wojną światową

Większość ludności przybyłej z Białorusi to osoby mieszkające wcześniej w granicach II Rzeczypospolitej. Kościół katolicki na kresach wschodnich był wówczas wspomagany przez państwo polskie w ramach polityki narodowościowej¹¹⁴, tak że wierni mogli swobodnie uczestniczyć w obrzędach religijnych, w przeciwieństwie np. do Białorusi Wschodniej. Kościoły funkcjonowały w wielu miejscowościach na Braślowszczyźnie i Miorszczyźnie. Językiem liturgii była łacina, natomiast kazania i ogłoszenia duszpasterskie wygłaszane były w języku polskim. Wierni uczyli się modlitw w szkołach i kościele tylko po polsku, niezależnie od narodowości. Również chór śpiewał tylko w języku polskim:

Tak, ja da pierszaj kamunii chadziła da Słabodki, tam było dziesięć kilometrów, a da Ikaźni bliżej. Tam adzin kascioł, tut druhi. Na pol'skaj [msza była]... nie, nie na pol'skaj, rańsze była [na łacinie], siejczas na pol'skaj, aż mnie dzika. Pa łatyni [była msza]. No kazanie pa pol'ski, a imsza pa łatyni iszła. A siejczas ja pajszła, usio pierawiarnułasja. Pajszła, usio pa pol'ski, pa druhomu sausiem, pa pol'ski [RG 1926 Stremki, BZ].

Kościół katolicki na Białorusi radzieckiej

W czasach sowieckich Kościół katolicki we wschodniej Białorusi nie mógł funkcjonować. Większość świątyń zamknięto jeszcze w okresie międzywojennym, wierni byli zmuszeni odbywać praktyki religijne, zbierając się po domach. Ponadto władza sowiecka stosowała liczne restrykcje mające zniechęcić wiernych do religii [Dzwonkowski, O. Gorbaniuk, J. Gorbaniuk 2004: 21–26]. Dotyczyło to również katolicyzmu w obwodzie witebskim, przy granicy z ŁSRR, gdzie, zgodnie z relacjami wiernych, kościoły nie funkcjonowały. Wierni z Bigosowa i okolic, nie mogąc uczęszczać do swojej świątyni, jeździli bądź szli pieszo do kościoła w Indrze:

¹¹⁴ Cerkiew prawosławna, funkcjonująca także na północno-wschodnich kresach II RP, odgrywała ważną rolę w polityce polskich władz, nie potwierdzała bowiem polskości tych ziem. W związku z tym kwestia religii była „rozwiązana” przez Warszawę w trzech etapach: 1) w latach 1918–1924 odebrano 80% katolickich i unickich świątyń należących w tym czasie do Cerkwi prawosławnej; 2) na przełomie lat 20. i 30. duchowni katolicy rozpoczęli liczne procesy sądowe skierowane przeciwko prawosławnym w celu odebrania majątków; 3) w latach 1937–1939, z pomocą władz, duchowni również domagali się zwrotu dawnych kościelnych majątków [Янковяк 2003: 17].

Da, w sastaw sawieckaj Biełarusi, patamu szta Biełarusja, katoruju razdzielala Daugawa, Dzwina pa biełaruski, da, to tam uže ani byli pad Pol'szej [...]. W Biełarusji wabszczem to katoliki, a pacziemu katoliki, patamu szta wsio zawisit at tawo, gdie raspaložen chram. Wot, w eta, w gody sawieckaj własti, skažem tak, w toj staranie [Bigosowo i okolice] wsie chramy razruszeny, nie suszcziestwawali. A zdzieś w Indrie, suszcziestwawał kascioł. Ja pomniu, szto granic, kak by nie była, adno gasudarstwa, wot SSR, granic nie była, i wsie siuda abraszczialis w indracki chram. Bigosawa addieliała ad Indry dwienaccat' kilamietraw, jeśli pa żelieznaj darogie, i paetamu dwienaccat' kilamietraw tawo, szto by pasietit' chram to niemnoga, a tam kriestili gde-ta. Kak by ja radilaś w Biełarusiji, no kriszcziona była zdieś [w Indrze]. Wsie ani katoliki, katoryje prigranicznyje w Bigosawie, wsie katoliki [...]. W Rosicy tol'ka [był kościół]. W Rosicy tol'ka [...]. Ja pomniu, iszła s nacziła k babuszkie, a patom uže w mieście w Indru pieszkom [WP 1953 Indra, BW].

Kościół katolicki na Białorusi Zachodniej po II wojnie światowej

Polityka władz sowieckich dotknęła także ludność zachodniej Białorusi po wybuchu II wojny światowej oraz po wojnie. Wiele osób przybyłych z Białorusi Zachodniej na Łotwę miało wcześniej problem z uczęszczaniem do kościołów katolickich. Świątynie zostały zniszczone bądź zamienione na budynki gospodarcze. Kościół w Drui, poza krótkimi okresami, do rozpadu ZSRR był zamknięty. Okoliczna ludność chodziła do kościoła w Piedrui. Tam też odbywały się potajemnie śluby, chrzciny i inne obrzędy katolickie¹¹⁵. O stosunku władzy sowieckiej do katolicyzmu świadczy wypowiedź jednej z informaterek, która pomagała odbudowywać kościół w Drui po wojnie¹¹⁶:

Jak nie było hranicy, a u Drui kascioł byu zakryty, szto tut twarylasia! Oj! My chadzili u Idotta, Idotta. Heta sześć kilamietrau. U Drui że ż nie rabotau kascioł, zakryty byu. Krasivy kascioł. Tol'ka szto poslie wajny jaszcz chadzili, ksiondz prasiu szto b prychadzili [pomagali odbudować], z nacziła na rabotu [w kościele], a chadzili my na rabotu [na gospodarkę] pozże. Adstroili hetki kascioł pos'lie wajny. Jak adstrojeny byu! I miesiac nie pabyli i ksiendza zabrali i kascioł zakryli. A patom chlieb sypali w etot kascioł. A kak jeszczio chlieb sypali, tam i niczoha, pyl' tam, tak ubrać nie straszna. A jak stau hetat, tiechnikum byu, tiechnikum byu i tam u kascielie niczoha, niczoha tol'ka etot chlieb sypali, a jak stali uczycca traktarysty i traktar u kascioł zahanieli. A kahda uže można było kascioł remancirawać, my hety hruz tam samy wynieśli, tam sama uže zdzielałi, no, a heta, a tam niczoha nie było, jak byu pabity, tak byu, tol'ka

¹¹⁵ W kościele w Piedrui do dzisiaj zachowały się materiały potwierdzające ten fakt. Dokumentację dotyczącą ludności zza Dźwiny prowadzono w języku łaćńskim, żeby utrudnić ingerencję władz w sprawy kościelne, natomiast pozostałe dokumenty w języku łotewskim. Na podstawie rozmowy z ks. Marianem Daleckim (sierpień 2006).

¹¹⁶ Więcej na temat klasztoru i kościoła w Drui w monografii A. Nadsona [Надсан 2006].

u kalidory dziedali altar i u kalidory tut malilisi, a hetyje dźwiery jak adkryli bal'szyje poslie nabaženstwa uže upuscili u kascioł. I wy ż nie znali, jak byu pabity kascioł, dyk ja skazała, wajnoj, wajnoj nie byu tak pabity, a wot że tymi, katory uczylisi! Tamaka ż usio, scieny pabityje, a na scianach jaki sława panapisa-na. Szto tam twaryłasia, Boża moj! Usio, usio raźbita [JS 1932 Lupandi, BZ].

Kościół katolicki na Łotwie po II wojnie światowej

W miejscowościach objętych badaniami (jak Krasław, Piedruja czy Warnawicze) kościoły katolickie funkcjonowały także w czasach sowieckich. Władza nie ingerowała w działanie samego Kościoła. Dokumentacja była prowadzona po łotewsku, nawet za czasów Stalina¹¹⁷. Starsi ludzie zazwyczaj bez problemu mogli uczestniczyć we mszy świętej. Natomiast widoczne były naciski na osoby pracujące, w szczególności na państwowych stanowiskach, a także na młodzież szkolną.

No paka malienkaja była, mama mienia wadiła [do kościoła]. Patom, kagda ja uže paszła u szkolu uczitsja, no tagda uže niel'zia była, patamu szta w prazdnicznijje dni, kak na Raždjestwo, na Paschu daze prichadili ucztiteliia naprimier, takoj special'nyj... prawierit', kto is uczniownikow naruszajet klasu pianiera. Była takoje, da. Niel'zia była w kascioł chadit', daze kamunistam niel'zia była. Eta była sieriozna tak w sawieckaje wriemja [NW 1968 Aleksandrowa, LV].

Nie należało także do rzadkości chrzczenie swoich dzieci w innej miejscowości niż własna wioska. Księża, często potajemnie, sprawowali sakrament chrztu czy bierzmowania.

Kościół katolicki na Łotwie po 1991 roku

Rok 1991 przyniósł dużą swobodę również w sferze religii. Katolicyzm mógł się narodzić na nowo. W Krasławiu, uchodzącym wcześniej za centrum ateizmu na Łotwie, liczba wiernych znacznie wzrosła. Także młodzież uczęszcza na msze święte. Księża, mimo polityki władz, dostosowują mowę liturgii do potrzeb wiernych. Wielojęzyczność sprawia, że msze odbywają się w kilku językach, w zależności od godziny nabożeństw, miejsca, wiernych i księdza: po polsku, rosyjsku, łatgalsku, łotewsku, rzadziej w miejscowej, białoruskiej gwarze.

Msza święta w Krasławiu

W Krasławiu (po łatgalskiej stronie miasta) znajduje się jeden kościół katolicki (pod wezwaniem św. Ludwika)¹¹⁸. Ze względu na dużą liczbę wiernych różnej naro-

¹¹⁷ W czasie swoich badań terenowych miałem możliwość zapoznania się z dokumentami kościelnymi w Krasławiu i Piedruī. W obydwu miejscowościach dokumenty były prowadzone po łotewsku, rzadziej po łacinie czy po polsku. Tylko sporadycznie natrafiłem na dokumenty pisane po rosyjsku, przy czym bardziej zależało to od księdza niż od nacisków ówczesnych władz.

¹¹⁸ Łot. Sv. Ludvika Krāslavas Romas katoļu baznīca. Kościół został zbudowany w latach 1755–1767 przez rodzinę Broel-Platerów według projektu genueńskiego architekta Antonia Paracco. Miał to być

dowości msze odprawiane są w kilku językach: polskim, rosyjskim, łatgalskim, rza-dziej po łotewsku:

A wot syn u Kraslawi i dyk jon hawaryu, jany usie zajduć na pierwuju [mszę] u wosiem czasou i imsza idzieć czysta na ruskim, pounaściu, czysta na ruskim idzieć. A patom idzieć adna na pol'skim i adna na łatyškim [JS 1932 Lupandi, BZ].

W 2005 roku dziekan krasławski, ks. Łapkowski, z powodu choroby musiał zrezygnować czasowo z wykonywania posługi duszpasterskiej¹¹⁹, w tym czasie kościołem opiekował się młody ks. Marcin, Łatgalczyk. Zachował on tradycję mszy świętej w kilku językach: polskim, łatgalskim, rosyjskim i łotewskim. W trakcie mszy łatgalskich ksiądz korzysta z mszału łotewskiego, czyta jednak po łatgalsku¹²⁰. Tak jego msze komentują wierni:

Jaszce małody, maliec takoj charoszyj, maliec. Tol'ka dziekan staryj i uže u bał'nicy liazyć. Bał'noj uže, słabyj. Skora priszliut nowawa, patamu szto kraslauski kascioł eta dziekanat. Zdzieš dołžen być takoj czielawiek sa stažem uže [...]. A tut wot toj maładoj, biedniaha. Mnoha jamu, pacharon etych, to swadźby, to pocharany [...]. Tut ješć u waskriesienje na troch jazykach. U wosiem pa ruski, i u dziewiać adno waskriesienje pa łatyszski [tj. po łatgalsku], druhoje waskriesienje pa pol'ski. I poł džwienastaha. Pa ruski eta wsiehda u wosiem. A poł džwienastaha mieniajecca, adno waskriesienje pa łatyszski, a druhoje pa pol'ski. Tak, wo, ruskaje, pol'skaje i łatyszskaje. (A eta pa łatyszski, ili pa łatgalski?). Pa łathal'ski bol'sze, patamu szto etot ksiondz maładyj, tut Łathaliec i czysta pa łatyszski... jamu liehczje pa łathal'ski hawaryć. Pa łathal'ski bolie. Ja chažu bolie na džwienaccać, poł džwienastawa. Jakaja [msza] wypadaje na takuju i idu. Panimać panimaju pa łatyszski i pa pol'ski [JS 1923 Krasław, LV].

Ks. Marcin swobodnie mówi po łotewsku i łatgalsku, natomiast posługiwanie się językiem rosyjskim lub polskim ciągle przysparzało mu problemów, co niezadko stawało się powodem licznych żartów i komentarzy wśród wiernych. Wiele osób podkreślało, że niepoprawnie mówi po polsku w czasie mszy: *On miał problemy z pol'skim. Mówił, zamiast Bogu niech bendo dzięki, mówił diengi i to zawsze był znak, że trzeba wyciągnąć pieniondze na ofiare*¹²¹.

Od 29 stycznia 2006 roku proboszczem krasławskiej parafii został ks. Edward Woroniecki, Polak pochodzący z Dyneburga. Także on podtrzymał tradycję odpra-

pierwszy diecezjalny kościół dla całej Łatgalii, czemu przeszkodził jednak rozbiór Rzeczypospolitej i włączenie tych ziem do Imperium Rosyjskiego [Litwa, Łotwa, Estonia 2002: 252; Manteuffel 2007: 193] oraz [7].

¹¹⁹ Ks. Łapkowski zmarł w sierpniu 2005 roku w Krasławiu.

¹²⁰ Do tej pory nie przetłumaczono mszału na łatgalski, w związku z czym księża korzystają z mszału łotewskiego i w trakcie mszy, na bieżąco, tłumaczą na łatgalski.

¹²¹ Rozmowa z sierpnia 2006 roku z p. Henrykiem Gałązką, Polakiem mieszkającym w Krasławiu.

wiania mszy świętych w czterech językach i przemiennych polsko-łtgalskich tygodni. Tak oto opisuje zasady kierujące wyborem języka mszy:

To można powiedzieć, ja czytanie to czytałem, to znaczy nie czytanie, a ewangelie czytałem w jenzyku łtgalskim, ale ten, który był kleryk czytał pierwsze czytanie i psalm w jenzyku łtgalskim i cała msza też była w jenzyku łtgalskim. Tutaj jest tak, tutaj wiencej tradycja, że ja też staram się w jenzyku łtgalskim, tylko czytanie ja jeszcze czytam w jenzyku łotewskim, alie można powiedzieć, że msza, czy poza mszój, czy tam suplikacje święte, Świenty Boże, czy tam litanie, jeszcze nie wiem, i jakieś inne nabożeństwa to zawsze tutaj już jest jenzyk łtgalski [...] bo jakby Łatgalia starała się trzymać swojego jenzyka [...]. Tutaj tydzień łtgalski i tydzień pol'ski. To tak podzielone. W jednym tygodniu, co dzień, codziennie mamy msze w jenzyku łtgalskim i potem ten tydzień tam już w jenzyku polskim. W zwykłe dni, codziennie to znaczy mamy o siódmej z rana i wieczorem o szóstej. To dwie mszy. Tutaj wszystko jedno, tutaj już tydzień liczy [się]. Zaczynając od poniedziałku i do soboty wieczorem. To znaczy msza z rana czy wieczorem to już celebrowana po łtgalsku. To już nie dzieli się ta msza, o której godzinie. Tydzień i koniec. Jak już święto wypada, to trochu insza rzecz. Jeżeli powiedzmy, na przykład ten tydzień. Znaczy od poniedziałku zaczynając i już sobota wieczorem to ostatni dzień, a niedziele już tam na żmiane. Ten, który beńdziemy zaczynać w poniedziałek siódmego sierpnia [2006], to już znaczy beńdzie pol'ski. Ja tylko ewangelie czytam po łotewsku, a 90 procentów to msza łtgalska. Chór zawsze śpiewa tylko po łtgalsku [w tydzień łtgalski, w polski – po polsku] [...]. Tutaj jak polski [tydzień] to po polsku, tylko jak ogłoszenia w trakcie mszy to mogą być po polsku czy łtgalsku. To ogłoszenie może tylko być. Powiedzmy tam, co beńdzie na to święto, msza czy tam nie wiem, czy tam pielgrzymka [...]. No na Wielkanoc czy Boże Narodzenie to może być nawet i jenzyk rosyjski dołonczony. To znaczy kazanie beńdzie po pol'sku, po łtgalsku i jeszcze troche po rosyjsku powiedziane, ale to ja mówię, Wielkanoc, Boże Narodzenie, na przykład wizytacja biskupa, kiedy tu wizytował, ale tak to co niedziela, w tym jenzyku w którym msza celebrowana. Zawsze o ósmej z rana msza [w niedziele] jest celebrowana po rosyjsku. 9.15 w jednym jenzyku, 11.30 to idzie na żmiane. Powiedzmy w ta niedziela, co beńdzie, co idzie – o 8.00 zawsze beńdzie po rosyjsku, 9.15 beńdzie po łtgalsku, a 11.30 beńdzie po pol'sku. Tutaj na żmiane idzie niedzielia. To na przykład 6 sierpnia beńdzie taki porzondek. 13 beńdzie już, to znaczy tak 8.00 znów beńdzie tylko rosyjska, 9.15 beńdzie już pol'ska a 11.30 beńdzie już łtgal'ska [ks. Woroniec-ki, Krasław, LV].

Chór śpiewa po polsku (msza polska), łotewsku i łtgalsku (msza łtgalska) i rosyjsku (msza rosyjska). W czasie większych świąt również w języku łacińskim.

Najwięcej osób przychodzi na mszę zawsze na godzinę 11.30, niezależnie, czy jest po łtgalsku czy polsku. Dotyczy to przede wszystkim najstarszego pokolenia, które przywiązane jest do tradycji. Białorusini średniego pokolenia i młodzież przychodzą najczęściej na mszę rosyjską o 8.00, mają bowiem problem ze zrozumieniem polskiego i łtgalskiego. Kwestia istnienia katolików-Białorusinów na badanym

obszarze jest kontrowersyjna. Wielu rozmówców podkreślało, że są to Polacy, skoro wyznają katolicyzm. Inni zaznaczali, że są Białorusinami. Tak język katolików-Białorusinów i samych Białorusinów komentuje ksiądz z Krasławia:

(A Białorusini?) Tutaj trochu dziwne z tym białaruskim. No, tutaj jeżeli tak policzyć to większa część tych Białorusinów jeszcze pochodzi z tych starych czasów, kiedy człowiek rozmawiał w domu, nie wiem jak to, ten język tutejszy, powiedzmy tam jakiś taki poł mieszany, język rosyjski-białoruski w rodzinie, ale w kościele zawsze on modli się po polsku. Rozmawia, on tylko tam może powie „niech beńdzie pochwalony”, tam nie wiem, powie „dzień dobry”, ale beńdzie rozmawiał po rosyjsku, on beńdzie wiedział tylko modlitwy, we mszy może uczestniczyć, rozmawiać on, ale liczy siebie, że jest Poliakiem. Takich Białorusinów, jak by powiedzieć, czystych, no, tutaj ja nie wiem. Nikt tu w tym takim języku [nie rozmawia]. Ja słyszałem białoruski język, oni wiecej rozmawiają, taki dziwny jak to dialekt, pomieszany rosyjski z białaruskim. Jeszcze dokładają słowa pol'skie [...]. Modło się po pol'sku alie, alie w życiu codziennym dla niego rozmawiać [po polsku] to problem, beńdzie rozmawiać też w takim mieszanym dialektcie, polski, białaruskie słowo, rasijski, to znaczy, jak to się mówi, język tutejszy [ks. Woroniecki, Krasław, LV].

Msza święta w gminie Kapława

Cały obszar gminy kapławskiej wprawdzie wchodzi w skład rejonu krasławskiego (dziekanat grzywski¹²²), jednak znajduje się poza obszarem historycznej Łatgalii. W związku z tym w żadnym kościele po tej stronie Dźwiny nie usłyszysz łatgalskiego. Wierni mają możliwość uczestniczenia we mszy świętej w Warnawiczach (msza odbywa się raz na dwa tygodnie w niedzielę), Priedaine (część Krasławia znajdująca się po południowej stronie Dźwiny). Natomiast w Kapławie istnieje dom modlitwy, dokąd ksiądz przyjeżdża w co drugą niedzielę. Duchowny, łotewski Polak (Janusz Bulasz, który skończył studia w Lublinie), obsługuje również kościoły poza rejonem krasławskim: w Elerne, Lielborne, Silene i Demene.

W czasie mszy zdecydowanie dominuje język polski. Po polsku jest msza (zarówno wotywna, jak i suma), czytanie, modlitwy, a także litanie, droga krzyżowa czy godzinki. Chór śpiewa po polsku i łotewsku, rzadziej po rosyjsku. W języku rosyjskim zawsze jest kazanie i ogłoszenia duszpasterskie. Drugie czytanie jest po łotewsku, jeżeli na mszę przychodzi Łotysz bądź nieznana osoba¹²³. Śluby i chrzty odbywają się w takim języku, w jakim życzy sobie rodzina. W trakcie pogrzebów

¹²² Grzywa – dzielnica Dyneburga.

¹²³ Na podstawie rozmowy z ks. Januszem z 13 sierpnia 2006 roku. Kiedy pojawiłem się na mszy świętej w Priedaine, ksiądz Janusz, ujrawszy mnie, przywołał do siebie ministranta i po cichu wydał mu polecenie. Po chwili ministrant wrócił z zakrystii i odczytał drugie czytanie po łotewsku. Po mszy, w czasie rozmowy w zakrystii, ksiądz powiedział, że zobaczywszy mnie (czyli osobę nieznaną mu wcześniej), pomyślał, że jestem Łotyszem, i wydał polecenie ministrantowi odczytania drugiego czytania w języku urzędowym.

zazwyczaj można usłyszeć język polski; również starsze kobiety śpiewają po polsku w czasie pochówku na cmentarzu.

Msza święta w Piedrui, Indrze i Indrycy

Te trzy parafie (Indryca znajduje się w gminie kalnieskiej, nieobjętej moimi badaniami)¹²⁴ były obsługiwane przez ks. Mariana Daleckiego¹²⁵. W Piedrui służy on od 1984 roku, wcześniej był w Warnawiczach (gmina kapławska). W Piedrui msza odbywa się codziennie od poniedziałku do soboty o godz. 8.00 rano. W niedzielę również odprawiana jest jedna msza o godz. 12.30. W powszednie dni na mszy zbiera się zazwyczaj do pięciu osób, a w niedzielę około 15–20 wiernych. W Indrze (Balbinowie) msza odbywa się w czwartki i piątki (godz. 10.00) oraz w niedziele (godz. 14.30). Jedna msza w miesiącu jest w Indrze po łotewsku (ze względu na mniejszość łotewską i łatgalskojęzyczną).

W Piedrui, Indrze i Indrycy mszę odprawia się w kilku językach: łotewskim (albo łatgalskim), rosyjskim, polskim. Liturgia w większości jest po polsku (z kresowym akcentem). Jedno czytanie zazwyczaj jest po łotewsku (jak ksiądz sam zaznaczył, wierni powinni się przyzwyczajać do tego języka, mieszkają bowiem na Łotwie), drugie po rosyjsku. Ewangelia i kazanie są czytane w miejscowej gwarze białoruskiej:

Ewangelie zawsze czytam po rosyjsku, ale ten akcent u mnie taki białoruski już sam po sobie [...]. Kazanie, można powiedzieć po rosyjsku, ale tak z białoruskim trzeba kazanie mówić, tak jak ludzie mówio, żeby rozumieli [ks. Dalecki, Piedruja, LV].

Chór zawsze śpiewa po polsku, sporadycznie po łotewsku:

[Chór] *na pol'skaj. Na ruskaj nikoli nie spiawali. Spiawali tol'ka na pol'skaj. Taksama jak i ja hawaryu na łatyszkaj mowie inszy czas* [kiedy święta] [AZ 1988 Piedruja, LV].

Nierzadko ksiądz miesza kilka języków (zazwyczaj białoruski, polski i rosyjski), aby upodobnić swą wypowiedź do języka wiernych, choć niektóre osoby mówiły, że posługuje się całkiem poprawnie językiem rosyjskim:

U nas [w Piedrui] imsza idzieć na pol'skim, a ksiondz pahaworyć na białaruskim, nie, nie na białaruskim, a prosta na ruskim. Bolieje czisty ruski, wot. Jon pierwu liekcyju czytajeć na łatyskim, patom na pol'skim i ewangelia idzieć na

¹²⁴ Parafia indrycka nie wchodzi w skład żadnej z trzech badanych przeze mnie gmin. Miałem jednak możliwość trzykrotnie pojechać tam i uczestniczyć we mszy świętej, dokładnie obejrzeć jeden z nielicznych i najstarszych kościołów drewnianych w Łatgalii oraz zobaczyć cmentarz katolicki (*Indricas kapi*). W niedzielę zbiera się zazwyczaj 7–9 wiernych, z czego 3–4 ksiądz zazwyczaj sam zabiera po drodze, jadąc swoim samochodem. W Indrycy msze odbywają się w środy (godz. 10.00) i niedziele (godz. 10.00). Kościół w Indrycy został zbudowany jeszcze przed reformacją, a odnawiany był w 1890 i 1918 roku; za: [Łotwa: 99].

¹²⁵ Od 2008 roku ks. Dalecki obsługuje tylko piedrujski kościół.

pol'skim, a szto uże nawuku haworyć heta uże na ruskim. Tut bolieje na ruskim [JS 1932 Lupandi, BZ].

Większość wiernych podkreślała, że duszpasterz mówi niewyraźnie i językiem *zmieszanym*. Po skończonej mszy wierni często pytają się nawzajem, co ogłosił ksiądz i w razie poważniejszych wątpliwości konsultują się z gospodynią księdza:

Skażeć ruskaje słowa, skażeć pol'skaje słowa, skażeć białaruskaje słowa nasz ksiondz. Takoj smieszany jazyk [AN 1948 Stremki, BZ].

Również młodzież zwraca uwagę na język księdza:

Ty wiedajesz naszaha ksiandza. Jon, pa mojmu, nie razmauliajeć na czysta ruskaj. Tak jak jon żywieć na hranicy z Białaruśju i bał'szaja czast' razmauliaje na ruskaj i taksama jość pamyłki. Jon razmauliaje na takoj smieszanej mowie. Ty sam hawaryu, szto jaho wiel'mi składana paniać. Inszy czas jon tak razmauliaje toł'ka u siabie nieszta bu-bu-bu-bu-bu. Daże niesłyszna, szto tam jon hawaryt, uwieś czas jon tak „szto tak nada tak wyszej hawaryć” i tak haworyć. Wot, taki nasz ksiondz jość. Inszy czas bywajeć, daże tak, szto haworyć, haworyć, patom zadumwajecca, a choru użo nada spiewać, no, daliej i chor użo naczynajet spiewać i jon na wieś kascioł kryczyć „Uuuuuu! Mnie jeszczio hawaryt' nada!”. (A na jakoj kryczyć?) *Na rasiejskaj. Tak wiel'mi, smieszna bywajeć. Taki nasz ksiondz jość, jon taki usio wriemja tak razmauliajeć blo-blo-blo-blo* [AZ 1988 Piedruja, LV].

W czasie mszy wierni nierzadko słyszą słowa białoruskie bądź białoruskie gwarowe: *tamaka* 'tam'¹²⁶, *taksama* 'też', *budzieć* 'będzie'¹²⁷ czy zwroty, w których ksiądz powtarza jedno słowo w dwóch językach: *nada pierachryścicca, przeżegnacca, heta budzieć 16 augusta, sierpnia*.

Pogrzeby, śluby, chrzciny

Pogrzeby, śluby, chrzciny i spowiedź odbywają się zazwyczaj w takim języku, w jakim sobie życzy rodzina czy sam wierny (Krasław, gmina Kapława). Inaczej sytuacja wygląda w Piedrui i Idrze, gdzie ksiądz sam często zmienia język w zależności od humoru, w związku z czym zawsze nie rozumie go część rodziny.

W trakcie pogrzebu również płaczki śpiewają pieśni pogrzebowe po polsku:

Na pol'skam. Pocharany, i doma i na kładbiszcze babki pajut na pol'skam [SJ 1939 Biełoje, LV].

My charanili, toże katolik ksiondz, Dalieckij był, wot. Wot, piewczije snacziła, piewcy da, ani tam snacziła moliucca, da, ani tam wieczieram moliucca ili noczu tam, nie znaju, i patom pieriet etim kak ksiondz... i patom ksiondz adma-

¹²⁶ Słowo gwarowe, rozpowszechnione w północnej Białorusi [ЛАБИГ 1998: капта 245].

¹²⁷ Końcówka -c' w czasownikach I koniugacji w 3 os. lp. czasu teraźniejszego i przyszłego (wobec biał. Ø, np. *будзе* i ros. -t, np. *будем*) rozpowszechniona jest w gwarach północno-wschodniej Białorusi; więcej zob. [Крывіцкі 2003: 188].

liwajet, patom uże na kładbiszczie pajut. Na pol'skam [ksiądz] i pajut piewczci toże na pol'skam [NW 1968 Aleksandrowa, LV].

Spowiedź

Spowiedź zazwyczaj odbywa się w takim języku, w jakim wierny chce się spowiadać. Często katolicy zaczynają spowiedź od słów *Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus*, a następnie mówią w swoim języku prymarnym. Najstarsze pokolenie przeważnie spowiada się po polsku. Bywa też, że osoby spowiadające się wcześniej po polsku obecnie wybierają gwarę:

[Na spowiedzi] *pa swojmu. Tam [w Piedrui] nie nada pa pol'ski, ksiondz nie triebuwać, nie triebuwać. Ja usio pa pol'ski hawaryła, jak iszła da spowiedzi, a siejczas pa prastomu, tak jak ja razhawarywaju tak i [spowiadam się]* [RD 1926 Stremki, BZ].

Średnie pokolenie zazwyczaj spowiada się po rosyjsku, najmłodsze uczy się modlitw i spowiedzi po łotewsku bądź po rosyjsku. Wyjątkiem ponownie jest Piedruja, gdzie ksiądz ciągle uczy młodzież spowiadać się po polsku:

(*A spowiedź?*) *Jon mianie, kali ja idu da spowiedzi, da, uczyu na pol'skaj i ja uwieś czas z im razmaulijaju na pol'skaj mowie. (A możasz skazać na polskaj mowie?) Oj, a heta mnie patriebien katechizis. Kali ja idu da ispawiedzi, ja bie-ru katechizis i da ispawiedzi ja praczytaju usio szto, no, mnie patrebna, szto b ja nie zabyusia, a zaraz ja tak ciabie nie mahu skazać* [AZ 1988 Piedruja, LV].

Modlitwa

Większość osób, szczególnie ze starszego pokolenia, modli się po polsku. U nich można też zobaczyć modlitewniki polskojęzyczne, mające nierzadko ponad 100 lat, np. *Zbiór modlitw odpustowych z dodaniem dziewięćdziesięciu czterech litanij* (Wilno 1900). Dziedziczy się je z pokolenia na pokolenie. Związane to było przede wszystkim z niemożliwością nabycia nowych modlitewników w czasach sowieckich. Nierzadko zdarza się, że starsze osoby korzystają z polskojęzycznych modlitewników, ale napisanych fonetycznie rosyjskim bądź białoruskim alfabetem.

Do rzadkości należą natomiast białoruskojęzyczne modlitewniki pisane łaciną, jak *Hołas duśy. Kniżka da nabaženstwa dla biełarusau-katalikoŭ*, wydany w Wilnie w 1934 roku. Z książki tej korzystał najstarszy w Krasławiu Białorusin Eduard Pietrowicz Cynhiel. W licznych modlitewnikach można znaleźć obrazki świętych (z odręcznymi napisami po polsku) czy notatki na odwrocie rachunku z kasy sklepu z informacją, kiedy ostatni raz było się u spowiedzi. Notatki te często robiono niepoprawną polszczyzną, np.: *Była u spowiedzi 24 gródnia*¹²⁸. Najwięcej osób modli się po polsku:

¹²⁸ Notatkę znalazłem w modlitewniku jednej z mieszanek Piedrui.

Malitwy? A na pol'skim. Nu ja z chadziła u pol'skuju szkołu. U pol'skuju szkołu na katachizmu chadziła. U Małkouszczynu moža sześć niedziel' chadziła. Ja maliusia i ciepier i różaniec, i kniżka jość, malicca usio. Tak takaja. A dzieci nie umiejuć [po polsku], a dzieciej tożę uczyła pa pol'sku [WG 1927 Biełoje, BZ].

Czasami zdarza się, że informatorzy niektóre modlitwy odmawiają po polsku, a inne po rosyjsku:

Zdrowaś Maryja ja pa pol'ski, a wot, Otcze Nasz pa russki. Zdrowaś Maryja u mnie łuczszę na pol'skam, a Otcze Nasz. Ja nie znaju pacziemiu [...] [WP 1953 Indra, BW].

Spowodowane to może być faktem, że *Ojcze nasz* jest modlitwą, z którą wierni mają kontakt w trakcie każdej mszy – słyszą ją zatem i w wersji rosyjskiej. *Zdrowaś Mario* to modlitwa osobista, stąd też tradycja odmawiania jej po polsku utrzymuje się dłużej. Modlitwa ta, nieobecna w czasie mszy, nie została też przetłumaczona na język rosyjski.

Średnie pokolenie zazwyczaj modli się po rosyjsku, choć rozmówcy wielokrotnie podkreślali, że znają modlitwy po polsku. Największą popularnością cieszą się modlitewniki rosyjskojęzyczne, rzadziej polskie. U osób, które uczyły się języka białoruskiego w szkole na Białorusi, rozpowszechnione są też modlitewniki w wersji białoruskojęzycznej (*Святыня Беларусі. Малітоўнік*, wydany w Mińsku w 2004 roku). Dość popularne są książki¹²⁹ dwujęzyczne, a nawet trójjęzyczne – polsko-białorusko-rosyjskie:

Kupit' eta gdzie ta nie wazmożna [po polsku], a pa nasljedstwu eta nie przšlo, wot. A wot uże siejczas u mienia mnoga razdnych i Biblia dlia dietiej na russkam jazykie, i malitwienniki, razdelionnyje na dwie cziaści, jest' gdzie na... daze na tri cziaści: bielaruskij, polskij i ruskij¹³⁰, wot tak jest'. A wot u mamy oczień mnoga sachraniuśysz na pol'skam jazykie [...] [WP 1953 Indra, BW].

Młode pokolenie zna już modlitwy po łotewsku (efekt polityki edukacyjnej obecnych władz łotewskich) i korzysta również z łotewskojęzycznych modlitewników. Zazwyczaj z okazji pierwszej komunii świętej dostają w wersji łotewskiej modlitewnik, np.: *Slavējiet Kungu. Lūgšanu un dziesmu grāmata katoļem*, wydany w Rydze w 2001 roku. Dostępne są ponadto modlitewniki łatgalskojęzyczne (np. *Teicit Kungu. 1186–1986 Kristticeibas 800g. Pirminai Mōras zemē*, wydany w 1986 roku w Rydze), jednak takie można znaleźć tylko u mieszanych narodowościowo rodzin.

¹²⁹ Na dawnych Kresach polskie modlitewniki (czyli katolickie) często nazywane są właśnie *książkami*.

¹³⁰ Chodzi tutaj o wydaną w Rydze w 1990 roku książeczkę *Msza święta. Парадак святой імшы. Святая месса*, która spotkała się z krytyką wielu księży. Wynikało to z faktu, że była przeznaczona głównie dla Białorusinów, a spośród trzech języków na pierwszym miejscu jest wersja polska; więcej zob. [Баршчэўская 2004a: 97, 98].

Wyjątkiem ponownie są kościoły w Piedrui i Indrze, gdzie ksiądz konsekwentnie uczy dzieci modlić się po polsku:

(A malitwy dzie wywuczau?) No heta užo było u kasciolie, jon u szkole nie uczyu. Ja tam iszou [do kościoła]. [Malitwy] na pol'skaj [mówię]: Ojce nasz, kturys" jest' w nieb'e, s'wieńc' s'e imje twoje, przyjc' królietwo twoje. Bonc" wolja twoja, jako w niebie tak i na z'emi. Chlieba naszego powszedniego daj nam dz'is'aj i uotpuśc' nam nasze winy, jak i my uodpuszczajem naszym winowajcom i nie wudz' nas na pokuszenie i zbau nas ode złego. Amen. Sliedujuszczaja była tak... Marija..., ja nie pomniu jak tam było užo, jak tam dalej było [AZ 1988 Piedruja, LV].

Napisy na nagrobkach cmentarnych¹³¹

Na szczególną uwagę zasługują napisy na nagrobkach cmentarnych¹³². Na badanym obszarze znajdują się: cmentarze katolickie (nazywane polskimi), których jest najwięcej, oraz prawosławne, starowerskie, luterzańskie i żydowskie. W Krasławiu znajdują się cztery cmentarze: dwa katolickie, w tym jeden w Priedaine (nienależący do diecezji rzeżycko-agłońskiej), jeden żydowski i jeden starowerski. W gminie Kapława sześć cmentarzy (w tym m.in. jeden luterński), w gminie Piedruja 10 (z czego osiem katolickich, jeden prawosławny i jeden starowerski), w gminie Indra 15 cmentarzy katolickich (niektóre z nich już нефункционujące ze względu na brak mieszkańców w pobliskiej wiosce, np. w Cyngielach – *Ciŋgėlu kapi*) [Romas-katoļu 2006].

Analiza napisów na nagrobkach cmentarnych umożliwia szersze spojrzenie na uwarunkowania historyczno-społeczne w perspektywie czasu – przynależność państwową tych ziem, pozycję i rolę Kościoła oraz Cerkwi w różnych okresach czy stan narodowościowy na badanym obszarze. Na licznych nagrobkach katolickich znajdują się polskie nazwiska, będące świadectwem dawnego osadnictwa polskiego i roli, jaką odegrał czynnik polski na tych terenach. Z polskich nazwisk wystarczy wymienić chociażby kilka¹³³, jak: Emilia Zarakowska (1885–1919), Малаховский Антон (1893–1946), Грабовские Иван Иосифович и Мария Францевна (1906–1986 / 1910–1998), Ignacy Koniuszewski (1859–1949), Dominik Rusecki (1859–1939), Rozalia Szpakowska (zm. 1929), Jāzeps

¹³¹ Tematykę napisów nagrobnych poruszali wcześniej m.in.: J. Straczuk, W. Werenicz, J. Kozłowska-Doda i I. Maryniakowa [Straczuk 2006: 129–140; Werenicz 2001: 169–186; Kozłowska-Doda 2000: 109–122; Maryniakowa 2001: 241–246].

¹³² W trakcie badań terenowych odwiedziłem wiele cmentarzy. W Krasławiu były to: stary cmentarz katolicki (*Vecie katoļu kapi*), cmentarz katolicki w Priedaine, cmentarz żydowski (*Ebreju kapi*), cmentarz starowerski (*Vecticībnieku kapi*). W gminie Indra: cmentarze katolickie w Indrze i Wajwodach (*Indras kapi* i *Vaivodu kapi*), w Piedrui: cmentarz katolicki (*Piedrujas kapi*), prawosławny i starowerski, w gminie Piedruja: cmentarz katolicki w Lupandi (*Lupandu kapi*). W gminie Kapława: cmentarz katolicki w Putramiszkach (*Putramišku katoļu kapi*).

¹³³ Przykłady nazwisk podaję w oryginalnym zapisie.

Lipnickis (1882–1952), Józefa Zilinska (1882–1960)¹³⁴. Są to przede wszystkim nazwiska kończące się na -ski, które w większości można uznać za polskie. Jest także wiele nazwisk białoruskich i rosyjskich, co wskazuje, że również osoby tych narodowości były wyznania katolickiego: Репух Вероника Иосифовна (1884–1967), Колосов Григорий Епифанович (1898–1985). Najmniej jest nazwisk łotewskich, np. Albīna Brice.

Liczne napisy na nagrobkach wskazują na mieszane rodziny, zarówno pod względem religijnym, jak i narodowościowym. Nierzadko (na cmentarzu katolickim i prawosławnym) można odnaleźć nagrobki małżeństw katolicko-prawosławnych bądź różnych narodowości: Якубович Янис Павлович (nazwisko po ojcu słowiańskie, imię łotewskie), Olesja Aišpure (nazwisko łotewskie, imię słowiańskie).

Na cmentarzach katolickich znajduje się także wiele nagrobków prawosławnych, a sporadycznie starowierskich. Również na cmentarzach prawosławnych chowane są osoby wyznania katolickiego i starowierskiego. Natomiast na cmentarzach starowierskich nie udało mi się odnaleźć grobów osób wyznania katolickiego. Trzeba jednak zaznaczyć, że różnorodność ta zaczyna się dopiero po II wojnie światowej. Do tego czasu na cmentarzach widoczne było zazwyczaj dość ściśle rozdzielenie pochówków w zależności od religii.

Liczne napisy na nagrobkach cmentarnych umożliwiają przede wszystkim szeroką analizę sytuacji językowej w dłuższej perspektywie czasu, tj. co najmniej od końca XIX wieku aż do dnia dzisiejszego.

Na cmentarzach starowierskich znajdują się napisy na nagrobkach cmentarnych tylko w języku rosyjskim. W trakcie badań nie natknąłem się na napisy w języku łotewskim bądź polskim.

Na cmentarzach prawosławnych widnieją napisy w trzech językach: dominuje zdecydowanie język rosyjski, niewiele jest napisów po polsku (np. Sobołewski Arnold 1939–1942) i tylko sporadyczne są po łotewsku (Liepiņš Jānis 1900–1934).

Najbardziej zróżnicowane są cmentarze katolickie, na których można odnaleźć napisy w języku polskim (nie zawsze literackim, czasami z cechami kresowymi, np. Łowczinowskie¹³⁵), rosyjskim, łotewskim i od czasu do czasu białoruskim. Napisy w różnych językach widoczne są w obrębie nazwiska, a nawet jednej rodziny. Analizując wiek nagrobków i napisy wyryte na nich, można mówić o pewnej tendencji do zmiany języka tych napisów. Język polski był najbardziej rozpowszechniony do II wojny światowej¹³⁶. Po II wojnie nastąpił znaczny procentowy spadek występowania takich nagrobków, a coraz częściej zaczęły się pojawiać napisy w języku rosyjskim.

¹³⁴ Powyższe nazwiska zostały wzięte z napisów na nagrobkach cmentarza katolickiego w Piedruī.

¹³⁵ W zapisie przytoczonego nazwiska widoczne są dwie cechy: 1. po „cz” powinno być „y”, co teoretycznie mogłoby wskazywać na wpływ języka rosyjskiego, w którym „cz” jest miękkie, bądź łotewskiego (Łotyśze w ten sposób często transkrybują nazwiska słowiańskie); 2. końcówka „-wskie” zamiast „-wscy”, co wskazuje na brak kategorii męsko- i niemęskoosobowości.

¹³⁶ Por. [Kozłowska-Doda 2000: 109–122].

Natomiast nagrobki cmentarne z łotewskimi napisami, występujące wcześniej sporadycznie, stały się znacznie częstsze po 1991 roku.

Wyjątkiem są napisy na nagrobkach cmentarnych w języku białoruskim. W trakcie badań terenowych natrafiłem tylko na dwa takie nagrobki w miejscowości Wajwody (gmina indrycka). Obydwa należą do rodziny Błażewiczów, która aktywnie propagowała język białoruski w najbliższej okolicy w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej.

Język napisów na nagrobkach cmentarnych zmienia się wprawdzie z biegiem czasu (i wraz z kolejnymi władzami), ale polityka państwowa nie odgrywała decydującej roli w tej sferze życia, była co najwyżej jednym z czynników wpływających na decyzję rodziny, która chowała swoich bliskich. Jak wiele lat temu, tak i obecnie język napisu zależy przede wszystkim od decyzji rodziny. Wielokrotnie podkreślali to moi informatorzy:

U nas fiel'czerka rabotajeć. Ana nie Łatyszka, ana Łatgal'ka. [...] Matka jaje pamiorła, świakrouka jejnaja. Ani malilisia pa łatgal'ski wo i nadpiś chto tak pastawiu [po łotewsku]. Ja ż hawaru, tut mieszany [język]. (Ad czaho zaliieżć mowa nadpisau na mohiłkach?) No liudzi tak chacieli. Nu, jeśli primierna ja pamru, zachaczu szto b na pol'skim jazykie napisana było na pamiatnikie i napiszuć. Ja ż nie maskouka jakaja i nie ruskaja, wot. Można i pa pol'ski napisać. Jeśli skażu doczkie „napiszy pa pol'ski”, pa pol'ski napiszeć [RD 1926 Stremki, BZ].

Ogromną rolę odgrywa religia (tradycja), prawosławni zazwyczaj zamawiają napisy nagrobne po rosyjsku, katolicy po polsku:

Nie choczuć pisać pa ruski. Nu, katory ruski jeść pacharonieny to i pa ruski [napiszą]. A katoliki bał'szynstwo pa pol'ski. Wo tam Szwab taki u nas jeść, to u Piedrui [...]. Tam i pamiatnik krasivy, i Boh narysowany [...], i nadpiś nawierna pa pol'ski [RD 1926 Stremki, BZ].

Nauka religii w szkołach

W 1994 roku została wprowadzona do szkół religia jako przedmiot. Uczniowie, podobnie jak obecnie w Polsce, mają możliwość uczęszczania w szkole na lekcje religii (łot. *kristīga macība*) albo etykę. Zgodnie z przepisami lekcja religii powinna się odbywać w języku łotewskim, w rzeczywistości uczniowie mogą wybierać grupę rosyjską, łotewską i polską. We wszystkich trzech grupach uczniowie uczą się jednak modlitwy także w języku urzędowym. Przedmiot prowadzony jest przez księdza bądź katechetkę.

(A ci byu taki pradmiot jak relihija u szkole?) U mienia była. Taksama i u dziewiatym klasie była, no dyrektor szkoły damauliausia, tak, z ksiandzom i ksiondz iskau siebie czas, kali możeć pryjti, eta było nawet adzin raz u niadzieliu, nie, nie u niadzieliu, u tydzień i nawet u piatnicu uwieś czas heta było. I jon pry-chadziu. I jon taksama nasz ksiondz byu taksama u Izraeli i pakazwau nam kartu, gdzie byu, tak hawaryu, jak tam relihija taksama jość, jakaja tam. Jak swaju relihiju adczuwajuć liudzi u Piedrui i tam. Nu tak. Jon nam czytau z Bi-

blii, no, kawałaczki tiekstu, pakazywau, jak nada kriticca. [Na lekcjach] troszki łatyszkaj mowy troszki ruskaj mowy. Uwieś czas na ruskaj była tak. Ja pomniu, jak pakazywau, jak treba kriticca. Znaczała u łob, tak. Patom wot siudy, wot, gdzie jeść takaja diraczka, on pakazywau u hrudziach, wot, siudy nada, ot tak, u liewaje pliaczo, patom u prawaje pliaczo. Tak pakazwau [AZ 1988 Piedruja, LV].

W mniejszych miejscowościach zdarza się, że naukę religii prowadzi ksiądz przy kościele:

Wot heta [wnuczka] pa rusku uczyłasia u szkolic, chadziła na heta, na katachizmy, u Krasławi uczyli, aha. Tam kniżki dali takije ruskije. A asta! nyje pa pol'sku, bol'szyje unuki. A dwa unuki pa łatyszsku. Jany u Krasławi żywuć, a ja ich wadziła u Indru na katachizm, ja sama, srazu troje wadziła [wnuków]. Dwa pa łatyszsku, adna pa pol'sku. Mieszana. Niekali było baćku, matce, rabotali, a ja wadziła u Indru. Ksiondz ich uczyu. Wadziła da spowiedzi. Siem unukau i chadziła, wadziła [WG 1927 Biełoje, BZ].

3.2.2.3. JĘZYK W SFERZE ADMINISTRACYJNO-PUBLICZNEJ

W niniejszej części omówione zostanie funkcjonowanie języków w sferze administracyjno-publicznej, z uwzględnieniem chronologii – język w pracy (dawniej i dzisiaj), język w instytucjach i urzędach, język mediów oraz język w innych sytuacjach oficjalnych, z którymi miejscowa ludność ma styczność na co dzień.

Język w sferze administracyjno-publicznej dawniej

W okresie międzywojennym jedynym językiem urzędowym był łotewski, obejmujący takie sfery życia, jak praca czy szkolnictwo. Niektórzy z moich informatorów w gospodarstwach u Łotyszy musieli nauczyć się tego języka. Sytuacja zmieniła się diametralnie wraz z dojściem do władzy Sowieć. Po II wojnie światowej w rejonie krasławskim język łotewski przestał praktycznie pełnić funkcję urzędowego, a zakres jego występowania został drastycznie ograniczony. W znakomitej większości przypadków w pracy rozmawiano po rosyjsku. Nikt nie wymagał od pracowników, aby mówili po łotewsku czy sporządzali dokumenty w tym języku. Sferę administracji obsługiwał zatem język rosyjski¹³⁷.

Również w kołchozach nie było obowiązku mówienia po łotewsku. Przewodniczący kołchozów (ros. *priedsiedateli*) nie wymagali nawet od swoich podwładnych, by mówili poprawnie po rosyjsku. Liczni rozmówcy podkreślali, że w czasie pracy na roli mówili *pa swojmu* (tj. gwarą białoruską). Wynikało to z sytuacji językowej na tym obszarze, nierzadko sam *priedsiedatiel* nie mówił poprawnie po rosyjsku,

¹³⁷ Język łotewski obsługiwał sferę administracji tylko tam, gdzie zdecydowanie przeważała ludność łotewska, a także w instytucjach związanych z łotewską kulturą czy tradycją i zdominowanych przez Łotyszy. W rejonie krasławskim rola języka łotewskiego była ograniczona do minimum. Po łotewsku dokumentację prowadzono tylko w domu kultury i łotewskiej szkole.

a większość osób tam pracujących pochodziła z Białorusi bądź była Białorusinami. Pracując w kołchozie, informatorzy rozmawiali przede wszystkim ze swoimi sąsiadami posługującymi się takim samym językiem jak oni:

Nie, nie było takoha [żeby przymuszali mówić po rosyjsku w kołchozie], jak chto umieu tak i razhawarywau, wo [M] 1939 Wecborne, BZ].

Osoby słowiańskojęzyczne nie miały również żadnych problemów w gminach wiejskich. Prawie wszyscy moi informatorzy zaznaczali, że załatwiając różne formalności w *wołasti* (tj. gminie), rozmawiali *po swojemu*, a nie po łotewsku, dokumenty zaś wypełniali tylko po rosyjsku. Również pracownicy całą dokumentację prowadzili w tym języku, rzadziej po łotewsku:

Jak ja mahła, tak i razhawarywała, jak byu siel'sawiet. Tam nie abiezaciel'na nada było hawaryć pa ruski. Jak chto znau tak i tam hawaryu, wot. Na ruskim [rozmawiali w gminie] i pisali na ruskim, i usie dakumienty na ruskim. Na ruskim. No pisali i na ruskim, i na łatyszkim, na dwóch jazykach [RD 1926 Stremki, BZ].

W swoim języku można się było też zwracać w przychodni i szpitalu do lekarzy czy pielęgniarek. Sytuacja ta odnosiła się do wszystkich państwowych instytucji funkcjonujących na badanym przeze mnie obszarze. Także tutaj dokumenty zazwyczaj prowadzono w języku rosyjskim. W następujący sposób swoją pracę w szpitalu w Indrze wspomina jedna z Białorusinek:

Na russkam [rozmawialiśmy], wsio wiałoś u nas na russkam. I dakumienty na russkam jazykie. Nicziewo u nas nie było pa łatyszski. Patamu szto wsie liudi tut nie Łatyszy. A chto tut u nas znau łatyszskij? A tiepier wsio na łatyszkim jazykie, ni adnoj bukwy nie uwidisz na russkam. [...] Siejczas w paliklinike toże wsio tol'ka na łatyszskam [NA 1937 Indra, BZ].

Język w sferze administracyjno-publicznej po 1991 roku

Okres pieriestrojki umożliwił narodom republik ZSRR powrót do swojej kultury i języka. W 1988 roku Łotysze wprowadzili język łotewski jako jedyny urzędowy. Ale zmiana sytuacji językowej następuje powoli. Rola języka rosyjskiego, szczególnie w dużych miastach i w rejonie krasławskim, gdzie przeważa ludność słowiańska, ciągle jest znaczna. Wraz z upływem lat łotewski sejm przyjmuje kolejne dekrety i przepisy wzmacniające pozycję języka łotewskiego, a jednocześnie ograniczające znaczenie innych języków (zwłaszcza rosyjskiego) (zob. rozdz. 2.2). Proces lettyzacji postępuje powoli, lecz systematycznie, obejmując również rejon krasławski i gminy znajdujące się przy granicy z Białorusią. W każdej instytucji państwowej i instytucjach prywatnych, gdzie dochodzi do kontaktu z klientami, całą dokumentację prowadzi się tylko po łotewsku. Jednak liczne prywatne firmy, nastawione również na klientów rosyjskojęzycznych, posługują się dwoma językami, np. informacje firm sieci komórkowych skierowane do klientów są i po łotewsku, i po rosyjsku.

Mimo że minęło już 18 lat od odzyskania przez Łotwę niepodległości, wybór języka w sklepie czy urzędzie na badanym obszarze (a także w większych miastach, jak chociażby w Rydze) ciągle zależy przede wszystkim od kontekstu sytuacyjnego; to klient w większości przypadków narzuca język kontaktu, a nie przepisy o języku państwowym. We wszystkich instytucjach i sklepach na badanym przeze mnie obszarze swobodnie można posługiwać się językiem rosyjskim, co mogę potwierdzić na podstawie własnych częstych obserwacji¹³⁸.

Jeżeli do sklepu czy urzędu przyjdzie nieznana osoba, urzędnik bądź sprzedawca pierwszy rozpoczyna rozmowę po łotewsku, wymaga tego bowiem prawo, ale potem zazwyczaj dostosowuje się do klienta. W rzeczywistości w trakcie rozmowy i tak dominuje język rosyjski, również pracownicy między sobą zazwyczaj rozmawiają po rosyjsku. Dokumentację natomiast prowadzi się tylko po łotewsku.

Wsio zawisit ad sriedy abszczienja. Patamu szto u nas takoje miesta dzieš, szto wsie... zajdzicie w gosuczrieždzenie. Tam tože w asnaunom wsio, no tol'ka sami czynouniki, katoryje tam sidziat, to eti da, wsio wriemja na latyszkim. A chto prichodzit to eta, w asnaunom wsie na russkam, na russkam. Ja nie budu wrat' wam, no pracent Łatyszzej malienkij dzieš [...]. A tak magaziny, uczieždienja, wsio, wsio pa russki. (Jest takoj moment, kagda imienna wy naczinajetie razgawor na latyszkam jazykie?) Nie, wsiehda na ruskam. Niet takoha. Niet, szto b imienna my naczali tak wo pa latyszski [WC 1948 Dworzyszcz, LV].

(Jeśli k wam prichodzit czieławiek w wołast'?) My naczinajem na latyszkam, gasudarstwiennam. A patom, pa raznamu, jak czieławieku łuczszje [OJ 40 Indra, LV].

(Na kakom jazykie razgawariwajetie mieždu saboj na rabotie?) My oczień pa raznamu i pa latyszski, i pa russki razgawariwajem [w tym momencie dzwoni telefon i wójt gminy rozpoczyna rozmowę po łotewsku „labriit, nu isskatas, kaa mees laikam, ar sawu transportu brauksim, juus man pasakiet luudzu, ci-kos ir jaabuut teatraa”¹³⁹] [OJ 40 Indra, LV].

Taka sama sytuacja występuje również w szpitalach, bibliotekach i wielu innych instytucjach państwowych. Jeżeli ktoś rozpoczyna rozmowę w swojej gwarze, to współrozmówcy rozmawiają z nim po rosyjsku:

¹³⁸ Często osobiście wchodziłem do wielu instytucji i sklepów (m.in.: dom kultury, policja, straż pożarna, Urząd Stanu Cywilnego, służby graniczne, stołówka), aby osobiście sprawdzić, jak funkcjonuje obowiązek posługiwania się językiem łotewskim. Jeżeli pierwszy nie rozpoczynałem rozmowy, sprzedawca bądź urzędnik zaczynał konwersację zawsze po łotewsku. Wynikało to z dwóch powodów – po pierwsze, wymagają tego przepisy, po drugie, mieszkańcy zazwyczaj uważali mnie za Łotysza (ze względu na wygląd i fakt, że nie jestem miejscowy). Gdy współrozmówca dowiadywał się, że jestem Polakiem, bądź słyszał mój słowiański akcent w języku łotewskim, zazwyczaj zaczynał mówić po rosyjsku. Można odnieść wrażenie, że ciągle istnieje sytuacja językowa, która występowała w czasach ŁSRR. Wyjątkiem są tylko szczegóły, np. wszystkie napisy w sklepach czy dokumentacja jest po łotewsku.

¹³⁹ Łotewskie: „dzień dobry... w zależności jak będziemy stali z czasem... przyjedziemy własnym transportem... sprawdź tylko proszę, o której musimy być w teatrze”.

W bal'nicy na ruskam [rozmawiają], na ruskam. Z Łatyszami pa łatyszski, a z Ruskami pa rusku. A jak ja pa swojemu to sa mnoj pa ruski. Chto łatyszkij nie znać, to pa rusku razhawarywajeć. Siostry bal'szyństwo pa ruski [rozmawiają], nie Łatyszy. Tam w Ryhie, dzie tam dal'sze, to nawierna użo pa łatyszski. Nu, jeśli czaławiek nie panimajeć, to wsio adno skażuć pa ruski. A tut u nas w bal'nicy i uraczy pa ruski, i siostry u Kraslawi. Tut bal'szynstwo ruskich [RD 1926 Stremki, BZ].

Czasami zdarza się jednak, że do sklepu (częściej w Krasławiu, rzadziej w Piedru i czy Indrze) przyjadą turyści łotewskojęzyczni i sprzedawca musi się z nimi porozumieć w języku urzędowym:

U matuli jość pierszaja katehorijsa, jana pracuje u kramie i jejo heta patrebnaje. Usie dakumienty [w sklepie] na łatyszkaj mowie i jej treba wiedać, szto jana czyta-jeć, szto jana tam padpisywaje, jakije tam dakumienty. Taksama, szto jaszcz, liudzi, turysty prychodziać u kramu i [mówią po łotewsku] [AZ 1988 Piedruja, LV].

Dla znacznej części moich rozmówców, szczególnie dla osób starszych, sporą trudność stanowi sporządzanie dokumentów po łotewsku bądź zrozumienie oficjalnego pisma przysłanego do nich z urzędu:

Ja pa swojemu razhawarywaju [w urzędzie], patamu szto toże rabotajuć, szto pa ruski panimajuć. Usio. Jany piszuć dakumienty jak im nada a to samaja, a razhawarywajuć... jak ja mahu tak i razhawarywaju. Nie triebujuć [żeby mówić po łotewsku]. Tam u Krasławie dzie nada [mnie] było wypauniać [dokumenty] ziemlianyje, jakije usio. Usio pa łatyszski, wot. Wo, prasili chto panimajeć [aby pomogli w wypełnieniu dokumentów]. Doczka tam niemnożka izobrażajeć, nu i biaru. Kaho paprosić chto, chto pa łatyszski panimajeć. Ja ż nie mahu, szto ż ja mahu. Ja ż tol'ka nieskal'ka słou znaju [RD 1926 Stremki, BZ].

Wo, dakumienty mnie prysłali [po łotewsku] i szto, i niecziewo nie panimaju! [RD 1926 Stremki, BZ].

Mieszkańcy nieznający języka łotewskiego nie zostają jednak bez pomocy. Wielokrotnie byłem świadkiem, jak osoby pracujące w gminach i urzędach same pomagają petentom w przygotowywaniu licznych dokumentów, pism i podań. Tak sytuację językową komentuje wójt gminy indryckiej, Łatgalka:

W real'nasti u nas pałuczajetsja, dakumienty u nas idut na łatyszskam jazykie [w pracy]. Liudi, katoryje prichodiat, da, ani w asnawnom na russkam jazykie abszczajutsja, da. Abszczajutsja na russkam jazykie. A dakumienty, my... pa raznamu bywajet. Ili zdieś rabotniki wołasti pamagajut aformit' dakumienta, wipisat', naprimier, zajawlienje, ili siejczias dieti ucziatsja w szkole łatyszkij i dieti raditieliam pizsut, skażem, pamagajut dakumient wypolnit' i napisat' zajawlienje. Pamagajut dieti. Znaczić dwa warianty: ili zdieś rabotniki, ili dieti pamagajut. Da, my toże pamagajem. (A jeśli czieławiek prinosit uże napisanyj dakumient na russkam jazykie?) No uże, liudi uże priwykajut, szto na łatyszskam nada. Na russkam uże nie pizsut. Jeśli nie mogut sami, my pamagajem. Bywajet, zajawlienje prinosiat na russkam, my dałžny priniat' eta zajawlienje, my pa zakonu dałžny jewo priniat' [...]. No eto oczień, oczień riedka [już] bywajet [OJ 40 Indra, LV].

Podobnym problemem dla osób nieznających języka łotewskiego jest także kupowanie i przyjmowanie leków:

[Problem] *patamu szto wot ciepier kupisz lekarstwa, pa łatyszski. Praczytaj, szto tam napisana! Praczytaj hety dakument! A szto ja praczytaju. Ja nie panimaju. Jak ruskije byli [tj. za sowieckich czasów], pisałosia i pa ruski, i pa łatyszski, szto b moh czaławiek i pa ruski, i pa łatyszski praczytać* [RD 1926 Stremki, BZ].

Pracownicy gminy, wychodząc naprzeciw realiom językowym panującym u nich w pracy, liczne ogłoszenia na tablicy przed gminą wywieszają w dwóch językach (łotewskim i rosyjskim):

My toże dielajem. Daże ja skažu, ješli jest' kakoje-ta aficial'naje saabszczienje, wo, szto imienna wołasť tam liudiam skažet, možet byt' tam a kakom nibud' seminarie skažem kakoj ta priniat saistoszjenoties ['zarządzenie'] *my tagda aficial'nuju infarmaciju dajom, wywieszrywajem tam zdzieś w wołasći, na łatyszskam i na russkam, szto by liudi paniali. A kak inaczie* [robić?] [OJ 40 Indra, LV].

Również wypowiedzi mieszkańców gminy to potwierdzają:

A eta pa łatyszski usio, pa łatyszski. A tak ješli u nas to i abjaulienja pa rusku piszuć [na tablicy ogłoszeń przed gminą]. *Piszuć i pa ruski patamu szta... no mała ż chto znajeć, szto łatyszskij jazyk... piszuć pa ruski, piszuć pa ruski abjaulienje pa ruski jakoje* [RD 1924 Stremki, BZ].

Wstąpienie Łotwy do Unii Europejskiej i NATO przyczyniło się do znacznego uszczelnienia granicy z Białorusią. Jeszcze kilka lat temu można było całkiem swobodnie przekroczyć nielegalnie granicę¹⁴⁰, obecnie jest ona bardzo dobrze strzeżona i pilnowana przez liczne patrole pracowników służb pogranicznych. Stali się oni stałymi „gośćmi” w wielu przygranicznych miejscowościach. Początkowo starają się rozmawiać po łotewsku (zazwyczaj są przysyłani z innych terenów Łotwy¹⁴¹), jednak szybko uczą się rosyjskiego i rozmawiają z mieszkańcami w tym języku:

Im nada znat' łatyszskij i anglijskij, nu ani wsie abszcziajutsja na russkam! Pa mojemu, lietam, gdzie-ta k awgustu, k nam prijezzajut nowienkije pagraniczniki, wot ani tol'ka na łatyszskam abszcziajutsja, no eto ne na dołga. Gdzie-ta miesiaca dwa i patom tol'ka na russkam! Wot takoj sil'nyj russkij jazyk! [uśmiech chłopaka]. *(A w magazynie twojej mamy?) Tie, katoryje uże dawno zdieś, ani tol'ka na russkam s mamaj gawariat. A wot kak ras nowienkije pa łatyszski, no*

¹⁴⁰ Jeszcze obecnie spotyka się sytuacje, kiedy starsi mieszkańcy przekraczają granicę w poszukiwaniu grzybów czy jagód. Pracownicy służb pogranicznych wielokrotnie opowiadali mi o takich przypadkach.

¹⁴¹ Praca w służbach pogranicznych wymaga posiadania obywatelstwa i zdania egzaminu na tzw. *kategorię językową* (wymagana jest płynna znajomość języka łotewskiego). Większość Białorusinów i Rosjan nie ma obywatelstwa, dlatego rzadko zdarza się, żeby osoby tej narodowości pracowały w tym zawodzie. Najczęściej funkcję tę pełnią Łatgalczyzy z centralnej i północnej Łatgalii bądź Krasławia. Większość z nich ukończyła specjalną szkołę dla służb granicznych w Rzeczycy (łot. Rēzekne). Stąd wynika ich słaba znajomość języka rosyjskiego, kiedy przyjeżdżają pracować na granicy z Białorusią.

siejczias takich nietu. A wot kagda byli, ani gawarili, szto stiesniajutsja na ruskam gawarit'! (Pacziemu?) Patamu, szto ne znajut russkawa, no wywucziajut ani niewo bystra!!! [AZ 1988 Piedruja, LV].

W służbach granicznych pracują także osoby narodowości białoruskiej. Wybór języka rozmowy zależy ponownie od kontekstu sytuacyjnego, tj. jakiej narodowości są rozmawiający ze sobą pracownicy:

No, tam wsio triebujecca na łatyszkim, Wsio dałžno byt', no mieždu saboj toże samaje. Łathal'skij, łatyszkij, russkij. Mieždu saboj... Łathal'cy mieždu saboj na łathal'skam, Łatyszy mieždu saboj na łatyszkim, a tak i na ruskam. Jest' i Łathal'cy [pogranicznicy]. Łathal'cau bol'sze. Łatyszej kariennych miensze czym Łathal'cau. I Biełarusou zdzieś toże mnoha¹⁴² [w służbach pogranicznych], jest Biełarusy, katoryje naturilizawauszyś, pałuczili hraźdanstwa. (A jeśli wsie nacji rabotajut wmiestie?) A na ruskam [rozmawiają]. Wsiem paniatny jazyk [WC 1948 Dworzyszcz, LV].

W czasie licznych rozmów wielokrotnie pytałem, czy rozmówcy chcieliby, żeby rosyjski był drugim językiem urzędowym na Łotwie. Wszyscy zazwyczaj odpowiadali pozytywnie i zaznaczali, że powinien być językiem urzędowym ze względu na ogromną liczbę rosyjskojęzycznych osób żyjących na Łotwie:

Kak my szczitajem, žielatiel'na, szto by było w Łatwii dwa jazyka gasudarstwiennych. Liehcie było b [AJ 1939 Bieloje, LV].

Gazety

W czasach sowieckich mieszkańcy prenumerowali i czytali gazety rosyjskie, rzadziej białoruskie czy polskie. Najpopularniejsze było „Ezerzeme”, wychodzące wówczas pod nazwą „Заря коммунизма”. Prenumerata tej gazety w czasach Łotewskiej SRR była obowiązkowa w rejonie krasławskim:

Hetu rajonnuju [prenumerowałam]. Snaczała jana była jeszcze... jak jeszcze nie było hranicy, „Zorka” nazywałasja. A siejczias „Ezierziemie”. Na ruskaj i na łatyszkaj była i na łatyszkaj, i na ruskaj [jest teraz] [RD 1926 Stremki, BZ].

Mieszkańcy chętnie kupowali również takie gazety, jak: „Сельская жизнь”¹⁴³, czasopisma „Крестьянка”¹⁴⁴, „Здоровье”¹⁴⁵, a z białoruskojęzycznych miesięcz-

¹⁴² Rozmówca ma tutaj na myśli swojego syna, który pracuje w punkcie granicznym znajdującym się w tej samej wiosce.

¹⁴³ Była to gazeta Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, wydawana od marca 1918 roku; drukowana w Moskwie codziennie, z wyjątkiem poniedziałków, a przedrukowana była w Wilnie na rynek republik bałtyckich.

¹⁴⁴ Czasopismo było wydawane w Moskwie. W 1982 roku nakład wynosił 7,7 mln egzemplarzy.

¹⁴⁵ To popularnonaukowe czasopismo wychodziło raz w miesiącu (drukowane w Moskwie). Wydawane było od 1 stycznia 1955 roku.

nik „Работница і сялянка”¹⁴⁶ czy „Полымя”. Popularna była również polska „Przyjaciółka”:

Журналы здавали „Поўмья”. Навierna і цяпер jest w Бiеларусi „Поўмья”. „Поўмья” charoszyj журнал. Тут [w Indrze] wypisywała „Поўмью”. Журнал, там можна была mnoha cziewo praczitat’, jakije rasskazy charoszyje. I Wajwadzisz¹⁴⁷ wsiehda toże wypisywał „Поўмью”. (A možam parazmauliac pa bielarusku? A czamu wy wypisywali „Поўмью”?) „Поўмья”. Za toje szto jano mnie spadabajecca. Z Бiеларусi raniej? Szto tam było. Heta było daunym dauno [...]. „Rabotnica і sial’anka”. Heta bielaruska, heta byu czasopis taki. Wypisywała, „Rabotnica і sial’anka”. U sawiecki czas. Wo jakaja inciarnesnaja była. Tam ża usiakije byli і rasskazy і там і kulinarnyje recepty, і szwiejnyje там. I wyszywal’nyje reklamendawali usiakije. „Rabotnica і sial’anka”, heta takaja, taki czasopis. Na bielaruskaj mowie. Heta і ja wypisywała. Patom jaszczе „Wiasiołka” była takaja, patom wypisywała „Wiasiołku” [...]. A цяпер wot, liubliu „Talak” bielaruskuju. „Talak”, haziетка takaja. Dlia dorosłych. „Talak”. Tam tak-sama reklamendacyi raznyje, там pa siel’skaj haspadarcy там. Тамu і chaczu u Бiеларуś, там usio nakupliajesz, там usio joś [NA 1937 Indra, BZ].

Obecnie niewiele się zmieniło. Znakomita większość osób prenumeruje i kupuje gazety rosyjskojęzyczne. Z powodu niskich zarobków i ogromnego bezrobocia są to przede wszystkim najtańsze gazety, jak rosyjska wersja regionalnej „Ezerzeme”¹⁴⁸ czy „Latgales Laiks” i rosyjskojęzyczna „Сябёра”:

Haziety jeś і ruskije і łatyszkije. Hazieta wypiswajecca rajonnaja, chto pa łatyszski wypiswajeć, łatyszskuju, chto ruskuju. Ja wypiswała rańsze. A [teraz] mnie [dzieci] prywiazuć staruju jakuju paczytać. Rajonnuju „Ezierziemie”. Aziornaja ziamlia. Pa łatyszski aziornaja ziamlia. Ot takaja rajonnaja hazieta. A raznyje ża там wypiswajuć. Usie rajonnyje [nowości], chto pamior dzie, chto, pazdaraulienni raznyje. Chto żeniusia. Usio rauno piszuć, niekrałohi pi-szuć. Tak raznyje usio [RD 1926 Stremki, BZ].

Ważnym powodem, dla którego miejscowa społeczność kupuje gazetę „Ezerzeme”, jest to, że można tam znaleźć program stacji telewizyjnych (również białoruskich, najlepiej tu odbieranych). Popularne są także brukowce:

¹⁴⁶ Czasopismo to (o tematyce społeczno-politycznej) było wydawane raz w miesiącu od 1945 roku jako organ Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii Białorusi. W 1982 roku nakład wynosił ponad 310 tys. egzemplarzy.

¹⁴⁷ Edward Wajwodzisz – Białorusin mieszkający niegdyś w miejscowości Wajwody (gmina indrycka). W okresie międzywojennym pracował jako nauczyciel w szkole białoruskiej. W tej części rejonu krasławskiego jego postać jest dobrze znana mieszkańcom; więcej na jego temat w książce [Вайвадзіш 1996].

¹⁴⁸ Gazeta „Ezerzeme” ‘kraina jezior’ (ros. „Эзерземе”) ukazuje się dwa razy w tygodniu (wtorki i czwartki) w Krasławiu jako „Gazeta Krasławskiego i Dagdzkiego Kraju” w dwóch wersjach językowych – łotewskiej i rosyjskiej. Gazeta jest wydawana od 1 grudnia 1947 roku. Początkowo nazywała się „Социалистический путь”, następnie „Заря коммунизма”. Obecna nazwa funkcjonuje od momentu odzyskania przez Łotwę niepodległości.

My czytajem „Ezerzemu” na ruskaj mowie. Taksama czytajem żołtaju presu – „Siem siekretau”, tam wsio jość pra ruskaju, pra zwiozdy, pra elitu ruskaju, takije usie splietni pisać. Majej babuli wiel’mi padabajecca gazieta. (Czamu „Ezerzeme”?) No u „Ezerzeme” pisać pra nasz kraslauski rajon i taksama my żadajem, szto prajschodźić u naszym rajonie. U „Ezerzeme” jość prahrama pieriedaczajna na LAD, ONT, taksama na BT, a u inszych [gazetach] niama. Tak woś, u „Ezerzeme” pisać szto budzić [w telewizji]. LTV 7, LTV 1 taksama jość [program] i na aposznije, katoryje dałżny być. U Krasławie katory jość, a niama u Piedrui. U Piedrui wot, tol’ka try łatyszkich kanała, a u Krasławie budzie bol’sz. Tam jość kraslauskaje teliebaczannie taksama, jość, jość. Szto jaszcz je jość. Nawat inszyje, TV 100 taksama, TV Milion [AZ 1988 Piedruja, LV].

W trakcie rozmowy pytałem informatorów, czy znają białoruskie gazety wydawane na Łotwie i czy je czytają. Większość moich respondentów nie miała świadomości, że na Łotwie obecnie jest wydawana białoruskojęzyczna prasa, a o jej istnieniu dowiadywała się ode mnie w czasie przeprowadzania wywiadu. Jest to całkiem zrozumiałe, białoruska gazeta „Промень”¹⁴⁹ nie dociera bowiem do tej części Łotwy, z wyjątkiem białoruskich towarzystw społeczno-kulturalnych. Tylko pojedyncze osoby wiedziały, że taka gazeta ukazuje się w Rydze, ale jej nie czytują; również pojedyncze osoby zdawały sobie sprawę z tego, że do rosyjskojęzycznej wersji „Latgales Laiks” raz w miesiącu dodawana jest strona białoruska „Беларыс Латгаліі”:

Takich pastajannych gazet niet. Jest’ razawyje gaziety – „Bielarus Łatgalii”, wot, patom „Pramień”. W Rigie izdajotsja eta gazieta. I wsio. Nietu siejczas. Skol’ka ras on wychodzit [„Bielarus Łatgalii”], no, „Latgales Laiks”. W Łatgalii zdieś [wychodzi], obszcziestwa [białoruskie] tam jest’ i jeśli jest’ matierijał, izdajut. Nie mnoga, nie mnoga, patamu szto niet abanientaw [EC 1914 Krasław, LV].

Wiele osób zaznaczało, że nie prenumeruje gazet białoruskich z Białorusi ze względu na wysoką cenę:

Nada wypiswac spieczjal’na. Nawierna na Bielarusi użo. Nawierna tut na białaruskaj mowie niet. Eta użo szczytajecca zahranicznaja hazieta. Z zahranicy. Jana darahaja nawierna [RD 1926 Stremki, BZ].

Ogromną popularnością w tej części Łotwy cieszą się natomiast białoruskie gazety z serii Та́лака, wydawane w języku rosyjskim:

Bielaruskije gaziety na russkam jazykie w Łatwii oczień rasprastrieny i ich daże można wstrietit’ na pocztie, patamu szta ani pol’zujutsja srosam, a kagda na pocztie nietu, to w Krasławie w kioskie toczna jest’. Toczna jest’. A wot eta Bielarusja wypuskajet takuju sieriju gazet pad nazwanjem „Tałaka”. „Tałaka”. I tagda eta „Tałaka” jest’. „Tałaka-damasznej doktor”, „Tałaka-agarod”, „Tałaka-waskriesnaja gazieta”, „Tałaka – buratina dlia dietiej” i wsio eta na-

¹⁴⁹ Gazeta „Промень” ukazuje się w Rydze od grudnia 1994 roku i wychodzi raz w miesiącu. Nakład wynosi zazwyczaj około 2 tys. egzemplarzy.

stol'ka intieriesna, stol'ka žitieliej Indry eti gaziety na pocztu „a kagda budiet Tałaka”. Eta biełaruska gazieta na russkam jazykie, to wot eta „Tałaka” oczień rasprastriena gazieta [WP 1953 Indra, BW].

Telewizja

Miejscowa ludność wybiera telewizję rosyjskojęzyczną. Wynika to z dwóch przyczyn – po pierwsze jest to ich język prymarny bądź pokrewny prymarnemu, czyli doskonale rozumiany (łotewskiego wiele osób nie zna i nie rozumie, szczególnie starsze pokolenie). Po drugie, z przyczyn techniczno-geograficznych antena może odbierać sygnał albo tylko z Rygi, albo z Mińska. Z powodów czysto pragmatycznych ludność wybiera więc telewizję nadającą z Mińska (Беларускае Тэлебачанне, ЛАД, СТВ oraz ОНТ). W Krasławiu można już jednocześnie odbierać programy nadawane i z Mińska, i z Rygi. Mieszkańcy miasta oglądają wprawdzie programy łotewskie, ale zazwyczaj wybierają stacje prywatne, które nadają w dwóch językach (np. jeżeli film jest po łotewsku, to tłumaczenie w postaci napisów po rosyjsku).

W Piedrui technicznie nie jest możliwe odbieranie kanałów łotewskich (z wyjątkiem osób, które dysponują anteną satelitarną):

A teliewizar łatwijski nie pakazywajeć, wot. Tam spieczjal'na nada abarudywanje szto b pakazwali. Ja smatriela biełaruski, ruski. Łatwijski bywajeć, szto ukliuczysz, no płocha sausim. A u Krasławie kanał [łotewski] i nie pakazywajeć biełaruski. A tut tol'ka [białoruski] i biareć tol'ka Bieluśju i ruski, a łatwijski nie pakazywajeć. A Bieluśju patamu szto za Dźwinoj. Druja i Bieluś, o! [RD 1926 Stremki, BZ].

Stacje telewizyjne nadające z Białorusi ogląda nie tylko najstarsze pokolenie, ale także młodzież:

U nas jość napeuna dwie prahramy, katoryje hliażu – ONT i BT. BT heta u ich samy taki pierszuj kanał, katoryj aficyjal'nyj, samyj staryj i napeuna jamu z 50 hadou było. Nia wiedaju. A ONT niadauna tol'ki. Piać hadou. I woś. No BT wiel'mi takaja biełaruskaja mowa. A na ONT boł'sz, takaja rasjejskaja mowa. [BT] i na ruskaj, i na biełaruskaj. Nawiny tam buduć na biełaruskaj mowie, alie ż inszyje tam, jak skazać, infarmacyjonnyje bloki jakije tam nibud', na ruskaj mowie. Wot ja tam czuju, szto razmaulajuć. I tak nauczysia [języka białołoruskiego]. (A nadworje na jakoj mowie idzie?) Na biełaruskaj. Tam budzie nawal'nica, tam doždź budzie tam jaszcz szto niebudź budzie. Pasmurna tam budzie, ili pachmurna tam. No jość wot takaja pieriedacza, taki temy zatrahawajut. Była piać u piać takaja pieriedacza, tam byli padrostki, katory wieli hetu pieriedaczu i jany uwieś czas tak, staralisia razmauliac na biełaruskaj mowie. Tak wiel'mi mnie nrawiłaś. Uwieś czas hliadzieu. Tam takije temy zatrahawali, roznyje. I hrupy tam byli, jakije spiwajuć. Wo tak. Taksama nawiny buduć tol'ka na biełaruskaj. Taksama biełaruskaja mowa budzie tam hałounaj. Szto jaszcz. Była adna takaja pieriedacza, katoraja pra nadworje. Jana była z dziewici pa dziesiaci wieczara, nie kożny dzień nawierna. I tam uwieś czas razmauliali na biełaruskaj, jakije tam buduć [np.] trydcataha diekabra budzieć

dzień Andreja, jakije pawierje u hety dzień budzieć, jakaja pahoda dałzna być, tam prikmiety, tam kali huś tam pojdzieć tudy, kali to budzie wada na luży, kali tam huś papijeć wady, tady budzieć ciopłaja zima, tak. Ja nie pomniu tak. A kali huś upadzieć, budzieć liod, tady zima budzie wiel'mi chałodnaja. Piśma taksama zaczytywali. [ONT] składana skazać. Jość takije liudzi, katoryje tol'ka na bielaruskaj razmaulajuc i buduć tol'ka na bielaruskaj razmauliac, jany nie buduć na rasiejskaj. [Większość] na ruskaj mowie. ŁAD u mianie niama. U mianie antena nastrojona taksama i na łatyszkij prahramy i ja nie mahu fiziczieski hliadzieć ŁAD. ONT i BT budzie u usich, tak. Sihnał budzie bol'sz mocny. A woś łatyszkije kanały u nas taksama niemnoha, tol'ki try, ci nawet dwa. Eta LTV 7, LTV1 i LNT. LNT wiel'mi płocha pakazywajeć, tol'ki tada, kada jeść maroz. Tol'ki tady pakazywajeć. Uwieś czas na łatyszkaj mowie, nie nie, jość prahramy, u jakich razmaulajuc na rasiejskaj mowie. Tol'ki pa LTV 7 [rozmawiają po rosyjsku] [AZ 1988 Piedruja, LV].

Anteny telewizorów większości osób nakierowane są jednak nie na Rygę, a na Mińsk, co wynika z braku znajomości języka urzędowego. Kanały łotewskie oglądają tylko osoby znające język łotewski, zazwyczaj młodzież. W rejonie krasławskim jest także możliwość odbioru telewizji łatgalskiej (tylko przez łącze satelitarne)¹⁵⁰, nikt jej jednak nie ogląda:

(Czamu liudzi nakirouwajuc anteny na Bielaruś a nie na Łatwiju?) Tamu, szto jany nia wiedajuc łatyszskuju mowu i im heta nie patrebna. Ja, bywajeć, szto hliažu nawiny na łatyszkaj mowie. Nu, heta dlia mianie patrebna. Ja tak dumaju. Patrebna, bo ja tak żadaju znać, szto prajschodzić u Łatwii. A tam na bielaruskich kanałach tol'ki Bielaruś, tol'ki Łukaszenka i tak mieždunarodnyje. A pra Łatwiju tam bywajeć inszy czas, tam haworuć tak wiel'mi drenna. To mnie nie padabajecca. Tam ci tam pratest byu ci jaszcz nie szta inszaje [złego] [AZ 1988 Piedruja, LV].

(A tielewidienije smotrisz?) Da. Bielaruskaje, bywajet łatyszskaje [posiada antenę satelitarną]. No siejczas ja riedka smatriu. ONT tol'ka. (A BT?) A bywajet. No siejczas ja waabszczie zabrosił tielik. ONT na russkam, STW [Telewizja Stolica z Mińska] toże russkij, bielaruszkij kažetsja, a BT bielaruskij. ŁAD jest' toże. ŁAD. [Z łotewskich] ŁAT jest pierwszy, LTW adin. Fil'm smatriel na łatgal'skam adin raz. Tieżeło. Tieżeło [było zrozumieć]. Tam w Rezekne, tam da [jest łatgalski] [DJ 1987 Piedruja, LV].

Radio

Na badanym obszarze jest możliwość słuchania radia białoruskiego, rosyjskiego, a także polskiego (PR 1 i Radio Maryja). Odbieranie stacji radiowych łotewskich i łatgalskich z powodów technicznych (słaby zasięg) jest ograniczone:

¹⁵⁰ Jest to Latgales Reģionālā Televīzija ('Łatgalska Telewizja Regionalna'). Kanał 10. (łatgalski), nadający transmisję z Rzeżycy, funkcjonuje od 1996 roku (nie istniał w czasach ŁSRR) [8].

A u mianie radio jeść. Wot zdzieś heta nie biareć Łatwiju, nie biareć. Tol'ka ż Bielarusi i z Rasiji. Ż Bielarusi tam szto jakoje pasłuchajesz. Bol'sz nie biareć, z Łatwii niczoha nie biareć. Z Rasieji i Bielarusi. U mienia radio malienkaje tam. Z Łatwii jano niczoha nie bieruć. Bywajeć, szto i z Pol'szczy druhi raz szto najdu. Nu pieriebiwajeć, traszczyć. Bywajeć, szto znajszouszy, szto imsza iszła pa pol'ski. Tak krasiva. A siejczias traszczyć. Na bielaruskim idzieć, i bywajeć, szto i z Rasiei idzieć. Łatwii nie biareć [...]. Tol'ka Rasija i Bielaruś [RD 1926 Stremki, BZ].

Młodzież często słucha miejscowego, dyneburskiego radia nadającego po rosyjsku:

Radio bol'szyje chwali iduć tol'ki na bielarskaj mowie, tak jak my nachodzimsia u staroncy, ad Ryhi, ad Dauhawpils tak daliej i u nas nie prynimaje radio łatyszkaje, łatyszkich chwaliau. Tol'ki z Bielarusi. U nas bol'szaja cziasť słuszajet radio SFM, tam wiel'mi takije nowyje pieśni. Heta nie bielarskaje radio. Radio SFM. Kak jany haworuć u ich samaja wialikaja zona pakryccia [tutaj]. No samaje lepszaje radio. No jość łatwiskije katory z Dauhawpilsa translirujutsja tol'ki tak: Alisa Plius, inszyje ja nia wiedaju. A jość jaszcz Jewropa Plius taksama z Dauhawpilsa. [...] [AZ 1988 Piedruja, LV].

Pomimo dużej odległości od Rygi możliwe jest słuchanie radia państwowego, nadającego audycje dla mniejszości narodowych, w tym po białorusku. Jest to *Doma Laukums* (ros. Домская площадь), Program Czwarty Radia Łotewskiego [9]. Tylko jedna osoba potwierdziła, że słucha tych audycji. Białoruska półgodzinna audycja radiowa nadawana jest raz w miesiącu:

Inagda słuszaju pieriedacziu pa radio dlia nacmienszynstw. Bywajut bielarskije, no oczień riedka. Domskaja Płoszczad'. Eta gasudarstwiennejaje radio na russkam jazykie. Można słuszać' i w Indrie. Každyj dzień 14.15–14.45. 30 minut pradolžitel'nast'. W asnawnom, o dejatiel'nasti kul'turnych obszcziestw toj ili inaj nacional'nasti. O liudiah. O jazykie, piesniach, tradicijach. Ispal'najutsja piesni na etom jazykie. (A bielaruskaja pieriedaczia?) Możet dwa raza w miesiac [ZK 1976 Indra, LV].

3.3. ŚWIADOMOŚĆ JĘZYKOWA ROZMÓWCÓW

3.3.1. STOSUNEK DO JĘZYKA BIAŁORUSKIEGO

Znakomita większość starszych informatorów nie starała się zmienić swojej gwary w oficjalnych sytuacjach. Także w rozmowie ze mną nie próbowali mówić poprawnie po rosyjsku¹⁵¹. Neutralne bądź pozytywne nastawienie do swojej gwary dotyczy przede wszystkim osób urodzonych na Łotwie i Białorusi Wschodniej:

¹⁵¹ Zazwyczaj, kiedy moi rozmówcy dowiadawali się, że jestem z Polski, próbowali mówić po polsku, ale trwało to tylko chwilę. Po kilku minutach rozmawiali już w swoim języku prymarnym. W trakcie rozmowy nie starali się mówić poprawnie po rosyjsku.

(Ty czuu kaliści, szto hetuju mowu nazywajuć zmieszanej, prostaj?) Ja czuu szto tak, alie ż nie usie tak. Napeuna niekatoryja adczuwajuć siabie tol'ka ruskimi i tol'ki razhawarywajuć pa ruski. A jość takije liudzi katoryje uże dauno żywuć, kali u Belarusi, u Piedrui, tak i adczuwajuć tak siabie wiel'mi dobra i razmauliujuć pa biełarunku i u hetym nia ma [niczego dziwnego] [AZ 1988 Piedruja, LV].

(A babulia starajecca dzieści bol'sz pa rusku razmauliać?) Nie, jana tak za swajoj reczju nie wiel'mi hliedzić. Jana tak, jak jaje padabajecca [tak mówi]. Niama takich siabrowak, katoryje by nawat abiedilisia, jakija haworuć na ruskaj mowie i skazali b [jej] „czamu ty razmauliasz na biełaruskaj mowie, hawary na rasiejaskaj”. Takoha niama [AZ 1988 Piedruja, LV].

W przypadku osób przybyłych z zachodniej Białorusi można mówić o bardziej niechętnym stosunku do gwary białoruskiej, co jest związane z uwarunkowaniami społeczno-historycznymi – istnieniem opozycji języka polskiego (jako urzędowego i języka kultury) do białoruskiej gwary (język wsi):

A kak że, pol'skij jazyk kul'turnyj, ja oczeń jaho liubliu, kul'turnyj i ruskij toże charoszyj jazyk, kul'turnyj. Biełaruskij samyj paskudnyj. Aj, dziełka. Nie liubliu. Ja sama Biełarуска, nu biełaruskaha nie liubliu i usio, nie liubliu. A nia-chaj ciabie, ja pa biełarunku nie mahu tak razhawarywać jak Biełarusy. Nie liubliu biełaruskuju mowu, ni za szto nie liubliu. Takije słowy szto... No ješli razhawarywać charaszo, znać biełaruski jazyk, to tak. Tak hramaticzeski my nie możem razhawarywać [RD 1926 Stremki, BZ].

Większość rozmówców, szczególnie osoby ze średniego pokolenia (uczęszczające niegdyś do szkół białoruskich), pozytywnie odnosi się do białoruskiego języka literackiego:

No, wot, biełaruskaja mowa ana takaja intieriesnaja. Ana oczeń takaja głybokaja i tam pahliadziacie, jakije znamienityje uczionyje i pisatieli, takaja mowa [NA 1937 Indra, BZ].

No biełaruskij jazyk oczeń krasiwyj. Patamu szto, kak jewo usłyseł, kak jewo uczył. No ješli tiebie nie intieriesna, kanieszna praczitał i zakrył. No stichii, ani, mnie każetsja, daże niepieriwadimy [...]. Da nrawitsja biełaruskij jazyk. I tie wot paety. Jakub Kołas! [WP 1953 Indra, BW].

Wiele osób było mile zaskoczonych, że mogli porozmawiać ze mną po białorusku. Zaznaczali jednak, że szybko zapominają język białoruski. Wynika to z braku możliwości żywego kontaktu z tym językiem:

Mnie wiel'mi pryjemna z wami parazmauliać pa biełarunku, bo ja uże zabyusia, żywuczy z Łatyszami, biełaruskuju mowu. (Wy zabylisia na biełaruskuju mowu?) Tak. Zabyusia, tak ustanauliwajecca bystra usio. Patamu szta, kah-da bywajeć, szto takije krytycznyje mamienty choczacca sahnucca ili choczasz szto ta takoje zdzielać, znajesz swoju mowu. Wot incieriesna... Ach ty, skażesz, tudy siudy [człowiek jeździ]. Tak ja żyu u Miorach. Tam wykładali nam wiel'mi dobra [język białoruski]. Tam była nastaunica, Nina Andrejeuna była taka-

ja... familia, ziemliaczanka. I jana nam [wpoila] liubou da hetaj [białoruskiej] mowy [o. Aleksander, Krasław, BZ].

Mimo upływającego czasu i braku kontaktu z językiem białoruskim wiele osób z przyjemnością śpiewało mi białoruskie piosenki:

*Lietniaja noczka kupal'naja
Tyż wiasnoju pryśniłasja
Nierazhadal'naju maraju
Serca pawil'na [?] zabyłasja
Jasnymi kryłami, marami
Ty mnie wiasnoju pryśniłasja
Nierazhadal'naja czarami
Streu ja ciabie nienahliadnaja
Streu ja czasinaj udałaju
Tyż maja dolia szczasliwaja
I nie szkaduju ni małaja [o. Aleksander, Krasław, BZ].*

3.3.2. STOSUNEK DO JĘZYKA ROSYJSKIEGO

Wszyscy moi rozmówcy odnoszą się pozytywnie do języka rosyjskiego. Wynika to z jego ogólnej powszechności w życiu codziennym, a także wieloletniej sowieckiej propagandy. Niejednokrotnie słyszałem odpowiedzi, że rosyjski jest uważany za język lepszy, bardziej kulturalny i bardziej potrzebny niż białoruski:

(A rasiejskaja mowa tabie padabajecca?) Padabajecca, ci nie padabajecca. Jana ż tak, liepszaja, czym biełaruskaja mowa. Tak jak bol'szaja czastka žycharou razmaulijaje na ruskaj mowie. No nie bol'sz, alie sorak pracentau Łatwii razmaulijaje na ruskaj mowie. I k etaj [rosyjskiej] mowie nie adnosiatsja tak kak k biełaruskaj. Biełaruskaja mowa, heta pa mojmu, takaja mowa wioski. Rasij-skaja, no heta, Rasija jakaja wialikaja strana. Pierszaje miesta pa wialikaści [obszaru] i heta mowa patrebnaja u miry taksama, hetu mowu usie wiedajuć, jak tak liczu. No tam u ZeSzeA, dzie by ja nie byu, usie wiedajuć. Taksama u Anhlui usie buduć wiedać ruskiju mowu [AZ 1988 Piedruja, LV].

3.3.3. STOSUNEK DO JĘZYKA POLSKIEGO

Wszyscy moi rozmówcy bardzo pozytywnie odnoszą się do języka polskiego, w szczególności osoby przybyłe z Białorusi Zachodniej. Długa tradycja używania języka polskiego w sferze kultury, religii i administracji sprawiły, że jest on uważany za język piękny, wysoki, język osób z wyższych sfer społecznych. W czasie badań terenowych nie natknąłem się na osobę, która odniosłaby się negatywnie do tego języka:

Tol'ka adno szto ja liubliu sil'na pol'ski jazyk, jak ja liubliu, dzie Paliak'i haworuć, ja u cieliewizar [patrzę], na syna, dawaj [przełączaj na polski kanał!]. A ja nie znaju, mnie oczeń nrawitsja pol'skij jazyk. I czytajaju pa pol'ski, i pisać umiejaju pa pol'ski [JS 1932 Lupandi, BZ].

A mnie pol'ski bol'sz za usio nrawitsja. My jak byli u Pol'szczy, tam pa pol'sku naszzy družja nauczyuszysia pa pol'sku hawaryć. Krasiwy jazyk pol'ski. [...] Pol'ski za usio krasiwiejszy [IA 1933 Indra, BZ].

3.3.4. STOSUNEK DO JĘZYKA ŁOTEWSKIEGO

Stosunek do łotewskiego języka literackiego był różny, zarówno pozytywny, jak i negatywny, w zależności od pochodzenia rozmówców (o wiele pozytywniej traktują go osoby urodzone na Łotwie i znające go choć trochę), a także okresu. W czasach sowieckich wiele osób odnosiło się negatywnie do łotewskiego, nierzadko był też nazywany *psim językiem*¹⁵². Również obecnie ludzie traktują go różnie:

A łatyszkij tożo nicziewo. Ja kahda rabotała, była u domie oddycha u Majorach [część wypoczynkowej miejscowości Jurmała koło Rygi] *umieści z Łatyszami. Łatyszski tożo nicziewo, kul'turnyj jazyk takoj, pryjatnyj. Razhawarywajuć chto możec pa łatyszski, tożo nicziewo, łatyszkij ja łuczsze liubliu, czym biełaruski* [RD 1926 Stremki, BZ].

Znakomita większość informatorów podkreślała jednak, że ten język jest obecnie niezbędny tylko na Łotwie, ale już nie poza granicami kraju:

Jana patrebnā tol'ka u Łatwii. Dzie insze nie budzie patrebnā. No moža dzie tam u pasol'stwach tam, wiel'mi mała tam, paru czaławiek i usio. Jana tol'ki u Łatwii patrebnaja [AZ 1988 Piedruja, LV].

Obojętny stosunek do języka zazwyczaj wynikał z jego nieznamomości:

A pa łatyški my nie panimajem. Krasiwy, ci niekrasiwy, my nie znam. Nie panimajem, dyk nie panimajem. Každamu swoj jazyk dobry [IA 1933 Indra, BZ].

Łatgalskie gwary przeważnie są odbierane negatywnie. Nie podobają się moim licznym rozmówcom, co wynika, po pierwsze, z niemożliwości ich zrozumienia, po drugie, z melodii i brzmienia:

I pa łathal'ski razhawarywajuć. A łathal'ski jaki straszny jazyk. Łathal'ski oczeń niekrasiwy, taki, taki pachožy da biełaruskaha, takoj, wot. A nia, nia, nia, a loba boba tam. Loba boba. Nu charoszaja ženszczina loba boba. Loba boba. A po łatyszski siewa ženszczina, a pa łathal'ski loba boba, tam [RD 1926 Stremki, BZ].

Gwary łatgalskie często są porównywane do języka łotewskiego, tak jak białoruski do rosyjskiego. Niektóre osoby zaznaczały, że są one mieszaniną kilku języków, co powoduje, że Łotysze śmieją się z tych gwar:

No nie Łatgal'cy [my], łatgal'ski tuda dał'sze. Dagda, tuda za Krasławu i tam Łatgal'cy. Tożo incieriesny jazyk [...]. No u nich takoj [język], no Łatyszy sami

¹⁵² W trakcie swoich rozmów kilkakrotnie spotkałem się z sytuacją, gdy mój rozmówca język łotewski określał jako *сабачий язык*, co wskazywało na ogromną niechęć do tego języka.

*śmiejucca nad imi, szto tak razgawariwajut, kakoj-ta narodnyj, kawierkanyj łatyszkij. Śmieś jazykow: russkawa, bielaruszkawa, łatyszkawa i waabsz-
czie. Tak jak u nas tut, śmieś bielaruskawa, russkawa, no szto kraj to abyczaj*
[NA 1937 Indra, BZ].

3.4. PODSUMOWANIE

W sferze rodzinno-sąsiedzkiej niezmiennie od wielu dziesiątków lat używa się przede wszystkim *mowy prostej* oraz lokalnej odmiany języka rosyjskiego¹⁵³. Można tylko mówić o niewielkich różnicach w gwarze (stopień nasycenia białorutenizma-
mi, rusycyzmami i polonizmami), w zależności od wieku i pochodzenia informato-
rów najstarszego pokolenia.

Tabela 2. Dystrybucja języków w sferze rodzinno-sąsiedzkiej (stan obecny)

	Gwary białoruskie	Białoru- ski język literacki	Język łotewski	Gwary łatgalskie	Język rosyjski	Język polski
Język w rodzinie	tak	nie	tak*	nie	tak	nie
Język w sąsiedz- twie	tak	nie	tak**	tak**	tak	nie

* Tylko w rodzinach mieszanych, białorusko-łotewskich bądź białorusko-łatgalskich.

** Tylko sporadycznie, przede wszystkim w Krasławiu i Indrze.

Średnie pokolenie i młodzież posługuje się językiem rosyjskim. Rzadziej języ-
kiem rozmowy jest łotewski czy łatgalski (mieszane narodowościowo rodziny bądź
nieliczni sąsiedzi łotewsko- lub łatgalskojęzyczni). W przypadku sfery rodzinno-
sąsiedzkiej oddziałuje przede wszystkim kryterium wieku, a nie pochodzenie roz-
mówcy (zob. tab. 2).

Spojrzenie na białoruskie szkolnictwo na ziemiach łotewskich z perspektywy
czasu pokazuje, że mniejszość białoruska miała znikomą możliwość korzystania
ze swoich szkół. Zdecydowanie najlepszy okres przypada na czasy międzywojenne,
kiedy szkolnictwo białoruskie funkcjonowało zazwyczaj bez ograniczeń. Większość
moich informatorów, która urodziła się na Łotwie przed wojną, chodziła do biało-
ruskiej szkoły. Po II wojnie światowej Białorusini mogli uczęszczać tylko do szkół
rosyjskich (nikt z nich nie wybierał szkoły łotewskiej). Przyczyniło się to do znacznej
rusyfikacji przede wszystkim średniego pokolenia informatorów.

¹⁵³ Za lokalną odmianę języka rosyjskiego uważam taką, która jest zbliżona do wymowy literac-
kiej, jednak widoczne są cechy charakterystyczne dla języka białoruskiego (bądź gwary białoruskiej).

Odzyskanie niepodległości przez Łotwę umożliwiło swobodne otwieranie szkół, jednak słabość instytucji białoruskich (zła organizacja i współpraca, a także ograniczenia finansowe) oraz brak zapotrzebowania na szkolnictwo białoruskie ze strony samych Białorusinów powodują, że na Łotwie funkcjonuje tylko jedna szkoła białoruska w Rydze na prawie 90 tys. mniejszości białoruskiej w tym kraju. Można więc mówić o dalszym procesie rusyfikacji (w mniejszym stopniu lettyzacji) tej mniejszości narodowej, co znacznie wpływa na jej język prymarny. Przedstawia to tabela 3.

Tabela 3. Dystrybucje języków w sferze edukacji w ujęciu chronologicznym

	Język łotewski	Język rosyjski	Język polski	Język białoruski
Do 1921 roku	tak	tak	tak	nie
Okres międzywojenny (do 1940 roku)	tak	tak	tak	tak
II wojna światowa	tak	tak*	nie	tak**
Okres ŁSRR	tak	tak	nie	nie
Niepodległa Łotwa	tak	tak	tak	tak***

* Z wyłączeniem okresu okupacji niemieckiej na ziemiach łotewskich.

** Bez okresu okupacji sowieckiej.

*** Obecnie młodzi Białorusini w rejonie krasławskim mają możliwość uczęszczania tylko na przedmiot „ojczysta kultura” w szkole rosyjskiej w Krasławiu, gdzie zapoznają się z podstawami języka białoruskiego oraz kulturą i historią Białorusi.

Badania terenowe na przykładzie miejscowości, które odwiedziłem, wykazały, że nie ma dużych różnic w sferze religii, wynikających z położenia geograficznego. Wyjątkiem jest gmina kapławska, niewchodząca w skład historycznej Łatgalii, w związku z czym łatgalski nie jest tu językiem liturgii. Księża zazwyczaj dostosowują język do potrzeb wiernych, aby katolicy różnych narodowości mogli uczestniczyć we mszy świętej. Dlatego też msze (bądź też poszczególne ich części) odprawiane są w czterech językach: polskim, łotewskim, rosyjskim i łatgalskim (z wyjątkiem gminy kapławskiej). Pewną ciekawostką jest tu zachowanie księdza z kościołów w Piedrui, Indrze i Indrycy, który w czasie mszy mówi również gwarą białoruską.

Wybór języka modlitwy czy ślubu wynika zazwyczaj z wieku informatora, w mniejszym stopniu miejsca zamieszkania. Do dziś widoczne jest silne przywiązanie do języka polskiego i łatgalskiego jako języków liturgii i sfery religii. Okres władzy sowieckiej przyczynił się jednak do znacznego wzrostu roli języka rosyjskiego, który staje się coraz popularniejszy. Język łotewski pojawił się stosunkowo niedawno w liturgii (ale jako język dokumentacji istniał już w okresie międzywojennym). Jako język urzędowy musi być obecny w Kościele, jednak ciągle odgrywa drugorzędną rolę. Język białoruski także ma marginalne znaczenie, natomiast gwara białoruska jest obecna od dziesiątków lat jako język modlitwy w domu czy spowiedzi (zob. tab. 4).

Tabela 4. Dystrybucja języków w sferze religii w kościele katolickim (stan obecny)

	Język łotewski	Język łątgalski	Język polski	Język rosyjski	Gwara białoruska	Białoruski język literacki	Łacina
Msza święta	tak	tak*	tak	tak	tak**	nie	nie
Chór	tak	tak	tak	tak	nie	nie	tak***
Spowiedź	tak	nie	tak	tak	tak	nie	nie
Modlitwa	tak	tak	tak	tak	tak	nie	nie
Modlitewniki	tak	tak	tak	tak	nie	tak	nie
Religia w szkole	tak	nie	tak	tak	nie	nie	nie
Napisy nagrobków cmentarnych	tak	nie	tak****	tak	nie	tak*****	nie

* Bez gminy kapławskiej.

** Tylko w Piedrui, Indrze i Indrycy.

*** Tylko z okazji największych świąt.

**** Na wielu nagrobkach widoczne są cechy polskiego języka północnokresowego.

***** Sporadycznie.

Sfera administracyjno-publiczna jest tym obszarem życia, w którym społeczność białoruska ma możliwość kontaktu ze wszystkimi językami funkcjonującymi w rejonie krasławskim. Są to przede wszystkim język rosyjski i łotewski, a także białoruski język literacki, w mniejszym stopniu polski i łątgalski. W ostatnich latach widać zdecydowany wzrost roli języka urzędowego. Mimo to bardzo rozpowszechniony jest język rosyjski, ciągle jedyny zrozumiały dla wszystkich mieszkańców. Gwara białoruska ma tu znikome znaczenie – jej występowanie wiąże się z faktem, że wiele najstarszych osób poza swoim narzeczem nie zna innego języka, dlatego w sytuacjach oficjalnych posługuje się *mową prostą*. Przez media moi rozmówcy mają kontakt głównie z językiem rosyjskim i białoruskim, rzadziej z łotewskim bądź łątgalskim. Występowanie polszczyzny ogranicza się tylko do radia nadającego z Polski (Radio Maryja i PR 1) oraz szkoły polskiej w Krasławiu. Dystrybucję języków w sferze administracyjno-publicznej przedstawia tabela 5.

Tabela 5. Dystrybucja języków w sferze administracyjno-publicznej (stan obecny)

	Gwary białoruskie	Białoruski język literacki	Język łotewski	Gwary łątgalskie	Język rosyjski	Język polski
Sfera administracji	nie	nie	tak	nie	tak	nie
Media	nie	tak	tak	tak	tak	tak

Przeanalizowanie funkcjonowania wszystkich języków w różnych sferach życia w perspektywie historycznej wykazało, że gwary białoruskie niezmiennie obejmują sferę rodzinno-sąsiedzką, niezależnie od okresu (zarówno przed II wojną światową, jak i za czasów ŁSRR oraz obecnie). Obserwując silną rusyfikację średniego pokolenia i młodzieży, można się jednak spodziewać, że najstarsi rozmówcy są ostatnim pokoleniem posługującym się gwarą białoruską na co dzień. Występowanie *mowy prostej* obejmuje również częściowo sferę religii – codzienną modlitwę czy też rozmowę z księdzem (bądź duchownym wyznania prawosławnego), a także część mszy w kościele w Piedrui i Indrze.

Język łotewski w rejonie krasławskim w okresie władzy sowieckiej funkcjonował w sferze kultury wysokiej (domy kultury, szkoły łotewskie, częściowo biblioteki). Wraz z odzyskaniem niepodległości przez Łotwę stał się jedynym językiem urzędowym w kraju, dlatego też jego rola (kosztem języka rosyjskiego) wzrasta z roku na rok, szczególnie w sferze administracyjno-publicznej i szkolnictwie. Język łotewski obejmuje także sferę religii. Natomiast przez wiele najbliższych lat pozostanie poza sferą rodzinną, a jako język kontaktów z sąsiadami jego rola pozostanie drugorzędna wobec rosyjskiego.

Z gwarami łatgalskimi mniejszość białoruska ma styczność zazwyczaj tylko w kościele (część mszy jest czasami odprawiana po łatgalsku, szczególnie w Krasławiu), rzadziej poprzez kontakt z sąsiadami Łatgalczykami.

Język rosyjski, który przez cały okres władzy sowieckiej odgrywał na tym obszarze największą rolę, wciąż jest najbardziej rozpowszechniony. Utrzymuje i zapewne utrzyma swoją pozycję w takich sferach życia, jak rodzina, sąsiedztwo, natomiast systematycznie zaczyna ustępować łotewskiemu w pracy i częściowo w sytuacjach oficjalnych. W sferze religii (Kościół katolicki) zaczyna powoli wypierać język polski.

Białoruski język literacki jest wprawdzie znany ludności przybyłej z Białorusi, ale jest to mowa ewidentnie sekundarna i niewykorzystywana w życiu codziennym. Społeczność mieszkająca w rejonie krasławskim ma z nią kontakt tylko przez odbieraną z Mińska telewizję i radio białoruskie oraz w minimalnym stopniu przez gazety.

Tabela 6. Dystrybucja języków w rejonie krasławskim w różnych sferach życia (stan obecny)

	Gwara białoruska	Białoruski język literacki	Język łotewski	Gwary łatgalskie	Język rosyjski	Język polski
Rodzina	tak	nie	tak*	tak*	tak	nie
Sąsiedztwo	tak	nie	tak	tak***	tak	nie
Religia	tak	tak****	tak	tak	tak	tak
Szkoła	nie	tak**	tak	nie	tak	tak
Praca	nie	nie	tak	nie	tak	nie
Media	nie	tak	tak	tak***	tak	nie

* Tylko w mieszanych, łotewsko- bądź łatgalsko-białoruskich rodzinach / sporadycznie.

** Tylko w szkole rosyjskiej w Krasławiu.

*** Tylko sporadycznie.

**** Tylko modlitewniki.

Język polski, pomimo utrzymywania wciąż wysokiego prestiżu (wielu respondentów uważa go za język wyższy, „piękny i delikatny”), systematycznie ustępuje miejsca rosyjskiemu (w sferze religii). Część respondentów (osoby starsze, przybyłe z Białorusi Zachodniej) zna go, ale, jak w wypadku białoruskiego języka literackiego, jest on zazwyczaj językiem sekundarnym. Pewną szansą może być funkcjonowanie języka polskiego w polskich szkołach.

Krasławska rodzina w trakcie przeprowadzki, na zdjęciu z przewoźnikiem świadczącym usługi transportowe, lata 30. XX wieku¹⁵⁴

¹⁵⁴ Zdjęcie ze zbiorów Krasławskiego Muzeum Historii i Sztuki.

4. GWARY BIAŁORUSKIE W REJONIE KRASŁAWSKIM – WYBRANE CECHY

*Mowa rodzinna niechaj będzie prosta,
Ażeby każdy, kto usłyszy słowo,
Widział jabłonie, rzekę, zakręt drogi,
Tak jak się widzi w letniej błyskawicy.*

Czesław Miłosz

Poniższy rozdział zawiera opis wybranych cech językowych (fonetycznych, fleksyjnych, leksykalnych i składniowych) charakterystycznych dla języka badanej społeczności. Zebrany przeze mnie materiał wykazał, że gwary białoruskie funkcjonujące w rejonie krasławskim uległy zmianom w stosunku do lat 70., kiedy to odbyły się ostatnie kompleksowe badania dialektologiczne na tym obszarze. Po II wojnie światowej język autochtonicznych Białorusinów (żyjących na Łotwie od wielu pokoleń) odróżniał się od mowy społeczności przybyłej z północnej Białorusi. Dotyczyło to przede wszystkim leksyki. Różnice te uświadamiają sobie do dzisiaj moi rozmówcy. Obecnie można mówić o znacznej unifikacji mowy charakteryzowanych grup, przy czym integracja w obydwu przypadkach następuje w kierunku języka rosyjskiego.

Analiza wybranych cech językowych pozwoli odpowiedzieć na kilka pytań:

- czy język ludności autochtonicznej oraz społeczności przybyłej z Białorusi reprezentuje jedną czy różne gwary, a jeżeli tak, to:
- czy doszło do unifikacji językowej charakteryzowanych grup;
- na ile badane przeze mnie gwary można jeszcze nazwać białoruskimi;
- w jakim stopniu silny i widoczny jest wpływ języka rosyjskiego;
- jaki mają obecnie charakter gwary – przejściowy czy mieszany białorusko-rosyjski.

Omówione poniżej cechy językowe nie obejmują wszystkich zjawisk gwarowych charakterystycznych dla tego obszaru, północna Białoruś (czyli Brasławszczyzna i Miorszczyzna graniczące z Łotwą, a co za tym idzie i rejon krasławski) odznacza się bowiem bardzo dużym zróżnicowaniem występowania i zasięgu poszczególnych cech językowych, co nierzadko uniemożliwia dokładne wytyczenie izoglos. Szerzej zostały scharakteryzowane zatem te cechy, które są specyficzne dla całego terenu, wskazują na różnicę (bądź unifikację) językową omawianych grup społeczności

oraz umożliwiają zaobserwowanie postępującego procesu rusyfikacji. Opisują także nieliczne cechy nieuwjęte w atlasach dialektologicznych, ale wskazujące na białoruski charakter mowy moich rozmówców, czyli odróżniające ją od języka rosyjskiego.

Jak już wspomniałem w metodologicznej części monografii, przy opisie systemu gwary posłużyłem się analizą ilościową¹⁵⁴, wstępne zapoznanie się z systemem języka dwóch omawianych grup wykazało bowiem, że nie istnieją istotne różnice jakościowe w mowie. Metoda ta została wykorzystana tylko przy omawianiu fonetyki i fleksji. Częstotliwość występowania cech składniowych i konkretnej leksyki jest zbyt niska, aby można było obiektywnie porównywać ją ilościowo na podstawie posiadanego materiału.

W celu zachowania przejrzystości i wiarygodności otrzymywanych wyników analizy, przyjąłem następujące założenia (zob. tab. 7):

- w ramach analizy danej cechy nie były brane pod uwagę wyniki badań próbek języka tekstów nagranych tych osób, w których mowie liczba szans (czyli potencjalnych pozycji)¹⁵⁵ jej wystąpienia była znikoma; tym samym wywiady takie nie weszły do kanonu tekstów;

¹⁵⁴ Zastosowanie pełnej metody ilościowej przy analizie cech gwarowych nastrocza sporo trudności językoznawcom, wymaga bowiem wzięcia pod uwagę wielu parametrów socjolingwistycznych, o których była już mowa na początku monografii. Niemniej jednak próby takie podjęło wielu badaczy w pracach naukowych odnoszących się do gwary. Metodę ilościową zastosowała już w 1983 roku Grek-Pabisowa przy opracowywaniu słownictwa gwary staroobrzędowców [Grek-Pabisowa 1983]. Następnie frekwencję występowania cech gwarowych wykorzystały w opisie polszczyzny północnokresowej Grek-Pabisowa i Irena Maryniakowa, przedstawiając graficznie zasięg terytorialny poszczególnych form fonetycznych i morfologicznych, co ukazało usytuowanie objętych eksploracją obszarów o większym lub mniejszym nasyceniu gwaryzmami [Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999: 46–48]. Smułkowa przedstawiła frekwencję typów akcentowych przy porównaniu gwar białoruskich występujących w północno-wschodniej Białorusi (Witebszczyzna) i południowo-zachodniego typu z okolic Sokółki. Obie analizowane przez autorkę próbki składają się po około 1500 wyrazów akcentowych. Na podstawie analizy ilościowej Smułkowa określiła m.in. charakter akcentu dla dwóch próbek (tj. stosunek akcentu stałego do akcentu ruchomego) [Smułkowa, 2002a: 69–84]. Elementy analizy ilościowej były także wykorzystywane w pracach socjolingwistycznych. Zielińska, analizując polszczyznę trzech badanych grup (wariantu języka wysokiego, szlacheckiego i chłopskiego na Litwie Kowieńskiej), zestawiała frekwencję występowania wybranych cech fonologicznych, morfologicznych i składniowych, podając liczbę wystąpień w próbkach tekstowych [Zielińska 2002: 88, 103, 111, 112]. Frekwencję występowania cech fonetycznych i morfologicznych w swojej pracy przedstawił również Morita, porównując polszczyznę regionu trockiego na Litwie i iwienieckiego na Białorusi [Morita 2006: 95, 97]. Szerszej analizy ilościowej dokonała Ewa Gola-chowska, podając w swojej książce o języku i kulturze mieszkańców wsi włościańskich i szlacheckich ziemi drohickej częstotliwość występowania różnych cech językowych w mowie badanej społeczności i uwzględniając dodatkowo liczbę możliwych wystąpień danej cechy językowej [Golachowska 2006: 97–137]. Metoda analizy ilościowej, zastosowana w książce, została poszerzona w stosunku do wyżej wymienionych prac o podanie znormalizowanych wyników każdej cechy, co szerzej omawiam we wstępie rozdziału 4 rozprawy.

¹⁵⁵ W dalszej części książki będę zamiennie używać terminu *ilość potencjalnych pozycji wystąpienia* oraz *liczba szans wystąpienia*.

- dla danej cechy (x) określiłem liczbę potencjalnych pozycji dla każdego informatora (kolumna [2]), po czym porównałem bezwzględną liczbę jej wystąpienia (kolumna [3]) z wystąpieniem w innej postaci (bądź brakiem wystąpienia) – (y) (kolumna [4]);
- dokonałem ilościowego i procentowego podsumowania wyżej opisanych wielkości, co stanowi wstępną informację o panującej tendencji w zakresie badanej cechy;
- ze względu na różnice w liczbie możliwych szans występowania cechy w idiolektach dokonałem pewnego unormowania, które polegało na oszacowaniu udziałów cechy (x) i innych możliwości (y) dla każdego z informatorów (kolumny [5] i [6]) oraz procentowego przedstawienia wartości średniej udziałów tych wielkości dla całej grupy. Przyczyną takiego postępowania była chęć wyeliminowania potencjalnych niedokładności metody, które wynikają z różnicy w liczbie szans wystąpienia danej cechy w mowie poszczególnych informatorów, np.: tekst zapisany u jednej osoby, charakteryzujący się istotnie większą liczbą szans danej cechy językowej niż w wypowiedziach innych badanych, zwłaszcza przy przewadze innej formy cechy niż w mowie większości rozmówców, mógłby doprowadzić do zaburzenia ogólnej tendencji i wyciągnięcia mylnych wniosków;
- podobna analiza wykonywana jest dla drugiej z badanych grup osób, po czym wyniki (po unormowaniu) obu analiz są porównywane w postaci diagramu (przykładowo rys. 6);
- analizę ilościową przeprowadzam w powyższy sposób dla wszystkich omawianych tak cech językowych, przy charakterystyce ograniczam się jednak już tylko do podania w formie diagramu unormowanych wyników.

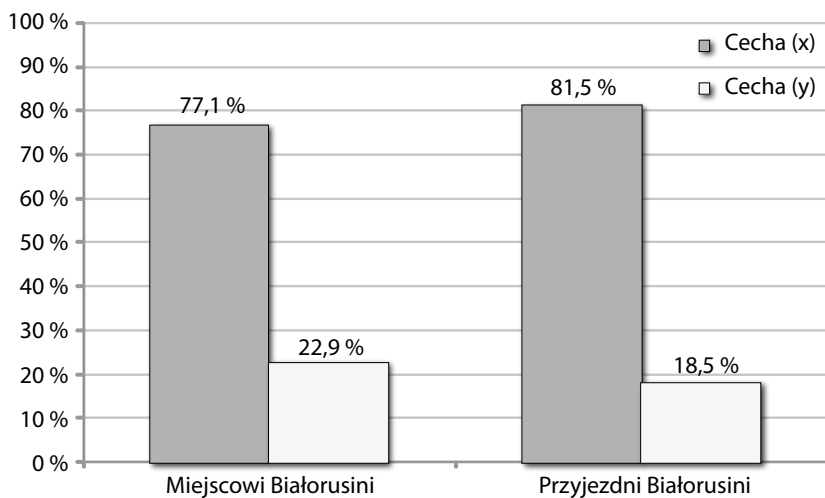
Jak widać na przedstawionym przykładzie (rys. 6), unormowane wyniki analizy odbiegają nieco od rezultatów wynikających z podania bezwzględnych wartości (różnica w tym przypadku wynosi ok. 1%, choć mogą wystąpić przypadki o większej różnicy), są jednak bardziej wiarygodną podstawą wnioskowania o występujących tendencjach językowych w omawianych grupach społecznych (zob. tab. 7). Poniższy rysunek przedstawia unormowane wyniki dla cechy (x) i innych możliwości (y) w obu przykładowych społecznościach.

W analizie języka uwzględnione zostały zapisy gwary 20 rozmówców najstarszego pokolenia, pochodzących z trzech omawianych gmin oraz miasteczka Kraśław; 10 osób (w tym 5 mężczyzn i 5 kobiet) reprezentuje ludność zamieszkującą Łotwę od wielu pokoleń, kolejne 10 osób (7 kobiet i 3 mężczyzn) przyjechało do rejonu krasławskiego po 1945 roku z okolic Braśławia bądź Mior. Najstarszy rozmówca urodził się w 1907 roku (obecnie ma 102 lata), najmłodsza osoba jest z 1937 roku (72 lata). W tabeli 8 podaję dane informatorów: imię i nazwisko, wiek, miejsce obecnego zamieszkania i gminę. Pełna informacja na temat rozmówców znajduje się w aneksie (pkt. 6.3).

Tabela 7. Przykładowa analiza ilościowa¹⁵⁶

Lp.	Ilość szans wystąpienia cechy (x)	Liczba wystąpień cechy (x)	Liczba wystąpień w innej postaci bądź braku wystąpienia (y)	Udział występowania cechy (x)	Udział występowania innej postaci bądź braku wystąpienia – (y)
[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]
1	200	178	22	0,89	0,11
2	120	100	20	0,83	0,17
3	190	177	13	0,93	0,07
4	195	182	13	0,93	0,07
5	168	150	18	0,89	0,11
6	220	201	19	0,91	0,09
7	218	194	24	0,89	0,11
8	193	105	88	0,54	0,46
9	209	101	108	0,48	0,52
10	243	103	140	0,42	0,58
SUMA	1956	1491 (76,23%)	465 (23,77%)	77,10%	22,90%

Rysunek 6. Przykładowe wyniki unormowane dla cechy (x) oraz innych możliwości (y)

¹⁵⁶ Tabela 7 i rysunek 6 przedstawiają tylko poglądową analizę ilościową. Wartości w nich zawarte nie odnoszą się w żaden sposób do cech, które omawiam poniżej.

Tabela 8. Spis rozmówców, których próbki mowy zostały uwzględnione przy analizie cech językowych

Imię i nazwisko	Rok urodzenia	Miejscowość	Gmina
Osoby pochodzące z Łotwy			
Donat Sielawa	1907	Saulkrasti	Kapława
Edward Cyngiel	1914	Krasław	Krasław
Anna Kezika †	1914	Krasław	Krasław
Józef Szlapin	1923	Krasław	Krasław
Stanisław Ozierski	1923	Piedruja	Piedruja
Józefa Łowczyńska	1927	Piedruja	Piedruja
Wasilij Urbanowicz	1928	Wajculewo	Indra
Maria Ostrowska	1933	Krzywosielce	Piedruja
Bronisława Bogdanowicz	1934	Upmale	Kapława
Wiera Prosułowa	1936	Piedruja	Piedruja
Osoby przybyłe z Białorusi Zachodniej po 1945 roku			
Jan Szwab †	1920	Piedruja	Piedruja
Janina Liebiedok	1923	Gaisieli	Kapława
Józef Wasilewski	1926	Upmale	Kapława
Regina Demidko	1926	Stremki	Piedruja
Maria Czerniewicz	1927	Wecborne	Kapława
Weronika Gendel	1927	Biełoje	Indra
Wanda Kozłowska	1928	Krasław	Krasław
Nina Maskalionak	1933	Lupandy	Piedruja
Wanda Liewaszkowicz	1935	Krzywosielce	Piedruja
Aleksander Siwko	1937	Wajculewo	Indra

4.1. KLASYFIKACJA GWAR BIAŁORUSKICH W REJONIE KRASŁAWSKIM

W łotewskiej dialektologii badane przeze mnie gminy zaliczane są do obszaru tzw. pasa górnych dialektów (łot. *augšzemnieku dialekts*). Gmina Piedruja i Indra, a także większa część Krasławia (na prawym brzegu Dźwiny) położone są na terytorium gwar nieselońskich (łot. *nesēliskas izloksnes*), natomiast gmina Kapława wraz z Priedaine (część Krasławia położona na południe od Dźwiny) na terytorium gwar

selońskich (łot. *sēliskas izloksnes*) [Rudzīte 2005: 100, 101; Breidaks 2007: 592]. Jest to więc przede wszystkim obszar występowania gwar łatgalskich¹⁵⁷.

Znikoma liczba ludności łotewskojęzycznej i Łatgalczyków w badanych gminach sprawia, że obszar ten należy zdecydowanie uznać za językowo słowiański i że przeważają tu gwary białoruskie (z wyjątkiem samego Krasławia) oraz lokalna odmiana języka rosyjskiego, w mniejszym stopniu polszczyzna północnokresowa.

Gwary białoruskie w rejonie krasławskim funkcjonują od wielu dziesiętków lat. Zwrócił już na ten fakt uwagę Karski w czasie swoich badań na przełomie XIX i XX wieku, obejmujących także północne pogranicza ziem białoruskich. Występowanie *mowy prostej* potwierdziła również białorusko-łotewsko-łotewska wyprawa naukowa filologów z 1977 roku, a także wyjazdy do rejonu krasławskiego naukowców polskich i łotewskich, którzy badają tam gwary łatgalskie i polszczyznę północnokresową.

Zgodnie z klasyfikacją przyjętą w białoruskiej dialektologii obszar ten zaliczany jest do pasa białoruskich dialektów północno-wschodnich. W ich ramach rejon krasławski, podobnie jak Brasławszczyzna, Miorszczyzna i Witebszczyzna, wchodzi w skład podgrupy gwar północnych [ЛІАБНГ 1993: Карты XVII i XIX], zwanej też grupą połocką [ЛІТ 1969: Карта 72]. W białoruskiej dialektologii, oprócz tradycyjnego podziału gwar na pasy dialektów, wydziela się także podgrupy, z czego dwie, północna (omawiana w niniejszej monografii) i południowa, nie zostały jeszcze dokładnie opisane. Spośród wszystkich grup północna do tej pory jest najmniej zbadana pod kątem formowania się i nie do końca jasna pod względem genezy. Umowna granica grupy połockiej przebiega wzdłuż linii Postawy–Wilejka–Dokszycy–Krupki [Астэрэйка 2006: 25]. Specyfika tego obszaru widoczna jest przede wszystkim w leksyce, w o wiele mniejszym stopniu w fonetyce i morfologii czy składni. Gwary te łączą w sobie cechy dialektów wschodniobiałoruskich (widocznych w fonetyce i morfologii) i zachodniobiałoruskich (leksyka).

4.2. WYBRANE CECHY GWAR BIAŁORUSKICH W REJONIE KRASŁAWSKIM¹⁵⁸

4.2.1. CECHY FONETYCZNE

Wstępna analiza językowa wykazała, że białoruski charakter gwary, którą posługuje się najstarsze pokolenie informatorów, najbardziej widoczny jest w fonetyce. Dotyczy to zarówno cech językowych charakterystycznych dla badanego obszaru, jak i większości gwar białoruskich funkcjonujących w administracyjnych granicach

¹⁵⁷ Kilka lat temu została wydana gramatyka języka łatgalskiego, napisana przez J. Cibuļsa i L. Leikumę *Vasals! Latgaliešu valodas mācība* [Cibuļs, Leikuma 2003].

¹⁵⁸ Jak już wspomniałem na początku monografii, porównałem gwarę autochtonicznych Białorusinów z mową osób przybyłych z zachodniej Białorusi. W analizie nie uwzględniłem języka osób przy-

Białorusi. Poniżej, z zastosowaniem analizy ilościowej, omawiam szerzej sześć wybranych cech fonetycznych. Opisuję także wiele innych cech fonetycznych, które ukazują specyfikę tego obszaru, jego białoruski charakter, oraz podaję ogólnie ich zasięg i powszechność. Obok form białoruskich notowałem również występowanie paralelnych form rosyjskich, nierzadko w wypowiedzi jednego rozmówcy, jednak statystycznie stanowią one niewielki odsetek.

4.2.1.1. AKCENT¹⁵⁹

Analiza zebranego materiału wykazała, że akcentowanie w rejonie krasławskim nie odbiega znacznie od norm białoruskiego języka literackiego i zafiksowanych przez dialektologów gwar białoruskich w rejonie brasławskim i miorskim. Na omawianym obszarze (zarówno w języku Białorusinów miejscowych, jak i przyjezdnych) widoczne jest jednak nierzadko wahanie akcentowania w obrębie jednego leksemu, nawet w wypowiedziach jednego rozmówcy. W przypadku niektórych słów można to tłumaczyć wpływem języka rosyjskiego, który jest tam bardzo rozpowszechniony: *kiłań'etrau* // *kił'om'etrau*, *b'yla* // *był'o* (w odniesieniu do rodzaju nijakiego), *był'a* // *b'yla* (w odniesieniu do rodzaju żeńskiego), *dal'oka* // *dal'ek'o*, *v'ojna* // *vaj'n'a*, *sł'ovy* // *sław'a* (M. Im.), *yav'oryc* // *yavar'yc* (3. os. lp.), *y'ektarau* // *y'ektar'ou* (D. Im.), *yav'orac* // *yavar'ac*.

- *na rabotu my tut dal'eko xaz"il'i*, *dal'eko*, *no skol'ka kiłań'etrau*, *'utram xaz"il'i*, *nie vaz"il'i na kań'ax nas* [MC 1927 Weborne, BZ];
- *da, xaz"il'i*, *a v'ečaram toże rabotal'i*, *da pazdn'a*, *i sonce užo zaxoz"ic* *na r'ies"e i*, *i stol'ka kiłom'etrau ań'ac* *is"e"i* [do domu] [MC 1927 Weborne, BZ];
- *ad dr'ujska da opl'isy tam było kiłom'etrau p'ac*, *šes"e*, *ńedal'eko* [WL 1935 Krzywosielce, BZ];
- *ja bol'se u školu tad'y i nie pajšl'a*, *patam'u što tam n'ada było is"e"i dal'oka* [WL 1935 Krzywosielce, BZ];
- *vojna končyłas"a i tad'y st'al'i jań'ac*, *kad'a vojna končyłas"a*, *to tad'y n'ačal'i jań'ac* *u kałxozy* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *čat'yry gad'y* [uczyła się], *a pry l'atvii*, *patom n'emcy*, *i tak uč'yłas"a*, *yot i us"o*, *vaj'n'a i pry l'exal'i* [Rosjanie] [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *da, pol'ska był'a u nas*, *a patom uže pryšl'i r'uskije*, *patom n'emcy*, *no, tak'a p'eraxadn'aia zona tak'aia naša był'a* [MC 1927 Weborne, BZ];

byłych ze wschodniej Białorusi, liczba informatorów była bowiem zbyt niska, aby dokonać obiektywnej analizy trzech badanych grup.

¹⁵⁹ W przykładach, podawanych w zapisie fonetycznym w rozdziale 4 monografii i w aneksie, gdzie znajdują się teksty gwarowe, akcent nie został zaznaczony w słowach, w których występuje 'o'. Większość gwar białoruskich i rosyjskich oraz białoruski i rosyjski język literacki charakteryzuje *akanie*. Każde nieakcentowane 'o' jest wymawiane jako 'a'. W związku z tym, że niniejsze przykłady odzwierciedlają wymowę, nie było potrzeby zaznaczania akcentu w tych wyrazach.

- *p'apa z m'amaj žyl'i, u nas aż in'accac" ýektarou z"aml'i było, i ia m'al'eńkaia adn'a b'yła u raż"ic"el'ej, no i m'al'eńkaia m'ne pryšlos' rabotac"* [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *patom u kałxoz"i rabotal'i, tam n'ada is"c"i u kałxos, no xaż"il'i, al'e nie tak, iak y'eta b'yła u pas"l'edńaie vr'emĩa* [WL 1935 Krzywosielce, BZ];
- *i ian'y sami byl'i zrobiuŝy bal's'lyje mosty, maš'ynaï možna było abaïs"c"i* [rzeke] [SO 1923 Piedruja, LV];
- *dočka paj'exala u d'auyafp'il's", to ian'a č'ysta* [po rosyjsku] *yavar'yc", a ia iak ast'alas"a adn'a tut* [to po prostemu] [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *a yavoryc" ion, „no, što ŝ ia ustupl'u u p'artyju, iak pajd'u u kas"c"ot tak m'ne v'yyańuc" z p'artyi* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];
- *skavarad'a užo, užo ma'i ž"ec"i yavar'ac" skavarad'a, [a u nas mówili] pat'el'ńa, pat'el'ńa* [MC 1927 Wechorne, BZ];
- *a vot, i'es"l'i to pašoŝ ty v boju u raj, tak, tak išč'e yavorac", pašoŝ ty v boju u raj* [MC 1927 Wechorne, BZ];
- *da, ž"ven'accac" ýektarou było z"aml'i, koń, karovy ž"ve byl'i, s"vińi i to us"o* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *ž"ven'accac" ý'ektarau z"aml'i było, i nie mayl'i praž'yc" u s'am'i, no* [JŁ 1927 Piedruja, LV].

4.2.1.2. WOKALIZM

1. Zakres występowania dysymilatywnego / niedysymilatywnego akania¹⁶⁰

Dla białoruskich gwar charakterystyczne jest występowanie dwóch typów *akania*¹⁶¹: *dysymilatywnego* i *niedysymilatywnego*. Granicę stanowi linia wyznaczona następującymi miejscowościami: Postawy–Lepel–Kruhłaje–Bychów–Karma. Na południowy zachód od tej izoglosy rozpowszechnione jest *niedysymilatywne akanie*, a na północny wschód – *dysymilatywne*. Braślawnszczyzna i Miorszczyzna znajdują się zatem na obszarze funkcjonowania przede wszystkim *akania dysymilatywnego* [JIГ 1969: Kapra 64]. Dialektolodzy notowali jednak w północnej części Białorusi zarówno *akanie niedysymilatywne* (rzadsze), jak i *dysymilatywne* (częstsze) [ДАБМ 1963: Kapra 1].

¹⁶⁰ Pojęcie *akania* można rozumieć w dwóch znaczeniach. W szerszym jest to nieodróżnianie nieakcentowanych samogłosek (z wyjątkiem przednich) w pozycji zarówno po twardych, jak i po miękkich spółgłoskach (obejmujące zatem pojęcie *akania* i *jakania*). W ten sposób przeciwstawia się ono zjawisku *okania*. W węższym znaczeniu *akanie* należy rozumieć jako nieodróżnianie nieakcentowanych samogłosek (z wyjątkiem przednich) w pozycji tylko po twardych spółgłoskach, czyli przeciwstawia się pojęciu *jakania* [Байтрович 1968: 10]. Fonologiczną interpretację *akania* podają w swojej pracy W. Czekman, E. Smułkowa [Czekman, Smułkowa 1988: 223–227]. Kwestię *akania* w polszczyźnie północnokresowej porusza także I. Grek-Pabisowa [Grek-Pabisowa 2002: 16, 17].

¹⁶¹ *Akanie* nie obejmuje południowych ziem Białorusi, czyli Polesia.

Dysymilatywne akanie, zwane też białoruskim bądź żyzdryńskim, obejmuje północno-wschodnią część Białorusi¹⁶²: obszar Witebszczyzny, wschodnią część obwodu mohylewskiego oraz północno-wschodnie krańce obwodu mińskiego i homelskiego. Na tych ziemiach widoczne jest w mowie ludności przechodzenie etymologicznych samogłosek (o), (e) i (a) w inną głoskę, w zależności od pozycji w słowie. Nieakcentowane (o), (e) i (a) po twardych spółgłoskach przechodzą w samogłoskę (a) w pozycji przed wszystkimi sylabami akcentowanymi, ale tylko wtedy, kiedy (a) nie znajduje się w sylabie akcentowanej, np.: *vad'y* ('wody'), *trav'oi* ('trawą'). W sytuacji, kiedy (a) znajduje się w sylabie akcentowanej, w sylabach przedakcentowych etymologiczne (o), (e) i (a) wymawiane są jako głoska zredukowana, zazwyczaj oznaczana w piśmie (Ѣ). Wymowa zredukowanej głoski różni się nierzadko u przedstawicieli grupy posługujących się jedną gwarą i może przyjąć formę (Ѣ), (y) bądź (u), np.: *vѢd'a*, *vyd'a* 'woda', *ѣѢlv'a* czy *yuľuv'a* 'głowa' [Байтовіч 1968: 10–18; Крывіскі 2003: 180, 181; Гуліцкая, Гуліцкі, Злобін, Рудакоўская 1992: 26–29; Блінава, Мацельская 1980: 38, 39].

Przy *niedysymilatywnym akaniu* etymologiczne samogłoski (o), (e) i (a) znajdujące się przed sylabą akcentowaną przechodzą zawsze w (a), niezależnie od jakości sąsiadujących spółgłosek. Powstałe (a) w sylabach przedakcentowanych jest nieco słabsze od akcentowanego, jednak nie traci swej barwy, np.: *vad'a*, *vad'y*. *Akanie niedysymilatywne*, charakterystyczne dla białoruskiego języka literackiego, obejmuje zasięgiem gwary całej centralnej Białorusi. Wschodnia i północna ich granica charakteryzuje się występowaniem gwar z *dysymilatywno-niedysymilatywnym* wokalizmem *akajacym*.

Rejon krasławski, jak i Braślowszczyzna z Miorszczyzną, jest obszarem występowania obydwu typów *akania*. Brak konsekwencji widać nie tylko w obrębie omawianych grup, ale i w wypowiedziach poszczególnych rozmówców. Poniżej podaję tylko te przykłady *akania dysymilatywnego*, kiedy w sylabie akcentowanej znajduje się (a), a przed sylabą akcentowaną jest samogłoska zredukowana (Ѣ, y, u)¹⁶³:

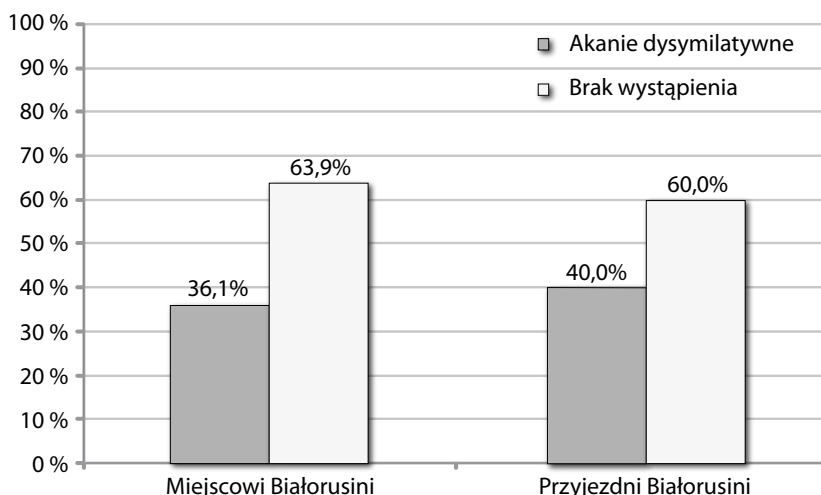
- *no, iak był'a adn'a karova, to l'už"i niemnoška tak mѢľčč'k'a*, *moža xto add'aŭ, moža xto prad'aŭ, moža ž"e xto zdaŭ i tak [żyli]* [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *p'apa byŭ očeń, iak to yavorac", ščyt'aŭs"a lat'ys', p'e:teris i'a:ńis, a m'lama naša saŭs"om bѢľ'a z y'etyx, iuxńikoŭ, to ian'y iak pal'aķi ščyt'al'is"a* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *us"o n'ada praščyt'ac", i kań'ej, i pľuŭi, i karou, i av'ec i us"lix na s"v'ec"e, vot tak, iak'aia y'eta yѢľv'a* [DS 1907 Saulkrasti, LV];
- *kaz'a, u mańe kaz'a i kaz"oľ, ž"eržu, mѢľčč'k'a iös"č"* [JL 1923 Gaisieli, BZ];

¹⁶² *Dysymilatywne akanie* występuje również na obszarach współczesnej Rosji znajdujących się przy granicy z Białorusią.

¹⁶³ Nie podaję tu przykładów *akania niedysymilatywnego*, a także *akania dysymilatywnego*, kiedy w sylabie akcentowanej nie znajduje się (a), formy takie są bowiem poszechnie.

- *b'ac"ka moi nie vɔj'av'au, jon ʒa ʒašč'e maładoj byu, u dv'accac" p'ervym jam'iu było..., no, už'e jon mox [walczyć], z vtaroya yoda jon byu, no vɔj'av'ac", to jon nie vɔj'av'au z r'uskiñi* [JW 1926 Upmale, BZ];
- *a n'ada furbav'ac", furbuv'ac" n'itki, i y'eta s'lamaje, kr'as"ic", ʒak tam skaz'ac", nu i patom krosny ʒ ʒak past'av'iš, tkac", padbir'ac" kvát'y kab boł'eje m'eñeje patxaz"il'i* [NM 1933 Lupandy, BZ];
- *tut, tut vot yavar'ac", ʒa pom'nu, m'lama maj'a yavar'yła, an'a v mɔłɔd'as"č"i, u d'auyaffil's"e služ'yła u ʒevr'ejaŭ, zn'aiec"e, no, z'arabatk, tak služ'yła, dyk, raz'yav'aryval'i taks'lama l'už"i* [MC 1927 Wecborne, BZ].

Rysunek 7. Wyniki unormowane dla akania dysymilatywnego

W analizie ilościowej (zob. rys. 7) zostało wzięte pod uwagę tylko występowanie *akania dysymilatywnego*¹⁶⁴. Porównanie języka dwóch omawianych grup społeczności wykazało, że ten typ *akania* nieco częściej statystycznie występuje w mowie ludności przyjezdnej (40% potencjalnych pozycji) niż autochtonicznych Białorusinów (36,10%). Oboczne, niekonsekwentne funkcjonowanie dwóch typów *akania*, tak w języku obydwu omawianych grup, jak i pojedynczych rozmówców (czyli na poziomie idiolektalnym), potwierdziło, że rejon krasławski, podobnie do Brasławsz-

¹⁶⁴ Jako liczbę wystąpień *dysymilatywnego akania* w mowie badanej społeczności uznałem: liczbę wystąpień samogłosek zredukowanych (ɤ, (u), (y), kiedy w sylabie akcentowanej jest ('a), i wystąpień (a), kiedy w sylabie akcentowanej nie znajduje się akcentowane ('a). Liczba szans wystąpienia *akania dysymilatywnego* została jeszcze poszerzona o liczbę wystąpień (a) w sylabach przed akcentem, w których powinna wystąpić samogłoska zredukowana (ze względu na to, że w sylabie akcentowanej znajduje się ('a)), ale nie wystąpiła.

czyzny i Miorszczyzny, jest obszarem z *dysymilatywno-niedysymilatywnym* wokalizmem *akającym*.

2. Zakres występowania dysymilatywnego / niedysymilatywnego *jakania*

Dla znakomitej większości gwar białoruskich charakterystyczne jest występowanie *jakania*, czyli nieodróżnianie etymologicznych (e), (ě) i (’a) po spółgłoskach miękkich w pierwszej sylabie przed akcentem i przejście ich w (a), np. *s’astr’a, s’a’l’o*. Wyróżnia się dwa typy *jakania*: *dysymilatywne* i *niedysymilatywne* (tzw. mocne) [Байтовіч 1968: 56]¹⁶⁵.

Na obszarze Brasławszczyzny i Miorszczyzny dialektolodzy zanotowali *jakanie dysymilatywne* tzw. białoruskiego (żyzdryńskiego) typu, powszechne tutaj, a także równie popularne *jakanie niedysymilatywne*. Przy granicy z rejonem krasławskim, w okolicach Bigosowa i Rosicy, stwierdzono także występowanie *jakania* typu witebskiego¹⁶⁶.

Dysymilatywne jakanie charakteryzuje się nieodróżnianiem etymologicznych (e), (ě) i (a) w pierwszej sylabie przed akcentem i przejście ich w (a), jeżeli w sylabie akcentowanej nie znajduje się (’a), bądź przejście tych samogłosek w zredukowane (i) i (ы), jeżeli w sylabie akcentowanej jest akcentowane (’a), np. *vásn’o’i, ź’ar’euń’a, ź’iml’’a, s’istr’a*.

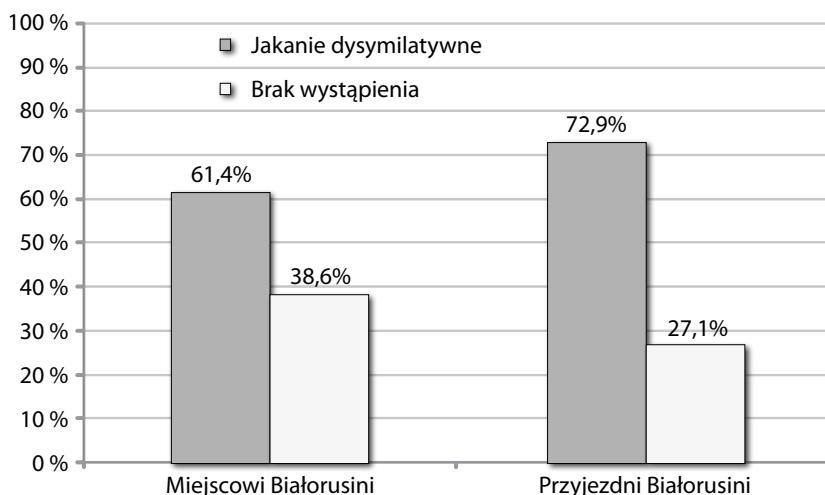
W rejonie krasławskim występują obydwa typy *jakania*, przy czym *jakanie dysymilatywne* i *niedysymilatywne* jest notowane w języku obydwu badanych grup, a nawet w wypowiedziach jednego rozmówcy. Poniżej przytaczam tylko te przykłady *jakania dysymilatywnego*, kiedy w sylabie akcentowanej znajduje się (’a):

- *i łośaź” był’a adn’a i uź”al’i u kałxos, i z”iml’’a, a z”iml’’a* [też], *us”o paśło, no asta’vıl’i nam p’ac”z”es”ac” sotak* [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *u sorak p’lervym vásno’i, p’lerad va’ino’i, a dośč tako’i byu, mokra’ja v’isn’a, dośč byu* [DS 1907 Saulkrasti, LV];
- *pry sa’v’etax užo, tam z”iuč’aty u školu r’azam xaź”il’i* [z nami], *nu i t’ancy to maład’ym choćceca, a t’ancau d’nom n’et* [JW 1926 Upmale, BZ];
- *i’educ” s kr’aslavy, y’l’aź”ic”, na vaz’u s”aź”ic” iayona’ja s”istr’a i i’ixny’i m’al’čyk, try yoz”ika* [JL 1923 Gaisieli, BZ];
- *no, n’e očeń bal’š’a’ja, n’escal’ka damou, no očeń kras”iva’ja był’a, očeń kras”iva’ja z”ar’euń’a był’a* [RD 1926 Stremki, BZ].

¹⁶⁵ Kwestia *jakania* z fonologicznego punktu widzenia została poruszona szerzej w książce W. Czekmana, E. Smułkowej [Czekman, Smułkowa 1988: 228–234].

¹⁶⁶ Witebski typ *jakania* charakteryzuje się występowaniem w sylabie przedakcentowej (i), kiedy w sylabie pod akcentem znajduje się (’a) bądź (’e), np. *visna* ‘wiosna’, *dzireunia* ‘wioska’. Szerzej witebski typ *jakania* opisuje A. Крывіцкі [Крывіцкі 2003: 183, 184]. Zagadnienie to przedstawia również H. T. Байтовіч [Байтовіч 1968: 58–63]. Formy takie notowałem również w rejonie krasławskim.

Rysunek 8. Wyniki unormowane dla jakania dysymilatywnego

W analizie ilościowej uwzględniłem występowanie tylko *jankania dysymilatywnego*¹⁶⁷. Porównanie zakresu występowania *jankania dysymilatywnego* wykazało, że podobnie jak w przypadku *akania* pojawia się ono znacznie częściej w mowie ludności przyjezdnej (72,90% potencjalnych pozycji) niż Białorusinów zamieszkujących rejon krasławski od wielu pokoleń (61,40%). Łatgalia, podobnie jak i północna Białoruś, jest zatem obszarem występowania przede wszystkim *jankania dysymilatywnego*.

3. Realizacja nieakcentowanej samogłoski na miejscu dawnego (ě) w końcówkach miejscownika rzeczowników liczby pojedynczej

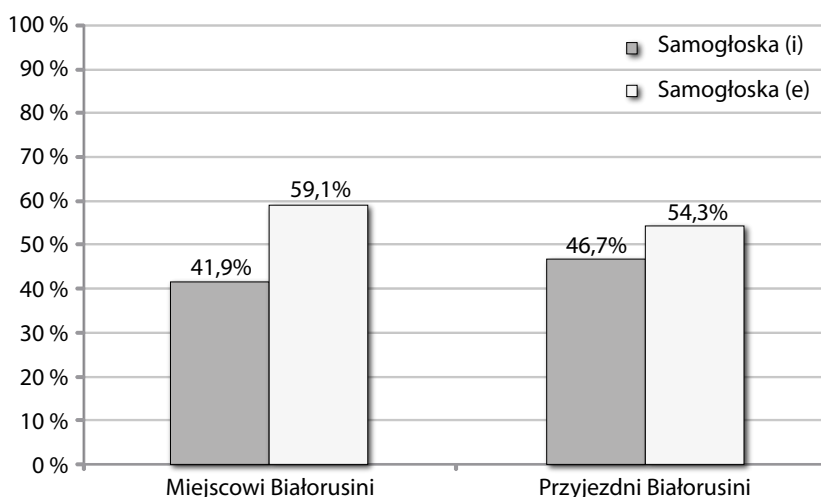
W gwarach białoruskich na miejscu etymologicznego (ě) w końcówkach rzeczowników miejscownika liczby pojedynczej występują inne samogłoski, są to: (i), (y), (e), (a). Na terenach Białorusi najbardziej rozpowszechnione jest (i) oraz (e). Formy *u xac'i*, *u l'es'i*, *u kałxoz'i* charakteryzują pas dialektów północno-wschodnich oraz południową i zachodnią część Białorusi. Formy typu *u xac'e*, *u l'es'e*, *u kałxoz'e*, tożsame z białoruskim językiem literackim, choć występują praktycznie w całym kraju, to zdecydowanie przeważają tylko w jego centralnej części.

¹⁶⁷ Jako liczbę wystąpień *dysymilatywnego jankania* w języku badanej społeczności uznałem liczbę wystąpień samogłosek zredukowanych (i), (ɨ), kiedy w sylabie akcentowanej jest ('a), i wystąpień (a), kiedy w sylabie akcentowanej nie znajduje się akcentowane ('a). Liczba szans wystąpienia *jankania dysymilatywnego* została jeszcze poszerzona o liczbę wystąpień (a) w sylabach przed akcentem, w których powinna wystąpić samogłoska zredukowana (ze względu na to, że w sylabie akcentowanej znajduje się ('a)), ale nie wystąpiła.

Na obszarze północnej Białorusi językoznawcy notowali obydwie formy [ДАБМ 1963: Kapra 18]. Również w rejonie krasławskim stwierdziłem oboczne występowanie tych obydwu końcówek, tak w wypowiedziach ludności przybyłej z Białorusi Zachodniej po 1945 roku, jak i Białorusinów zamieszkujących rejon krasławski od wielu pokoleń. Paralelne funkcjonowanie (e) // (i) notowałem także w wypowiedzi jednego rozmówcy:

- *no, vot, tut ża sama na m'es"i raz"ilas"a, i v'yrasła i sastar'ełas"a* [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *ńet, tut nam'a n'akix banż"itau, ńet, ńet, ńetu banż"itau, mai'e ż"ec"i i'ayady sabir'aiucca u l'es"i* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *tam yr'ańicy nie b'yla, u pl'usax tam był'a, yr'ańicy toże nie b'yla, xrys"c"il'i u pl'us"i mań'e, takoję ż'eła* [AK 1914 Krasław, LV];
- *adrobotau u kałxoz"i try yad'y, vot, pašoŭ na p'ens"iju i syn s"iz"eu u kałxoz"e i u y'etym ża samym s'el'sav'ec"e, u kałxoz"i y'etym, a patom pac" l'et adrobotau, i jak razval'ius"a kałxos, to i tak ast'aŭs"a* [JS 1920 Piedruja, BZ];
- *jak u kr'asłavi tak b'yvajeć" [msza] 'utram, i'es"l'i vat'yva b'yvajeć" pa pol'sku, adn'u naż"el'u vat'yva pa pol'sku, a s'uma pa lat'yšsku, a druy'aia naż"el'a vat'yva pa lat'yšsku, a s'uma pa pol'sku* [NM 1933 Lupandy, BZ];
- *tak my, my tam u škol'i razjav'aryval'i vot tak, jak i z v'ańi, da ż"ec"i, z ż"ec"l'ańi, da, tak jak sč'as yavar'u* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];
- *jak vajn'a był'a, to my u l'es"i żył'i, u nas v'yynul'i us"e, u nas boi bal's'y byu, u nas u ż"ar'eŭni* [WG 1927 Biełoje, BZ].

Rysunek 9. Wyniki unormowane dla występowania w miejscu etymologicznego (ě) samogłoski (i) bądź (e) w końcówkach miejscownika liczby pojedynczej rzeczowników

Przy analizie ilościowej za punkt wyjścia przyjąłem zakres występowania form typu *u xac'i*, *u l'es'i*, *u Krasłavi* wobec innych końcówek¹⁶⁸. Porównanie statystyczne języka dwóch społeczności wykazało, że występują tylko nieznaczne różnice w częstotliwości występowania tej cechy. W języku rozmówców, którzy przyjechali z północnej Białorusi, notowałem formy *u liesi*, *u chaci* nieco częściej (46,70% potencjalnych pozycji) niż u autochtonicznych Białorusinów (41,90%). W przypadku obydwu grup możemy więc mówić o nieznacznej dominacji form typu *u xac'e*, *u l'es'e*.

4.2.1.3. KONSONANTYZM

1. Wymowa dźwięcznego, frykatywnego (ɣ)

W odniesieniu do czasów współczesnych można mówić o występowaniu w językach wschodniosłowiańskich trzech dźwięcznych spółgłosek tylnojęzykowych: wybuchowego (g), frykatywnego (ɣ) i faryngalnego (h), które w grafii cyrylickiej przedstawiane są literą (r). Występowanie wybuchowego (g) cechuje rosyjski język literacki i rosyjskie gwary północne. Faryngalne (h) jest właściwe gwarom białoruskim i ukraińskim [Rott-Żebrowski 1992: 73–75].

Wymowa dźwięcznego (ɣ) charakterystyczna jest zarówno dla białoruskiego języka literackiego [Плотнікаў, Антанюк 2003: 179], jak i wszystkich gwar na obszarze tego kraju¹⁶⁹. Dźwięk ten nigdy w historii języka białoruskiego nie był wybuchowy i miał charakter albo frykatywny albo faryngalny [Янкоўскі 1974: 118, 119]. Występowanie (ɣ) obejmuje tereny wykraczające znacznie poza granice administracyjne Białorusi i jest notowane także we wschodniej części Polski, na Litwie i w południowo-wschodniej Łotwie, przy granicy z Białorusią. W języku polskim w wyrazach obcego pochodzenia (wschodniosłowiańskiego: białoruskiego lub ukraińskiego i zachodniego: z łaciny lub niemieckiego) nastąpiło ubezdźwięcznienie (ɣ) < (x), choć dźwięczna wymowa utrzymuje się w polszczyźnie kresowej.

Na badanym obszarze dźwięczne (frykatywne) (ɣ) jest jedną z powszechnych i najsilniejszych cech białoruskich. Wymowa taka dotyczy zarówno języka miejscowych Białorusinów, jak i ludności napływowej z Białorusi Zachodniej (i Wschodniej), obejmuje słownictwo białoruskie i rosyjskie:

- *vot tam tak'aia ɣołačka, sońeika* [świeci], *s"l'ela kal'a ɣołački, payr'elas"a, payr'elas"a i čak'aju kayd'a p'apka už'e poiž"ec" na s"ned'ańne, i tad'y paj-d'u daroškaɣ, bajus"a už'e is"ci pa ɣ'etym luy'u, tak is"ci ž nie may'u* [AN 1914 Krasław, LV];

¹⁶⁸ Liczba wystąpień równia się liczbie znalezionych form z końcówką (-i). Liczbę szans wystąpienia określiłem jako liczbę wystąpień tej końcówki we wszystkich możliwych sytuacjach (czyli *de facto* jest to suma rzeczowników z końcówką (-i) i (-e) typu *u chacie*).

¹⁶⁹ Wymowa dźwięcznego, frykatywnego (h) jest także charakterystyczna dla języka ukraińskiego (i gwar ukraińskich), gwar południoworosyjskich, a także innych języków zachodnio- i południowo-słowiańskich.

- *s"az"ic" p'ut'in i yoníc" samayonku, a įayonyie druž"i'a pjuć" [bez miary], za to nít níi'akaya par'adka [w Rosji] [DS 1907 Saulkrasti, LV];*
- *i yetot ś'amaje, įa yavar'u, įa p'rim'erna, vot, zn'iaiu, no kayd'a įayo za bi-r'ala i, zakońńicy įayo za bir'al'i, pomńu, įak įam'u s"e"ayval'i y'etu suł'tanu, a kud'a pavaz"l'i, įa yavar'u, Ńa pomńu [WP 1936 Piedruja, LV];*
- *maǐ'e s"ostry u r'yýe praż'yúşy, ź'e taja u r'yýe żyv'ec", įan'a uǐ'exała, įejo moża i išč'e p'etn'accac" l'et było i įan'a toże pa łat'yšsku Ńe razyav'aryvajec" [NM 1933 Lupandy, BZ];*
- *r'ana v'yyańuc", v'yyańuc" na pol'e karou, a įa bos"eńkaįa, noýi morzł'i, karo-va pas"okaįec", pak'akaįec", įa bay'u tud'y noýi yrec" [JL 1923 Gaisieli, BZ];*
- *r'ańše us"o było pa druymu, u maǐ'eį moładas"ć'i, us"la małaz"oş, razya-v'aryval'i pa pol'ski, us"o było kul't'urna, a patom, kayd'a r'uskięe zaişl'i, us"o y'inuła, us"o p'eravarn'ułas"a, str'aşna, małaz"oş był'a kul't'urnaįa, a patom us"o p'eravarn'ułas"a stac" yalavoį [RD 1926 Stremki, BZ].*

Na przykładzie zgromadzonego materiału można stwierdzić, że paralelnie z dźwięcznym (y) występuje wybuchowe (g), co należy uznać niewątpliwie za wpływ języka rosyjskiego. Częstotliwość jego występowania jest jednak bardzo ograniczo-na. Oboczna wymowa (y) // (g) występuje nierzadko w obrębie jednego idiolektu (zarówno w wypowiedziach miejscowego Białorusina, jak i przybyłego zza granicy do rejonu krasławskiego):

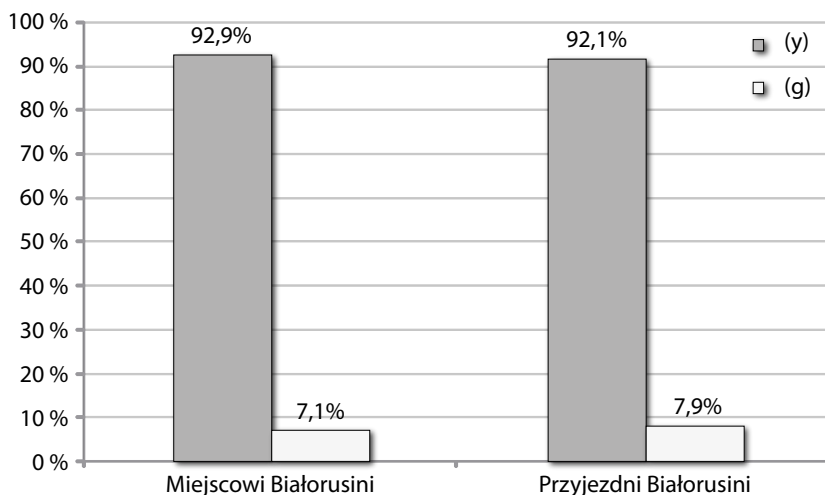
- *o br'ac"ik to uże było drugoįe, br'ac"ik za čet'yře yoda akončyų šes"ć" klas, pav'eryc"e? [AK 1914 Krasław, LV];*
- *vot, įon [ojciec] try yad'y išou z ġerm'ańii, s pl'en'u, draų z ġerm'ańii s pl'en'u, i y'eta Ńe c"iþ'er, y'eta było u vos"emnacatym yad'u [JŁ 1927 Piedruja, LV];*
- *zn'ajeş, u yarşok, kartoşka fş"a źmorzłaja, us"le prad'ukty źmorzłyje, a drugoį ras us"o Ńac'ystaje, Ńac'ystaje [DS 1907 Stirbli, LV];*
- *łatyş'y, skol'ka tam ix łatyşou było, tam moża dva, try p'ryrań'ičńiki, a r'uskięe tam s"az"el'i, i stroga było [JW 1926 Upmale, BZ];*
- *tak įak my doma razyav'aryval'i, tak z raz"ic"el'ańi, tak i įa [z wami] razgav'ařivaįu [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];*
- *druy'i syn u d'auyafpil's"e byų, paşou u magaz"iń za xl'ebam, i z magaz"ińa Ńe pryşou, i prap'aų, şukal'i, şukal'i t'amaka, dom sr'azu, Ńedal'oka, a da x'aty Ńe traþ'ių, što l'i [JS 1920 Piedruja, BZ].*

Analiza częstotliwości występowania (y)¹⁷⁰ i (g) wykazała, że zdecydowanie do-minuje białoruska realizacja tego dźwięku w języku obydwu badanych grup, a róż-nice pomiędzy nimi są znikome (92,90% potencjalnych pozycji wystąpienia w wy-

¹⁷⁰ Przy analizie ilościowej za wystąpienie dźwięcznego (y) uznałem także te sytuacje, w których uległo ono ubezdźwięcznieniu (np. na końcu wyrazu, typu *s"ńex* 'śnieg'), stanowi bowiem opozycję wo-bec form rosyjskich (typu *s'ńek* 'śnieg').

powiedziach łotewskich Białorusinów wobec 92,10% w mowie ludności przybyłej z Białorusi Zachodniej). Cecha ta ewidentnie podkreśla białoruski charakter gwary w rejonie krasławskim i jest niewątpliwie jedną z najbardziej widocznych i charakterystycznych na tym obszarze.

Rysunek 10. Wyniki unormowane dla występowania dźwięcznego (γ)

2. Wymowa wargowego (ɥ)

Jedną z najważniejszych cech języka białoruskiego jest występowanie tzw. (ɥ) niezgłoskotwórczego (wargowego, płynnego). Dźwięk ten jest charakterystyczny dla wszystkich gwar białoruskich w granicach i poza administracyjnymi granicami Białorusi, a także dla białoruskiego języka literackiego.

Niezgłoskotwórcze (ɥ) powstało w miejscu historycznych (v) i (l). Zamiana (v) na (ɥ) związana była z zanikiem głosek zredukowanych – byłych *vɔ* i *vɛ* (np. *krovɔ* – *krov*; *krivɔda* – *krivda* – *kryɥda*). Zjawisko to było już notowane w zabytkach literatury z XIII wieku [Янкоўскі 1974: 93].

Przy zamianie (l) na (ɥ) wyróżnia się dwie przyczyny tego językowego zjawiska – fonetyczną i przez analogię. Fonetyczna zmiana twardego (l) na (ɥ) rozwinęła się tylko w grupach *tɔlt*, *tɛlt*, to znaczy po zredukowanych, kiedy (l) znajdowało się pomiędzy dwiema spółgłoskami (np. *vɔlkɔ* – *voɥk*). Zjawisko to notowane jest w zabytkach literatury już w XV wieku. Zmiana niefonetyczna, tj. przez analogię, dotyczyła byłych nieodmiennych imiesłowów rodzaju męskiego, typu *robilɔ*, *pytalɔ*, które z czasem stały się podstawową formą czasu przeszłego [Янкоўскі 1974: 94, 95].

Na omawianym obszarze wymowa wargowego (ɥ), podobnie jak dźwięcznego (γ), jest jedną z najbardziej rozpowszechnionych cech języka białoruskiego i odnosi

się zarówno do języka miejscowych Białorusinów, jak i przybyłych do rejonu krasławskiego po II wojnie światowej:

- *vot naabłożena naroda mnoja i no i v'arnaŭskiŭ us"le i 'et'i i 'al'barskiŭ* [tj. z Lielborne (Alborne)] *us"le, m'atul'iški us"le s"ud'y xto xac"leu vos"em kl'asau akončyc", vot tak* [AK 1914 Krasław, LV];
- *a ŭ d'aunaie ŭr'emja, i'es"l'i xto tam s kis"el'eucay tak'i, iak sas"et tut b'yušy bl'iže, to maš'yina i'es"č", to papraš'u* [żeby zawiózł do kościoła] [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *s'em kl'asau tol'ka akončyla, p'apa bal'n'y byu, us"o vr'emja bal'eu, tak i ia n'ikud'y nie paš'l'a* [do szkoły] [WP 1936 Piedruja, LV];
- *tam i žań'ius"a, tam i v'enč'aŭs"a, i ia tam daž'yŭ až da p'ec"ž'es"at s'em l'et, tad'y ia s"ud'y pryj'exau, i tut u p'edrui praž'yušy už'e dv'accac" l'et* [JS 1920 Piedruja, BZ];
- *nu vot, tad'y svaj'u x'atu pastroil'i, byl'i ŭz"aušy i ŭ kałxoz"e karou p'as"č"iŭ, a iana da'ila, daŭ'arkaŭ* [JW 1926 Upmale, BZ];
- *moj p'apa ŭm'eu pa nam'ecku yavar'yc", ion byu u pl'eńi ŭ yerm'anii* [WG 1927 Biełoje, BZ].

Zebrany materiał pokazuje jednak, że w wypowiedziach jednego informatora, niezależnie od miejsca pochodzenia, notuje się już oboczne występowanie (ŭ) // (l), (v), przy czym wymowa (ŭ) ciągle dominuje w języku obu charakteryzowanych grup:

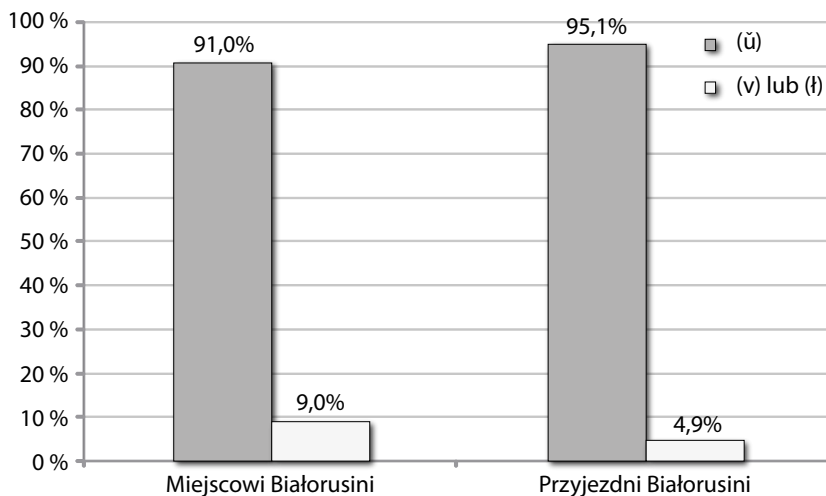
- *tam yarbačov, tam i'el'cyn vystup'ajeć", iös"č" što paš'l'uxac", a ian'a* [Vaira Vike-Freiberga] *c"ix'laja tak'laja, tak bał'l'ajeć" i us"o, nie pr'auđu ia yavar'u?* [AK 1914 Krasław, LV];
- *za spr'avad'l'ivas"č", za č'esnas"č", za P'ubov, i čałaŭ'ek čałaŭ'eka l'ub'iŭby* [JS 1923 Krasław, LV];
- *łať'yšskuju školu, čat'yry kl'asy, r'uskaŭa, patom p'erašoť u p'edruju i był łať'yšskij iaz'lyk* [SO 1923 Piedruja, LV];
- *iak pryšl'i r'uskiŭ, m'ne sr'azu v st'aryj klas paš'až"il'i, aryxm'ec"iku tak tam že pa r'uski n'ada* [WK Krasław (Priedaine), BZ];
- *k'aždyŭ ras pom'nu, u p'latnicu ks"onc pryjež'ž'ał, uč'yu, mal'icca nas boyu, mal'icca, a c"ap'leraka adv'učyl'i trošku* [JL 1923 Gaisieli, BZ];
- *tam gž"e užo, u kr'aslaŭi, gž"e n'ada iak'i dakuń'enty zapatń'ac", tam užo n'ada pa łať'yški* [RD 1926 Stremki, BZ].

Porównanie statystyczne¹⁷¹ języka obydwu omawianych grup społeczności wykazało, że nie ma znacznych różnic pomiędzy nimi i białoruskie wargowe (ŭ)

¹⁷¹ Przy liczbie wystąpień wargowego (ŭ) uwzględniłem również takie formy, w których w słowie występuje (u), podczas gdy w języku rosyjskim jest (v) lub (l), np. *us"o* 'wszystko' zamiast ros. *vs'o*, jako formy potwierdzające białoruskość charakteryzowanej gwary.

zdecydowanie dominuje na badanym obszarze. W mowie rozmówców z Białorusi Zachodniej zanotowałem niezgłoskotwórcze (ɯ) w 95,10% potencjalnych pozycji. W języku autochtonicznych Białorusinów stwierdziłem większy odsetek form rosyjskich, tj. z (v) bądź (l), wynoszący 9%, co wskazywałoby, że grupa ta była nieznacznie bardziej podatna na proces rusyfikacji w ostatnich dziesięcioleciach.

Rysunek 11. Wyniki unormowane dla występowania wargowego (ɯ)

3. Odróżnianie – nieodróżnianie twardości / miękkości (r) / (r')

Dla białoruskiego języka literackiego charakterystyczne jest występowanie twardego (r) we wszystkich pozycjach, także wówczas, gdy historycznie było miękkie. Oprócz form z historycznie twardym (r), jak *gorad* ‘miasto’ czy *grom* ‘grom’, występować będzie również stwardniałe (r) w słowach typu *raka* ‘rzeka’ (ros. *réka*) czy *kuryc* ‘palić’ (ros. *kuřit*). Szacuje się, że stwardnienie (r) mogło nastąpić jeszcze przed XIV wiekiem, bowiem zabytki z wieku XV i XVI już odnotowują stwardniałe (r) [Янкоўскі 1974: 121, 122].

W białoruskich gwarach dominuje brak odróżniania miękkości / twardości (r), czyli występowanie tylko twardego i stwardniałego (r) we wszystkich pozycjach. Miękkie (r') notowane jest na południu kraju (obszar Polesia, przy granicy z Ukrainą) i we wschodnich gwarach białoruskich, które wraz z przyległymi rosyjskimi dialektami tworzą tak zwane gwary *międkoerowe* [Пятропрыев 1960: 62]. Ich zachodnią granicę wyznaczają w przybliżeniu miejscowości Sławgorod–Mohylew–Orsza–Połock–Oświeja. Wymowa (r) i (r') odpowiada na tym obszarze mniej więcej formom języka rosyjskiego.

Na obszarze Miorszczyzny i Brasławszczyzny językoznawcy stwierdzili występowanie tylko (r) twardego i stwardniałego [ДАБМ 1963: Капра 42]. Po stronie łotewskiej widać obecnie ciągle silną tendencję do twardej wymowy (r) w pozycjach, gdzie historycznie spółgłoska ta była właśnie miękka, czyli np. przed samogłoskami rzędu przedniego. Oto przykłady zanotowane w badanych gminach:

- *c"ap'ler l'u3"i slabyje, r'ańše byl'i krapč'ejšyje, i pit'ańne ne takoję bylo, a ĩašč'e strašnejšaje* [SO 1923 Piedruja, LV];
- *pa bełar'usku us"le yavar'yli, pa bełar'usku yavar'yli, zd'ajecca iak, zn'ajec"e, takoi m'ešany* [język] [AK 1914 Krasław, LV];
- *tak, vot, a3"lin v'yskačyŭ s sar'ajā išč'e i pasmatre'u, što tut vakr'ux staŭ'ac"* [WP 1936 Piedruja, LV];
- *a tak kokušynu spal'il'i, strońeŭšynu spal'il'i, barnatoŭščynu, łuy'i, ĩaio, pa-l'eńni, katoryje kal'a r'ečki byl'i, a za r'ečkaj, n'lemcy za r'ečku zaišl'i* [JW 1926 Upmale, BZ];
- *no, a c"ap'ler mayaz"lin, xl'ep, sol', što b'u3"ec" ž'enščyna rabotac" za try rubl'a, za try l'ata pryml'erna* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];
- *byl'i mal'inouka nap'isaŭšy, zn'aju i r'eŭinščynu, była u r'eŭinščynie, da, n'ebal's'ajā 3"ar'euŭā* [WG 1927 Biełoje, BZ].

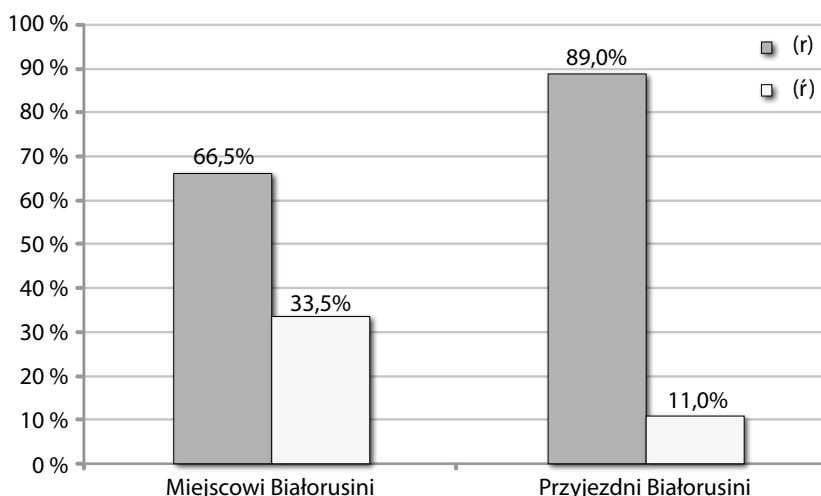
Wymowę twardego i miękkiego (r) możemy usłyszeć nierzadko w wypowiedziach jednego informatora, który raz wymawia słowo zgodnie z normą białorską, innym razem zaś z rosyjską. Funkcjonowanie miękkiego (r') odnosi się przede wszystkim do słów rosyjskich, co może być związane z ich leksykalizacją i występuje zazwyczaj rzadko:

- *u nas a3"n'accac" yęktaroŭ z"aml'i było, a ĩa m'al'eńkajā, ĩa adn'a była u raz"i-c"el'ej, no i m'al'eńkaj m'ne p'rišlos"a rabotac"* [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *sv'a3"ba bal's'ajā była, sto čłóv'ek sabr'aušys"i, pryj'exal'i, us"a bal'nica na aŭtobus"i, no xac"el'i pasmatr'ec" y'etu sv'a3"bu* [JL 1927 Piedruja, LV];
- *aaa, na v'eŭu u ĩayo, čort c"i dŭ'abał u nas nazyv'al'i, a nač'ys"c"ik, a y'eta bełar'uskaję – nač'ystajā s"iła, al'e jos"c" tak'ije l'u3"i, katoryje v'eŭac"* [DS 1907 Saułkrasti, LV];
- *pryj'exal'i my s"ud'y, byŭ p'řets"ed'ac"el', kałxos, my pryšl'i ŭ kałxos kr'asnaŭā zar'a, i p'eraŭ'ežžajc"e s"ud'y, uz"al'i końi i paŭ'exal'i* [JW 1926 Upmale, BZ];
- *tad'y ža [ksiądz] nasouški, tad'y ža l'isouški, tad'y ža sakałouški, tam bo-l'e ne b'yval'i [długo], pa dva try yad'y i p'ereŭ'ežžal'i na novaŭe m'ešca, vot i p'eres"el'al'i* [JS 1920 Piedruja, BZ];
- *tam u bełar'us"i nap'řim'ler na poxarany, i'es"l'i ty votku, za votku očeń stroja, tam i'es"l'i votka na stal'e, to tam ks"onż ne paŭ'ežžec" xarań'ic"* [NM 1933 Lupandy, BZ].

W analizie ilościowej występowania twardego (r) i miękkiego (r') wzięte pod uwagę zostały tylko te słowa, w których historycznie występowało miękkie (r'). Porówna-

nie dwóch omawianych grup społeczności wykazało, że w języku osób przybyłych z Białorusi Zachodniej zdecydowanie dominuje twarde (r) (89% potencjalnych pozycji). W przypadku łotewskich Białorusinów możemy mówić o dość dużym odsetku występowania miękkiego (ř), wynoszącym aż 33,50%. Brasławszczyzna i Miorszczyzna, a także okolice Bigosowa są obszarem, na którym nie odróżnia się miękkości / twardości (r), czyli występuje tylko twarde (r), sporą częstotliwość występowania miękkiego (ř) należy więc tłumaczyć wpływem języka rosyjskiego, rejonu krasławskiego nie możemy bowiem traktować jako przedłużenia obszaru występowania tzw. gwar *międkoerowych*.

Rysunek 12. Wyniki unormowane dla występowania twardego (r) i miękkiego (ř)

4. Palatalność spółgłosek szczelinowych i zwartoszczelinowych (s”), (c”), (z”), (ż”)

Zarówno dla języka Białorusinów mieszkających na Łotwie od pokoleń, jak i ludności napływowej z Białorusi po 1945 roku charakterystyczna jest palatalność spółgłosek szczelinowych i zwartoszczelinowych, typowa dla większości gwar na ziemiach białoruskich, czyli miękkość pośrednia pomiędzy polską (typu ś, ć, ź, ż) a rosyjską (с’, с’, з’, ж’). Wymowa (s”), (c”), (z”), (ż”) odnosi się tak do słów białoruskich, jak i słownictwa rosyjskiego: s”am’ia, spas”iba, z”aml’a, z”imoj, c”a’p’eraka, pryjeżżaj’ec”, ż”v’ina, ż”areu’na:

- *ż”e raż”il’is”i, tam v’yras”Pi, tam ż”e’u’sys”i xto kud’ly, no što tam możec” być” tam dobraya* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *vot, my żył’i kal’la ż”vin’ly, damk’i pływ’uc”, pt’uški s”p’av’ajuc”, na kr’lyše us”le s”leż”ac”, o’i!*¹⁷² [AK 1914 Krasław, LV];

¹⁷² Informatorka wspomina tutaj wielką powódź w rejonie krasławskim w 1931 roku.

- *ż"es"ac" y'ektaraŭ, ła pomńu łaak u ż"ar'euńi żył'i, łaak na f'utary xaz"il'i, i xaz"ila u pol'skuiu školu, a skol'ka ła končyła kł'asaŭ, [a potem] pry n'lemcax xaz"ila k'ažecca, i pry r'uskix kanč'ala, s'em kł'asaŭ* [WG 1927 Biełoje, BZ];
- *da mań'e pryjeżžaŭc" ż"ec"i s s"iyuľdy, s kr'aslavy* [RG 1926 Stremki, BZ].

Czasami w mowie jednego informatora notowałem oboczne występowanie rosyjskiej miękkości tych spółgłosek, jednak odnosi się to konsekwentnie do leksyki zapożyczonej z języka rosyjskiego: *prěds'edac'el', c'exnika*. Miękkość, charakterystyczna dla języka rosyjskiego, występuje jednak zdecydowanie rzadziej niż białoruska:

- *p'liśc" yaz"ety „vot, takoi, takoi, takoi prěts'ed'ac'el' p'ervanačał... pr'emiu pałuč'yu"* [DS 1907 Saułkrasti, LV];
- *nam tam był'a kvarc'ira dana, tol'ka na v'yxadnyie, tam že š k'aždyj ż"eń tam nie xaz"ila* [do pracy] [AK 1914 Krasław, LV].

5. Ciekanie i dziekanie

Z palatalnością spółgłosek zwartoszczelinowych związana jest także inna cecha językowa. Najstarsze pokolenie obu badanych społeczności charakteryzuje zachowanie w wymowie specyficznego dla białoruskiego języka literackiego i większości gwar białoruskich *ciekania* i *dziekania*. Jest to jedna z cech, które najbardziej potwierdzają białoruski charakter badanego obszaru.

Te dwa zjawiska językowe wzięły nazwę od istniejących w białoruszczyźnie dwóch spółgłosek (ż") i (c"), których wymowa różni się od rosyjskich (d') i (t') większym stopniem miękkości i miejscem artykulacji. Szacuje się, że *ciekanie* i *dziekanie* na ziemiach białoruskich pojawiło się nie później niż w XIV wieku, gdyż liczne zabytki z tego czasu (a także starsze) potwierdzają już występowanie tego zjawiska [Янкоўскі 1974: 116, 117].

- *l'on rv'al'i, łaak'ix ż"ven'accac", p'etn'accac" b'apkaŭ, us"le yavoruc", us"le razya-v'aryvaŭc", us"le lapoćuc", ty robiš, robiš, a za ż"eń ż"ve sotački n'avyrveš* [AK 1914, Krasław (Priedaine) LV];
- *pasł'al'i ż"ic"leŭ, a łań'a m'al'eńkaŭ tak'aŭ tr'apku pamoćyc", a zn'aje-c"e łaak s"vet pravaż"il'i, us"o yr'azna, pyl', tad'a [mówię], prayań'ic"e y'ety ż"ec"anka, no ań'i mńe tol'ka vřed ż"ełal'i* [WP 1936 Piedruja, LV];
- *a z'auťra ŭ nas biskup b'uż"ec", u kas"ć"el'e n'ašym, prył'eż"ec", b'uż"ec" mal'icca, y'adauščyna n'ašamu kas"ć"oľu bryg'idy, ż"eń bryg'idy z'auťra b'uż"ec", vot tak u n'ašym kas"ć"el'e* [WK Krasław (Priedaine), BZ].

Wymowę miękkich rosyjskich (t') i (d') notowałem dość rzadko, formy takie odnoszą się do słownictwa rosyjskiego bądź zapożyczonego z innych języków przez medium rosyjskie:

- *łaak byŭ pojeť, to u l'indru, na v'elas'ip'ed'e u l'indru* [jeździłam] [WP 1936 Piedruja, LV];

- *yavar¹yl'i, što u nas znaxo³cca band¹it, nu što nie band¹it, a doma* [bieżency] *rabotal'i* [AK 1914 Krasław, LV];
- *a učre²dz¹enie, 3¹etka, tak ja pomnu, vot i sam ac¹ec rask¹azyvau, što nie xac¹el'i sł¹uśac¹ ģes¹l'i pa bėlar¹uski, n'ada było pa pol¹ski* [RD 1926 Stremki, BZ].

6. Wymowa dziąsłowych (š), (ž), (č) i (ž)

Wszystkie spółgłoski szczelinowe i zwartoszczelinowe w okresie ogólnosłowiańskim i wschodniosłowiańskim były tylko miękkie i nie miały twardych odpowiedników. Zabytki białoruskiego piśmiennictwa z przełomu XIII i XIV wieku wykazują już pierwsze tendencje do zmiany charakteru spółgłosek szczelinowych i zwartoszczelinowych, które zaczęły ulegać stwardnieniu. Szacuje się, że już w XVI wieku (š), (ž), (č) i (ž) wymawiano twardo. Stwardniały także połączenia spółgłosek typu (šč) [Rott-Żebrowski 1992: 72].

Najstarsze pokolenie rozmówców zamieszkujących obecnie rejon krasławski, tak miejscowych Białorusinów, jak i przyjezdnych, charakteryzuje twarda wymowa spółgłosek szczelinowych i zwartoszczelinowych, co potwierdza historycznie białoruski charakter gwar funkcjonujących w Łatgalii. Paralelnie, choć ciągle rzadko, występuje miękka wymowa tych spółgłosek, także w wypowiedzi jednego rozmówcy, co wskazuje na wolno postępujący proces rusyfikacji tych ziem. Poniżej podaję przykłady z twardym (č) i miękkim (č):

- *maj¹a mac¹ to¹že s¹ama¹je, ĵan¹a sam¹a ɣ³z¹e to s pol¹šcy, ad¹ul¹, a m¹ama to¹že z bėlav¹eśskaj p¹uścy, neda¹l'oka* [DS 1907 Saułkrasti, LV];
- *i b¹yl'i parc¹iz¹any č¹esny¹e l¹u³z¹i, b¹yl'i, a b¹yl'i i ž¹ul¹iki, sva¹je m¹estny¹e pryxa³z¹il'i, yrab¹il'i [...]* [MC 1927 Wecborne, BZ];
- *skol¹ka xaz¹a¹jeu, o katory, no, možna skaz¹ac¹, bay¹ač¹e byl'i, baj¹al¹is¹a v¹yvazau, to už¹e u sorak vas¹m¹ym ya¹l¹u paś¹l'i u kałxos* [MO 1933 Krzywosielce, LV].

7. Wymowa spółgłoski (s) w słowach typu ruski / pa rusku oraz ruśki / pa ruśku

Dla znakomitej większości ziem białoruskich charakterystyczna jest wymowa form typu *pa rusku*, *pa pol¹sku*, *pa łatyśsku*. Dialektolodzy notowali również oboczne występowanie formy *pa rus¹ku*, którą spotyka się w południowo-wschodniej Białorusi, a także sporadycznie na Brasławszczyźnie i Miorszczyźnie [ДІАБМ 1963: Kapra 58]. W trakcie badań terenowych stwierdziłem kilka takich form w mowie ludności przybyłej po 1945 roku z Białorusi Zachodniej, odnosi się to jednak tylko do przymiotnika *łatys¹ki*: *pa łatys¹ku* / *pa łatys¹ki*:

- *may¹u, may¹u* [po polsku], *us¹o pańim¹a¹iu, may¹u, al¹'e sa¹us¹om nie ta ya¹lav¹a, a ĵa i lat¹ys¹ki um¹eu ĵaz¹yk* [JS 1920 Piedruja, BZ];
- *tut nixto nie yavoryc¹ lat¹ys¹kaya, syn pašo¹u, tut i ni³z¹e lat¹ys¹kaya ĵazyk¹a nie nauč¹yl¹us¹a* [JS 1920 Piedruja, BZ];
- *a pa lat¹ys¹ki my nie pańim¹a¹iem, kras¹l¹ivy, c¹i niekr¹as¹l¹ivy, my nie zn¹a¹iem* [IA 1933 Indra, BZ].

4.2.2. CECHY FLEKSYJNE

Fleksja gwary, podobnie jak fonetyka na badanym obszarze, ma charakter białoruski. W języku większości rozmówców przeważają końcówki tożsame z gwarami białoruskimi bądź białoruskim językiem literackim. Tak jak i w przypadku fonetyki, również tutaj można wyznaczyć wiele cech specyficznych dla tego obszaru i swym zasięgiem obejmujących zarówno mowę autochtonicznych Białorusinów, jak i osób przybyłych z północnej Białorusi po 1945 roku. Występowanie rosyjskich końcówek związane jest z postępującym od dziesięcioleci na tych ziemiach procesem rusyfikacji, stanowią one jednak ciągle niewielki odsetek.

4.2.2.1. FLEKSJA IMIENNA

1. Końcówki rzeczowników rodzaju żeńskiego w celowniku i miejscowniku liczby pojedynczej

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech języka białoruskiego odróżniających go od języka rosyjskiego jest występowanie palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych (k), (γ), (x) w celowniku i miejscowniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju żeńskiego, typu (k→c), (γ→z”), (x→s”), np.: *łaŭka* – *na łaŭcy*, *daroya* – *na daroż’e*, *straxa* – *na stras’e*. Formy z palatalizacją tych spółgłosek występują w większej części Białorusi, w tym na Brasławszczyźnie i Miorszczyźnie. Słowa, mające końcówki rzeczowników rodzaju żeńskiego bez widocznej palatalizacji, były na północy Białorusi notowane o wiele rzadziej [ДАБМ 1963: Карты 65, 66].

Analiza zebranego materiału z rejonu krasławskiego wykazała, że na badanym obszarze zdecydowanie dominują formy tożsame z językiem rosyjskim (ale z zachowaną wymową dźwięcznego (γ)), typu: *u Ryŭe*, *pa daroŭe*, *dačke*:

- *a patom, tam transfarm¹atar pa **darowje** jes²c”, okała daroŭi* [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *to n¹ada pazvan¹ic” v¹ečaram, bo ion moža u **r¹yŭi**, a i¹es”l¹i v¹arn¹uŭs”a to pozna, u z¹eŭac”, u z¹es”ac”* [JS 1923 Krasław, LV];
- *żyu u **r¹yŭi**, patom žan¹iŭs”a, staŭ rabotac”* [w kołchozie], *a patom patan¹uŭ* [WP 1936 Piedruja, LV];
- *maje s¹ostry u **r¹yŭe** praŭ¹yŭšy, z¹e t¹aia u **r¹yŭe** żyv¹ec”, ian¹a u¹exała, iejo moža i išč¹e p¹etn¹accac” l¹et nie było, i ian¹a toże pa łat¹yšku nie razyav¹aryvajec”* [NM 1933 Lupandy, BZ];
- *a takiŭe, svaj¹ix m¹al¹caŭ naŭ¹išem, katoryx l¹uŭim, a dy na **bum¹aške**, skr¹uc”im u trubački i pałożym pat pad¹ušku i s¹ŭpom, iak pračn¹oms”a tak i c¹lańem, katoraya p¹ervaya v¹yc”aynul¹i* [JL 1923 Gaisieli, BZ];
- *u kr¹asłaŭi jes²c” γ¹etaia švejnaja fabryka i [cóрка] rabotaŭec” na švejnaj **fabryke**, vot tak* [RS 1926 Stremki, BZ].

Form z palatalizacją spółgłosek tylnojęzykowych zanotowałem tylko kilka, zarówno w mowie ludności przyjezdnej, jak i w języku miejscowych Białorusinów.

Rzadkość tych końcówek wskazuje na fakt, że dawniej cecha ta w rejonie krasławskim nie była powszechna, a w przypadku osób, które przybyły z północnej Białorusi, można mówić o unifikacji językowej z mową autochtonicznej społeczności (i zarazem językiem rosyjskim):

- *to ione możec*, *moża u r'yz'i s'avodna, a moja na lindry abo u d'ayz'e razvaz'i* [towar] [JS 1923 Krasław, LV];
- *adn'a s'astr'a u r'yz'i, adn'a kal'a s'i'yuldy, adn'a u robežnekax, brat u k'ałnešax, a trec'i brat u k'aplauskaj vołas'c'i taks'ama ast'aus'a* [JW 1926 Upmale, BZ];
- *ń'eńec pryšoŭ, nu jak tu daroŭa, pa daroz'i r'uskiŭ akap'aušys'i, a ń'eńec pryšoŭ aŭ'in* [...] [JW 1926 Upmale, BZ];
- *řakl'i, řakl'i xl'ep, řzan'y, u r'uskaj ř'ečcy, u mań'e još'c" r'uskaŭa* [NM 1933 Lupandy, BZ];
- *a t'ufł'i ńas'om u ruk'ax* [do kościoła], *u ruc'e što to, a c'a'p'er us'e abul'is'a, ja ne pomńu kayd'a ja bosa xaŭ'ila, us'e ab'aušys'a* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ].

2. Końcówka (-ej) w przymiotnikach i nieosobowych zaimkach w mianowniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego i dopełniaczu rodzaju żeńskiego

Dla obszaru, na którym rozpowszechnione są gwary pasa dialektów północno-wschodnich, w tym Brasławszczyzny i Miorszczyzny, charakterystyczne jest występowanie końcówki (-ej), typu: *maładej, adnej, takej*, funkcjonującej paralelnie z formami (-yĭ, -iĭ, -oiĭ): *maładyĭ, adnoĭ, takiĭ*. Dotyczy to mianownika liczby pojedynczej rodzaju męskiego i dopełniacza rodzaju żeńskiego (również liczby pojedynczej) przymiotników i nieosobowych zaimków [Крыўіцкі 2003: 187].

W rejonie krasławskim zanotowałem takie końcówki, funkcjonują one jednak o wiele rzadziej i odnoszą się przede wszystkim do wypowiedzi osób z północnej Białorusi (głównie rejon miorski):

- *rabotaju, k'oroŭku ŭ"arž'u, al'e už'e n'ada pradaŭ'ac", n'ada, už'e c'eżało adn'eĭ* [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *řadna, papras'ilas'a u bryŭaŭ"ira kab ione ŭa meń'a... v adn'eĭ samoĭ, [żeby] adn'eĭ samoĭ ra'b'ic" ŭ'eta ŭ"eła* [AK 1914 Krasław, LV];
- *ja by skaz'au tak, što u v'ery boy ŭ'eta ĭes'c" p'riroda żyvaĭa, i adn'eĭ ĭej v'laŭ"ec" d'ana* [JS 1923 Krasław, LV];
- *ńe, ĭin'a z ŭ"ar'eŭni paŭ"aly, a ř'adam tam byl'i naŭy ŭ"ar'eŭni, ŭ"ar'eŭna ńe bal's'aĭa paŭ"aly, i us'o a paŭ"alax, vot, my adn'eĭ byl'i, jak ŭ'eta c'a'p'eraka nazyv'aĭecca, gń'lina, vołas'c", tam gń'liny my byl'i adn'eĭ, adn'eĭ par'af'ii, adn'eĭ vołas'c'i, adnayo uĭ'ezdu, us'ayo adnayo* [JS 1920 Piedruja, BZ];
- *ŭ'eta pr'ama ŭ"vin'a, taĭa ŭrańica, na teĭ starań'e bełar'us", a na teĭ starań'e była pol'sč, tam pat pol'sčaj byl'i* [NM 1933 Lupandy, BZ];
- *us'e, us'e xaŭ"il'i u školu, čat'yry kł'asy, u adn'eĭ škol'i čat'yry kł'asy byl'i* [JL 1923 Gaisieli, BZ].

4.2.2.2. FLEKSJA WERBALNA

1. Końcówka (-c') w czasownikach I koniugacji¹⁷³ w trzeciej osobie liczby pojedynczej i liczby mnogiej czasu teraźniejszego i przyszłego

Jedną z powszechnych cech gwar północno-wschodniej Białorusi jest występowanie końcówki (-c') w czasownikach I koniugacji, charakterystycznej dla czasowników II koniugacji, czyli unifikacja końcówek. Odnosi się to do 3. osoby liczby pojedynczej i mnogiej¹⁷⁴ czasu teraźniejszego i przyszłego.

Zgodnie z atlasami dialektologicznymi [ДАБМ 1963: Карта 148; ЛГ 1969: Карта 49] cecha ta obejmuje obszar praktycznie wszystkich gwar pasa dialektów północno-wschodnich, łącznie z rejonem brasławskim i miorskim. Na tym obszarze dialektolodzy nie notowali innych końcówek.

Końcówka ta, wciąż żywa na wschodniej Białorusi [Янковяк 2006: 205; Jankowiak 2007: 308], dominuje także w rejonie krasławskim. Występuje zarówno w mowie autochtonicznej ludności, jak i osób przybyłych z Białorusi po II wojnie światowej i funkcjonuje w formach wyrazowych leksemów białoruskich i rosyjskich:

- [pytali się] „a xto u c'” *ab'e kartošku ak'učuvajec*”, a ja yavar'u “a ja sam'a”, xto mnie *ak'učuvajec*”, ni u koya nie b'yla kartoška tak ak'učana jak u mań'e [AK 1914 Krasław, LV];
- a tot m'al'eńki [wnuczek] *buš'uajec*”, kryč'yc” jak zdarovy, nie kryč'auby i akby jak i bal'n'y b'yuby [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- ian'a byl'a p'rets'ed'ac'el'am kantory, i ian'a m'ne *uyav'aryvajec*”, *uyav'aryvajec*”, *uyav'aryvajec*” i m'eń'a očeń *uyav'aryvajec*” „a maryl'a, vy na vysokim šcat'u u kałxoz'e, vam n'ada u p'arc'iju” [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- i tak Box tak'uju k'aru *ssyl'ajec*”, i us'o rauno, tak samal'oty v'al'ucca i us'o, i paraxody, i aūtobusy i us'o rauno u kas'c'oł nie xoz'uc” [NM 1933 Lupandy, BZ];
- i on nie *zn'ajec*”, ž'e ian'a *žyv'ec*”, skol'ka jej l'et, c' i ian'u skol'ka l'et i *zn'ajec*”, što ian'a, tam nat'aša, c' i m'aša zv'al'i, i us'o, bol'e ničoya nie *zn'ajec*”, adk'ul' ian'a, xto ian'a, nu panr'avilas” i i patom, i ian'a jišč'yc” iayo i i on išč'yc” iai'e, i patom pryvoz'uc” i sustrak'ajucca [JW 1926 Upmale, BZ];
- *pryježžajec*”, tam katoryj *saabšč'ajec*”, što, xto išč'e ž'yvyj, xto pańoršy [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ].

Na podstawie zebranego materiału można stwierdzić, że paralelnie (zarówno w języku badanych grup, jak i w mowie poszczególnych rozmówców) pojawia się końcówka charakterystyczna dla języka rosyjskiego. Można zatem mówić o obocznym występowaniu gwarowej końcówki (-c'), typu: *znaiec'*, *vedaiec'*, *bužec'*, bądź ro-

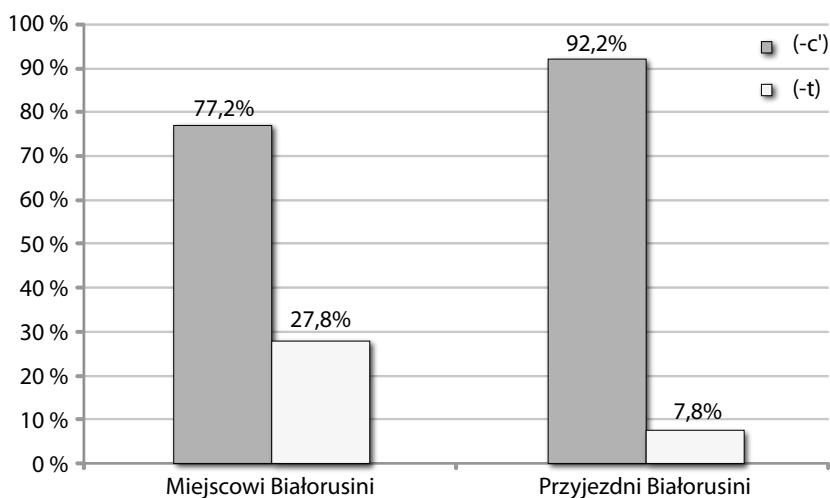
¹⁷³ Podział na koniugacje przyjąłem za: [Беларуская мова 2001: 250–253; Крывіцкі 2003: 188].

¹⁷⁴ W liczbie mnogiej czasowniki I i II koniugacji różnią się końcówkami tylko wtedy, kiedy akcent pada na ostatnią sylabę. Pierwsze mają końcówkę (-uc'), drugie (-ac'). Kiedy akcent pada na podstawę słowa, wówczas wszystkie otrzymują końcówkę (-uc').

syjskiej (-t), typu: *znaĳet, buż'et*, niezależnie od pochodzenia informatora, przy czym forma gwarowa zdecydowanie dominuje na badanym obszarze:

- *ĳak tut uż'e st'ała ų'eta ł'atvĳĳa, us"o c"ap'leraka, us"o **daraż'ajet**, a što p'eńs"ĳiu, dabauł'aĳuc", adn'eĳ rukoĳ daĳ'uc", a druųoĳ adnĳim'ajut* [WP 1936 Piedruja, LV];
- *i ų volas"c"i tam **rabotaĳec**" ų'enščyna, na mĳetp'unke"e, vot, łat'yška **rabotaĳet*** [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *i **pałuc'ajet** vos"emž'es"at łat tad'y, ų'es"c"ž'es"at łat n'ada tad'y za kvarc'iru zapł'ac"ic", tak, doraya* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *xor ĳos'c", ĳos'c", ary'any, aryań'ist **pryjeżžajec**' s Kr'aslavy, **ıyr'ajet*** [NM 1933 Lupandy, BZ];
- *a ats"ul'ika znova tak'i starač'ok [ksiądz] prył'exau, no, tak ĳon **apsł'użyvajet** ų'ety par'af'ii us"e* [JS 1920 Piedruja, BZ];
- [ksiądz] *no **razyav'aryvajet** tut użo, u p'edruĳ, ĳon ų"erżycca bol'eĳe pa pol'ski, imš'a pa pol'ski i sam **razyav'aryvajet**, no ĳon łat'yš i pa łat'yski **zn'ajet*** [RD 1926 Stremki, BZ].

Rysunek 13. Wyniki unormowane dla występowania końcówki (-c') w czasownikach I kon. w 3. os. lp. i lm. czasu teraźniejszego i przyszłego

Analiza ilościowa¹⁷⁵ wykazała, że ta gwarowa końcówka, charakterystyczna dla dialektów północno-wschodniej Białorusi, również tutaj jest bardzo rozpowszechniona. W języku osób przybyłych z Białorusi Zachodniej wystąpiła ona w 92,20% potencjalnych pozycji. O wiele mniejszy odsetek zanotowałem w mowie autochtonicznych

¹⁷⁵ Przy statystyce zostały uwzględnione wszystkie sytuacje, w których taka końcówka mogła wystąpić.

Białorusinów, wyniósł on 77,20%. W tej grupie końcówki rosyjskie wystąpiły w 27,80% sytuacji, co należy uznać za znaczny stopień rusyfikacji badanej społeczności.

2. Nieakcentowana końcówka (-uc') trzeciej osoby liczby mnogiej czasu teraźniejszego w czasownikach II koniugacji

W gwarach białoruskich dla 3. osoby liczby mnogiej czasu teraźniejszego czasowników II koniugacji charakterystyczne są przede wszystkim dwa typy końcówek, pierwsza to (-ac'), np.: *xoż'ać, korm'ać, nos'ac'*, druga to (-uc'), np.: *xoż'uc', korm'uc', nos'uc'*. Zakres ich występowania wyznacza izoglosa idąca mniej więcej po linii Mołodeczno–Mińsk–Homel. Formy z (-ac') występują na południowy zachód od tej izoglosy, formy z (-uc') obejmują obszar północno-wschodniej Białorusi.

W północnej podgrupie gwar białoruskich, czyli w okolicach Mior i Braśławia, językoznawcy notowali funkcjonowanie obydwu form, przy czym (-ac') występuje rzadziej, a (-uc') jest częstsze [ДІАБМ 1963: Kapra 157]. W rejonie krasławskim stwierdziłem istnienie obu form występujących z podobną częstotliwością. Poniżej podaję tylko przykłady z końcówką (-uc'):

- *samyje łatyś'y, tam pa r'usku nie yavoruc", tol'ka pa łat'yśki* [WU 1928 Wajculewo, LV];
- *v'ućac', v'ućac' i n'ietu ks"anžou, a mnoya tak'ix, jon zakončyŭ i pajšoŭ u druy'uju rabotu, vot i us"o, na xoćuc" jis"ci na ks"anža* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *maŭ m'es"ac, užo końeć m'aŭa, a u z"imnaŭ aź"oży xoż"uc", pak'a nie pryvoz"uc"* [do łagrów letniej odzieży] [DN 1907 Sałkrasti, LV];
- *z m'al'caŭi ŭ'ež'em, na v'elas'ip'edax nas v'az'uc", to na r'amu, to na bag'ażnik pas'aż"uc"* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];
- *i z un'ukaŭi t'akże yavar'u* [po prostu], *jan'y saŭi paŭiś saboj tak yavoruc", tak ɥo* [JS 1920 Piedruja, BZ];
- *a tak pakl'i* [chleb] *bez ničoŭa, tak tol'ka z muki, m'es"uc" jaŭo tam, m'es"uc"* [NM 1933 Lupandy, BZ].

4.2.3. KONSTRUKCJE SKŁADNIOWE

Przy analizie składni wybrałem tylko kilka konstrukcji rozpowszechnionych w północnej Białorusi i w rejonie krasławskim. Zakres ich występowania wskazuje nie tylko na białoruski bądź rosyjski charakter, ale jednocześnie daje odpowiedź, czy składnia na omawianym obszarze jest specyficzna dla dialektów północno-wschodniej Białorusi (formy tożsame z językiem rosyjskim) czy dla centralnej i zachodniej Białorusi (konstrukcje bliższe językowi polskiemu).

1. Konstrukcje z przyimkiem da i k, które oznaczają ruch w kierunku osoby

W gwarach występujących na terytorium Białorusi charakterystyczne jest funkcjonowanie obydwu przyimków w tego typu konstrukcjach, tj. *pajšoŭ da bac'ki*

i *paišoŭ k bac'ku*. Formy z *k*, identyczne jak w języku rosyjskim, zdecydowanie przeważają na wschodzie i w centrum kraju, natomiast przyimek *da* jest bardziej rozpowszechniony na zachodzie państwa.

W białoruskim języku literackim w odniesieniu do osób za normę uznaje się przede wszystkim konstrukcję z przyimkiem *da*, charakterystyczną także dla polskiego języka literackiego, choć konstrukcja z *k* nie jest uznawana za błąd¹⁷⁶. Na obszarze Miorszczyzny i Brasławszczyzny notowane były obydwie formy, przy czym z przyimkiem *da* są bardziej rozpowszechnione [ДАБМ 1963: Капра 217]. W rejonie krasławskim stwierdziłem występowanie obu form, tak w mowie autochtonicznych Białorusinów, jak i osób przyjezdnych, przy czym na obydwie konstrukcje można natrafić w wypowiedziach jednego rozmówcy, niezależnie od jego pochodzenia. Ogólna analiza ilościowa wykazała, że przeważają konstrukcje z przyimkiem *k* zarówno w mowie ludności autochtonicznej, jak i przybyłej z Białorusi Zachodniej:

- *s'evodnia řebonak zabal'eŭ, a k urač'u, a rań'ej tak nie było* [AK 1914 Krasław, LV];
- *m'amka paŭ'exała da ięi, an'a skaz'ała, ot tak zn'ačyc* „yr'ejc”e vad'u, s'ypc”e sol' i u z'ału i saż”ic”e roŭna [AK 1914 Krasław, LV];
- *u iai'e z”'ec”i nie venci'aušys”a, i raz”'iŭs”a řebonačak, ka mnie bol'se patxož”uc” i spr'ašyvaŭuc”* „kak padajs”c”i **k niem'u** [księdzu, żeby się nie rozzłościł] [WP 1936 Piedruja, LV];
- *i iak ty pašoŭ da nix, to ian'y [pany] tol'ka pa pol'sku, ty nie yavar'y da nix pa n'ašamu, tak iak my yavorym* [JS 1920 Piedruja, BZ];
- *iduc” druŭ'ięe [partyzanci], a my bajoms”a, s”až”om i bajoms”a, što tak sluč'y-łas”a u m'uraški, što b da nas nie pryjšl'i* [NM 1933 Lupandy, BZ];
- *daŭn'ej z”ac”eŭ bal'eŭx **k vrač'am** nie vaz”il'i niyž”e, zabal'eŭ řabonak, tam byŭ iaki f'elčar, to řadna [...]* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];
- *pry pol'sčy žyl'i bėdnav'ata, s”em'iŭi b'yl'i bal's'yŭe, u kayo b'yl'i z”eml'i bal's'yŭe, tot bay'atyŭ byŭ, a užo katoryŭe bėdñ'ejšyŭe, svaj'ej z”amł'i nie xvat'ała, tak eta u pañ'eščykaŭ brał'i vot, dvar'y nazyv'al'is”a, i vot, i **k bay'atamu** u z'arabatk'i xaž”il'i* [MC 1927 Wečborne, BZ].

2. Występowanie konstrukcji typu u mianie balić haława 'boli mnie głowa'

Występowanie konstrukcji *mnie balić haława*, tożsamej z językiem polskim (*boli mnie głowa*), notuje się głównie na obszarach zachodnich i północno-zachodnich Białorusi, czyli tych, które do II wojny światowej wchodziły w skład Polski. Forma *u mianie balić haława*, wspólna z językiem rosyjskim (*u mienia bolit*

¹⁷⁶ Pięciotomowy słownik języka białoruskiego uwzględnia taki przyimek w odniesieniu do osób przy czasownikach oznaczających ruch [TCBM 1978: 566].

gołowa), obejmuje pozostałą część kraju. Północne obszary państwa (rejon brasławski i miorski) charakteryzuje dominacja pierwszej formy, bliższej językowi polskiemu. Forma *u mianie balić haława* występuje tam o wiele rzadziej [ДАБМ 1963: Kapra 223].

Na badanym terenie zanotowałem tylko formy typu *mnie balić haława*, nie natknąłem innych, co może wskazywać na to, że zakres ich występowania jest bardzo ograniczony:

- *ńi r'azu mńe žaludak ńe zabal'eu*, što ĩa ne sk'ušajũ, i r'umku v'y'p'ijũ, i samayonku v'y'p'ijũ, samayonku s"il'na yn'al'i [...] [SO 1923 Piedruja, LV];
- *mńe ńišto ńe bal'ic*", tol'ka ȳ'ety skl'eros, ĩa ĩa ustanu, n'ada pra'b'eyčy mńe pa x'ac"e [SO 1923 Piedruja, LV];
- *ĩa ńe may'u douȳa ȳavar'yc*", *mńe ȳalav'a bal'ic*" [RD 1926 Stremki, BZ];
- *ĩa uže star'aĩa, bal'n'aĩa očeń, bal'ac" mńe kos"č"i*, us"o, us"o iesz"č", skl'eros u ȳalav'e, zabyv'aĩu us"o [RD 1926 Stremki, BZ].

3. Konstrukcje z połączeniem czasownika wuczycca z rzeczownikami w przypadkach zależnych z przyimkiem na / za bądź bez przyimka

Na terenie gwar białoruskich językoznawcy notowali funkcjonowanie trzech form, np. *wuczycca na doktara*, *wuczycca za doktara* bądź *wuczycca doktaram*. Pierwsza forma jest najbardziej rozpowszechniona w centralnej i zachodniej części Białorusi, druga w pasie dialektów północno-wschodnich. Formy *wuczycca doktaram* notowane były przez dialektologów sporadycznie w różnych miejscach kraju.

Na obszarze Brasławszczyzny i Mioszczyszyny stwierdzone zostało częste funkcjonowanie pierwszych dwóch konstrukcji [ДАБМ 1963: Kapra 212]. W rejonie brasławskim zdecydowanie częściej notowałem konstrukcje z przyimkiem *za*: *uczycca za uczyciel'nicu*, *uczycca za szwiaĩu*, *uczycca za ksiandza*, *uczycca za miedsiastru*, *uczycca za traktarysta*:

- *vos"emnacatyĩ ȳot, užo paš'la 'učycca za povara*, klas končyla [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];
- *ĩon s pol'scy pryĩ'exaušy fr'anak, u n'ašaj ȳ"ar'euńi uč'yus"a za ks"anz'a*, a tad'ly ĩaȳo [wzięli na studia], u pol'sčy ast'aus"a [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ].

Nieco rzadziej występowały konstrukcje typu *uczycca na doktara*, natomiast formy *uczycca doktaram* nie zanotowałem ani razu:

- *dočka uč'ylas"a na pradauc'a*, a patom u r'ȳi v'yšla z'amuš za bełar'usa i c"ip'er ȳv'ec" u bełar'us"i [MC 1927 Weborne, BZ];
- *vaapšč'em s"istr'a ĩaȳo, dvaĩurodnaĩa, ĩan'a na učyc"el'ńicu uč'ylas"a* [WP 1936 Piedruja, LV];
- *ĩan'a uč'ylas"a na šv'ai'u, na šv'aiu*, šveĩana par'yska, u kr'aslav'i iesz"č" ȳ'eta fa-bryka šv'eĩna i rabotaĩec" [RD 1926 Stremki, BZ].

4. Formy biernika liczby mnogiej rzeczowników rodzaju żeńskiego oznaczających bydło

Dla większości gwar funkcjonujących na ziemiach białoruskich charakterystyczne jest istnienie dwu form: *padaiła karovy* bądź *padaiła karou*. Granicę zakresu występowania wyznacza linia Postawy–Borysów–Świętłogorsk–Reczyca. Konstrukcje *padaiła karovy* występują na południowy zachód od tej izoglosy, a *padaiła karou* na północny wschód [ЛГ 1969: Kapra 46]. Można zatem stwierdzić, że na obszarze zamieszkiwanym niegdyś przez Krywiczów i Radymiczów kategoria rzeczowników żywotnych / nieżywotnych rozwinęła się o wiele później niż w innych ruskich gwarach (południowo-wschodnich) i proces ten nie zakończył się do dzisiaj. Występowanie obydwu form na obszarze północno-wschodniej Białorusi może pokazywać także na neutralizację biernika-dopełniacza w rzeczownikach nieżywotnych na tym obszarze [Пproxопова 1991: 51].

Obszar Brasławszczyzny i Miorszczyzny, tak jak i rejon krasławski, cechuje przede wszystkim występowanie formy *padaiła karou*, co potwierdziły również moje badania.

- [kiedy powstał kołchoz, trzeba było] **add'ac** us'o, **karou**, *kań'ej, s'viń'ej, što u kayo było, ast'a'vil'i tol'ka karovu adn'u, można było ż'erż'ac, a tak skol'ka było to us'o *sabr'al'i* [MO 1933 Krzywosielce, LV];*
- *u akopax akap'aušy, tam karou val'i, i'ayady my z'bir'al'i iak n'emcy atstup'al'i, i sł'yšac pa l'as'u iak kułamoty da nas tyk-tyk-tyk* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *r'ańše š u nas kałxozny skot p'as'vil'i, vot, i my z bratam iž'om, uže zayn'aušy karou, i baž'ym i'ayady, z'eml'ań'iku tak'uju* [zbierać] [WP 1936 Piedruja, LV];
- *u kałxoz'e s'viń'ej karn'iła, c'el'at, karou da'iła, nu, i na pol'i rabotała, s'lena vaz'iła* [JL 1923 Gaisieli, BZ];
- *dal'i kvarc'iru, nu i, ija yot pab'yu, staŭ tam pastuxom, karou p'as'c'ic*, zarobiŭ xl'eba, yrošy, nu, i vypis'au l'es i staŭ stroic" [swoje gospodarstwo] [JW 1926 Upmale, BZ].

Konstrukcje typu *padaiła karovy* notowałem sporadycznie:

- *ian'y mnoya z'am'el'nyje byl'i i br'al'i rabotnikaŭ, pas'vic karovy, vot* [JŁ Piedruja 1927, LV].

5. Imiesłowy przysłówkowe uprzednie na (-ušy)¹⁷⁷

Imiesłowy przysłówkowe uprzednie na (-všy) w białoruskiej wersji fonetycznej (-ušy) występują w funkcji orzeczenia, które określa czynność bądź stan w czasie przeszłym lub zaprzeszłym. Formy takie są rozpowszechnione w językach bałtyckich

¹⁷⁷ Kwestia imiesłowów przysłówkowych uprzednich na (-všy) była poruszana także w licznych pracach polskich i litewskich naukowców [Kurzowa 1993: 201, 202; Адомавичюте, Чекман 1991:

i wschodniosłowiańskich. Występują m.in. w gwarach pskowskich [Захарова, Орлова 1970: 149–151; Касаткин 2005: 271] i polszczyźnie północnokresowej [Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999: 37]. W gwarach białoruskich były notowane przez dialektologów w północnej części kraju, wzdłuż granicy z Litwą i Łotwą, od Lidy na zachodzie po Połock na wschodzie (w tym Brasławszczyzna i Miorszczczyzna) oraz w okolicach Witebska [ЛГ 1969: Кпра 59].

Struktura orzeczenia może być prosta bądź złożona. Najbardziej charakterystyczne i rozpowszechnione są formy zdania z prostym orzeczeniem (np. *ruki abadaŭšy, daroyu zaŭaŭšy*). Złożona forma imiesłowu przysłówkowego uprzedniego z czasownikiem być może funkcjonować tylko w formach czasu przeszłego (typu *voz'era było wysašy, jon byŭ paŭexaŭšy u Ryyu*) [ЛГ 1969: 147].

W rejonie krasławskim możemy mówić o bardzo częstym występowaniu imiesłowu tego typu także w formie złożonej, powszechności sprzyja tutaj częste jego występowanie w polszczyźnie północnokresowej (funkcjonującej nierzadko obok *mowy prostej* na tym obszarze) i wpływ języków bałtyckich (litewskiego i łotewskiego), w których imiesłowy są bardzo często używane. Występowanie imiesłowu na (-ušy) jest na tyle częste, że miejscowa ludność żartuje sobie z tych form:

Taksama takoje, ili takoje waabszczie nie znaju, značit, nie znaju atkuda takoje, značit „byuszy paszouszy”. „Byuszy paszouszy”, „byuszy paszouszy”, „byuszy paliubiuszy”. Wot takoj intieriesnyj, nie znaju daže, nikakomu jazyku nawiernia [niepodobny]. „Paszouszy, wziauszy”. Eta waabszczie, ja uže tol'ka smiejuš „byuszy paszouszy, nie znauszy kak zwauszy”. Sama forma nie izwiestna is kakowa jazyka wziauszyš. Kak by tak, praszedszaje wremia [NW 1968 Aleksandrowa, LV].

Imiesłowy przysłówkowe uprzednie na (-ušy) występują zarówno w mowie miejscowych Białorusinów, jak i społeczności przybyłej z rejonu miorskiego i brasławskiego. Odnosi się to do form prostych i złożonych (tj. z plusquamperfectum):

- *ja raz'iušys'a u blukoŭščyńe, a nie u łapoškax, dom, dom ma'ix raz'ic'el'ej byu u blukoŭščyńe* [WU 1928 Wajculewo, LV];
- *vot, y'letyx yrošaŭ u mien'a było, m'us'i iakix dven'accac' t'ys'ač, što karovu zdav'aušy, kaŭ'a zdav'aušy, no, rabotaŭšy [...]* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *i u maŭ'e saxraŭ'iušys'a abr'az'ik, ž'e ja daxaz'iušy da p'eršaŭ kam'unij / ja užo pałaž'yušy tam ž'e na s'merc' płacie paš'yušy, ja tak d'umała taki m'al'eŭŭki, niebal's'eŭŭki abr'az'ičak, kak raz mŭe u ruki dad'uc*, Matka Boska Čenstoxovska [...] [NM 1933, Lupandy, BZ];
- *pajšou u tual'et, nie daišoušy da r'akaviny, u tual'et iz'lec*, s'až'ic, zakr'yta i kur'yc, tam v'anna i tual'et, *pajšoušy, da r'akaviny, s'eušy i tak zasn'uušy* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];

85–94]. Zagadnieniem imiesłowów (w tym przysłówkowych uprzednich) zajmowała się także [Maryniakowa 1976].

- *a patom to atk'luda to byl'i pryŭ'exaušy, ja nie znaj'u atk'luda, muš, ž'en'a, dva naučyc'el'a b'yla, jan'y ŭel'i* [lekcje], *pa bełar'usku uč'yl'i* [MO 1933 Krzywo-sielce, LV];
- *vot, ks'onż byu pryŭ'exaušy z mór, raion mory, i morskaya raiona, s kas'c'ołu, i jon spras'iu „jak b'už'em mal'icca, na jak'im jazyk'u atpraŭl'ac"* [msze] [JS 1920 Piedruja, BZ].

4.2.4. ELEMENTY LEKSYKI

Obszar północnej Białorusi, a tym samym i rejon krasławski, charakteryzuje się dużą liczbą zapożyczeń leksykalnych w gwarach białoruskich. Związane jest to z przenikaniem się granicy występowania innych języków i gwar – polszczyzny północnokresowej, języka rosyjskiego, łotewskiego, litewskiego oraz gwar łatgałskich [Астрэйка 1998: 51]. Poniżej omawiam różnice w słownictwie dwóch badanych grup – ludności autochtonicznej i przyjezdnej, opisuję zapożyczenia z języka rosyjskiego, polskiego, litewskiego i łotewskiego. Pokazuję również mieszany charakter słownictwa.

4.2.4.1. RÓŻNICE W SŁOWNICTWIE LUDNOŚCI PRZYBYŁEJ Z BIAŁORUSI ZACHODNIEJ I AUTOCHTONICZNYCH BIAŁORUSINÓW

Liczne wywiady z rozmówcami, zarówno przyjezdnymi, jak i miejscowymi, pokazały, że kilkadziesiąt lat temu w leksyce (w przeciwieństwie do fonetyki i fleksji) występowały dość znaczne różnice pomiędzy tymi dwiema grupami. Informatorzy w trakcie rozmowy wielokrotnie wskazywali na konkretne przykłady, co pokazuje poniższy cytat:

/ u nas n'emoška nie tak yavar'yl'i / nie tak yavar'yl'i / jan'y pryv'yl'i tut bol'se / u nas, vot, tak yavar'yl'i jak s pol'skaya bol'se / vot, tam pan'choi tam, škarp'etki tam, spadn'ica y'eta, rušn'ik, tam iščo tak'ije slav'a my yavar'yl'i tam [na Mioszczyźnie], a jak pryŭ'exal'i s'ud'y to jan'y pa drujomu, u ix bol'e z r'uskim, pałac'eńec tam, kruška tam i čul'ki tam i r'ubaška tam i, a my ka-š'ul'a zv'al'i, i y'eta, slamaje, i'upka tut, a u nas zv'al'i spadn'ica, vot tak'ije slav'a / b'yla raz'n'ica, byla raz'n'ica / i c'a'p'er tože i'es'l'i s kem zayavoryš to znaj'eš xto bełar'us / ja ž yavar'u, b'yla raz'n'ica / jan'y tože bełar'usy, al'e tak bol'e z r'uskaya yavar'yl'i a my bol'e z pol'skaya yavar'yl'i / vot, tak'aia raz'n'ica b'yla i tak'aia raz'n'ica i'es'c' [NM 1933 Lupandy, BZ].

Na badanym obszarze funkcjonują nierzadko dwa leksemy określające jedną rzecz. Do grupy tej można zaliczyć następujące słowa¹⁷⁸: *bački* (BZ) – *radzicieli* (LV),

¹⁷⁸ W pierwszej kolejności podaję słowo rozpowszechnione w języku ludności przybyłej z zachodniej Białorusi (BZ), a następnie występujące w mowie autochtonicznych Białorusinów (LV).

*baćka – atiec, bacian – ajist, bul’ba – kartoszka, burak – świołka, chmara – tucza, chustka – nasadka, cybulia – łuk, czerwotka – roża, drewa – dzierawa, gąfka – szpil’ka, haspadar – chaziain, krużka – stakan, łaźnia – bania (bajnia), młyn – miel’nica, padłoha – poł, panczochi – czułki, patel’nia – skawarada, pareczki – smarodzina, siakiera – tapor, spadnica – jubka, studnia – kałodziec, szafa – szkaf, szklianka – stakan, treba – nada, wideliec – wiłka, wiel’mi – oczeń, wioska – dziareunia i wiele innych*¹⁷⁹.

Spora część leksyki, którą posługuje się ludność przyjezdna, jest tożsama z językiem polskim (zazwyczaj widać niewielką zmianę fonetyczną bądź inny akcent niż w języku polskim), czemu niewątpliwie sprzyjał fakt, iż Brasławszczyzna i Miorszczyzna wchodziły w skład Polski do II wojny światowej i że na tym obszarze język polski funkcjonował w sferze administracji i w szkolnictwie. Można zatem wysunąć przypuszczenie, że rejon krasławski w momencie migracji społeczności wiejskiej z terenów białoruskich już charakteryzował się większym nasyeniem leksyki specyficznej dla dialektów północno-wschodniej Białorusi, a tym samym bliższej językowi rosyjskiemu. Odnosi się to nie tylko do słów związanych np. z gospodarką kołchozową, ale również z relacjami rodzinnymi czy tradycyjną uprawą roli. Spora część leksemów przyniesiona do rejonu krasławskiego w latach 50., 60. i 70. już nie funkcjonuje w życiu codziennym moich rozmówców. Oprócz wyżej wymienionych w rejonie krasławskim wyszły z użycia bądź występują sporadycznie także takie słowa, jak: *tutejszy, tanny, kaliady, kryż, chlieu*. Analiza współczesnego materiału gwarowego wykazała, że nastąpiła już znaczna rusyfikacja słownictwa społeczności przybyłej z północnej Białorusi, można zatem mówić o mocno postępującej unifikacji gwary obydwu grup, która zmierza przede wszystkim w kierunku języka rosyjskiego. Należy jednak zaznaczyć, że część słów tożsamych z językiem rosyjskim występuje również w niektórych gwarach białoruskich, zazwyczaj północno-wschodnich. Na mowę ludności przybyłej oddziaływał zatem język rosyjski (słownictwo nowe, dotyczące np. tematyki kołchozowej) i język autochtonów (zapewne leksyka związana z tradycyjną uprawą roli czy życiem codziennym).

Obecnie nie widać znacznych różnic w słownictwie obydwu badanych grup. Pewne zróżnicowanie łączyć należy z parametrami demograficznymi (wiek, wykształcenie czy płeć rozmówcy), a nie geograficznym pochodzeniem informatora. Część leksyki białoruskiej funkcjonuje jeszcze w języku przybyłych z Brasławszczyzny i Miorszczyzny, ale jej zakres występowania jest już bardzo ograniczony¹⁸⁰. Z użycia wychodzą przede wszystkim leksemy niemające oparcia w języku rosyjskim.

¹⁷⁹ Występowanie w wypowiedziach jednego informatora kilku leksemów na określenie jednej rzeczy było notowane i na innych pograniczach Białorusi, jak chociażby na pograniczu białorusko-rosyjskim [ІПoxoпoбa 1991: 23].

¹⁸⁰ Kwestię współczesnej leksyki mieszkańców Brasławszczyzny porusza w swoim artykule E. Smułkova [Smułkova 2007: 281–289]. W przygotowaniu jest również praca *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, w jej skład wejdzie rozdział traktujący o słownictwie ludności dwujęzycznej

4.2.4.2. SŁOWNICTWO BIAŁORUSKIE

Na badanym obszarze w mowie Białorusinów liczne są słowa pochodzenia rosyjskiego (szczególnie w mowie miejscowych, łotewskich Białorusinów), można jednak wyznaczyć wiele leksemów charakterystycznych dla białoruskiego języka literackiego bądź zgodnych ze słownictwem gwarowym występującym w okolicach Brasławia, Mior i w Łatgalii. Rodzima białoruska leksyka zachowała się przede wszystkim w terminologii odnoszącej się do spraw bytowych – powiązania rodzinne, tradycyjna uprawa roli, wypiekanie chleba czy tkactwo. Kilka przykładów: *abu-wacca*, *adzieża*, *bačka*, *bački*, *bajnia*, *chłopiec* (tylko w języku przybyłych z Białorusi Zachodniej), *ciapieraka*, *czasac lion*, *duża* ‘wiele’, *czuży*, *dyk*, *dziareunia*, *dziaszowy* ‘tani’, *dzieuka* ‘dziewczynka’, *dziezka*, *jejny*, *jahony*, *jichny*, *krosny*, *kałaurot*, *ka-wałał*, *kryha*, *krychu*, *liniejka* ‘typ powozu, sani’, *maliec* ‘młody chłopak’, *mataliła*, *matok*, *musi* ‘zapewne’, *mużyk* ‘gospodarz’, *niawiestka*, *paruchać* ‘poruszyć, rozwalić’, *porkać*, *praśnica*, *rwać lion*, *siońnia*, *siahońnia*, *sieni*, *siolieta*, *snawać nitki*, *sotka* ‘jednostka ziemi przyzagrodowej’, *stydna*, *szwahra*, *świata*, *tamaka*, *troszki*, *tutaka*, *umieści* ‘razem’, *zaprhać kania*, *żorny* i inne.

4.2.4.3. SŁOWNICTWO ROSYJSKIE

W odniesieniu do aktualnego stanu gwary można mówić o znacznym stopniu rusyfikacji leksyki badanej społeczności. Dotyczy to przede wszystkim języka miejscowych Białorusinów i w niewiele mniejszym stopniu informatorów przybyłych z Białorusi. Słownictwo rosyjskie odnosi się już nie tylko do terminologii związanej np. z kołchozami i sowchozami czy przemysłem, ale także do leksyki z takich dziedzin życia, jak tradycyjna uprawa roli, tkactwo czy relacje rodzinne. Poniżej wymieniam zapożyczenia rosyjskie, które już na stałe weszły do języka Białorusinów zamieszkujących obecnie rejon krasławski, tak miejscowych, jak i przyjezdnych (podaję w zapisie zbliżonym do wymowy). Znajdują się tu również słowa, które występują zarówno w języku rosyjskim, jak i niektórych (zazwyczaj wschodnich) gwarach białoruskich, jednak ich występowanie należy wiązać z rusyfikacją, bowiem na Brasławszczyźnie i Miorszczyźnie ich występowanie nie było notowane wcześniej bądź było notowane sporadycznie przez dialektologów. Spora część tych słów zapewne funkcjonowała w mowie łotewskich Białorusinów już kilkadziesiąt lat temu, należy tu zatem mówić o wpływie rosyjskiego przede wszystkim na język osób przybyłych z Białorusi Zachodniej. Gwiazdką oznaczam leksemy, które istnieją również w gwarach białoruskich: *abmanuć* (błr. *aszukać*), *akciabr* (błr. *kastrycznik*), *apiac* (błr. *panouna*), *apriel* (błr. *krasawik*), *atmiecić* (błr. *adznaczyć*), *auhust* (błr. *żniwień*), *bal’ny** (błr. *chwory*), *bal’szynstwo* (błr. *bol’szaść*), *bania** / *bajnia* (błr. *łaźnia*), *charoszy** (błr. *dobry*), *chaziain** (błr. *haspadar*), *chaziajstwa** (błr. *haspa-*

tego obszaru. W opracowywaniu tematu biorą również udział: Iryna Budźko, Lena Kazancewa i Olga Guszczewa.

darka), *chrest** (błr. kryż), *czas** (błr. hadzina), *da* *świdanja* (błr. *da pabaczeńnia*), *druhi* (błr. *inszy*), *dziekabr* (błr. *śnieżań*), *dzierzać* (błr. *trymac*), *fiewral*' (błr. *liuty*), *hasudarstwa* (błr. *dziarżawa*), *hrazdanstwa* (błr. *hramadzianstwa*), *ijul*' (błr. *lipień*), *ijuń* (błr. *czerven*), *janwar*' (błr. *studzień*), *jubka** (błr. *spadnica*), *miestny** (błr. *miascowy*, *tutejszy*), *nastajaszczy* (błr. *sapraudny*), *mart* (błr. *sakawik*), *miestnaść** (błr. *miascowaść*), *nada** (błr. *treba*), *najabr*' (błr. *listapad*), *naprymier* (błr. *naprykład*), *naski** (błr. *szkarpietki*), *nawierna* (błr. *napeuna*), *niadzielia* (błr. *tydzień*), *nikah-da** (błr. *nikoli*), *oczeń** (błr. *wiel'mi*), *pachać ziamliu** (błr. *arać ziamliu*), *pachoży* (błr. *padobny*), *paniadziel'nik* (błr. *paniadzielak*), *panimać* (błr. *rozumieć*), *parień** (błr. *chłopiec*), *pastroić* (błr. *pabudawać*), *płocha* (błr. *drenna*), *prazdnik* // *praznik** (błr. *świata*), *priedsiedaciel' kałchoza* (błr. *starszynia kałhaza*), *rabota** (błr. *praca*), *rabotać** (błr. *pracawać*), *razhawarywać** (błr. *hawaryć*, *razmauliac*), *Raždżastwo** (błr. *Kaliady*), *rubaszka** (błr. *kaszulia*), *sajedzinić* (błr. *abjadnać*), *sapahi** (błr. *boty*), *saraj** (błr. *chlieu*), *sienciabr* (błr. *wierasień*), *skawarada** (błr. *patel'nia*), *skot** (błr. *bydła*, *żywiola*), *spasiba* 'dzięki, dziękuję' (błr. *dziakuj*, *dziakuju*)¹⁸¹, *sprasić* (błr. *spy-tacca*, *paprosić*), *stakan* (błr. *szklianaka*), *strana* (błr. *kraina*), *sausiem** (błr. *całkam*, *pounaściu*), *tapić baniu* (błr. *palić u łaźni*), *tapić pieczku* (błr. *palić u pieczcy*), *toczna* (błr. *dakładna*), *ucziotczik* 'rachmistrz', *waskrasieńnie* (błr. *niadzielia*), *wot* (błr. *woś*), *wremja* // *uremja* (błr. *czas*), *wsiehda* (błr. *zausiody*), *wtornik* (błr. *autorak*), *znać* (błr. *wiedać*), *żałka* (błr. *szkada*) i inne.

4.2.4.4. SŁOWNICTWO POLSKIE

Spośród polskiego słownictwa można wyliczyć te słowa, które na stałe weszły do białoruskiego języka literackiego wiele dziesiętków lat temu bądź funkcjonują w gwarach na Brasławszczyźnie i Miorszczyźnie od dawna. Są to np.: *spadnica*, *studnia*, *szkarpietki*, *kaszulia*, *padłoha*, *patel'nia*, *widelić* i wiele innych.

W rejonie krasławskim występowanie polskiej leksyki bądź zapożyczonej przez polskie medium wiąże się przede wszystkim ze słownictwem dotyczącym sfery życia religijnego. Dominacja języka polskiego w Kościele katolickim przez stulecia i jego ciągła obecność w liturgii przyczyniały się do powszechnego używania polskich słów. A oto słowa i zwroty zanotowane przeze mnie w czasie rozmów: *arcybiskup*, *bieżmawania*, *biskup*, *Boża Naradzenia*, *chrzest*, *dziekan*, *dziekanat*, *godzinki*, *kaścioł*, *katechizmouka*, *kazanie*, *ksiondz*, *ksionszka* 'modlitewnik', *nabażenstwa*, *niech beńdzie pochwaliony Jezus Chrystus*, *malić różaniec*, *nieszpor*, *Ojciec Nasz*, *parafia*, *pad Wniebowstąpieniem Matki Boskiej*, *padwyszenie krzyża*, *piersza kamunia święta*, *spawiedacca*, *Wielkanac*, *wyświeńcać*, *Zdrowaś Maryja*, *Zialionyje Świontki*.

Polskie słownictwo pojawia się także w wypowiedziach ludności przybyłej z zachodniej Białorusi (czyli tej, która do 1939 roku wchodziła w skład Polski), w trakcie

¹⁸¹ Wyjątek stanowi dość powszechny w rejonie krasławskim zwrot *dziakuj Bohu!* (дзякуй Богу!), co należy wiązać z dominacją wyznania katolickiego na tym obszarze i rozpowszechnieniem języka polskiego w kościele i w mszy. Zwrot ten podtrzymywany jest zapewne przez polskie *dzięki Bogu!*

rozmowy o dawnych „polskich czasach”, dotyczących np. spraw urzędowych, pracy u polskich „panów”, rodziny czy uczęszczania do polskiej szkoły. Poniżej podaję przykłady, które zanotowałem w trakcie badań terenowych: *delikatniejszy* [język], *dowód osobisty*, *dowód pol'ski*, *dzień dobry*, *fol'wark*, *gajowy*, *gmina*, *gospodarz*, *kalia-cja*, *kaszary*, *kwiaty*, *miasteczka*, *mówić*, *nauczyciel*, *obywatel* *pol'ski*, *ołówek*, *pan-ski* *jazyk*, *polski*, *pan*, *pani*, *panienka*, *paniszki*, *panulia* z Warszawy, *pany*, *pol'skaja* *ziemia*, *proszę*, *proszem pana ja chciał*, *przedmioty*, *przepraszam*, *przerwa*, *rok*, *tata*, *trzeba*, *urzendy*, *wajawództwa*, *wieranda*, *wujek*, *zeszyt*, *znowu* i inne.

4.2.4.5. SŁOWNICTWO BAŁTYCKIE

O ile zapożyczeń słowiańskich (rosyjskich, białoruskich i polskich) w gwarach łatgalskich jest spora liczba¹⁸², to słów bałtyckiego pochodzenia w mowie moich rozmówców jest niewiele. Spośród leksyki funkcjonującej od dawna (przede wszystkim odnoszącej się do tradycyjnej uprawy roli) zanotowałem np. słowo *žegini* ‘drewniany stojak do suszenia snopów siana, trawy i koniczyny’ (lit. *žaginys*) [*Lietuvių-latvių* 1995: 586].

Słownictwo łotewskie (występujące częściej w wypowiedziach autochtonicznych Białorusinów) dotyczy w rzeczywistości tylko nazw geograficznych, słów z zakresu administracji bądź związanych z religią: *bałtkreus* ‘Białorusin’ (łot. *bałtkrievs*), *Dauhawa* ‘Dźwina’ (łot. *Daugava*), *Dauhawpils* (łot. *Daugavpils*, pol. *Dyneburg*, biał. / ros. *Dźwińsk*), *Dieus* ‘Bóg’ (łot. *Dievs*, łatg. *Divs*), *łatwiete* ‘Łotyszka’ (łot. *latviete*), *Liha* ‘noc świętojańska’ (łot. *Ligo*, biał. *Świata Kupały*), *Ludze* ‘miasto Lucyn’, *nepilsonis* ‘nieobywatel’ (łot. *nepilsonis*), *pagast* // *pahast* // *pahost* ‘gmina’ (łot. *pagasts*), *piłsoniba* ‘obywatelstwo’ (łot. *piłsonība*), *Rezekne* (łot. *Rēzekne*, ros. *Rieżyca*, pol. *Rzeżyca*), *sancim* ‘nazwa łotewskiego pieniądza’ (łot. *santīms*), *siewa* ‘żona’ (łot. *sieva*), *Warawiksne* ‘tęcza, nazwa szkoły rosyjskiej w Krasławiu’ (łot. *Varaviksne*), *zemesgramata* ‘dokument potwierdzający własność ziemi’ (łot. *zemesgrāmata*), *zyrga* ‘koń’ (łot. *zirgs*).

Niewielka ilość słownictwa pochodzenia bałtyckiego (przede wszystkim łotewskiego) jest spowodowana dalszym stopniem pokrewieństwa języków bałtyckich i słowiańskich, w związku z czym nie następuje wzajemne przenikanie się łotewskiego i łotewskiego z białoruskim i rosyjskim. Ponadto rejon krasławski ciągle jest obszarem zdominowanym przez Słowian, którzy mają znikomy kontakt z językiem urzędowym. Można się jednak spodziewać, że w związku z polityką językową władz niepodległej Łotwy i wysokim prestiżem języka łotewskiego znajomość języka urzędowego, a zarazem liczba lettyzmów zaczną wzrastać w mowie ludności słowiańskojęzycznej.

¹⁸² Zapożyczenia białoruskie, polskie i rosyjskie w leksyce gwar łatgalskich na podstawie *Dialektologicznego atlasu języka łotewskiego* opisuje szerzej w swoim artykule B. Laumane [Лаумане 1974: 183–205].

4.2.4.6. MIESZANY CHARAKTER LEKSYKI GWAROWEJ W REJONIE KRASŁAWSKIM

Współistnienie na jednym obszarze ludności miejscowej oraz przybyłej z zachodniej Białorusi, a także mniejszości rosyjskiej przyczyniło się do jednoczesnego występowania w języku leksemów białoruskich (literackich i gwarowych) oraz rosyjskich. Część wymienionych poniżej słów występuje w takiej czy innej postaci również w wielu gwarach białoruskich. Funkcjonowanie kilku leksemów określających te same przedmioty bądź pojęcia odnosi się tak do mowy łotewskich Białorusinów (rzadziej), jak i imigrantów z okolic Brasławia i Mior (częściej). Występują one nierzadko w wypowiedziach jednej osoby. Przykłady podaję w zapisie zbliżonym do wymowy: *abo // ili, adkul' // adkuda, bo // patamu szto, bačka // aciec // papa, bački // radzicieli, ci / ili, dobry // charoszy, dobra // charaszo, chata // dom, druhi // wtary, kali // kahda, heta // eta, hliadzieć // smatrzeć, hroszy // dzieńhi, jaho // jewo, jość // jeść, jon // on, kinuć // brosić, mowa // jazyk, niczoha // niczewo, pajeści // pakuszać, pamiorszy // umierszy, pakul' // paka, robić // dziełać, tak // da, trochu (troszki) // niemnożka, wioska // dziareunia* i wiele innych¹⁸³.

Zagadnienie mieszanego charakteru leksyki gwarowej przedstawiam poniżej na przykładzie kilku wybranych leksemów. Podaję atlasowy zakres ich występowania na terytorium białoruskim oraz ich funkcjonowanie w mowie ludności autochtonicznej i przyjezdnej na podstawie zebranego materiału gwarowego i licznych rozmów z informatorami. Omawiam także kilka wybranych leksemów charakterystycznych dla północnej Białorusi i rejonu krasławskiego.

1. Występowanie wyrazów *bul'ba* / *kartoszka* / *kartoflia* 'ziemniaki'

Słowem najbardziej rozpowszechnionym na Białorusi oznaczającym 'ziemniaki' jest *bul'ba* (błr. *бульба*), które funkcjonuje w białoruskim języku literackim i w licznych gwarach. Na Brasławszczyźnie i w rejonie miorskim dialektolodzy odnotowali trzy słowa: *bul'ba* (najbardziej rozpowszechnione), *kartoszka* (*картошка*) i sporadycznie *kartoflia* (*картофля*) [ДАБМ 1963: Картя 277].

Z wypowiedzi informatorów wynika, że forma *bul'ba* była niegdyś popularna w rejonie krasławskim (sprzyjała temu mowa licznej ludności napływowej z Białorusi północnej i gwary łatgalskie, w których funkcjonują formy: *bul'ba*, *bul'bis*, *bul'va*, *bul'vis* [LVDA(L) 1999: Karte 44]). Również *kartoflia*, choć mało rozpowszechniona, jest znana autochtonicznej ludności. Obecnie widać silną ekspansję słowa *kartoszka*, co należy uznać za wpływ języka rosyjskiego. Na badanym obszarze notuje się dwa leksemy (*kartoflia* praktycznie nie występuje, *kartoszka*

¹⁸³ Mieszany charakter leksyki był notowany również na pograniczu białorusko-rosyjskim przez S.M. Prochorową [Прохорова 1991: 23]. Także badania przeprowadzone w ramach projektu „Białoruś i pogranicza Białorusi: kultura, historia, język” pod kierunkiem Smułkowej potwierdziły ten fakt we wschodnich gwarach Białorusi.

– popularniejsze, *bul’ba* występuje coraz rzadziej i przede wszystkim w mowie ludności przybyłej):

- *što ni ũ koya takoi kartoški ni kvatkou nam’a, takoi pakazac’el’nyj dvor byu moj* [AK 1914 Krasław, LV];
- *pas”c”el’ic” matka, skac”erce na stoł, kartoški vysypała, kastr’ul’u na stoł i ber’uc” i jad’uc” z adnoi [miski]* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];
- *n’ada įlexac” da dačk’i b’ul’bu kap’ac”* [na Białoruś], *i nel’z”a bas y’etai bum’ażki, v’izu n’ada vybirac”* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ].

Formę *kartoflia* zanotowałem tylko raz w trakcie badań terenowych:

- *prychoz”ic” „kak u vas, użo us”o pas”ejał’i?”*, *ja skaz’aju „us”o, tol’ki kartofl’i nie možna pas’aż”ic”* [DS 1907 Saułkrasti, LV].

2. Występowanie wyrazów *wiasiellie* / *swadźba* ‘wesele’

W białoruskich gwarach występują dwa leksemy określające słowo ‘wesele’. Forma *wiasiellie* (błr. *вяселле*) zdecydowanie dominuje w zachodniej części kraju, jest również powszechna w centrum i spotykana w dialektach północno-wschodnich. Postać *swadźba* (tożsama z rosyjskim *свадьба*) przeważa w gwarach północno-wschodnich, jest także znana w centrum kraju. Powszechność obydwu leksemów i funkcjonowanie ich z różną częstotliwością na obszarze całego państwa sprawia, że niemożliwe jest jednoznaczne wyznaczenie rozdzielającej ich izoglosy.

Na obszarze Brasławszczyzny i Miorszczyzny rozpowszechnione są oba słowa, przy czym nieznacznie przeważa postać bliższa białoruskiemu językowi literackiemu [ДАБМ 1963: Капра 338].

Z relacji najstarszego pokolenia rozmówców, autochtonicznych Białorusinów, wynika, że w rejonie krasławskim funkcjonowało słowo *swadźba*, podczas gdy *wiasiellie* pojawiło się na tych terenach wraz z powojenną migracją Białorusinów. Analiza zebranego materiału wykazała, że obecnie w języku obydwu charakteryzowanych grup występuje słowo *swadźba*, podczas gdy *wiasiellie* notowałem sporadycznie:

- *to ũ adn’ym yad’u, ž”ve sv’aż”by, i dom pastroil’i, tam* [w Bieriozowce], *sv’aż”-ba bal’s’aj’a był’a, sto čłav’ek sabr’aušys”i, pryįexal’i, no xac”el’i pasmatr’ec” y’letu sv’aż”bu, a uż’e tut* [w Piedru] *był’a m’ensaj’a sv’aż”ba* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *było, z”bir’ajęcca kap’ela, iyr’ajuc” sv’aż”by, véčar’ynki iyr’ajuc”* [JS 1920 Piedruja, BZ].

3. Występowanie wyrazów *haspadar* i *chaziain* ‘gospodarz’

Na obszarze administracyjnej Białorusi językoznawcy zanotowali występowanie dwóch leksemów, które określają ‘gospodarza’. Oba słowa funkcjonują na całym obszarze kraju, przy czym *chaziain* (tożsame z rosyjskim *хозяин*) jest bar-

dziej powszechne w gwarach północno-wschodnich, a *haspadar* (obejmujące białoruski język literacki i bliższe polskiemu *gospodarz*) w centrum i zachodniej części państwa.

Północna część Białorusi jest terenem występowania obydwu omawianych synonimów [ДІАБМ 1963: Капра 334]. Zebrany materiał dialektologiczny wykazał, że w mowie ludności przybyłej z Białorusi Zachodniej doszło już do unifikacji słownictwa. Słowa *haspadar* w trakcie badań terenowych nie zanotowałem ani razu. Z relacji autochtonicznych mieszkańców rejonu krasławskiego wynika jednak, że w Łatgalii kilkadziesiąt lat temu znany i rozpowszechniony był tylko leksem *chaziain*:

- *ian'y* [rosyjscy żołnierze] *b'ednyje, pras"il'i u nas paj'es"ci, pap'ic", net az"ožy, iid'uc"* *yałodnyje, a t'yje* [Niemcy] *xarošyje xaz"ajny, us"o im'el'i i šaka'lady* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *u k'aždaya b'yl'i b'ajni... l'az"ni, il'i b'ajna, u k'aždaya xaz"ajna byl'a svaj'a b'ajna* [DS 1907 Stirbli, LV];
- *u nas u ž"ar'eŭni była tak'ix čat'yry xaz"ajna, apačonki, ž"eruk'i, i'urany, šydłouskije byl'i, i tak mnoyaz"am'el'nyje byl'i* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];
- *ja xaz"ajstva meŭ, ja xaz"ajnam byu, lašaž"ej meŭ i paras"at, i z"aml'i meŭ kav'ałak i żyu, a patom zabr'al'i, adabr'al'i* [do kołchozu] [JS 1920 Piedruja, BZ].

4. Występowanie wyrazów żywioła, bydła, skot 'bydło'

W białoruskich gwarach notowane było występowanie ponad dziewięciu różnych leksemów określających rzeczownik 'bydło', z czego w północnej Białorusi językoznawcy zapisali: *skacina* (rozpowszechnione w całym kraju), *skot* (często występujące we wschodniej Białorusi, tożsame z rosyjskim *ckom*), *bydła* (tożsame z polskim *bydło*, zasięgiem ograniczające się do terenów graniczących z Litwą i Łotwą), *żywioła* (tożsame z białoruskim językiem literackim, ale w tej części Białorusi notowane rzadko) [ДІАБМ 1963: Капра 293].

Autochtoniczni Białorusini zaznaczali, że w Łatgalii rozpowszechnione było słowo *skot*. Zebrany materiał wykazał, że w rejonie krasławskim funkcjonuje już tylko ten leksem:

- *r'ańše š u nas kałxozny skot pas"vil'i, vot, i my z br'atam iž"om, už'e zayn'aŭšy karou, i baž'ym i'ayady, z"eml'ań'iku tak'uŭu* [zbierać] [WP 1936 Piedruja, LV];
- *dl'a s"ab'e, c"iŭ'er u nas skat'a net, my už'e nie ž"eržym, a tak i koń byu i karova i us"o, xaz"ajstva było, no* [MC 1927 Wecborne, BZ];
- *a tak, n'ada zapaŭn'ac', skol'ka tam kud'a małak'a rasxodovaješ, skol'ka sam zjeŭ, skol'ka skat'u, skol'ka sab'aku daŭ i ščo kud'y* [NM 1933 Lupandy, BZ].

5. Występowanie wyrazów dziareunia / wioska 'wioska'

Dla białoruskiego obszaru językowego charakterystyczne jest występowanie trzech słów, które określają rzeczownik 'wieś', mianowicie: *wioska*, *dziareunia* i *siało*. Wszystkie pojawiają się na całym obszarze Białorusi, przy czym *wioska* (tożsama z białoruskim językiem literackim i polszczyzną) jest leksemem najbardziej rozprzestrzenionym na zachodzie i w centrum kraju, natomiast *dziareunia* (bliska rosyjskiemu *деревня*) w dialektach północno-wschodnich.

Obszar Brasławszczyzny i Mioszczyszyny znajduje się w obrębie zasięgu słowa *wioska*, podczas gdy leksem *dziareunia* występuje paralelnie ze słowem *wioska* w okolicach Bigosowa [ЛІАБНГ 1997: Капра 122].

Z relacji najstarszego pokolenia autochtonicznych Białorusinów wynika, że w rejonie krasławskim dawniej funkcjonowało słowo *dziareunia*, natomiast leksem *wioska* pojawił się wraz z przyjazdem po II wojnie światowej mieszkańców z okolic Brasławia i Mior. Analiza współczesnego materiału dialektologicznego wykazała, że statystycznie dominuje zdecydowanie *dziareunia*, natomiast *wioska* występuje o wiele rzadziej i tylko w mowie społeczności przybyłej z Białorusi Zachodniej:

- *vot, ja raz"iłas"a ū z"ar'euńi, a y'ety dom staj'au, y'ety dom stroil'i* [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *tut, u kr'aslavi x'uże, a ū z"ar'euńi ūs"o š tak ł'uče, i karovu z"erž'ac", i s"vińonka z"erž'ac", i kuř'ica i ayarody, us"o jös"č"* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- [ile] *čbłav'ek, tak ja nie may'u vam skaz'ac", a tak z"ar'euńa y'eta był'a bal's'aia pry pol'sčy, dv'accac" try doma* [MC 1927 Weborne, BZ];
- *p'apa tol'ka ū opl'is"e* [urodził się], *a m'ama bl'iže drui, c"ap'er z"ar'euńu zovuc" m'arki, r'ańše zval'i trybux'i z"ar'euńu, bal's'aia był'a* [WL 1935 Krzywosielce, BZ];
- *tancav'al'i, tancav'al'i, večar'yunki byl'i, muzyk'anty byl'i svai ū n'ašaj vóski* [NM 1933 Lupandy, BZ].

6. Występowanie słowa maliec 'chłopiec'

Zarówno dla gwar białoruskich, jak i białoruskiego języka literackiego charakterystyczne jest występowanie słowa *chł'opiec* / *chłapi'ec*, formy tożsamej z polszczyzną. Na zachodzie kraju, przy granicy z Litwą i Polską były również zanotowane formy *chłap'ak*. Słowem gwarowym, specyficznym dla dialektów północno-wschodniej Białorusi, w szczególności Witebszczyzny, Brasławia i Mior, jest *maliec* [ЛІАБНГ 1996: Капра 172; Панюхін 1976: 69, 70].

Z relacji najstarszego pokolenia autochtonicznych mieszkańców rejonu krasławskiego wynika, że forma *maliec* również kilkadziesiąt lat temu była dominująca. Obecnie widać silną ekspansję rosyjskiego słowa *парень*, co niewątpliwie należy łączyć z wpływem języka rosyjskiego:

- *a y'ety, to pry n'emcax było, ix* [partyzantów] *atpusk'al'i, p'aru štuk atpusk'al'i, tam moža z barozkau tam m'al'cau n'ekal'ki* [JŁ 1927 Piedruja, LV];

- *ion na parómie rabotaŭ, pastroiŭ panton, łodka był'a, ion zarobiŭšy, iak ion robiŭ m'al'ec, ia sam znaŭu* [SO 1923 Piedruja, LV];
- *nas šes"č" było, try ž"eŭki i try m'al'cy, a c"ap'lera raz'ac"el'is'a xto kud'y* [JW 1926 Upmale, BZ];
- *dočka spr'ašyvajec" „pryjšou m'al'ec?"*, ia yavar'u „ńe, ńe pryjšou" [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];
- *dam'a rabotal'i ŭ kałxoz"e l'už"am, vot, tab'e n'ada dom zrobić", i braŭ sab'e p'arńeńka, katory pańimaŭ* [jak się buduje] *i l'už"i płac"il'i* [SO 1923 Piedruja, LV];
- *no, b'yvajec", no tam p'arńi* [przyjda], *t'ancy r'aznyje byl'i, i pol'ka, i val's, i krakaŭ'ak, no, a c"ap'er už'e tak'ix ńet* [MC 1927 Wecborne, BZ].

7. Występowanie wyrazów pamior / umier 'zmarł'

W białoruskich gwarach językoznawcy stwierdzili istnienie pięciu leksemów na określenie czasownika 'umrzeć' w formie czasu przeszłego 3. osoby liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego: *pamiorła*, *pami'erła*, *umi'erła*, *pamiar'la*, *umiar'la*, z czego na obszarze północnej Białorusi atlasy dialektologiczne wykazują tylko *pamiorła* (tożsamą z białoruskim językiem literackim) i sporadycznie *pamierła* [ДАБМ 1963: Kapra 32].

Analiza zebranego w rejonie krasławskim współczesnego materiału wykazała, że zarówno w mowie osób przybyłych z Białorusi Zachodniej, jak i w języku autochtonicznych Białorusinów występują z podobną częstotliwością dwie formy: *pamiorła* i *umierła* (tożsama z językiem rosyjskim), podczas gdy *pamierła* notowałem rzadziej. Powszechność tej drugiej formy należy zapewne wiązać z silną russyfikacją na tym obszarze. Oboczne występowanie obydwu leksemów odnosi się także do pojedynczych wypowiedzi jednego informatora:

- *a m'lama ŭ šes"č"ž'es"at vtarym pam'ierła, ńe, u šes"č"ž'es"at čac"vortym pam'ierła m'lama* [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *tam był'a adn'a s"itu'acyja, tak'aia, żonka pańiorła i ion ažań'iŭs"a, p'żył'a, p'żył'a ian'a tam skol'ka yadoŭ i ion pańior, a ŭ iayo tam ž"eŭka był'a i dva m'al'cy* [...] [JW 1926 Upmale, BZ];
- [z] *tryccac' p'ervaya byŭ brat, užo pańior, u 'etam, dva m'es"acy užo iak pańior, z tr'yccac' tr'ec"aya, st'aršyŭ pańior s dv'accac' čac"vortaya užo moža patn'accac' l'et...* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];
- *a patom u r'yyu byl'i vyŭ'exaušy, a s"ič'as p'riŭ'exau, kad'a už'e star'uxa um'ierła* [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *a p'apka iak byŭ 'umeršy, sabr'aušys"a l'už"i za stałom i yavoruc" [...]* [WL 1935 Krzywosielce, BZ];
- *byŭ xir'uryam, vračom tam i 'umer užo i ž"ec"i ast'al'is"a, żonki, čac"vora ž"a-c"eŭ* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ].

8. Występowanie wyrazów *śpiawać* / *pieć* *śpiewać*

Atlasy dialektologiczne gwar białoruskich notują występowanie kilku leksemów określających czasownik *śpiewać*, są to: *śpiawać* (tożsamy z białoruskim językiem literackim), *pijać*, *pieć* i mniej rozpowszechnione: *śpi'ewać*, *piew'ać*, *piejuć*, *ihrać pieśni*. Na terenach Brasławszczyzny i Miorszczyzny najpopularniejsze są *śpiawać* i *piejać*, tylko sporadycznie występowało *pieć* (tożsamy z językiem rosyjskim) [ДАБМ 1963: Kapra 316]. Zebrany w rejonie krasławskim materiał dialektologiczny wykazał powszechność jednej formy, mianowicie *śpiawać*:

- *na pol'skaj, no pravas'taunyje, u nas nie pr'yńata s"p'av'ac", no tak mol'ucca, b'at'uška, pamol'ucca, paxarońuc" no, a katol'iki s"p'av'a'juc", kras"l'iva s"p'av'a'juc"* [MC 1927 Webborne, BZ];
- *razyav'aryval'i u kas"č"el'e pa pol'ski, s"p'av'al'i pa pol'ski, us"o u kas"č"el'e* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ].

9. Występowanie wyrazów *rwać* / *brać* (lion) *rwać len*

Obszar Białorusi wyraźnie rozdziela izoglosa wyznaczająca zakres występowania dwóch leksemów, które oznaczają proces 'wrywania lnu'. Przebiega ona wzdłuż linii: Pińsk–Stłuck–Krupki–Połock. Po zachodniej stronie izoglosy rozpowszechniony jest leksem *rwać* (lion), tożsamy z białoruskim językiem literackim i polszczyzną. We wschodniej części Białorusi występuje tylko forma *brać* (lion), tożsamy z językiem rosyjskim. Rejon Brasławia, Mior i Bigosowa jest obszarem funkcjonowania tylko formy *rwać lion* [ДАБМ 1963: Kapra 267]. Taki też leksem zanotowałem w rejonie krasławskim, zarówno w języku ludności autochtonicznej, jak i przyjezdnych Białorusinów. Nie zarejestrowałem ani razu rosyjskiego słowa określającego proces 'wrywania lnu' (tj. *mepeбитъ лён*):

- *na pal'avoc'vy, m'ily moi, tam za maš'yny stal'i, z n'ačala maš'yn nie b'yla i u ru-čn'uju ž'al'i, i ž'lyta ž'al'i i l'on rv'al'i, i'akix ž'ven'accac', p'etn'accac' b'abkaŭ z"v'erasa, už'e na pol'e da, no / nu, u vajn'u, rab'i, zajmom, ja tut staj'u, in'a tam staic", jan'a tam staic", us"e yavoruc", us"e razyav'aryva'juc", us"e lapočuc", ty robiš, robiš, a za ž'en ž've sotački toka n'avyrvéš [l'nu], c'i sažn'eš eta pšań'ička, c'i ž'lyta* [AK 1914 Krasław, LV];
- *a s"ejał'i l'on, patom tam jayo mač'yl'i, rv'al'i, patom abž"ir'al'i tak'i'mi na-ž'a'mi y'ety yałouki, patom naž"eval'i y'ety yałouki na tak'i'je ž'eg'i'ni [...]* [NM 1933 Lupandy, BZ].

10. Występowanie wyrazów *chwory* / *bal'ny* *chory*

Na całym obszarze Białorusi notowane są dwa przymiotniki oznaczające 'chorego' – *chwory* i *bal'ny*. Widoczny jest brak wyraźnej granicy rozpowszechnienia tych słów, przy czym pierwsze (bliskie polskiemu *chory*) występuje na zachodzie i w centrum kraju, podczas gdy *bal'ny* (tożsamy z rosyjskim *больной*) na wscho-

dzie. Na Braślawszczyźnie i Miorszczyźnie dialektolodzy notowali obydwie formy [ДІАБМ 1963: Капра 319].

W rejonie krasławskim zdecydowanie dominuje słowo *bal'ny*. W trakcie badań terenowych nie zanotowałem formy *chworthy*, choć w mowie ludności przyjezdnej funkcjonuje czasownik *chwareć*:

- *ion* [ojciec] *tam byu* ***bal'noj***, *i navučyŭs'a razyav'aryvac" pa niem'lecku, i patom ion tad'ly udraŭ* [z obozu w Niemczech] *i pryjšoŭ* [do domu] [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *s"vakrouka sparał'izouŭvana*, ***bal'n'aia*** *inval'itka, na moŭec" raŭonka ył'aŭ"ec"* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ].

11. Występowanie wyrazów *treba* / *nada* 'trzeba'

Na obszarze współczesnej Białorusi rozpowszechnione są dwa słowa oznaczające 'trzeba': *treba* (tożsame z białoruskim językiem literackim i bliskie polskiemu *trzeba*) oraz *nada* (tożsame z rosyjskim *надо*). Granica izoglosy przebiega wzdłuż linii Krasnopol–Szumilino–Lepel–Wilejka–Postawy, dzieląc kraj na gwary południowe, w których funkcjonuje tylko forma *treba*, i północno-wschodnie, gdzie spotykamy obydwa leksemy. Im dalej na północ, tym częstsze występowanie *nada*. Brak widocznej granicy powyższej izoglosy pozwala sądzić, że następowała silna ekspansja słowa *treba* na obszarze, gdzie wcześniej rozpowszechnione było *nada* [JIT 1969: 125, 126, Kapra 50].

W rejonie krasławskim, w przeciwieństwie do Braślawszczyzny i Miorszczyzny [ДІАБМ 1963: Капра 227], rozpowszechnione jest przede wszystkim słowo *nada*, co można wiązać z silnym wpływem języka rosyjskiego na badanym obszarze. Formy *treba* nie zanotowałem ani razu, co jednak nie wyklucza jej ograniczonego występowania w mowie społeczności przybyłej na Łotwę po 1945 roku:

- *tam, pr'aŭda, koŭniki byl'i ŭ xaz"ajnaŭ, u nas s'amyx u p'apy dva b'yl'i koŭniki, al'e ŭ ŭšto ŭ koniki*, ***n'ada*** *ŭe ŭe nie buc" i'exac" z"imoj, drovy vaz"ic' druž'i'am, dapamaŭy druž'i'am, padzarabotac' n'ada, no* [AK 1914 Krasław, LV];
- *tak'i'e nałoj'i* [Niemcy] *jak nakład'uc" na y'etu z"eml'u, i ŭ"eŭey mnoya n'ada było płac"ic" i tam m'asa, i tam us"o* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *a tak, n'ada zapauŭ'ac', skol'ka tam kud'a małak'a rasxodovajeŭ, skol'ka sam zjeŭ, skol'ka skat'u, skol'ka sabak'u daŭ i ŭčo kud'y* [NM 1933 Lupandy, BZ];
- *vot, tak'aia ŭar'a, a my c'eły ŭeŭ v'il'aŭi s"ena yr'uz"im i pryŭŭ"oŭ damoj i doma n'ada* [pracować] [JL 1923 Gaisieli, BZ].

12. Występowanie wyrazów *wiel'mi* / *duża* 'wiele, dużo'

Dialektolodzy zapisali występowanie licznych synonimów słowa 'wiele' w gwarach białoruskich, przy czym wyznaczenie izoglosy nie jest tu możliwe ze względu na ich powszechność na całym obszarze Białorusi.

W rejonie Brasławia i Mior językoznawcy zanotowali następujące odpowiedniki słowa 'wiele': *wiel'mi*, *duża*, *nadta*, *zanadta* [ДАБМ 1963: Kapra 322]. Z relacji autochtonicznych Białorusinów wynika, że w Łatgalii dawniej powszechne były leksemy *oczeń* i rzadziej występujące *duża*. Na podstawie zebranych zapisów gwarowych można stwierdzić, że w mowie ludności przyjezdnej również najbardziej rozpowszechnione stało się słowo *oczeń*, występujące wprawdzie w języku białoruskim (w gwarach), ale jednocześnie tożsame z rosyjskim *очень*. Rzadziej notowałem leksem *duża*. Słowa *wiel'mi* nie zarejestrowałem ani razu:

- *s'mes*" [narodowości], *tol'ka adno, što ū nas čornyx ŋet, a paŋ'exac*" u r'yju, *to d'uża čornyx naŋ'exała, naŋ'exaušy* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *u kałxoz'e płoxa st'ała, st'al'i m'ała płac'ic*", *no tak, vot, t'lipa, užo ū t'atviju d'uża, u bay'atuju stran'u vyjeźżał'i tut mnoya, płac'il'i pa bol'se, možna było rabotac*" [WL 1935 Krzywosielce, BZ];
- (*A jak u Łatwii?*) *Na d'uża yorš, no kaŋ'ešne ž yorš, us'im yorš* [JL 1923 Gaisieli, BZ].

13. Występowanie wyrazów ciapieraka, tutaka, tamaka 'teraz', tutaj', 'tam'

Gwary białoruskie cechuje występowanie licznych słów na określenie przysłówków 'teraz', 'tutaj', 'tam'. Na obszarze północnej Białorusi rozpowszechnione są przede wszystkim trzy: *ciapieraka*, *tamaka*, *tutaka* [ЛІАБНГ 1994: Kapra 121, 1998: Kapra 245, 246]. Z relacji najstarszych autochtonicznych mieszkańców rejonu krasławskiego wynika, że leksemy te kilkadziesiąt lat temu również były bardzo rozprzestrzenione w rejonie krasławskim. Analiza zebranego materiału wykazała, że obecnie, zarówno w języku łotewskich Białorusinów, jak i mowie osób przyjezdnych, formy takie są popularne i występują paralelnie z *ciapier*, *tam*, *tut* nawet w obrębie jednej wypowiedzi rozmówcy:

- *prapuskal'i r'ańše, a c"ap'leraka malaž"oš ŋe abrašč'ajec*" *bał'soya vŋim'ańŋa ū kas"č"oł* [MO 1933 Krzywosielce, LV];
- *nu pomŋu ĵak tam, tam było pry pol'scy ĵak vot c"ap'leraka, svoja z"eml'a był'a, svaj'a karova, svoj kuń, z"aml'u pax'al'i, s"ejal'i* [JW 1926 Upmale, BZ];
- *a słam'ała* [cóрка] *nay'u, sast'avil'i ŋepr'avil'na i c"ap'leraka rastaŋs"č'eta, pastar'eta* [WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ];
- *ĵan'y duža, ĵak peraŋšl'i, ĵan'y, vot tam u bełar'us"i, tam d'uža t'amaka iz"ž"ekval'is"i i stral'al'i, i us"lak* [JŁ 1927 Piedruja, LV];
- *a patom, tad'y š, ĵak to byl'i kałxozy saryañizav'aušy t'amaka, ad nas ŋedal'oka* [NM 1933 Lupandy, BZ];
- *mŋe t'utaka samomu n'ada žyc*" [SO 1923 Piedruja, LV];
- *u dumar'yškax tak'ije s'amyje ĵak i ĵa, tak'ije s'amyje i t'utaka taks'ama yava'ryl'i, vot, i u łatvii taks'ama* [JL 1923 Gaisieli, BZ].

Szersza analiza występowania i rozpowszechnienia w rejonie krasławskim wybranych leksemów z uwzględnieniem chronologii umożliwiła wyciągnięcie wnio-

sków dotyczących charakteru leksyki na badanym obszarze. Kilkadziesiąt lat temu słownictwo ludności autochtonicznej było niewątpliwie bliższe dialektom północno-wschodniej Białorusi, a co za tym idzie, nierzadko pokrywało się z językiem rosyjskim. Po II wojnie światowej leksyka społeczności przybyłej z Braśławia i Mior wykazywała ewidentnie charakter zachodni, białoruski (i nierzadko tożsamy z polskimi słowami). W ciągu kilkudziesięciu lat nastąpiły znaczne zmiany w mowie imigrantów, która zunifikowała się z językiem Białorusinów autochtonicznych i tym samym upodobniła do języka rosyjskiego. Można zatem mówić o ciągle trwającym procesie zmiany charakteru leksyki ludności przyjezdnej; najpierw była ona białoruska, obecnie jest mieszana, białorusko-rosyjska (z przewagą słownictwa rosyjskiego) i nabiera cech zdecydowanie rosyjskich.

4.3. PODSUMOWANIE

W powyższym rozdziale omówiłem wybrane cechy fonetyczne, fleksyjne, leksykalne i składniowe. Pomimo iż tylko część z nich została poddana analizie ilościowej, pozwala to jednak na wyciągnięcie ogólnych wniosków odnoszących się do stanu zachowania gwar białoruskich w rejonie krasławskim, ich charakteru (przejściowego bądź mieszanego) i stopnia nasycenia elementami rosyjskimi. Na podstawie przeanalizowanego materiału można stwierdzić, że:

- badania terenowe potwierdziły, iż gwary białurskie funkcjonujące w rejonie krasławskim od dziesiątków lat są niewątpliwie przedłużeniem gwar tzw. grupy północnej (połockiej)¹⁸⁴, pomimo że przez dość długi okres ziemie te znajdowały się poza granicami administracyjnymi Białorusi (bądź ZSRR) i rozdzielała je Dźwina; świadczy o tym występowanie cech rozpowszechnionych także na Braślowszczyźnie i Miorszczyźnie, jak chociażby obecność imiesłowów przysłówkowych uprzednich na (-uŭ); taki stan rzeczy niewątpliwie wynika z uwarunkowań społeczno-historycznych – ziemie łatgalskie przez niemal cały wiek XIX i XX wchodziły w skład Imperium Rosyjskiego (dokładniej, guberni witebskiej) bądź były częścią ZSRR; północna Białoruś i rejon krasławski przez dość długi okres znajdowały się w granicach jednej jednostki administracyjnej; w XIX wieku większe masy ludności nie pokonywały sporych odległości, osiedlała się tam zatem ludność przede wszystkim z północnej Białorusi;
- w fonetyce i fleksji gwar funkcjonujących w rejonie krasławskim, zwłaszcza w mowie ludności przyjezdnej, zachowany został ich białurski charakter; potwierdza to powszechność (a właściwie dominacja) występowania takich cech językowych, jak dźwięczne (γ), wargowe i niezgłoskotwórcze (u), dziekanie i cie-

¹⁸⁴ Ze względu na brak jakichkolwiek omówień naukowych odnoszących się do gwar białurskich w Łatgalii badania terenowe wymagały stwierdzenia także i tego faktu.

kanie, jakanie (zarówno dysymilatywne, jak i niedysymilatywne) czy białoruski typ akania;

- fonetyka i fleksja, mające w północnej Białorusi (i zapewne w rejonie krasławskim również wiele dziesiątków lat wcześniej) charakter przejściowy (białorusko-rosyjski), zaczynają nabierać cech mieszanych; w mowie jednego rozmówcy (szczególnie w wypowiedziach osób zamieszkujących rejon krasławski od wielu pokoleń) widoczna już jest oboczna realizacja danej cechy zgodnie ze specyfiką języka białoruskiego (gwary białoruskiej) bądź języka rosyjskiego (widoczne jest to chociażby w języku autochtonicznych Białorusinów na przykładzie końcówki (-c') w czasownikach I koniugacji w 3. os. lp. i lm. czasu teraźniejszego i przyszłego czy występowania miękkiego (ř), kiedy to częstotliwość pojawiania się form rosyjskich wyniosła odpowiednio 33,50% i 27,80% wszystkich możliwych wystąpień);
- mieszany charakter fonetyki i fleksji widoczny jest bardziej w mowie osób pochodzących z Łotwy, proces ten niewątpliwie rozpoczął się tam wcześniej, czemu sprzyjał chociażby brak możliwości edukacji w szkołach białoruskich;
- w związku z tym, że mowa obydwu badanych społeczności reprezentuje jedną grupę gwarową, unifikacja językowa, choć widoczna, nie obejmuje gwary z obszaru Braśławszczyzny i Miorszczyzny i odbywa się w kierunku gwar krasławskich (bo jedno i drugie charakteryzuje występowanie tych samych cech językowych), a jest to *de facto* proces rosyfikacji, który cechuje również gwary białoruskie w innych częściach kraju;
- widoczne jest powszechne i naprzemienne funkcjonowanie leksemów białoruskich i rosyjskich (przede wszystkim w mowie osób przybyłych z Białorusi Zachodniej) nazywających te same desygnaty, możemy zatem mówić o mieszanym, rosyjsko-białoruskim charakterze leksyki, z widoczną przewagą słownictwa rosyjskiego;
- we wszystkich poziomach o różnicach w języku osób przybyłych i miejscowych możemy mówić tylko w odniesieniu do leksyki; kilkadziesiąt lat temu osoby przyjeżdżające z Braśławszczyzny charakteryzowało słownictwo specyficzne dla Białorusi Zachodniej, a miejscowych, łotewskich Białorusinów terminologia rozpowszechniona w pasie dialektów północno-wschodniej Białorusi; obecnie możemy stwierdzić dość silną unifikację leksyki obydwu grup, która nastąpiła (w przypadku osób przyjezdnych) w kierunku gwar północno-wschodnich; upodobniła się zatem do słownictwa rozpowszechnionego w rejonie krasławskim od dziesiątków lat, a tym samym bliższego językowi rosyjskiemu;
- dość dobrze zachowały się podstawowe białoruskie cechy systemowe na badanym obszarze, o czym świadczy częstotliwość występowania cech specyficznych dla tego obszaru bądź pasa dialektów północno-wschodniej Białorusi; odnosi się to przede wszystkim do języka osób przybyłych z Białorusi Zachodniej, w mniejszym stopniu do miejscowych rozmówców.

5. ZAKOŃCZENIE

Zasadniczym celem niniejszej monografii było określenie zakresu występowania gwar białoruskich funkcjonujących w sytuacji wielojęzyczności w rejonie krasławskim. Narzeczom białoruskim istniejącym na omawianym obszarze od dziesiątków lat towarzyszą od dawna: język łotewski, gwary łatgalskie, lokalna odmiana języka rosyjskiego, polszczyzna północnokresowa oraz w mniejszym stopniu polski język ogólny i białoruski język ogólny. Uwarunkowania społeczno-historyczne sprawiły, że w poszczególnych okresach historycznych wyżej wymienione języki miały różny prestiż i obejmowały określone sfery życia lokalnej społeczności zamieszkującej rejon krasławski. Przeanalizowanie sytuacji socjolingwistycznej za pomocą metody *domain*, z uwzględnieniem wszystkich pokoleń rozmówców, a także aspektu chronologicznego, umożliwiło spojrzenie nie tylko na funkcję gwar białoruskich w badanej społeczności, ale dało także szeroki obraz całej sytuacji językowej w omawianych gminach i miasteczku Krasław.

Nieprzerwanie od wielu dziesiątków lat gwary białoruskie obecne są w sferze rodziny i sąsiedztwa. Jako język prymarny przekazywane były z pokolenia na pokolenie aż do dnia dzisiejszego. Obecnie tylko najstarsze pokolenie posługuje się gwarą (*mową prostą*). Średnia generacja, która nauczyła się gwary w dzieciństwie, po nauce w szkołach rosyjskich stała się ewidentnie rosyjskojęzyczna. Najmłodsi informatorzy mówią już tylko po rosyjsku, choć nie mają żadnych problemów ze zrozumieniem języka swoich dziadków.

Ze względu na sytuację demograficzną, tj. znaczny odsetek ludności białoruskiej na badanym obszarze, gwary białoruskie stale funkcjonują w sferze sąsiedztwa. Społeczność białoruskojęzyczna posługuje się *mową prostą* również w kontakcie z osobami rosyjskojęzycznymi, ponieważ bliskość leksykalna gwary białoruskiej i lokalnej odmiany języka rosyjskiego powoduje, że interlokutorzy doskonale się rozumieją.

Jednojęzyczność bądź brak znajomości języka urzędowego, tj. łotewskiego (albo literackiego rosyjskiego), sprawiają, że najstarsze osoby posługują się swoją gwarą nierzadko także w sytuacjach oficjalnych (w urzędach gminnych i miejskich, w szpitalach czy na bazarze). *Mowa prosta* obejmuje również częściowo sferę religii; odnosi się to do wyboru języka codziennej modlitwy, spowiedzi i rozmowy z duchownym. Pewien wyjątek stanowią parafie w Piedrui i Indrze, w których ksiądz w trakcie mszy posługuje się gwarą białoruską.

W przeciwieństwie do *mowy prostej* zakres występowania białoruskiego języka literackiego w rejonie krasławskim był zmienny w różnych okresach historycznych. Przez większą część okresu międzywojennego, kiedy władze łotewskie sprzyjały mniejszościom narodowym, istniały białoruskie szkoły, wydawano białoruskojęzyczne gazety i książki; białoruskiego języka literackiego nie ograniczano w czasie okupacji niemieckiej, podczas II wojny światowej. Po zajęciu ziem łotewskich przez wojska sowieckie i ustanowieniu ŁSRR wyeliminowano go jednak całkowicie z życia społecznego w tej nadbałtyckiej republice. Miejskowa społeczność białoruska zamieszkująca Łatgalię miała z białoruskim językiem literackim kontakt tylko poprzez prenumerowane z sąsiedniej Białoruskiej SRR gazety oraz radio i telewizję nadające z Mińska. Choć sytuacja mniejszości narodowych znacznie poprawiła się po odzyskaniu niepodległości przez Łotwę w 1991 roku, moi rozmówcy mają z językiem białoruskim kontakt w rzeczywistości tylko przez media.

Analiza wybranych cech językowych ukazała nie tylko różnice i podobieństwa w mowie autochtonicznych Białorusinów i rozmówców przybyłych z Białorusi Zachodniej, ale umożliwiła także zaobserwowanie zachodzących zmian w strukturze języka, tj. postępującego procesu rusyfikacji i nabierania przez gwarę mieszanego charakteru. Zdecydowanie bardziej białoruski charakter cechuje gwarę ludności przybyłej z północnych gmin Białorusi po 1945 roku niż gwarę ludności autochtonicznej. Porównanie ilościowe pokazało, że mowa obydwu badanych grup wykazuje cechy gwar mieszanых, przy czym jest to widoczne przede wszystkim w języku ludności zamieszkującej Łatgalię od wielu pokoleń. Analiza cech fonetycznych i fleksyjnych ujawniła, że w przypadku rejonu krasławskiego i północnej Białorusi możemy mówić o występowaniu jednej grupy gwarowej, widoczne są jednak znaczne różnice w leksyce. Słownictwo autochtonicznych Białorusinów jest charakterystyczne dla dialektów północno-wschodnich, czyli bliższe językowi rosyjskiemu. W mowie osób przybyłych z Braśławszczyzny i Miorszczyzny zachowało się natomiast wiele słów specyficznych dla leksyki Białorusi Zachodniej, nierzadko tożsamej z językiem polskim.

Niewątpliwie jednym z najważniejszych problemów badawczych dotyczących omawianego obszaru jest znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy gwary białoruskie mają szansę przetrwania w sytuacji tak złożonej wielojęzyczności, jaka występuje w rejonie krasławskim, a jeżeli tak, to w jakiej formie. Zdecydowanie największy wpływ na jakość *mowy prostej* ma powszechność języka rosyjskiego, w mniejszym stopniu łotewskiego, gwar łatgalskich czy polszczyzny północnokresowej. Należy się zatem spodziewać, że nie nastąpi lettyzacja mowy społeczności białoruskiej (wydaje się mało realne, żeby język łotewski w najbliższych dziesięcioleciach stał się językiem wykorzystywanym w rodzinie bądź sąsiedztwie), natomiast bardzo prawdopodobne jest, że dojdzie do jej silnej unifikacji z lokalną odmianą języka rosyjskiego. Odpowiedź na pytanie, czy gwary białoruskie przetrwają w rejonie krasławskim, może umożliwić przeanalizowanie sytuacji językowej z wykorzystaniem koncepcji dyglosji i żywotności etnolingwistycznej *ethnolinguistic vitality*. Można wydzielić dwie płaszczyzny kryteriów, które pomogą ustalić, na ile *mowa prosta* ma szansę przetrwania:

- ustalenie bliskości genetycznej języków wchodzących ze sobą w kontakt (czyli kryterium lingwistyczne);
- stwierdzenie, czy dwujęzyczność (a dokładniej dyglosja) wpływa na powstawanie konfliktów społecznych, czy też jest układem bezkonfliktowym (kryterium socjologiczne);
- wyznaczenie zakresu funkcjonowania języków, tj. jakie sfery życia obejmują poszczególne języki (kryterium funkcjonalne);
- określenie, czy w sytuacji językowej na badanym obszarze zachodzą zmiany, tj. zmienia się zakres występowania interesującego nas języka (kryterium stabilności)¹⁸⁵.

Jak zauważa Fishman, zachowaniu języka sprzyja stabilna dyglosja, utrzymująca się przez kilka pokoleń, natomiast odchodzenie od dyglosji na rzecz bilingwizmu bądź wielojęzyczności w poszczególnych sferach życia prowadzi do dominacji języka urzędowego lub języka o wyższym prestiżu.

Druą płaszczyzną kryteriów odnosi się do żywotności etnolingwistycznej¹⁸⁶. Na zachowanie języka wpływ mają takie czynniki, jak:

- status języka, czyli prestiż w wymiarze ekonomicznym, socjalnym i socjo-historycznym;
- liczebność grupy i jej rozproszenie;
- organizacja społeczności, czyli instytucjonalne wspieranie języka.

Analizując sytuację gwar białoruskich w rejonie krasławskim, można stwierdzić, że ich zachowaniu sprzyja:

- znaczna liczebność osób posługujących się *mową prostą* na co dzień. Trzy badane gminy (w mniejszym stopniu miasteczko Krasław) są obszarem zwartego występowania mniejszości białoruskiej; kryterium to jednak w ciągu najbliższych lat straci znaczenie, bowiem osoby średniego pokolenia i młodzież narodowości białoruskiej posługują się już językiem rosyjskim.

Zachowaniu *mowy prostej* w rejonie krasławskim nie sprzyjają natomiast takie czynniki, jak:

- bliskość genetyczna gwar białoruskich i lokalnej odmiany języka rosyjskiego; powszechność i bliskość genetyczna języka rosyjskiego sprawiają, że ludność w sposób naturalny (tj. niezauważalny dla nich samych) ulega stosunkowo szybkiej rusyfikacji, co jest widoczne przede wszystkim na poziomie leksyki;

¹⁸⁵ Kryteria te zostały wyznaczone przez A. Landry'ego i R. Allarda [Landry, Allard 1994: 15–42], podają za [Zielińska 2003: 98].

¹⁸⁶ Poniższe kryteria zostały wyznaczone przez H. Gilesa [Giles 1994], podają za [Zielińska 2003: 98].

- zmiana sytuacji językowej w sferze rodzinnej i sąsiedzkiej; najstarsze pokolenie rozmówców jest prawdopodobnie ostatnim pokoleniem osób posługującym się gwarą białoruską, ich dzieci i wnuki rozmawiają już bowiem po rosyjsku;
- niski prestiż gwary białoruskiej; mimo pozytywnego stosunku samych rozmówców *mowa prosta* na przestrzeni dziesiątków lat nigdy nie była uważana za język wysoki; w rejonie krasławskim wysoki prestiż (w zależności od zmieniającej się władzy) miały i mają: język łotewski, język rosyjski i język polski;
- brak instytucjonalnego wspierania języka białoruskiego; gwary białoruskie w Łatgalii, podobnie jak i na samej Białorusi, nigdy nie były wspomagane instytucjonalnie; również białoruski język literacki (z wyjątkiem okresu międzywojennego) nie był finansowo podtrzymywany ani przez władze łotewskie, ani białoruskie; słabość organizacyjna i finansowa białoruskich organizacji na Łotwie, brak zainteresowania władz w Mińsku tą białoruską diasporą i bierność społeczności białoruskiej na emigracji sprawiają, że w niepodległej Łotwie, mimo sprzyjających warunków prawnych, nie udało się stworzyć białoruskiego szkolnictwa i instytucjonalnych środków silnie wspierających białoruską kulturę.

Jak wynika z zestawionych parametrów, gwarom białoruskim, zarówno funkcjonującym w granicach administracyjnych Białorusi, jak i poza jej obszarem, nie sprzyja większość wyżej wymienionych czynników. Dziesiątki lat polonizacji, a następnie silnej rusyfikacji i obecna polityka władz łotewskich powinny były znacznie ograniczyć zakres występowania białoruskich narzeczy bądź nawet przyczynić się do ich zniknięcia. Jak pokazują współczesne badania dialektologiczne, białoruskie gwary jednak funkcjonują i ciągle są powszechne. W przypadku *mowy prostej* należałoby zatem rozszerzyć koncepcję żywotności lingwistycznej i sprawdzić, na ile może być ona wykorzystana w przypadku białoruskiego obszaru językowego. Jednym z najważniejszych kryteriów *ethnolinguistic vitality* jest status języka, czyli prestiż w wymiarze ekonomicznym, socjalnym i socjohistorycznym, przy czym należy wziąć pod uwagę ów prestiż z punktu widzenia samych rozmówców, a nie naukowców czy administracji państwowej, aby zrozumieć, na czym polega ta sprzeczność. Otóż:

- uwarunkowania społeczno-historyczne sprawiły, że Białorusini zazwyczaj nie piastowali i nie pretendowali do wysokich stanowisk urzędniczych bądź posad wymagających poprawnej znajomości polszczyzny, języka rosyjskiego czy łotewskiego. Większość osób zamieszkujących wioskę ograniczała się przede wszystkim do znalezienia pracy i zapewnienia bytu rodzinie na podstawowym poziomie. W życiu codziennym nie było zatem silnej presji, aby przyswoić sobie język urzędowy lub mowę o wyższym prestiżu. Podobna sytuacja dotyczy obszaru Łatgalii, gdzie dawniej dominującą politycznie i kulturowo nacją byli Polacy, a następnie Rosjanie i Łotysze, natomiast najważniejsze decyzje zapadały w odległej Rydze czy Moskwie. Typowo rolniczy charakter Łatgalii, a w szcze-

gólności rejonu krasławskiego, brak przemysłu i ośrodków decyzyjnych spowodowały, że Białorusini tradycyjnie zajmowali się tu uprawą roli, której charakter zależał od decyzji ośrodków władzy pozostających poza sferą wpływów lokalnej społeczności. Osoby tej narodowości nie były i nie są zatem grupą dążącą do gromadzenia dóbr materialnych i do zajmowania prestiżowych i kierowniczych posad, a co za tym idzie, posługiwanie się językiem prestiżowym w kategoriach ekonomicznych nie ma dla nich tak dużego znaczenia jak dla mieszkańców większych miast czy obywateli państw Europy Zachodniej. Sytuacja taka, mimo wielojęzyczności rejonu krasławskiego, pozwala Białorusinom pozostać przy najwygodniejszym dla nich kodzie porozumiewania się z interlokutorami, czyli przy *mowie prostej*.

Można dopatrywać się także innych czynników przyczyniających się do powszechności gwar białoruskich w Łatgalii:

- gwarę białoruską charakteryzuje, w zależności od położenia geograficznego, nasycanie się leksyką sąsiedniego języka (dialektu), w związku z czym stanowi doskonały kod językowy, zrozumiały dla sąsiadujących Słowian – Rosjan, Polaków i Ukraińców; prawie wszystkie narodowości zamieszkujące w rejonie krasławskim swobodnie posługują się językiem rosyjskim, nie można zatem mówić o barierze językowej w codziennym porozumiewaniu się rozmówców, zarówno w sferze prywatnej, jak i oficjalnej; genetyczna bliskość białoruszczyzny i rosyjskiego sprawia, że możemy mówić o występowaniu paradyglosji, czyli o nasycaniu się *mowy prostej* leksyką rosyjską, białoruską lub polską, w zależności od rozmówcy i tematu rozmowy;
- język łotewski jest zbyt odległy genetycznie od białoruskiego, aby wszedł na stałe do sfery rodziny czy sąsiedztwa, poza tym jest zbyt trudny do nauki dla starszego pokolenia Białorusinów; jego prestiż jest o wiele wyższy z punktu widzenia administracji państwowej i przepisów prawnych, niż to wynika z rzeczywistej sytuacji językowej w rejonie krasławskim; najbardziej rozpowszechnionym językiem, również w sferze pracy, ciągle pozostaje rosyjski; łotewski nie ma tu zatem dla społeczności białoruskiej aż tak wysokiego prestiżu w wymiarze ekonomicznym;
- zachowaniu *mowy prostej* sprzyja niewątpliwie stabilna dyglosja, utrzymująca się w Łatgalii od dziesiątków lat, a także względna bezkonfliktowość na tle językowym.

W przypadku *mowy prostej* można więc mówić o pewnym paradoksie – z jednej strony bliskość genetyczna gwar białoruskich i rosyjskiego (w mniejszym stopniu polszczyzny) sprawiała, że przez setki lat następowała najpierw powolna polonizacja, a następnie silna russyfikacja. Nigdy jednak nie doszło ani do pełnej russyfikacji języka wsi białoruskiej, ani do pełnej białorutenizacji (i przyswojenia białoruskiego języka literackiego jako języka rodzinnego). Z drugiej strony ta sama bliskość gene-

tyczna pomagała przez dziesiątki lat zachować się gwarze białoruskiej z niezmienną fonetyką i morfologią, jako mowie uniwersalnej, zrozumiałej dla Słowian.

Rejon krasławski, ze względu na swoją wielojęzyczność i wielonarodowość, jest interesującym obszarem badań z zakresu językoznawstwa, socjolingwistyki i zagadnień z pogranicza językoznawstwa i nauk społecznych. Wiele kwestii, które ze względu na charakter niniejszej monografii zostały tylko zasygnalizowane, wartych jest szerszego zbadania i opisania. Są to:

- zbadanie i szersze opisanie rejonu krasławskiego jako obszaru występowania różnych form wielojęzyczności, jak chociażby bilingwizmu i dyglosji; wielonarodowość omawianego obszaru oraz liczne migracje ludności powodują, że poszczególne grupy społeczne znają kilka języków (w przypadku społeczności białoruskiej, w zależności od wieku i pochodzenia respondenta, są to: gwara białoruska, polszczyzna północnokresowa, język łotewski, język rosyjski, białoruski język literacki, sporadycznie gwara łatgalska); poszczególne języki funkcjonujące w badanych gminach obejmują różne sfery życia: język łotewski (praca, edukacja, media, w minimalnym stopniu sfera religii, sąsiedztwa i rodziny), gwary łatgalskie (religia, w niewielkim stopniu rodzina, sąsiedztwo, media), gwara białoruska (rodzina, sąsiedztwo, w mniejszym stopniu religia), białoruski język literacki (tylko w niewielkim stopniu media, edukacja i religia), polszczyzna północnokresowa (sąsiedztwo, religia), polski język literacki (edukacja, media), język rosyjski (wszystkie sfery życia);
- dokładniejsze zbadanie i opisanie charakteru *gwar mieszanych* z wykorzystaniem metody ilościowej; liczbowe porównanie zakresu występowania poszczególnych cech fonetycznych i fleksyjnych w różnych badanych grupach umożliwi dokładniejsze zaobserwowanie procesów zachodzących w systemie gwary, tj. pozwoli zaobserwować nie tylko charakter i stopień mieszaności gwary (tzn. w jakim stopniu nasycona jest elementami jednego bądź drugiego języka), ale i sam proces unifikacji gwary z innym językiem (w tym przypadku z językiem rosyjskim); liczbowe zestawienie cech językowych w mowie badanych grup i poszczególnych rozmówców umożliwia również szerszą analizę idiolektalności i wariantowości języka na tym obszarze;
- szersze omówienie roli języka w kształtowaniu się identyfikacji i tożsamości narodowej; występowanie na małym obszarze tak dużej liczby narodowości i języków sprawia, że zagadnienie to nabiera innego wymiaru niż w przypadku innych pograniczy, gdzie funkcjonują obok siebie tylko dwa lub trzy języki;
- wyznaczenie geograficznego zasięgu współczesnego występowania gwar białoruskich w Łatgalii i porównanie go z wynikami badań przeprowadzonych przez Karskiego na początku XX wieku; szybko postępujący proces rusyfikacji oraz coraz mniejsza liczba osób najstarszego pokolenia posługującego się *ową prosta* powodują, że jest to prawdopodobnie ostatni moment na wyznaczenie takiej granicy.

6. ANEKS

6.1. WYBÓR TEKSTÓW

6.1.1. TEKSTY GWAROWE BIAŁORUSKIE

6.1.1.1. TEKSTY GWAROWE AUTOCHTONICZNYCH BIAŁORUSINÓW

Tekst 1

O pracy w kołchozie i o własnej ziemi

// [...] i sauxos... kałxos at mán'e atkup'iu dom / kałxoz dom atkup'iu / nékatoryje samy pastaŭ'al'i, pak'idal'i, pałam'al'i okny, z"v'ery tam / a mńe kałxoz zapłac'iu i maš'lynu dal'i što p'perejež'ac" / dyk, népaŭ'eryc"e, m'il'eńki, u'łas'ni toka z"ven'accac' maš'lyn yruzav'yx pravez't'a / i maš'lyny z"ve yruzav'yje, zn'ačyt na z"ar'eŭni varoty tam, varoty, i navozy bal's'yje pryvez't'a s"ud'a, vos" tak [...] / nu rabotała š u kałxoz"i, nu skol'ka š tam kałxozy byl'i, stol'ka i rabotała / (a kali pabudawali kałchoz?) m'iły moi, prosta né skaž'u, vot né skaž'u kad'a, kad'a š eta byl'a, u jak'im yađ'u / vajn'a pryš't'a i byl'i 'ec'i, saŭ'ety / prosta né skaž'u, né skaž'u / što ja rabotała? / u paŭ'avoctvy / tam že, tam né... tam dai'aračakai, s"vin'aračakai i kem tol'ka né / nu ja né xac"eła n'ekim, nu paŭ'avoctva, tak / na paŭ'avoctva, m'iły moi, tam že maš'lyny stal'i, sn'ačala maš'lyn né b'yla i u ručn'uju ž'al'i, i ž'yta ž'al'i i l'on rv'al'i, jak'ix z"ven'accac', p'etn'accac' b'abkau z" v'erasa, už'e na pol'e da, nu / nu, u vajn'u, rab'i, zai'mom, ja tut stai'u, jin'a tam staic", jan'a tam staic", us"e yavoruc", us"e raz'yav'aryvajuc", us"e lapočuc", ty robiš, robiš, a za z"eń z"ve sotački toka n'avyrveš, c'i saž'n'eš eta pšań'ička, c'i ž'yta / l'adna, papras'ilas"a u bryyaž"ira, kab jon že m'eń'a... v adn'ej samoj, [žeby] adn'ej samoj rab'ic" eta z"eła / da, tak m'iły moi / dyk bryyaž"ir sam i'exau da ž'enščynaŭ i gavar'it tak „ńi tad'a na pol'e né ab'idna, vy pa z"ve pa trí sotački", a d'ven'accac', p'etn'accac' sotał'ona rveš / nu tak pastar'ajus"a, al'e tak c'eły z"eń adn'a stai'ała na pol'i / i za try sotački, za y'etyje / ai'ej, ai'ej! / vot tak, m'iły moi, tak to žyłos"a / muž jak'uńer, z"évac' m'es"acaŭ praž'yŭ [chory], skoruiŭ [wezwała] i l'umer / tak raš'yla, us"o pr'edał'a i kup'ila tut [w Krasławiu] letu b'udačku, i tak s"aż'u i żyv'u / i tak už'e u p'eńs'an'at ['dom starości'] br'al'i tam mán'e, i u kr'aślavu tam daŭ'ad'ac"i tam d've tak'ije br'al'i / a pak'a s"aż'u tut na m'es"ci / na m'es"ci i s"aż'u pak'a / c'epler ec'i l'už"i kup'il'i, ec'i zai'kouškije tak'ije, vy moža ix né [znacie], tyx xaz"aiaŭ / ańi kup'il'i, afarm'l'al'is"i i ja z"aml'u né aform'ila / addał'a im z"aml'u / na što jan'a mńe, jan'y pakup'ajuc" r'azam, i na x'ai afarm'l'ajuc", né pr'ađu yavar'u? /

aforml'uc" z"aml'u i us"o / mne ne n'ada z"aml'a y'eta / pax'ala, ses'c' s'em yot, sam'a pax'ala, patom druž'lam addav'ala / ja vam skaz'u, s'em, s'em, vos'em l'et sam'a pax'ala u ayaroz'e / i d'aze praxaz"il'i m'l'ma i tak'uju byl'i v'ypus'c'iusy c"us, što pakaz'ac"el'nyj dvor / što ni u koya takoj kartoški ni kvatkoj nam'a, takoj pakaz'ac"el'nyj dvor byu moj / byl'i by varn'ušy, što u ix ne n'aiž"eš ni kvatkoj ni kartoški takoj / [pytali] „a xto u c"ab'e kartošku ak'učuvajec", a ja yavar'u „a ja sam'a, xto mne ak'učuvajec?", ni u koya ne b'yla kartoška tak ak'učana jak u mañ'e / vot tak, m'il'y moj / a ec'i l'už"i kup'il'i, no vot, no ne tak že bez maj'ej say'as'ji ne may'l'i tože pakup'ac', ec'i vot, patamu što, no, ja paľav'inu kup'iusy ayarodu i pasvojčyk, pasvojčyk, da / nu, jež'el'i ja už'e ne žeľaju, ja ne proc'iv, tad'y už'e jan'y ne m'aiuc' prava kup'ic" [...] / vaz"il'i mañ'e i u D'agdu i u D'auyavpiš, to vaz"il'i mañ'e, to an'a [Zajkowska] tak'aja žyľaja, očeñ tak'aja, ja už'e ne xac'u tam abyav'aryvac", al'e us"e l'už"i zn'aiuc" / ja b'yla paľav'inu [ziemi i domu] adda'a i paľav'inu sar'aiu tože / tam že kup'l'ala xaz"ajka [tj. Zajkowska] i jan'y s"az"el'i z y'ektaraľ paľav'inu / tad'a patom ja už'e s'lyšu an'a to yavar'icca y'etaja ž'enščinka „ja rasc'ayn'us", no sar'aiu na dam, rasc'ayn'us", sar'aiu na dam" / ľadna, ja už'e ne paš'la niğž"e, ni mil'icij ni kud'a žal'icca, bylo u meñ'a cem'entu, bylo u meña tayo s'if'eru, dosyc"i bylo za što nañaľ'a ja čaľav'ečka i z"ž"eľal'i mne garmičok, vot tak / i ž"akuĩ boženka, kan'ešna vy mne ne pav'eryc'i, očeñ varonka bal's'aja b'yla / xoz"ic", trav'a, nas"ila us"o i ne s s"ibiru, jak y'eta, takaja staran'a, ž"e očeñ xalodna... (Sibir?) kak ta inače nazyv'ajecca, očeñ čudnaja, tak... pazab'yla / nu, vot, tavo m'atka paj'exaľa, to un'uk ast'aušys"i, nu, un'uk staľ padľav'ac", ec'i l'už"i naiš'l'is"i, no vot tak / to že čaľav'ek, m'il'y moj, ja tayo, ka b'ion ne meub'y sam us"o, eta že tol'ka pad'umac" n'ada, i pastrojki, i sar'ai že š u z"aml'u byu ul'eššy, saľs"em l'ež'au, a takoj ion sar'ai ž"eľau, sam až"in / i b'añenku tak'uju zž"eľau i tože apsv'ajajec" pad dom, vot tak //

[AK 1914 Krasław, LV]

Tekst 2

O grzybach i szeptuchach

// a ž"e zayav'aryvajuc" ad rožy? / ad rožy / u m'atuliškax byl'a ž'enščynka, ad y'adaľ zayav'aryvaľa, ad rožy zayav'aryvaľa jin'a, vot / ja tože tak'aja b'yla, tak'aja bal'n'aja, ja / skol'ka tam p'eraľ'exal'i, šasn'accac" [kilometrów], nu l'ub'ila ja xaz"ic" pa yrypki, pa yrypki / a ne pusk'ajuc" [rodzice], p'apa už'e pojž"ec" tam kas"ic", m'amka karouku tam da'ic" i us"o, ne adkryv'ajuc" ž"v'ery, a mne, a ja l'ubl'u u yryb'y xaz"ic", i n'ada daroyaj is"c"i ž"e p'apa kos"ic", i b'už"ec" [na pewno] ne pusk'ac" / a tam žyl'i tak'ije xaz"ajny, i vot tak, m'il'eñkiĩ moj, kan'ešna š, vy ne zn'ajec"e, jak ad mañ'e sk'azam da kas'coľu, byl'i [w kościele]? / byu takoj bal'soj-bal'soj lux, nihto jayo ne kas"iu / vysokaja tak'aja, zr'eušy, trav'a tak'aja, a soñeika že jašč'e nebal'soj'e, xalodneñka jašč'e, u vos'eñi, takoj prosta pr'ymaraz"ik, i vot ja, m'il'y moj, pak'a ja p'erabraľ'a y'ety lux, na b'eražok ja zyš'la, soñeika už'e sk'ač'yvajec", a mne už'e ne da yrypkoj, ja už'e ne may'u, a ja, kal'any, kal'any [bola] / vot tam tak'aja joľačka,

sońejka [świeci], s"eła kal'a jołački, payr'ełas"a, payr'ełas"a i čak'aju kayd'a p'apka už'e poiž"ec" na s"ned'ańńe, i tad'y pajd'u daroškaj, baj'us"a už'e is"c"i pa y'etym luy'u, tak is"c"i ž ne may'u / tam i račkom tak, i paųz'u tam, pryjš'la, ne pajš'la u x'atu, a pras akonca prapaųz'la, ž'e ja už'e l'až'ała, l'eyła / tad'y č'uju, p'apka m'amke y'avoryc", što ta s"ońńa yrybn'icy n'ašaj tak douya net" / a ja l'až'u i ne may'u, m'il'eńkij moj, padn'acca, prosta ne m'ayu / atńało us"o, ne may'u / ž'eń l'až'u, druý'i l'až'u, to š s"evodńa řebonak zabal'eu, to k urač'u, a rańej tak ne było / raboty, i doma n'ada m'ańe [pomagać]... / nu ne may'u padn'acca, n'ik'ak ne may'u padn'acca / i m'ańe skaz'al'i... my i u škołu xaz"il'i kal'a y'etai ž'enščynki, što an'a zayav'aryvajec" ad roży, tam ad y'adaų, nu paj'ež"ec", moža što tam patsk'ažec" y'etaia ž'enščynka / try čaľav'eka tam było / p'apka na..., m'amka paj'exała da jej, an'a skaz'ała, ot tak zn'ačyc" „y'r'eic"e vad'u, s'ypc"e sol' i u z'ału i saž"lic"e rouna, zn'ačyc'ca, rouna [nogi], saž"lic"i u y'etu važ"icu jejo, i sr'azu patom, kańe'sna atsyp'ajec"i [sol], mnoya ne dabaųl'ajec"i, patom dabaųl'ajec"i, i tak, vot ž'eľajc"e try dńi, try razy i try dńi / o! m'ily moj, ž'e š ta ž'ełas"a, ž'e š ta ž'ełas"a / adajš'ło, i vot, da, ž'evanosta yod dažyť'a i boľe ne było [choroby] / vot i sol' i vad'a i vad'a yar'ačaja / vot i tak č'as'a dva, č'as'a dva i patom dabaųl'ajc"e yar'ačańkaj [wody] jašč'e / a tak ni kak ne may'la / ne, ničoya ne yavar'yła [szeptucha] / kak ta roža był'a u p'apy na naz"e, tad'y jan'a zayav'aryvała ad roży / jan'a skaz'ała, n'ada kamp'r'es takoj ž'eľac" i xarašo / i ž'akuį bożeńku, ž'e š ta ž'ełas"a //

[AK 1914 Krasław, LV]

Tekst 3

O wojennych czasach, pogromie Żydów i partyzantach

// (a front iszou tut u czas wajny?) da, da, da / my sam'i uc"ak'al'i, u l'as'u tam my žyl'i, tam žyl'i, kayd'a front išou, my t'amaka u l'es"u byl'i / u akopax akap'aušy tam, tam karoų val'i, ľayady my z"bir'al'i ĵak n'iemcy atstup'al'i i sl'yšac' pa l'as'u ĵak kuľamoty da nas tyk-tyk-tyk-tyk, no xarašo što my, što p'apa xarašo pa n'iem'eckij [mówił], no try yad'y ĵon že ž byų [w Niemczech w obozie], nauč'yus"a pa n'iem'eckij yavar'yč", i ĵon v'yjšau [do Niemców] i k'aža što „net, net tut nam'a niĵakix banž"itaų, net, net, net, n'etu banž"itaų, maj'e ž"lec"i ľayady sabir'ajuc" u l'es"i" „to čam'u ĵan'y xav'ajucca" „nu baj'acca, ĵak vy stral'al'i, to xav'ajucca", no, tad'y ničoya / a tak may'l'i pastral'ac" / ĵan'y d'uža, ĵak p'erajš'l'i, ĵan'y, vot, tam u belar'us"i tam d'uža, t'amaka, iz"ž"ekval'is"a i stral'al'i, i us"ak, a ĵak ĵan'y u ľatv'iju pryjš'l'i, u y'ety bok [Dźwiny], to uže nixto ĵix na ruš'yu, ĵan'y uže atstup'al'i / ž'akuį boųy, iž"ic"e z boųam / tad'y uže z l'es'u my v'yš'l'i / tad'y u y'etym poýřebi u adnayo sas"leda b'yl'i sabr'aušys"i, a ĵan'y ruč'iom tut n'iemcy iš'l'i / pryjš'l'i s"ud'y, no xarašo, moj p'apa byų staryčok i pańim'au n'iem'eckij ĵaz'yk, ap'ac" skaz'au „s"az"ic"e c"ixańka, maųč'yc"e", i ap'ac" ĵon v'yjšau, i y'avoryc" [do Niemców] „tut n'ikoya, ž"ec"i m'al'eńkije sabr'al'is"i", no ľadna, pryjšou [Niemiec], pajšou, pa šakaľadki nam dal'i, „nu zdorava vy s"az"ic"i" skaz'au p'apu, „s"iľ'as r'uskiĵe ĵid'uc" i nas na b'už"ec" / a n'iemcy tak'ije saľd'ac"iki bal's'yĵe, tak xarašo až'ev'al'is"i, kras"iva

az"ev'al'is"i, a γ'ety [Rosjanie] b'ednyje, [i mówią] „d'aic"e hoc" troxu pak'ušac"",
 jan'y u akopax, a my pajz"om damou, karouku padoic", mǝṛčck'a daž"om im,
 jan'y b'ednyje pras"il'i nas pa'les"c"i, pap'ic", net az"ožy, iid'uc" γałodnyje, a t'yje
 xarošyje xaz"aĩny [Niemcy], us"o im'el'i i šaka'ľady / i p'apa um'eũ pa nem'lecki
 payavar'yc" i payavar'yũ xto ĵak'i, vot tak / a u mĩn'a tože byľo, jan'y damoi, a my
 tut us"i s"iz"el'i / p'apa γavoryc", što ta zab'yl'is"i, ne pomnu, p'apa „dočańka
 varń'is"a, vaz"m'i", i ĵa id'u damoi, a tam uže n'lemcy, moi dom apstup'iušy, maš'lyny
 na dvory, a ĵa u x'atu id'u, al'e „z"auč'ynačka, z"auč'ynačka!", al'e my řeb'aty
 saũs"im bai'al'is"a, a što ta ĵa uz"aľa, ne pomnu, moža sp'ički byl'i zab'yušys"i,
 c"i što, id'u, a jan'y mne ne pusk'ajuc", a ĵa ne pańim'aju [po niemiecku], i jan'y
 pak'azyvajuc" „iz"i naz'at, tud'y, da rusk'ix" a s"ud'y nel'z"a", a mne n'ada s"ud'y,
 tam p'apa, mama, us"e mai'e / az"ĩn [z Niemców] pańim'au pa r'uski i p'eřevož"ic",
 što jan'a xoćec" da raz"ic"el'eĩ, tam ĵixn'ije raz"ic"el'i, a tak by ne prapus"c"iušy,
 a tak az"ĩn um'eũ pa r'uski γavar'yc", n'lemec / mnoya tak'ix byľo [sytuacji], tam
 p'apa tam, s"ostry, jan'y u akopax na m'es"c"i, i „pus"c"ic"e", pus"c"il'i jan'y / tože
 az"ĩn raz dab'r'aušys"i u poyrap, xval'uĩs"a, xval'uĩs"a, a u nas tam tože l'as'y,
 l'as'y d'uže, ĵa ne zn'aľa, što papa γavar'yũ [Niemcom], nav'erna ĵak p'erabr'acca
 u poyrap / d'uže stral'al'i, d'uže, l'ac"el'i, drav'a br'al'i i na [naszym] panadvorku
 / i tak n'lemcy s"ud'a, a r'uskije tud'a / sama daroya byľa, a jan'y daroyai [szli],
 a kad'a n'lemcy iřl'i, to na tol'ka [główną] daroyai a i u l'es"i, tam tak'aja daroya
 iz"ec", i iřl'i damou, atstup'al'i / u nas bol'e, na d'uža zaž"eržyval'is"i, bol'e toka
 atstup'al'i [Niemcy] / a γ'ety ž r'uskije, to skol'ka l'ež'aľa ix... / vajnoi mnoya čayo
 byľo, u vos"emnacatam γad'u, i u dv'accac" čac'vortym γad'u m'us"i i u sarakav'ym
 vot γ'eta [wojna] / u sarakav'ym ĵayo [ojca] užo ne uz"al'i [do armii] / (a wam bačka
 raskazywau ab polska-sawieckaj wajnie?) a my tam řeb'aty ne inc'eřesav'al'is"a i ne
 spr'ašyval'i, a moža i raskaz'aũby, a što tam, d'umal'i tol'ka ab γ'etym, nam tam
 řečar'ynki, ž"e payul'ac", a ne ĵayo tam spr'ašyvac" / no, γ'eta ĵon rask'azyvaj, što
 try γady iřou [z Niemiec], try γad'y ĵon tam ats"iz"el'eũ u pl'an'u / ĵon tam byũ bal'noi
 i navuč'yũs"a razγav'aryvac" pa nem'lecku, i patom ĵon tad'y udr'au i pryĩřou [do
 domu], da, γ'eta byľo u vos"emnacatym γad'u, u vos"emnacatym, z"evatnacatym
 / a tut u p'edrui žyũ staryčok az"ĩn, ĵak'i γavaryũ, što čat'yry vajny praiřl'i, al'e
 ĵak'ija vajny?... / a patom r'uskije pryγnal'i s"ud'y [w 1940 roku], vot, i sorak
 γadou r'uskije ast'al'is"i tut / (a Łatyszy byli u atradach SS?) a b'yl'i, b'yl'i, vo, tut, na
 γrańicy, tut ž"vin'a / to ž n'ašyje l'už"i, a ĵak'ijeř? čuž'yx že ž ne byľo, tol'ka n'ašyje
 / stal'i, vot ĵak s"eĩčas [pogranicznicy] stai'ac", i u kr'ařa'vi / saĩni iřl'i u atr'ady,
 n'lemcy ne p'ĩmuř'al'i, tol'ka p'ĩgľař'al'i / jan'y us"o, n'lemcy tut ničoya na robil'i / vot
 ĵev'řejaũ užo γn'al'i, γ'eta n'ašyje γn'al'i ĵev'řejaũ, v'γyňaal'i ix, ĵev'řejaũ, a n'lemcy
 ne troyal'i ix, n'lemcy, jan'y č'ystyje, no ř'itryje, za to i žyv'i ix, žyv'i n'emcaũ us"ix,
 vot tak byľo / jan'y [Niemcy] tol'ka ž"ežuryl'i, sastaũl'al'i γrańicu i rask'azyval'i što
 [miejscowi mieli robić] / da, n'lemcy ř'itryje byl'i / tut us"a p'edruja byľa žydou,
 a tad'y ĵix us"ix pavyv'az"il'i, a kud'y? / a xto ix tam zn'ajeć"? / zn'aũ, što tut γn'al'i,
 ĵařč'e ž"evac" řtuk zařil'i i tut zakap'al'i, a patom ix vybr'al'i što b v'yřes"c"i / ne

znajū za što, c”i is”c”i né xac”el’i c”i suprac”istaŭl’al’is”i, c”i što, a ix ɣn’al’i pauno / a dam’a star’yje, u nas novyje, a u žydoŭ pačc’i s’amyje star’yje / (a partyzany byli?) da, da, byl’i parc’iz’any / zaxaž”il’i, vot, ĵak p’apa naš žyŭ, to nam ĵišč’e było vés”al’ej, a ĵan’y st’učac” u vakno, ž”évác” štuk, ĵan’y b’ela až”eŭšys”a, u b’elyje bałaxony i na l’yzax, p’apa ɣl’an’uŭ u akno, i skaz’au „l’až’yc”e dočańki i mauč’yc”e”, a ĵan’y st’učac”, a p’apa „a što vy xočec”e” „atkrojc”e”, „a xto tam” „a dočki l’ež’ac” i s”pác”” / xac”el’i zakuř’ic”, a u nas tab’aka byl’a, a daŭńej kuř’il’i ĵan’y [...] //

[JŁ 1927 Piedruja, LV]

Tekst 4

O powstaniu i funkcjonowaniu kołchozu „Sowiecka Łotwa” w Piedrui

/ (a kałchoz kali pabudawali?) a ĵa né znajū, vojna końcyłas”a i tad’y stal’i ɣań’ac”, kad’a vojna końcyłas”a to tad’y načal’i ɣań’ac” u kałxozy / no né xac”el’i, bo str’ašna było, abr’ezal’i z”aml’u, k’rovam p’au n’ada było najc”i i žyŭ’i tak, us”lak było / no, my ŭže né suprac”istaŭl’al’is”a, i u kałxos pajšl’i, i add’al’i kań’a, karovu, c”el’at, i ĵašč’e n’ada było add’ac” ž”ven’accac” ýektaroŭ z”aml’i, i xl’eba n’ada było add’ac” im / us”o add’al’i, us”o add’al’i, a kayd’a stał kałxos, tad’y st’al’i tr’ebavac” l’už”i, što my zd’al’i, to d’ajc”e nam naz’at / u nix mnoya było końau, karovaŭ, d’ajc”e maĵo, d’ajc”e maĵo kań’a, a kałxoz ž”erž’au, i né xac”el’i nam add’ac” / ni xren’a, abman’ul’i nas i us”o / a tam ničoŭa, vot tak, nékatoryje nabr’al’is”i, naj’exała s”ud’y tak’ix pry’l’ež’yx, ĵan’y x’itryje, i raz’umnyje, traktar’a pabr’al’i i us”o, a ĵan’y tut i űa robiŭšy, tut i űa b’lyŭšy, ĵan’y u kałxos ničoŭa né addal’i, a my ĵak m’lestnyje, us”o zd’al’i, a nam ničoŭa [nie dali] / a ŭ nas papy né było, űikoya né było, xto b’už”ec” tr’ebavac”, no ĵa adn’a [mała] ast’ałas”a, što ĵa tam b’udu, što ĵa tam natr’ebuĵu, mńe ɣavar’yl’i, karovu možaš’ ŭz”ac”, skol’ka tam n’ada / m’ała tam n’ada było płac”lic” / u m’ańe ĵišč’e svaj’e byl’i, kud’y ĵa vaz”m’u, d’ajc”e mńe ɣoŭšy, a ɣoŭšy né dai’uc” / za kań’a tam t’ys”ačy ž”ve, skol’ka tam paščyt’aušy, a ɣ’ety t’ys”ačy nam né p’eraŭal’i, a ž”eńgi m’en’al’is”i / napr’im’er s”ańńa t’ys”ača łat ɣ’eta, za t’ys”ača nam pác”orku dav’al’i, eta že ž n’ada pad’umac”, n’ada pad’umac” / s”ańńa u nas było sorak pác” t’ys”ač, a t’ys”ača u nas stoĵla karova / i to né t’ys”ačy, šes”c”sot tam, s”emsot karova / a nam za ty t’ys”ačy pác”sot [dali] [...] / (a jak zwausia kałxoz?) saŭ’eckaja l’at’vĵia, da, ɣ’eta saŭ’eckaja l’at’vĵia, ɣauno tam [było] / no rabotal’i, zarabl’al’i l’už”i, kań’ešna us”e robil’i, a né tol’ka što, kayd’a razval’iŭs”a [kołchoz] to st’ała razval’uxa / i ɣoŭšavy p’eravarot zž”ełal’i, p’eraŭarn’ul’i na d’arma, vot, ɣ’etyx ɣoŭšaj u m’en’a né było, m’us”i ĵakix d’ven’accac” t’ys”ač, što karovu zdav’aušy, kań’a zdav’aušy, no, rabotaŭšy, a ĵak tryn’accac” t’ys”ač to pác” [dali], tryn’accac” t’ys”ač, no što š tam pác” pác”orak dal’i / a ničoŭa dobraya űa зробil’i / kal’i b r’ańše p’eraŭarn’ul’i ɣoŭšy, a tak ĵan’y p’eraŭarn’ul’i kal’i taŭe addav’al’i / i ĵa ničoŭa né paŭč’yla / (a kol’ki hadou pracawali u kałchozie?) dv’accac” pác” / stol’ka rabotaŭšy, i try f’l’ermy adrabotaŭšy / v taloĵevcax rabotała, a patom p’eraŭal’i ŭ markĵi, i pry’exała s”ud’y, to š s taloĵeŭcaŭ ats”ul’ né pajez”leš tud’y rabotac”, u m’arkax i ŭ p’edrui [potem był kołchoz] / a s p’edrui ŭže na p’ens”iĵu ĵa pajšl’a / i ŭ p’edrui rabotała, try f’l’ermy / tam űetu karov, a ŭ f’l’ermĵi było pác”ž”es”at

try... 3"vé ɣɔlav'y / n'ada im było i pa'ic" i nakarmic" ix / daɪ'arkaj / d'uže pražyɫ'a / no za toje troxu xoc" ja mayɫ'a, troxu mayɫ'a a3"ec" feb'at / i jon [mąž] traktar'yстам i ja daɪ'arkaj, za toje i nam dal'i f'inski dom, płac"ic" n'ada było [za jego] try t'ys"acy / no, m'us"i try t'ys"acy za dom / a skol'ka tam klas"ic" [pieniędzy] n'ada było, ɣ'etyje us"e pl'itki / a ɣauno, ɣauno, ɣauno, ɣauno! / a rabotal'i kr'epka, i traktar'ysty...tože nie było traktar'ystaɫ, n'ada było, vyvuč'ys"a moi [mąž] i paɪ'exau [pracować na pole] / i ad ɣ'etaya paŋor, pač"3"es"at šeš"ic" l'et, i jašč'e mox žyc" i žyc" //

[JŁ 1927 Piedruja, LV]

Tekst 5

O sadzeniu ziemniaków i pracy na roli

// a nie zn'aju adk'ul', tak nazyv'alaśa [wioska], svarynova, a adk'ul'? / ɣ'eta užo dauno tak nazv'aušy, uže 3"l'eduška ɣavar'yɫ, što sfarynova [już nazywała się wioska] / što možna byɫa pry kałxozu robic" / kantora past'auɫ'ena jaɫr'ejaŋi pat kɫ'umbam, k'apɫauški rajon, i u meŋ'a znakomyɫ byɫ, i kr'asɫauki targ byɫ, i tam zai'm'al'is"a tam, i abɫyki pradaɫ'ac" tam, sad byɫ svoj, kupiš g3"e, n'ada žyc", byɫ znakomyɫ takoi, jon pryxo3"ic", ja vot tak stai'u, ɣ'eta było u sarakav'ym ɣad'u... u sorak p'ervym vašnoi, p'erad vajnoi, a došč takoi byɫ, mokraja vašn'a, došč byɫ, pryxo3"ic" „kak u vas, užo us"o pas"ejal'i?" ja skaz'au „us"o, tol'ki kartoff'i nie možna pas'a3"ic"", „što ty, n'ada sa3"ic", u maŋ'e užo pas'a3"ana, a ja „mokra, ŋa možna" pat pɫux ŋa možna, mokra", „jak nie mox, jak nie možna pat pɫux tak pad baran'u", a xto š kartošku sa3"ic" pad baran'u! / 3"e eta v'idna / a jak pa jaɣonamu sa3"ic" pad baran'u, što možec" v'yras"ic" i / a jon pasa3"iɫ i tak byɫa / p'rets'ed'ac'eɫ kałxozu zastaɫ'ajec" ɫatyš'a, na pol'e, a na pol'i ijščo... a na xɫ'ep jašč'e za z'al'ony avos, z'al'ony i nie paɪ'exal'i [zdać do skupu] tam'u što byɫ z'al'ony, dast'au us"otki mɫɫ'd'yx dl'a pomačy, kak skaz'ac", na pr'aktyku pryɫ'exaušy, sotak jakix s pač" skas"iɫ i na tark / p'išuc" ɣaz"l'ety „vo, takoi, takoi, takoi p'rets'ed'ac'eɫ p'ervanačal... p'remju paɫuč'yu" / a jon tam što, ɣ'eta z"arno vys'ušyl'i, c"i tam što, karovam addal'i / l'iš by p'ervyi načau, a xto ɣ'eta? jaɫr'ej, xal'ery zn'ajuc" [kiedy robić]! //

[DS 1907 Stirbli, LV]

Tekst 6

O prezydentach Białorusi i Łotwy

// sl'ušaju [białoruskie radio] i ix ɫukaš'enku, no jon maɫa3"iecki ja by skaz'au, no jon takoi bol'e surjoznyi, nie to što naša ɣ'eta v'ajra [Vike Freiberga], jakby jaɫ'e net, jaŋ'a ŋiɣ3"e, a ɫukaš'enka č'asta vystup'ajec", i tak pa xaz"l'aišku, c"vorda / ja by skaz'au što [Łukaszanka] beɫar'us" va3"l'e bol'e meŋ'e narm'al'na, i paɪ'exac" i pryxa3"l'icca što tam payɫ'a3"ec", na samym 3"el'e, kak ta paɫuč'ajecca / tak pasɫ'ušaješ i vro3"e by star'ajecca uɫ'uč'yc", u nas tut u ɫatvii tak nie star'ajucca, a t'amaka jon d'umajec" ab naro3"e, kap l'u3"i žyl'i bol'e meŋ'e / a vajra ta n'ašaja to prez"i3"ent naš, a jaŋ'a što, aŋeryk'anka, xoc" jaŋ'a tut ra3"l'išys"a, a jaŋ'a tam [w Kanadzie] v'yrasɫa, tam škoɫu kanč'ala, us"o, aŋeryk'anskaja ɫat'yška, tak jaɫ'e možna nazv'ac" //

[JS 1923 Krasław, LV]

O przezwiskach narodów

// (a pszeki tut jość?) a ʎ'eta takoję vyd'umanaје s'łowa, prosta samad'umnaје takoję / s'łowazvučańńe, bo ʎes"ć" takoję „ic” pšec” [‘idź precz’], tak bol'e, ad zvučańńa ʎ'etaya s'łowa uz"ata, takoję samad'umanaје, nu, s'łowa „pšep'r'ašam”, „pšec”if” tam il'i što, mnoya na „še” / (a jak nazywajuć Biełarusau?) bełar'usau, nas tak prosta, ʎan'eryki nazyv'aјuc”, bo u bełar'usau „ʎe”, bol'e [s'łów] na „ʎe” / (a nie hawaryli na Biełarusau bul'biaszy?) a moža i ʎavar'yl'i, box ix tam zn'aјec” / (a na łathal'cau jak hawaryli?) kauk'i, da kauk'i / oj, k'aųka, ʎavoryc”, što ʎan'y bol'e kauk'i, bol'e na „ke”, us"e s'łovy na „ke” / ʎes"ć” i č'angały, vot tak, takoję / č'angały ʎ'eta vot, at „če”, łatyš'y r'yšskiје i ʎ'ełgauskiје, l'epaiškiје, vot „če” bol'e uže atmeč'aјucca, i ty, ʎes"l'i i star'aјešs"a to i tak łaty'al'skaja intan'acyja [jest], z łaty'al'skaya intan'acyja / načneš ʎavar'yc” i sl'yšyš „č'angal'i” / no, ʎes"l'i sl'yšyt razʎavor, to uže na bełar'usa ne sk'ažec” č'angal, a sk'ažec” kr'eųs, bełar'usy i r'uskiје us”o raųno pa łat'yšski kr'eųs, kr'eųs, da //

[JS 1923 Krasław, LV]

O księdzu w Piedrui

// aј'eј, ʎak douya, ʎak načnec” mal'icca, ʎak načnec” ʎavar'yc”, aј'eј! / na pol'skim, im's'a na pol'skim, tak us”o uremja na pol'skim, bol'se na pol'skim / kayd'a što nebc'uc” abjas"ń'aјec”, to tad'a na r'uskim / k'aždaje vaskras"eńije, a uže kayd'a ʎon utram mol'icca pa b'udńim dńam, ʎ'eta u čas, a ras, ʎa ne pomńu kayd'a ʎ'eta b'yła, mal'ius”a čat'rycyasy, nekatoryja ž'enščyny ʎak ʎa vyxaž"il'i z kas”c”oła / a ʎayo švayra, žy'v'ec” u r'e:zekne, i ʎon ʎavar'yc” „ʎon na pr'a'vil'na mol'icca, u nas u r'e:zekne tak ne mol'ucca”, a ʎon ʎak načnec”, ʎak načnec” / ʎak načnec” ʎavar'yc”, a ʎa ʎluxav'ataja, to d'aže ne maų'u pańac” / a s"iž"im u kas”c”el'e, ʎavorym što ʎon ʎavar'yc”, m'ikrafony, m'ikrafon što ta isporc"iušys”a i tam, i ʎa tol'ka pat'akivajū, da, da, da / (a paslia imszy z liudźmi?) a na r'uskim tak bol'e razʎav'aryvajec”, vot, tut praxož"uc”, tut adn'a ž'enščyna spr'ašyvajec”, u ʎaј'e ž"ec”i ne v'enčaušys”a, i raz"iušys”a febonačak, ka m'ne bol'se patxož"uc” i spr'ašyvajuc”, kak padajs”c”i k'nemu [žeby nie złościł się], „a iž”i akur'ac”eńka, spr'ašyvaj i ʎak b'uz”ec” ruų'acc'a to, ʎak ʎon b'uz”ec” ruų'acc'a, to ty mauč'y, ty mauč'y, ne ʎavar'y nič'evo, tol'ka pat'akivaj, a ʎan'a „vo, ʎak xarašo, što ty skaz'ała”, xac”a ne v'enčana i xočec” paxrys”c”ic” //

[WP 1936 Piedruja, LV]

O pędzeniu samogonki

// ni razu m'ne žałudak ne zabal'eų, što ʎa ne sk'ušajū, i r'umku vyųb'jū, i samayonku vyųb'jū, samayonku s"il'na ʎn'al'i / vo, tut us”e ʎn'al'i, da, ʎa ʎiј'e ʎnaų i u taloјeų-cax i u p'edrui, ʎnaų, žen'a był'a, dapamay'ała / t'am'ka neđal'oka ž"vin'a, tam us”e ʎn'al'i / samayonki mnoya ʎn'al'i tad'y, a č'am'u tad'y, to ʎa ne zn'aјū, ʎ'etaja samayonka, čort ʎaј'e znaј'ec” / aј, us”aųo był'a / a c”ap'er m'ała xto, ne, c”ap'er t'ut'ka m'ała xto

yn'aiec" samayonku, m'ała xto / aj yn'al'i samayonku, yn'al'i / tam z aŭs'a i z burakoŭ
 yn'al'i, vot, kak samayonku yn'al'i / a skol'ka samayonki p'eraŭ'iu / samayonka
 była ŭ k'aždam doŭe, ŋet takoya doma, što b ŋe b'yla samayonki, ieš"l'i ty ŋa moy
 zrobic", to n'ada das"ć" čałaŭ'leku ȳrošy i była, vs"eȳd'a xto ta zaŋim'aŭs"a tak'im
 z"leam / yn'al'i samayonku čystaxl'ebnuju tam i jaŋ'a brała, ŋe jak ȳ'eta s'axarnaia
 z burakoŭ / k'aždy star'aŭs"a xarašo zrobic" / b'yla, us"ayo b'yla / p'eraž'lyta daŭno /
 a uže s"eič'as, ja ŋe zn'aju, jak žyv'u, to i moža xtos"ć"i zrobic" [samogonkę], no ja ŋe
 s'lyšeŭ, što by s"iic'as yn'al'i //

[SO 1923 Piedruja, LV]

Tekst 10

Wiersz o smutnej doli białoruskich chłopów

// mac" u słožnuju daroȳu atpraŭl'ała rodnuju z"ac"inu / i ukr'atkam vyc"ir'ała
 ȳorkuju s"l'az"inu / buc" pasł'ušny ty z"ic"atka, navuč'ała m'atka / daȳad'aȳ čuž'ym
 ty s'luška, i c"arŭ'i ty z"ic"atka / ŋe aȳ'in ras tvaie vočki zaplyv'uc" s"l'azoju /
 tvaia dol'a c"omnaȳ nočki / c"laška byc" s'lyȳoju / ŋeŭ'aȳi čužaŋ'icy z r'učak tva'ix
 b'leȳx / potu v'il'iecca kryŋ'icy ščočyk zayaŭ'eȳx / l'etkam s'taŋeš r'aŋeȳ, zorki /
 p'leša poiȳ'eš u pol'e / ax, z"ic"atka xl'ep tvoȳ ȳorki / ȳorka tvoja dol'a / m'ac"i dočku
 vypraŭl'aiec" / što by c"lešy s'tała, a žal' k'iej sercu pastup'ała / jakby t'aia xm'ara / vo,
 z"auč'ynka užo ȳatova, pakid'aiec" x'atku / nu, mat'ul'ka, „buȳ” zdarova”, i ceł'uje
 m'atku / v'yla m'ac"i ŭ s"l'ed za ŋleju / stała pry paroz"i / i i prakr'yŭšy tvar rukoju
 ȳl'aȳ"ic" na daroȳu / doȳa m'ac"i us"o ȳl'aȳ"ela / doȳa payl'id'ała / pak'ul' x'ustka
 ȳ'anny z vač'eȳ ŋe prap'ała //

[MO 1933 Krzywosielce, LV]

6.1.1.2. TEKSTY GWAROWE

OSÓB PRZYBYŁYCH Z BIAŁORUSI ZACHODNIEJ

Tekst 1

O tańcach w wiosce Wiata i świętach

// nu, my tam žyl'i za z'vinoȳ r'aŋše / tam było pat pol'sčaj r'aŋše / ma'i raz'ic'el'i pal'aki
 piś'al'iś'a, a my tut p'išems'a, jak xto xac'eu tak i piś'aŭs"a / u m'orskim raȳoŋe [urodziła
 się] / [wioska] v'ata / nu, nu, tam sas"letka z" v'aty / tam išo i adn'a z" v'aty / try tut
 z" v'aty ŭ łup'andax, raȳon / była val'ikaja v'oska / tam toka małaȳoȳy tam było, tam
 b'v'ała, t'ancy ŭ n'ašai v'oski byl'i, z" v'aty / xłopcaŭ i z"auč'at mnoȳa / tancav'al'i,
 tancav'al'i, v'ecar'ynki byl'i, muzyk'anty byl'i sva'i ŭ n'ašai v'oski / a r'aznyȳe [tańce],
 i pol'ku bełar'uskuju, a vot c'ep'er ŋixto ŋe tanc'ujec" / (biełaruskaja pol'ka?) aȳ'a,
 tak b'ystra t'ncav'ałas"a jaŋ'a / bełar'uskaja pol'ka / vot c'ep'er ŋe tanc'ujuc' i d'aže
 ŋe iȳr'aȳuc' tak / nu tak'i daŭŋ'eȳšy taŋec / vot tam i i'ablačku i nar'ečaŋku i val's
 i padasp'an, a r'aznyȳe, r'aznyȳe t'ancy tancav'al'i / (a jablačzku jak treba tancavać?)
 a tak try šaȳ'i ŭ p'arot, patom naz'at, patom zakruȳyc' / c'ep'er že z' ŋet t'ancaŭ, jak'iȳe
 t'ancy / da, da, tam małaȳoȳ b'yla, tam v'ecar'ynki z"leal'i k'aždaȳe vaskras"enȳe,

u k'ažduju néž'el'u / véčar'ynki pa subotax i... a ĵak toka post byu, ĵak vál'iki post, to tad'y sabir'al'is"i i iyr'al'i u ihr'y u nas / a c'áp'er... a mal'il'is"i, gož'inki, mal'il'is"i a patom iyr'al'i u r'aznyje iyr'y, a c'áp'er, to ž małaž'oš saŭs"em né t'aĵa / to ž małaž'oš saŭs"em né t'aĵa / c'áp'er níxto né sabir'ajecca, kab mal'icca níxto, né sabir'ajucca, níxto, c'i tam iž'ec' u ĵety iyr'y iyr'ajec', ĵak my iyr'al'i / my tam iyr'al'i u r'aznyje, tak / u svobodny čas toka tak sabir'al'is"na na véčar'ynki, a tak níčoya [nie robilišmy więcej] / tam toka, ĵak s"v'ata było, ĵak s"v'ata było, a b'udním dnom tam né'kal'i było, rabotac' n'ada było / c'ép'er toka inc'er'esna ŭspomńic' / vécar'ynki byl'i, a l'už'i žan'atyje i star'yje tak'ije... b'v'ała u sar'ajax véčar'ynki ž'ełal'i, tam apstaŭl'al'i ĵetyými barozkami sar'aj, i l'ampu, tam že ž r'ańše s"v'etu né było, l'ampy tak'ije karaz"innnyje, pa čat'yry, try l'ampy pryńas'uc' u sar'aj, a žan'atyje tyĵa zas'ad'uc' kruyom, až da muzyk'antaŭ / ĵ'až'el'i ĵak małaž'oš gul'ajec' / a c'ép'er, c'ép'er saŭs"em... ĵaki tam t'ańec, sk'ačuc' ĵak bar'any, dyk pat etu, pat magnítafon i s"v'et tak'i mračn'y ž'ełajuc' / (a szto wy świątkawali?) kašc'el'nyje pr'azdniki... a vy vér'uĵušcy? / to zn'ajec'e, ĵakiĵe pr'azdniki [są] / nu, nu, kal'ady, vál'k'anac / doma č'ys'c'il'i / na s"v'aty doma č'ys'c'il'i, i tam myl'i patalk'i i ŭs"o, né ĵak c'áp'er kr'ašanaĵe / tam né było kr'ašanaĵe / i pał'y taks'ama nékr'ašanyje byl'i u nas / ž'e my žyl'i to vaabšč'e poła né było, z"eml'a byl'a, z"eml'a byl'a / było xalodna z"imoĵ / byl'a z"eml'a i tak, nab'itaja ĵ'eta ĵl'ina / kad'a n'ada, pal'iješ vadoĵ, kap p'yła né było //

[NM 1933 Lupandy, BZ]

Tekst 2

O wyszywaniu, tkaniu i wypiekaniu chleba

// ĵa vyšyv'ała, ĵa mnoĵa čayo vyšyv'ała / vyšyŭšy i parazd'avała užo i što vyšyta u mań'e, vo payl'až'ic'e, vyšytaĵa tak'aĵa vo [narzuta na łózko], i r'aznyje naroški ĵa vyšyv'aušy, i naroški i r'aznyje / ĵ'eta l'on / što vam pakaz'ac'? / a tk'aušy, tk'aušy, daŭń'ejšyje, daŭń'ejšyje užo ad'lały tak'ije, vo, tak'ije pałas'atyje tk'al'i, z'al'onyje i tak'ije [brązowe], tkal'i pałas'atyje, tkal'i, rań'eĵ né byl'o / nu, kań'ešna ž, mar'udna tkac' / krosny byl'i / byl'i krosny, a c'áp'er kras"on n'et, né tku / né tu uže, parazdavaŭšy v'yšyŭki, trošku xac'ela pakaz'ac', ĵak ĵa vyš'yŭšy / mńe k'ažecca, ĵa tut łaż'yŭšy / né zn'aĵu, ž'e ĵ'eta pałaž'yŭšy, a, ĵan'y na pečy u čamad'ańe / na krosnax [robiłam], na krosnax, aĵ'a / krosny né ast'al'is"i / na krosnax / nu, tak'ije bal's'yje krosny byl'i / a dyk, u p'erš snav'ac' n'ada byl'o ĵ'ety n'itki, asnoŭ, a patom, a patom naž'evac' na ĵ'ety krosny, daŭń'eĵ byl'i ast'aušys"i u mań'e i n'ity i, ž'e ĵ'eta tkac', a krosny, ĵak ĵa pryšl'a s"ud'y to ĵa ĵix tam ast'av'ila za ž'vinoĵ tam [w Wiacie] / pal'ež'u na peč, pal'ež'u na peč, tad'y pakaz'u, tam u čamad'ańe i nasł'i i r'aznyje, pakaz'u / a ĵ'eta ĵa v'šyv'ała / a tak'ije p'al'cy u mńe byl'i, tak'ije p'al'cy kr'uŭĵaje i patom, razdvajal'is"a, ĵak ĵ'eta skaz'ac', a patom vyžym'ajecca materi'ał, vyžym'ajecca tońeńka i patom vyšyv'aješ / taks'ama n'itki padbir'aješ / ĵ'eta ĵa v'šyv'ała, i ĵ'eta było u žurn'al'e, krastom było tam, toka tak było naŭ'ečatanaĵe tol'ka u žurn'al'i / a ĵa byl'a i ĵ'ety vo, nak'itki na pad'uški vyšyŭšy i ĵa paaddav'aušy us"o / a ĵ'eta xłapok, ĵ'eta vuń l'on,

nu užo pas'c'ir'aušys"i / rušník'i ja né vřšyv'ała, rušník'i ja né vřšyv'ała, u nas jak by mody né bylo rušník'i vřšyv'ac', a y'eta, u pravas'taunyx bylo, vyv'ešyvajuc' na kut tam / vyv'ešyvajut na kut, na abras tam / (a hetaje adjała jak treba robić?) a n'ada furbav'ac', furbuv'ac' nítik'i, i y'eta s'amaje, kr'as'ic', jak tam skaz'ac', nu i patom krosny š jak past'aviš, tkac', padbir'ac' kvat'y kab bol'eje m'eńeje patxaz'il'i / u mań'e tak'aja [brązowa] i z'al'onaia / nu jak douya, ies'l'i tkac' b'uz'eš p'il'na s'az'ec', dyk b'ystra vyšyieš, b'ystra vyšyieš jak b'uz'eš, nu, us'o ž né tak b'ystra jak prastoje, xutč'ej / na krav'ac' kak ras, na krav'ac' kak ras / (z dwa miesiaczy treba tkac'?) a né, né, tam skol'ka dńej, paru dńej tam / i pr'al'i [też] i us'o z'ełal'i / (a jak prali?) u mań'e byl'i z've ruk'i r'ańše, a jak pap'aušy u maš'ynu, rabotała, l'on u maš'ynu i tad'y... / s'ełal'i l'on, s'ełal'i l'on, l'on že š s'ełal'i r'ańše, a tol'ka c'ap'eraka né / s'ełal'i u v'ac'e l'on / i c'ap'er s'ełac' l'on, xto tam zańim'aiecca y'etym / rańše k'aždy čalańvek s'ełaju l'on, što ž n'ada bylo, n'ada ž bylo az'ev'acca / r'ańše kupl'al'i, n'ezašta bylo kupl'ac' / a s'ełal'i l'on, patom tam jayo mač'yl'i, rv'al'i, patom abz'ir'al'i tak'im'i nažańmi y'ety yałouki, patom naževal'i y'ety yałouki na tak'ije ž'eg'ini ra'y'atyje, a patom l'on mač'yl'i u staúk'u, tam nac'isk'al'i, a jon vań'učy tak'i, tam c'ay'al'i a patom kł'al'i a patom s'ł'al'i, a patom jak uže vys'c'el'icca to mál'i i da tayo byl'i tak'ije uos'icy, mál'i l'on yetot, i patom trap'al'i, i čas'al'i na tak'ije nań'iušy na dask'u tak'ix y'vaz'z'ej i toustyx i tonkix / uoi, parabotaušy r'ańše daun'ejšyie l'uz'i, a c'ap'er nixto né zn'aiec' / c'ap'er toka učys"i, ńa xočuc' i rabotac', jak my rabotal'i / i us'o ruk'ańmi z'ełal'i i patom etot l'on tam čas'al'i i patom pr'al'i, pr'al'i a tad'a tk'al'i i tad'a b'al'il'i, y'ety pałotny ras'c'ay'al'i, mač'yl'i i ras'c'ełal'i i mač'yl'i i ras'c'ełal'i pa požnax i jak b'eły i m'akki byu, to patom šyl'i tam i r'ubaški i us'o, az'ežu šyl'i / i r'ubaški i prostyni i di'ała i us'o y'eta l'on / (a jak vyhliadali krosny?) nu jak y'eta apis'ac' / jan'y z z'erava byl'i, z z'erava krosny, z z'erava / nu, né raskaz'ac' [jak wygládają] / u l'uz'ej išč'e još'c' krosny / t'utaka [w Lupandach] n'etu [krosien], a tam z'e pa asf'al'c'e, jan'a u'meršy taja ž'enščyna, jan'a pr'ała... tk'ała krosny, nu u'meršy jan'a, tam jan'y stai'ac' doma krosny / a tak bol'se tut ńet [krosien w wiosce] / tam, vot, jak skaz'ac', jan'y takoi, vot, vyšyn'i [kobieta rękoma pokazuje wielkość i wygląd krosien], takoi vyšyn'i naprym'er, tak'ije vo / bol'se jak metr vošem'zes'at / i patom, ja tak né may'u apis'ac' ja / tak'ije naprym'er, tak i tak, i tak y'ety krosny, i tak i tak / patom tut, vo, tak'ije jak stałb'y, tak'ije, i patom tut tak vyr'ešana / patom y'eta s'amaje... taki v'ałak t'utaka, z'e pałatno iz'ec', i tut n'iže... aj, eta vam né ap'išeš / n'ada v'iz'ec' / n'ada v'iz'ec' / a što ž y'ołyje p xaz'il'i, ies'l'i b né tk'al'i / tk'al'i, i šers'c'anoje tk'al'i, patamu što sam'i az'ev'al'is"i, v'erxnuju šyl'i tam i pol'ty i vatoúki, i vatoúki šyl'i daun'ej / (a jak prali?) i vouny pr'al'i i l'on pr'al'i, i vouny pr'al'i / pras'c' tak pras'c', kałaurot t'utaka sta'ic', tut tak'aja pr'aš'ńica, pr'aš'ńica, tam uvaž'eš y'etu i praž'eš, c'ańeš kałaurot, i kr'uc'iš i c'ańeš kałaurot i tam y'ety n'itki kład'ucca na špul' / a patom matal'ila takoi, da y'etaj špul'ki namat'aješ, namat'aješ na matal'ila i matok [...] / (a chlieb piakli?) p'akl'i, p'akl'i xl'ep / rzan'y, ay'a / u r'uskaj p'ečcy, u mań'e još'c' r'uskaja / r'uskaja p'eč još'c' u mań'e / tam c'ap'er sta'ic' xalaž'il'nik, tam'u né tapl'u, a z'imoi inagd'a patapl'u jak z'im'a [ostra] / tak'ije

z'leški byl'i z'erev'annyje i tam razvaž'il'i muku, kartoški druy'i raz dabaŭl'al'i, pak'a y'eta muka zak'is'niec' / patom patm'ešyvajuc' z y'etaŭ mukoŭ suxoŭ i čak'ajuc', kad'a jon st'aniec' patxaz'ic' / i kad'y padoižec', tad'y st'avac' na tak'ije łap'aty, vot, tak'aja vo łap'ata, vot, tak'aja vo i r'učka dl'innaja i na y'etu łap'atu i, il'i muku s'ypuc', il'i lis'c'i łożuc' i łożuc' i zayl'ažyvajuc', i vot b'ułka xl'eba, i ŭ peč st'avuc' i z łap'aty sk'inuc' i pačecca / sa ržanoŭ muk'i / u pol'sčy tože naŭerna uže nie pak'uc' tak xl'ep / pa radio yavar'yl'i što ržan'y xl'ep očeń zdarovyŭ dl'a aryańizma čaław'eka / a ničoŭa tam [do chleba] nie dabaŭl'al'i / ržan'aja muk'a tol'ka i us'o / бэв'ajec', niekatoryje kartoški dabaŭl'ajuc' troški, taŭk'uc' tam kač'ałkaj i tad'y dabaŭl'ajuc', a tak pak'l'i baz ničoŭa, tak tol'ka z muki / m'es'uc' jajo, tam m'es'uc' //

[NM 1933 Lupandy, BZ]

Tekst 3

Ludowa piosenka białoruska

// kas"iŭ jas" kańuš'ynu / kas"iŭ jas" kańuš'ynu / kas"iŭ jas" kańuš'ynu, payl'id'au na z'auč'ynu / a z'auč'yna ž'yta ž'ała / a z'auč'yna ž'yta ž'ała / a z'auč'yna ž'yta ž'ała i na i'as"a payl'id'ała / c"i ty jas", c"i ty nie / c"i ty jas", c"i ty nie / c"i ty jas", c"i ty nie, spadab'aus"a ty m'ne / k'inuŭ i'as"ka kas"ic" / k'inuŭ i'as"ka kas"ic", k'inuŭ i'as"ka kas"ic" / pašoŭ m'ac'i pras"ic" / l'uba m'ac"i maj'a / l'uba m'ac"i maj'a / l'uba m'ac"i maj'a ažańi ty meń'a / us'e xłopcy žonak m'ajuc" / us'e xłopcy žonak m'ajuc", us'e xłopcy žonak m'ajuc" i cał'uŭuc", abnim'ajuc" / ka p ja žonačku meŭ / ka p ja žonačku meŭ / ka p ja žonačku meŭ ja b nie piŭ i nie ieŭ / bar'y jas" stańisł'avu / bar'y jas" stańisł'avu / bar'y jas" stańisł'avu što p s"az"eła na us"u ł'avu / stanisł'avu ni xač'u / stanisł'avu ni xač'u / stanisł'avu ni xač'u, bo na ł'avu ni usaž'u / tak bar'y ty ag'atu / tak bar'y ty ag'atu / tak bar'y ty ag'atu, što p kryč'ała na us"u x'atu / ja ag'atu ni xač'u / ja ag'atu ni xač'u / ja ag'atu ni xač'u, bo ja sam atkryč'u / bar'y jas" ty jań'inu / bar'y jas" ty jań'inu / bar'y jas" ty jań'inu, pracav'itaju z'auč'ynu //

[JL 1923 Gaisieli, BZ]

Tekst 4

O oddziałach SS

// (a wasz muž?) na vajń'e byŭ, i rańenyŭ byŭ, i ŭ pl'eni byŭ / łatyš'y b'il'i, bełar'us" pal'il'i / ja sam'a pom'nu / vot, s utr'a ĭak paxl'až"om, tak tam yar'yc" m'orski raŭon / u'ves" vypal'il'i / eta łatyš'y / tam part'izl'any byl'i, bełar'uskije / a xto ĭix tud'y ynaŭ, pus"c" n'lemcy p'al'uc" a nie dabravol'cy pašl'i / takoi iščo ja rabotała ŭ xaz"ajna, jajoŭny syn, vic"ka v'arb'ickij tože pašoŭ / m'lama yavar'yła, a m'lama byl'a maj'a ŭz"ataja no, na kańi, vaz"iła ix / tam mnoŭa / kaz'ała, tak'aja žouč'eńkaja kras'ivaja x'atka staj'ała a tam star'uška żył'a i tol'ka ad'j'exal'i, star'ušku na c'al'eyu kud'y to pavez"l'i, a x'atu spal'il'i / tam łatyš'y očeń očeń nad bełar'usami iz"z"iv'al'is", očeń / i ŭ kałoz"ec br'asal'i rab'at / vot, tut adn'a yavar'yła, tak'ije z"ve berozki staj'al'i, c"ayn'ul'i y'etu barozku i pryvaz'al'i za adn'u bafozku i za druy'uju nayoŭ i p'us"cil'i i y'etaya raŭonka vot tak razar'v'ała na z"ve č'ašč'i /

tak'iję kazl'y, pałożuc' čaław'eka i pīloj i p'īl'uc" / γ'eta łatyš'y z"ełal'i tak bełar'usam / vot, a c"ap'ler, a ĵan'y p'łačuc' što ĵix v'yvéz"l'i [na Syberię Sowiecī] / no z"es"v'ic"el'na, ĵix v'yvéz"l'i / tak nad imi tak ne z"z"l'eval'is"i kak ań'i z"z"l'eval'is"i / ĵa trox zn'ajū, v'arb'ickij, p'atrouskij i vot, tr'ec"aya zab'yłas"a [z oddziałów SS] / vot, try, katoryx ĵa zn'ajū, dabravol'cy pašl'i l'už"ej pal'ic", bic" / bełar'us" pac"ar'p'eła, nixto tak ne pac"ar'p'eų, ĵak bełar'us" / i pomńu ĵak končyłas"a vajn'a / ĵšł'a, karoų v'eł'a ũ pol'e s utr'a i γavoruc" – vajn'a končyłas"a / vot łatyš'y 'essesacy to eti byl'i vr'ednyje //

[JL 1923 Gaisieli, BZ]

Tekst 5

O tańcach, obrzędach i wierzeniach

// (a szto wy tancawali?) pol'ku, val'c, fakstrot, krakaŵak, a ũs"l'akije tancav'al'i / (a szto jaszczę światkawali?) ĵ'ana kup'ała, eta s"v'etkav'al'i xarašo, eta ũ l'atvii tože s"vatk'uiuc" dv'accac" čac"vortaya iĵ'unĵa / ĵak ĵa był'a małajā, pas"c"iła karoų, naz"v'eł'a im, v'anki karovam, pav'ešla im na roĵi, to na š'yĵu i γońim damoĵ karoų / nam i s'yra i b'ułak i kanf'et, ũs"ayo dav'al'i, što my v'anki naŵal'i karovam / a sańi, a tad'y ĵak užo padrasł'a to što, na t'ancy xaz"il'i na iv'ana, na ĵ'ana / pomńu, a z"lin ras pašl'i na t'ancy, a kak staų yrom, a tam nixto nā žyų, tol'ka tak byų, pustoi dom, yrom yrym'ic", a my tanc'uiem, yrom yrym'ic", a my tanc'uiem [...] / vot takij kl'iv'arok sabir'al'i, ne ũs"l'akij, eta ĵa c"ep'ler atarv'u, u katoraya u v'arx'u vot dva, vot tak'iję, dv'accac' čat'yry n'ada było takix sabrac" nam / i pl'al'i v'anki z γ'etyx ũo i pusk'al'i na vad'u / p'eret ražastfom varažyl'i / (ĵak wy waražyli?) a tak'iję, svaj'ix m'al'caų nap'išem, katoryx l'ubim, a dy na bum'ažke, skr'uc"im u tr'ubački i pałożym pat pad'ušku i s"pom, ĵak pračnoms"a tak i c"l'ańem, katoraya p'ervaya v'yc"aynul'i / varažyl'i / drovy nas"il'i, m'al'cy prynas"il'i drovy, ĵes"l'i da pary, tak b'už"eš na paru, a ĵes"l'i ne da pary, l'išńajā p'ałka, to b'už"eš a z"in / (i tak było, szto dzieuki i mał'cy tak dabiralisia?) a ne tam, ne było tak / v'anki p'atl'i s kl'iv'arok / kl'iv'arok, vot dva, vot takiję dva, z"e ũ v'arx'u //

[JL 1923 Gaisieli, BZ]

Tekst 6

O sprawie w sądzie

// (a pry Pol'szczy byli prabliemy, kali czaławiek hawaryu na źmieszanaĵ mowie?) ne, ne było što p u sut padav'al'i / za z"aml'u to pas'uz"il'is"a, a za ĵaz'yk ne / tam był'a adn'a s"itu'acyĵa tak'ajā, žonka pańorła i ĵon azań'iųs"a, p'žył'a, p'žył'a ĵan'a tam skol'ka γadoų i ĵon pańor, a ũ ĵayo tam z"eųka był'a i dva m'al'cy i ĵan'a [powiedziała], što ĵa tut nā b'udu z v'ańi žyc", tam d'ajc"e što ne buc", tam ĵan'y dal'i skol'ka γrošy, dal'i karovu, nu i, raspiśałas"a bum'ašku tak'uių, što ĵan'a pałuč'yła, dy, patom ĵan'a paj'exała tam u svajū z"ar'eųńu tam ĵan'y ast'avil'i [ĵa] i ĵan'a [potem] p'ɔdał'a ix u sut / što, vo, ĵan'a žyła t'utaka i sut prysuz"ių try γ'ektary z"aml'i / a γ'ety ne pak'azyvaĵec" γ'etu bum'ašku su z"i'e, što ĵan'a ne zaŵ'eranaĵa, nu vo tak, nu i dva sudy praišl'i ũ br'aślaŵe i ĵan'a v'yĵyryvaĵec" / paj'exaų ĵon,

a advak'ata što y'eta néž"ejš"č"v'ic"el'naja bum'aška, a jon da advak'ata daišoušy tam, pai'exau u v'il'nu m'al'ec, paišou da advak'ata / advak'at skaz'au jam'u „iz"i, iz"i, zaplac"i u nat'aryusa, jon zac"v'erz"ic" y'etu bum'ašku / i paišou da nat'aryusa, zaplac"i u z"es"ac" złotyx, peč'ac' tam padb'il'i, patp'is'aus"a i na sut / i tam u sut užo pad'au bum'ašku zac"v'eržanuju / a sut skaz'au, „a što ty chočeš, užo pałuč'yla jan'a, ty raspisyvaus"a?" „ja" „to što ty chočeš?", i us"otak prajyr'au / było us"akix kanfl'iktaŭ pry pol'sčy / byl'i tak'ije, što bazž"etnyje, c"i u ix z"aml'a byl'a, jon tam na syna c'i na dačk'u [ziemię przepisał], tad'y syn y'avoryc" „na mán'le p'eraپیš'yc"e z"aml'u, ja b'udu žańicca, a jak'aja zaxoča m'ne, jak z"aml'i né tu", a jak p'eraپیš'uc", to tady „z"aml'a mai'a, što ty chočaš stary? uc"ak'ai!" / vot, tam moi znakomyj byu, jon né ras"pis'au us"u z"aml'u, paľav'inu nap'is'au na jayo, paľav'inu vam k'inu, jak pamrec"o to tad'y zab'eryc"e us"u, vot / jon ažańius"a, pastroiŭ sab'e x'atu, u jayo try y'ektary z"aml'i i pačc"i, „a vy staryje karč'yic"e" //

[JW 1926 Upmale, BZ]

Tekst 7

O tym, kiedy żyło się najlepiej

// razabr'aušys"i to m'ne c"ap'leraka samy l'epšy [okres życia] / c"ap'leraka, nu što ja, pałuč'aju p'ens"iju, tol'ka što kal'a x'aty n'ada dayl'adac", kal'a x'aty zrab'i, i us"o, što m'ne bol'e [trzeba robić] / a pry pol'sčy to što było, možna skaz'ac", ja iščo maľad'yj byu, može m'alyj ščyt'aus"a / nu tam ža n'ada było rabotac", karou p'as"č"ic", nu l'ona abr'ezaŭ u b'ac"kaŭ, u b'ac"kaŭ, vot / ja užo p'uyom xaz"iŭ, z baranoi, užo kas"ic" pryvuč'al'i mán'le / ja z dv'accac" šastoya yoda, a užo u tryccac" z"ev'atam yad'u, užo ja kas"ic" xaz"iŭ, i vot tak było / a c"ap'ler što, pai'eŭ, paľern'uus"a i p'al'ac"eŭ / b'ac"ka byu u pol'skaj armii / jon né v'jav'au, jon słuž'yu z"ejš"v'ic"el'nym / tu tak jak dap'us"č"im, vy u armii byl'i? nu jon taks'ama i u armii byu, né na vajń'e, a prosta u armii / né zn'aju jak y'eta yavar'ycca pa pol'sku, a pa r'usku z"es"v'ic"el'naja armija / b'ac"ka moi né v'jav'au [w 1920 i 1921], jon ža jašč'e maľadoj byu, u dv'accac" p'ervym [kiedy Polacy razem z Łotyszami wyzwalali Łatgalię] jam'u było, no, uže jon mox [walczyć], z vtaroya yoda jon byu / nu v'jav'ac", to jon né v'jav'au z r'uskiŭmi / a jan'y tut pal'aki zaynal'i r'uskix da z"vin'y i r'uskiŭ most spal'il'i / u kr'aslaŭi i u druŭ spal'il'i most, tam čer'es z"vin'u byu most st'aušy, vot / patom, to pakoŭnica m'ama kaz'ała, što jak išl'i jan'y tut r'uskiŭ, dyk, pyt'al'is"i c"i dal'oka varš'ava / a jak naz'at uc"ak'al'i to né pyt'al'is"i c"i dal'oka maskv'a / a tam da varš'avy né daišl'i, a tam piš'ucki zaryañizav'aušy pałk'i, kosaŭmi adbiv'al'is"i / na yistoryi ja čyt'au, što kosi vypr'astyval'i u k'uz"ni, nasadyval'i na pałk'i i kak p'iki / piš'ucki kak marš'ał byu xarošy, jon že š advajav'au pol'sču, a tak jan'y [Rosjanie] byl'i p raz"b'iŭšy vaapšče [Polskę] / a łukaš'enka pa mojemu ničevo rukavaž"ic"el", us"otki jon za narot borycca, jon tam kr'epka nač'al'stva [trzymal] / jak né pa jayonamu [coś robią] to m'naĭec" [administrację państwową], a za jayo l'uz"i id'uc" / (a dzie lepsz ciapiet? U Biełarusi ci Łatwii?) a xto zn'aĭec" / u bełar'us"i tym xuže, što yrošy bal'syĭe, a jes"l'i p'eraľarn'uc" na n'aszy [łaty], to mnoya z"ešav'ej n'ašyx tav'arau

/ (a u sawieckaj Biełarusi jak było?) było tak što xl'eba kałchozy pačc"i né dav'al'i, tr'ysta yram atxodaŭ dad'uc", i'ez"z"il'i u z"vinsk za xl'ebam, u kr'aslavu za xl'ebam i'ez"z"il'i, vot, muk'i pryj'educ" s"ud'ly u kr'aslavu kup'ic", to u p'edruju i'ez"z"il'i, a patom uže dal'i jačm'eń, meš'anku tak'uju, jačm'eń s pšańicy u mayaz"linax / a tak né było ni s'axaru, ni kanf'et, ničoya / a u az"lin yot jak to padńal'i can'u na l'on i naš kałchoz za l'on paľuč'yū mil'ion z"ves"č'e tys"áč, zdał'i l'on i mnoya z"eńeg było //

[JW 1926 Upmale, BZ]

Tekst 8

O językach

// nu ja užo zapomńała fšystko [po polsku], to daŭno było / da školy xaz'il'am / (gdzie?) né u, u tam, u s"el'skaj m'estnasc'i była szkoła / vot tak'aja no, čt'ery kl'asy, čatry kl'asy, był'a tak'aja szkoła / nu vot ja tol'ka akončyła pol'skuju školu čt'ery kl'asy i vaj'n'a nač'ałas"a / vot i us"a maj'a nauka / vot, nu piš'u pa pol'ski i čyt'aju pa pol'ski i, a pa r'uski nauč'yłas"a prosta sam'a pa s"eb'e / ja oč'eń l'ubiła 'učycca, l'ubiła da školy xaz"ic" / a nu tak, vazmožnasč'ej že ž né było, s"em'i'a był'a val'ikaia / a nu r'ańše, a kak né paľuč'ałas"a xaz"ic", nu čt'lyry kl'asy končyła / vot, a pa pol'ski čyt'aju xarašo i piš'u pa pol'ski, vot a pa r'uski sam'a nauč'yłas"a, a sč'as i pa łat'yški uže němnoška vot / né, né zn'aju né zn'aju [języka łotewskiego] / no zn'aju što vot tam pa..., i'es"l'i n'ada skaz'ac" paž'ałsta – łuzu, pałdes i m'ajze, xl'iep nazyv'ajecca m'ajze vot no, a s"mat'ana kr'ejums / mnoga, mnoya łat'yškix sloŭ zn'aju, al'e no, užo zabyv'aju, zabyv'aju / ja uže star'aja, bal'n'aja očeń, bal'ac" m'ne kos"č"i us"o, us"o i'es"č" skl'eros u y'ľav'e, zabyv'aju us"o, vot / z"letka m'ne yromč'e yavar'y, ja yľuxav'ata / łat'yškij jaz'yk prosta tak, vot tak, ad l'už"ej / vot sč'as uže z"etki xoz"uc", un'učki u s'az"ik xaz"il'i, ańi užo tože m'al'eńkije, „mama es gr'ibu m'ajze, tam gr'ibu g'urc'i" / ańi uže tože pańim'ajuc" / no, dočka tože né raz'yav'aryvajec" pa łat'yški, i z"ac", dočka, no maj'a dočka tak, tak, tak ža sama raz'yav'aryvajec" jak i ja / a z"ac" tože bełar'us, br'asłaŭskaj raion [...] / a bal'synstvo z"etka, nu jak yavoruc", pa, pa svajmu, pa bełar'uski, jak xto to d'umaŭšy, z"m'ešanym, yospaž'i / no, no bal'synstvo bełar'usaŭ u nas, vot u stremk'ax / tam tol'ka u, o i'ezu, no što to, to što m'estnaj ž'yc'el', yetot az"lin / a us"o raŭno š jon ža łat'yškij né zn'ajec", ja bal'synstvo zn'aju čem jan'y i vot / (wy raniej nie hawaryli pa łatyski?) né / kayd'a vaj'n'a był'a, kayd'a vaj'n'a był'a, łtyš'y, łtyš'y zaxaz"il'i tože u čas, u vaj'n'u, łtyš'y zaxaz"il'i / ja jak s"evodńa pom'nu, zaš'i dva vysokije łtyš'y i spr'ašyval'i, spr'ašyval'i z'yrga, z'yrga / jon na eta, łošac" nazyv'ajecca z'yrga, vot / n'ada było z'yrga, padvody n'ada b'yła / jak s"evodńa, tak i atvec"iła što z'yrgi naŭ, z'yrgi naŭ [dzwoni telefon] no, z'al'ony n'ada nažym'ac" [dalej zapis rozmowy z córką] [...] / pa bełar'usku, da [ja mówię] / dočka pa r'uski raz'yav'aryvajec" jin'a / jan'a na meń'a ru'yajecca, „m'ama, nu što né možaš p'eřev'arn'uc", dyk z"etki tad'y učucca at c"ab'e / no što may'u z"elac", no ničevo, inayd'a m'ne v'yiz'ec" i pa r'usku i pa bełar'usku, toj jaz'yk pryrodnyj / us"o raŭno né, nu kak to né, nu bal'synstvo raz'yav'aryvajec" b'už'e z r'uskiń može, prybil'i bay'ata, a tak bol's pa bełar'usku, vot / (daczka was

rozumieje, jak hawarycie pa swojemu?) no kak ža, što nie razumi'eje? / us"o pańim'aiec" / an'a ž rasł'a sa mnoi, nu kak pašł'a uč'ycca, pašł'a uč'ycca, patom uže vot / an'a uč'yłas" a na švai'u, na švai'u, švejana paryska', u kr'asłaŭi ies"č" ŷ'eta f'abryka šv'eina i rabotaiec" na šv'einaŭ f'abryke, vot tak / da da an'a razŷ"iłas" a u kr'asłaŭi, tak an'a i zapis'ałas" a u kr'asłaŭi i us"o vr'eńa an'a u kr'asłaŭi žy'vot / an'a mała, mała, i no tak ŷ'eta pryježž'ała kayd'a uč'yłas" a, pry'leż"ec" na vyxadn'yie vot, pamoč tšeba było i s"ano zakos"ic" dl'a krov'y, vsystko tšeba było pomagac" / do, do pš'edrujska (do szkoły chadziła doczka?), aŷ'a, do pš'edrujska, vas"m'i vas"m'i kłas, vos"em kłas było u pš'edrujsku, vot / no r'uskaja, r'uskaja [szkoła] / łat'yiski tože prepadav'al'i, pa r'uski učyl'i i łat'yiski, łat'yiski uroki byl'i i tež vot / a leńiłas" a, nie xac"eła pa łat'yiski učyc" / a sč'as uže jak st'ała łatvija adž"el'na, to ž bes gasud'arstvennaya jazyk'a niğž"e nie ustroišs" a, no i, i xarašo jak zn'aješ jazyk, no / u kr'asłaŭi, da u kr'asłaŭi mnoga razŷav'aryvajuc" pa łat'yiski, tože m'ała, no zn'ajuć łat'yiski mnoŷyie vot, a u stremk'ax nihto nie razŷav'aryvajec", us"e bełarus'y, us"e bełarus'y, łat'yšy pa... papav'yjexal'i vot, a... a ast'al'is"i, dam'a to pakupaŷy, tol'ka bełarus'y [...] / nihto nie razmaul'au tut pa łat'yiski, vot [...] / [rozmawiali] pańi's saboi pa, jak jak mayl'i, no byl'i uže pryzvyčaj'iŷy juš to i pa pol'ski, pa pol'ski mnoya razŷav'aryval'i xarašo / u m'eń'a s"estr'a słuž'yla tam, kayd'a był'a vaj'n'a p'ervaja, ja i nie pańeťtam, vot, i tut s'ame dyrdyk t'akij byu, an'a tam krof pasč"iła i naučyŷy tak pa pol'ski razŷav'aryvała tak us"o raŷno, no xarašo / ion, a ion byu s'am'y i pol'sčy, ast'aušys" a u bełar'us'i, vot / an'a naučyŷys" a był'a pa pol'ski, tak xarašo razŷav'aryvała / małaž"oš us"o pa pol'ski pańi's saboi, no tam na ž"ar'eŷni gž"e moža i m'eždu saboi tak, a gž"e vot sabr'aušys" a us"e pa pol'ski razŷav'aryval'i / [rozmawiałam] no tak ža s'ama, tože pa pol'ski, pa bełar'uski i pa pol'ski, xto jak mox, no bał'synstvo star'al'is" a užo pa pol'ski / (a ulada patrabawała, szto b razmauliac na pol'skaj mowie pierad wajnoj?) nie, nie patr'ebaval'i tak str'ašna, al'e no sańi xac"el'i, sańi xac"el'i što p, no kul'turna razŷav'aryvac", us"o pa pol'ski / a učrežd'eńie, ž"etka, tak ja pomńu, vot i sam ac'ec rask'azyvaŷy, što a i nie xac"at słušać" ies"l'i pa bełar'uski tam abrašč'al'is" a k ŷ'etym, k nač'al'nikam, n'ada što p pa pol'ski, vot / no kań'ešna, kul'turny i [język polski] at č'evo, pol'skij jazyk vabšč'e ja očeń l'ubl'u, kul'turny i / vot i eta s'amaje, r'uskij tože byu xarošy jazyk, kul'turny nie, nie skaz'ac", bełar'uski s'am'y pask'udny i / ž"etka nie l'ubl'u, nie l'ubl'u, ja š sam'a bełar'uska, no bełar'uski nie l'ubl'u i us"o, nie l'ubl'u, a na x'a i c"ab'e, a i nie l'ubl'u / no ja pa bełar'usku tak nie, nie may'u razŷav'aryvac", jak bełarus'y razŷav'aryvajuc" točna, vot / nie l'ubl'u bełar'usku, nie l'ubl'u bełar'uskuju movu ni za što nie l'ubl'u / (a szto vam nie padabajecca u bełaruskaj mowie?) a no tak'ije słu'v'a što, vaapšč'e ies"l'i razŷav'aryvajec" e tut s'amaje xarašo, znac" bełar'uskij jazyk to moža i nič'evo / takže my i gramat'ičeski nie možem razŷav'aryvac" pa bełar'usku / [Białorusini rozmawiają] na bełar'uskaj, tak pa bełar'uski, a jakij, no us"o raŷno, us"o raŷno ž"e nie pasł'uxaješ i us"o raŷno r'uskij jazyk / i lukaš'enka pa r'uski iž"ec" i bał'synstvo i małaž"oš us"o pa r'uski a i / bełarus'y i małaž"oš strem'iłas" a r'uski naučycca, patam'u što r'uskie s"mił'al'is"i z bełar'uskix, no z małaž"oży / tam ž"evuški il'i p'arni s"mił'al'is" a što to pa

bełar'uski tam šl'apajut, no i učyl'is" a r'uski / a sč'as n'ada, n'ada učycca łat'yški i
 bełar'uski, aĭ moj / łat'yškiĭ toże ničevo, takij, ĭa kayd'a rabotała, bo ĭa u dome
 uotdyxa, u y'etym, u majorax [część Jurmały] tam, u m'es"č"i z łatyś'amī, łat'yšskij
 toże ničevo, kul'turnyĭ ĭaz'yk, takij pryĭatnyĭ ĭes"l'i raz'yav'aryvac" pa, xto može i
 pa łat'yški, toże ničevo / łat'yškiĭ ĭa bol'se l'ubl'u čym bełar'uskij, bełar'uskiĭ ĭe
 l'ubl'u / (a jak pryjechali u Łatwiju, była roznica u mowie miascowych i pryjezżych?)
 no ĭemnoška był'a roz"ńica, no pačc"i aź"i n'akava, no pačc"i aź"i n'akava / eta
 stran'a toże był'a pad ras"iĭaj / y'eta vołas"č", ĭe vołas"č", a d'auyafpiłs, d'agda,
 r'e:zekne, y'eta było pad ras"iĭaj [...] / tut [w Stremkach] pa łat'yški m'ała xto
 raz'yav'aryvaŭ, tol'ka ĭes"l'i vot tam pad l'esam żyła, żył'i eč'i m'iranoŭičy takij
 i uč'it'el'ńica był'a, no tak ĭan'a pa łat'yški raz'yav'aryvała, an'a był'a no, iz kurl'and"ii
 był'a z łatvii, tak an'a pa łat'yški raz'yav'aryvała, a tak toże, m'ała xto, m'ała xto, no
 moža znaŭ xto, kań'ešna łat'yškiĭ ĭaz'yk n'ada b'yla znač", vot / (a bački na jakoj
 mowie razmauliali?) na bełar'uskaj / (a jak u was raniej hawaryli na skawaradu?) nu,
 pat'el'ńa, a sč'as pa r'uski skɔvarad'a, skɔvarad'a, vo p'rim'erna łuk y'eta był'a
 cybul'a, i cybul'a, a pa łat'yški s'ipol'i, s'ipol'i / cybul'a i mnoŭijie raz'yav'aryvajuc"
 cybul'a, y'eta ĭa užo łuk, łuk, aŭc'ur'y [mówię], a tak cybul'a, pat'el'ńa / ĭes"l'i kań'a
 n'ada było zaprayac", to xamuty, supońi i duŭ'a i padnońki i pats"aź"onki, ĭa us"o
 y'eta zn'aju, us"o y'eta zn'aju [...] / (jak wy razhawarywajecie u wołasci u Piedrui?)
 da tam vołas"č" u p'edrui / ĭak ĭa may'ła, tak i raz'yav'aryvała pry..., ĭak byŭ, vot byŭ
 s"el'sav'et, eta ĭe vołas"č" był'a, a s"el'sav'et, vot / tak ĭa i raz'yav'aryvała / tam
 ĭeabez'ac"el'na n'ada było pa r'uski / ĭak xto znaŭ, tak i yavar'yŭ vot / [pracownicy
 gminy] na r'uskim, kań'ešna na r'uskim i pis'al'i us"o, i us"o i daku'm'enty na r'uskim
 / na r'uskim, no i pis'al'i na i r'uskim i na łat'yskim, na dvux ĭazyk'ax, patam'u što,
 vot c"ap'ler, k'upiš l'ek'arstva, i us"o pa łat'yški, pračyt'aj tam napisy na..., pračyt'aj
 y'eta, y'eta daku'm'enty, a što ĭa pračyt'aju, ĭ'es"l'i ĭa ĭe pańim'aju / a ĭak r'uskiĭ
 byl'i, było pisałs"a i pa łat'yški i pa r'uski, što b mox č'łav'ek i pa r'uski i pa łat'yški
 pračyt'ac", vot tak / [w gminie] no raz'yav'aryvajŭ ĭa, pa svajm'u raz'yav'aryvajŭ,
 patam'u što, tam toże Ź rabotajuc' tak'ijie što pa r'uski pańim'ajuc' us"o, vot / ĭe, ĭe,
 ĭe, ĭe, ĭe, ĭan'y pišuc', pišuc" daku'm'enty ĭak im n'ada, raz'yav'aryvajuc", ĭak ĭa may'u
 tak raz'yav'aryvajŭ, vot / ĭe, ĭe tr'ebujuc" / tam gź'e užo, u kr'asłavi, gź'e n'ada ĭaki
 daku'm'enty zapań'ac", tam užo n'ada pa łat'yški, tam užo pa łat'yški n'ada /
 [wypełniać dokumenty] n'ada było, było takijie tam z'eml'an'yie ĭak'ijie, us"o eta
 pa łat'yški, us"o pa łat'yški vot / aĭ, no pras"il'i xto, xto pańim'ajec" vot [żeby pomógł
 wypełnić] / no dočka tam ĭemnoška saabraz'ajet no i, gź'e kayo papros"ic" xto pa
 łat'yški pańim'ajec", a tak sańi / ĭa Ź ĭe may'u, što ĭa may'u, ĭa Ź tol'ka n'eskal'ka
 słou zn'aju, što Ź may'u zapań'ic", vot / [ogłoszenia w gminie] y'eta pa łat'yški us"o,
 pa łat'yški, pa łat'yški, no ĭak vot tut u nas, tak ĭes"l'i ab'javl'eńie i pa r'uski pišuc",
 pišuc" i pa łat'yški, patam'u što małoš xto zn'ajec" što łat'yški ĭaz'yk, pišuc" i pa r'uski,
 pišuc" pa r'uski ab'javl'eńie ĭakoje //

[RD 1926 Stremki, BZ]

// (a szaptuny byli u dziareuni?) tak, byl'i, byl'i / karovam padrabl'al'i y'eta vot, šaptun'y, što by y'eta, m'lak'a ne dav'al'i tam, to karovu da'il'i to što by / i šaptun'y l'ačyl'i i pamay'al'i, v glaz'a, o čaľav'ek zabal'ec" [mógl], čaľav'ek, v glaz'a možec" 'umerc", ne to što žyc", a v glaz'a n'ada / us"o yavar'yl'i star'uxi, vot, šp'il'ku n'ada nas"ic" vot tak, vot, no l'if'ik tam gž"e, kak ne v'edaľas", a možna i v'edaľas" gž"e, kras"ivu kayd'a b'uz"ec" v'idac" gž"e ta ŭbr'aušy i šp'il'ka b'uz"ec", n'ada gž"e to pr'atac", pat až"ožu, no vot tak [...] / što, a što raskaz'ac" ap šaptun'ax / zn'aješ, to užo šaptun'y katoryje byl'i, ja zn'aľa, us"e paŭmir'aušy / tak'aja b'apka ŭ nas u z"ar'eŭni tam byl'a, no an'a r'uskaja byl'a, my katol'iki v'erujuščyje, a jan'y r'uskije, no staraabr'atcy kak, kak jak, no my ne zn'ajem, no nazyv'ajecca / an'a l'ačyľa, zn'aješ, i j'azvu l'ačyľa, z maskv'y pryľežžal'i / n'ada było kryst'aľ u but'yľku pryvaz"ic" votki, kryst'aľ, n'ikakuju, tol'ka kryst'aľ, r'aňše ž byu kryst'aľ, da / adl'iv'aľa sto gram, var'yľa kak'uju ta... travy, vyv'aryvaľa i jan'a y'eta sto yram trav'y nal'iv'aľa u y'etu votku i n'ada było pic", ne to što stakan'ami, a pa staľovaj'loški try razy ŭ z"eň / i j'azvu zal'ečyvaľa l'uz"am i l'uz"i pryľežžal'i tak mnoŭa z maskv'y š i r'aňše š byl'a c"azeľo pryľ'exac" pos"l'e vain'y / an'a l'ačyľa, j'es"l'i jon svaj'u pryvaz"ec", an'a k'upic" j'aščyk votki kryst'aľ i z"eržyc", no xto pryľež"ec" an'a / i jejo tak spas"ibaval'i što očeň ceňil'i y'etu b'apku / no an'a ŭmer'l'a, z"ec"i, dočki byl'i, ne zn'aju tože paŭmoršy užo, tam moža, moža n'ikoya net / adn'a dočka vyšla z'amuš aš u beľar'us"i, tam pad m'inskam žyv'ec", tak ja tam ne zn'aju gž"e an'a žyv'ec" / kak an'a pamay'ajec" l'ečyc", il'i ne / očeň pamay'aľa b'apka / m'ne byl'a žoľc"razyšoŭsys"a, no vrač'y, dv'accac' dva dňa l'ež'ac" u bal'nicy [kazali], tabl'etki pryňim'ac" / an'a m'ne zayavar'yľa but'yľku vad'y / zayavar'yľa, navaryľa travy kakoj tak, atstuž"iľa y'etu trav'u i tad'y ŭ kaľoż"ec" uz"aľa but'yľku što b zayavar'yc", no, na yaraču nel'z"a zayavary'c", an'a pary us"o, kal'i zayavor 'uiz"ec", što p xaľodnaja byl'a / jan'a skaz'aľa „dačuška p'ej", „ustaľa" kaž'u mužyk'u, aj'ej što m'ne, us"o žoľtaje, patr'u patr'u glaz'a, us"o žoľtaje, no žoľtaja kak pakr'ašena, a jon yavoryc" „yl'až"i ŭ glaz'a", a ŭ m'ne yľaz'a žoľtyje i tut vot yruž" žoľtyje i us"o, žoľtyje / a my abr'ačyval'i s"lena vot i došč išoŭ i tak'aja kr'yša n'iskaja saľam'ana i n'ik'ak my ne mayl'i pat kr'yšu v'arn'uc" i my na to žyľos"č" kr'epka c"ežalo i pa žyľki pašľ'a žoŭc" / paj'exaľa ja ŭ pl'usy k vrač'am, vrač'a skaz'al'i ŭ bal'nicu ľoŭycca dv'accac' dva dňa i ŭ meň'a z"evočka m'al'eňkaja šes"č" m'es"acaŭ, s"vakrouka sparal'ižoŭvana, bal'n'aja inval'itka, ne možec" rabonka yl'až"ec", tol'ka što kl'uč doma, no što doma, ruka skručena us"o i nay'a, tam xaz"iľa s p'aľkaj, karovu ne padoic", ničevo, no što b'udu z"eľac" / paj'exaľa ŭ ľaŭniki, ja užo zn'aľa što 'eta b'apka / ana mne zayavar'yľa, aj ty dačuška, ty xoc" žeŭn'acca ŭm'eješ, ty v'erujuščaja, v'erujuščaja kaž'u, žeŭn'aľas"a ŭs"o i yavoryc" vot / p'erat ikonu pryv'eľ'a, r'uskaja ikona, a ty boŭy v'eryš, kaňešna š v'eru, jak raž"ic"el'i, jak vy zn'ajec"e maix raž"ic"el'ej vot, tak ja v'eru, a jan'a yavoryc', yl'až"ic" i k'aža c"ežalo padňaľa, očeň c"ežalo vot us"o, vot ja vad'u y'etu zvar'yľa, l'ek'arstva, us"o z"z"eľaľa, zayavar'yľa p'erat abr'azam žeŭn'aľa y'etu vad'u ŭ kruške, taku krušku što an'a n'ikud'a ne daľ'ec"

što vad'u čerpal'i, ana ū iějo tol'ka l'ač'ebnaie, zakr'yta ū šk'afčyku pad zamkom, us'o i knigu čyt'ajec", us'o / prył'exała damoi, v'ypiła adn'u łožačku try razy ū z"ėń, pastanaŭiła š i pic" da kanc'a ŷ'etu but'ylku v'ypic", kapl'uńiki daĭ, kak k'ineš kapl'u – us'o, n'ada da čysta v'ypic" / no vypiła i us'o i vrač'eĭ nie nada była i v bal'ńice nie l'ežała, vot / vot tak i żyła vot //

[WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ]

Tekst 10

O mowie prostej i języku białoruskim

// (a jak wy pierajechali u Łatwiju, to jaki byu tut jazyk?) i tut že takij s'amyi, vot, ĭak ĭa i c"ap'leraka razŷav'aryvaĭu, tak i tad'y ŷavar'yl'i / i m'estnyie l'uŷ"i t'akže sama ŷavar'yl'i, u adn'eĭ x'ac"e, i ū druyoĭ, t'akže s'ama, i c"ap'er t'akže ŷavoruc", łat'yaskaya tut nie zn'ajec" nixto, vot / sas"letka, moža ū ĭaj'e byl'i, raz"iŷšys"i ū łatvii, ĭak ŷ'eta, i v'yrasła i sastar'eła łat'yaskaya nie zn'ajec" ni słowa / a tože tak, vo, prostyi ĭaz'yk, ĭak ĭa, ĭa nie zn'aju ĭa ŷ'eta skaz'ac", na r'uski, na pol'ski i nie bełar'uski, taki n'eĭki / ĭak moža z"e ta dal'eĭ, tam moža łatŷ'al'ski ĭaz'yk, tam moža ĭak'i, a tut tak'i, i ĭak'i ĭon ĭaz'yk, ĭak ĭajo nazyv'ac"? / bałt'ajecca i bałt'ajecca, na pol'ski, na r'uski i nie niem'iecki, a pańim'ajem drug druya / (a moža niekija słowy adrozniwalisia?) nie, nie, nie było d'uže tak'ix, tut tože taks'ama razŷav'aryval'i / ŷ'eta moža z"e dal'eĭ tam u bełar'us"i, at maŷ'il'ouščyny, to tam słav'a bol'e tak'ije bełar'uskije, a ū nas tam tože nie było tak'ix bełar'usk'ix sloŷ / (a czystaja biełaruskaja mowa dzie budzie?) nu, ĭak skaz'ac", no, m'əŷ'il'ou, tam uže bol'se bełar'uski ĭaz'yk, tam užo bol'se / a tak br'asłaŭski rajon, m'orski, v'ic"epskaja obłas"c", ŷ'eta tut tak'i z"m'ešany ĭaz'yk, bełar'uskaya n'etu / (a czysty ruski?) a č'ysta r'uski nie zn'aju gŷ"e / z"ar'eŭna č'ysta r'uskaja to tut... tol'ki ū ŷoraz"e, tam u kr'asłaŭi, u d'aŷŷafil's'e, gŷ"e tam bol'e č'ysta r'uskije [mieszkaja] / katoryie tam żyv'uc" to i bol'e pa rusku ŷavar'ac" //

[WL 1935 Krzywosielce, BZ]

Tekst 11

O wyjazdach do pracy zarobkowej na Łotwę w latach 30.

// i narabotaŷ"a, ĭa u łatvii rabotaŷ, tr'yccac" s"adm'y ŷot i tr'yccac" vas"m'y ŷot, ĭa dva ŷad'y ū łatvii rabotaŷ u xaz"ajnaŷ, no za rabotńika rabotaŷ, u xaz"ajna / za rabotaĭ, da, za rabotaĭ ĭa ĭ'eŷ"ŷ"iŷ, č'ysta tak što by zarabotac" / u nas tak nie było, z"eš'evl'e tam było ū p'anaŷ, z"eš'evl'e ū p'anaŷ, al'e š m'ala płac"il'i, z"eš'evl'e płac"il'i, a s"eĭč'as, a ĭa pałuč'aŷ t'ys"aču łat naprym'er tad'a, pry 'ul'mańisu iščo ū xaz"ajna, u m'es"ac' pałuč'aŷ, a ĭa damoŷ p'eras'łaŷŷy tam ĭ'ixńaie sto łat, tam p'ec"ŷ"es"at łat, ĭa tam pałuč'aŷŷy sto złotyŷ, złoty, na swoje z"en'y / vot, i pryježž'aŷ na z'arabatk'i / no, aŷ"in ŷot ĭa byu u l'eńinaŷ, zab'ŷŷ"a c"ap'leraka, u ĭ'anasa, ĭ'ul'ins ĭ'anas ĭajo zv'al'i, vot, xaz"ajna zv'al'i, ĭa zab'ŷŷ"a ĭak zv'al'i ĭ'ixńaie us'aŷ"by, nie z"ar'eŭni, a tak'ije ŷaŷ"by u nix byl'i, a, da, futary, futaty byl'i / a tak'ije bal's'ŷyie, z"eml'i byl'i pa p'ac"ŷ"es"at pa šes"ŷ"es"at ŷ'ektaraŷ z"aml'i tam m'el'i, pa dva, pa trox rabotńikaŷ z"erž'al'i xaz"ajny / no, xarašo płac"il'i, płac"il'i pa tr'yccac"

ļat, pa sorak ļat ņekatoryje užo ģak xarašo rabotal'i / a mņe xaz"lain z raboty ņe atpuskl'au za ņišto damoņ, uγav'aryvaņ ģak možna, al'e ģa rabotaņ xarašo / al'e damoņ pryĭ'exaņ, n'ada bylo pumuy'ac" doma, xac"la nas bylo mnoγa, al'e mnoγa maļyie byl'i astal'n'yie, ģa byu pačc"i' samy stary //

[JS 1920 Piedruja, BZ]

6.1.2. INNE TEKSTY

Przykład języka łotewskiego¹⁸⁷

(Es zinu, ka tu runā latviski ļoti labi. Varbūt mēs parunāsim latviski?) Labi. (Es zinu, ka tu strādāji Rīgā, jā?) Jā! Nu, Rīgā es strādāju pie brāļa. Mans brālis strādā autoveikalā. Viņš pārdot mašīnas un es strādāju pie viņa. Darbā es nodarbojos ar autoreklāmu. Tās arī ir mazgājamās mašīnas. Nu mans darbs tā. Man tas patika. Pie brāļa strādāju. Strādāju katru dienu, no deviņiem līdz septiņiem bet svētdienās līdz četriem, tā. Nu, arī tas nebija ļoti grūti. (Cik ilgi tu esi bijis Rīgā?) Rīgā, šo vasaru jau biju no pirmā jūnija līdz divdesmitam augustam. Nu Rīgas aizbraucu brīvdienās, piemēram vasaras brīvdienās, vai ziemas brīvdienās, tā labi pavadām tad laiku, visu laiku mēs ejam uz Lido un tā atpūšamies, arī pa Vecrīgu pastaigājamies, arī uz kādu diskotēku tā. Pie brāļiem bija ļoti interesanti. (Kadas diskotēkas ir Rīgā?) Ļoti daudz. Centrā, piemēram, ir Larokka, Roksi ir. Netālu no centra ir Nautilus un ļoti

¹⁸⁷ (Wiem, że mówisz po łotewsku bardzo dobrze. Może porozmawiamy po łotewsku?) Dobrze. (Wiem, że pracowałeś w Rydze?) Tak. No, w Rydze pracowałem u brata. Mój brat pracuje w sklepie samochodowym. Sprzedaje samochody i ja pracowałem u niego. W pracy zajmowałem się reklamą samochodową. Tam też była myjnia [samochodowa]. No, taka moja praca. Podobą mi się. Pracowałem u brata. Pracowałem każdego dnia od 9.00 do 19.00, ale w niedzielę do 16.00. No, to też nie było bardzo ciężko [pracować]. (Jak długo byłeś w Rydze?) W Rydze, tego lata byłem od pierwszego czerwca do dwudziestego sierpnia. Z Rygi wyjeżdżałem w wolne dni, na przykład w wakacje czy ferie zimowe, żeby dobrze spędzić czas, cały czas chodziliśmy do Lido ['typ łotewskiej, narodowej restauracji'], żeby odpocząć, też po Starej Rydze pospacerować czy też na jakąś dyskotekę. U brata było bardzo ciekawie. (Jakie są dyskoteki w Rydze?) Jest bardzo dużo. W centrum na przykład jest „Larokka”, jest „Roksi”. Niedaleko od centrum jest „Nautilus” i wiele innych. W Plawniekach ['dzielnica Rygi'], gdzie mieszkalem, nie znalazłem żadnej [dyskoteki], w której można by fajnie spędzić czas. Nie lubię, kiedy jest dużo starych ludzi po czterdzieści, pięćdziesiąt lat czy klubów, w których możesz odpocząć, a jest też muzyka. (W jakim języku mówiłeś w pracy?) Tylko po rosyjsku. Wiele osób, które przychodziły, zaczynało mówić po łotewsku i z nimi rozmawiałem też po łotewsku. Pytali się „ile kosztuje samochód?”. W jakim języku pytali się, w takim odpowiadałem. (Gdzie chciałbyś mieszkać w przyszłości? W Rydze czy Piedrui? Czy może w innym miejscu?) Chciałbym mieszkać tam, gdzie jest praca. W Piedrui pracy praktycznie nie ma. No jest, ale słabo opłacana. No, w Rydze jest więcej pracy, łatwiej też jest znaleźć dobrą pracę. Pracowałem w wakacje. Miałem też propozycję, żeby w przyszłe wakacje pracować. Jeden człowiek powiedział, że jak chcesz, to możesz być u mnie. Ma swój salon samochodowy. Powiedział „polerować samochody albo przygotowywać sprzedaż”. Pensja wynosi 15 lat za dzień pracy. (W jakim języku rozmawiają ludzie będący w Rydze?) Wiele języków. Tam jest i łotewski język, i rosyjski język, słyszałem i niemieckie słowa, a nawet język chiński, ponieważ w Rydze są turyści. Takie jest życie. W przyszłym roku też pojadę do Rygi pracować. Z komputerami. Naprawiać komputery. To mi się bardzo podoba.

daudz. Pļavniekos, kur es dzīvoju, es gan neatradu nevienu kur varētu pavadīt labi laiku. Man nepatīk kad ir daudz vēcaku cilvēku, kuriem ir četr, piecdesmit gadi, kā klubi, kur vari atpūsties, tad būs mūzika jau. (Kādā valodā tu runāji darbā?) Tikai krievu valodā. Daži cilvēki, kad atnāk sāk runāt latviešu valodā, es ar viņiem runāju arī latviešu valodā. Nu, viņi jautāja „cik maksā mašīna”. Kurā valodā jautā to atbildēju. (Kur tu gribētu dzīvot nākotnē? Piedrujā vai Rīgā? Vai kaut-kādā citā vietā?) Es gribētu dzīvot tur, kur ir darbs. Piedrujā darba nemaz nav. Nu ir, bet ļoti maz apmaksājams. Nu, Rīgā tur ir vairāk darba, vairāk tur ir iespēju saņemt to darbu. Es pa vasaru strādāju. Man arī bija piedāvājumi uz nākamo gadu strādāt. Viens bija cilvēks kurš teica tā, ja gribi vari iet pie manīm... viņam ir savs autocentrs. Viņš saka paliravat' mašīni, lai sagatavotu pārdošanu. Alga ir piecpadsmit lati dienā. (Kādā valodā cilvēki runā Rīgā?) Ļoti daudz valodu. Tur ir gan latviešu valoda, gan krievu, gan... dzirdēju gan vācu vārdus, gan arī ķīniešu valodā, jo Rīgā ir tūristi. Tāda ir dzīve. Es arī nākamo gadu braukšu uz Rīgu strādāt. Ar datoriem. Remontēt datorus. Man tas ļoti patīk.

[AZ 1988 Piedruja, LV]

Przykład polszczyzny północnokresowej¹⁸⁸

//i 3"ec"i i vn'uki [mówią po łotewsku] a ja tam tyl'ko m'ajze ['chleb'] i pald'ies ['dziękuję'], né, a 3"ec"i zn'ajut / c'urka do łat'yskaĭ [pracy] xoz"i i fš'ystke dokum'enty na łat'yskim, no a vn'uki 3"es"eńc' klas sk'ončaušy tut s'amī, i t'exn'ikum tut s'amī, i fš'enz'e na vyc"ečki tut samī po tšy tyg'odnī byv'al'i, no tš'ec"a kateg'orĭa [znajomości języka łotewskiego], no vot kak akanč'ańje to m'ožet m'uvič" tak to odpov'ada, odpov'ada, [ale] m'uvič" tak b'egle to né može, bo u k'aždam ĭenz'lyku sf'oĭe pr'avīly / [a liturgia w kościele?] po p'ol'sku, a možeš spov'adac" xoc"... ĭa był'a v r'yze, tam u m'ne stryĭečny brat nedał'eko ž'yĭe ot t'ego, gž'e p'amatník sfab'ody, može byl'i? / i tam, i tam čt'ery kos'c'oły, kat'edra i tad'y, tad'y m'atki b'oskeĭ bol'esnej, franc'liška i išč'o ĭak'lego tam, moža p'otra p'auĭa na ĭednej ul'icy i tam, i tam, i tam, i tam, dyk, tež ĭak u m'atki b'oskeĭ bol'esnej to tam tyl'ko na łat'yskim i na p'ol'skim, vot i suma na łat'yskim a vot'lyva na p'ol'skim, a suma na łat'yskim / [dzwoni telefon, kobieta rozmawia gwarą] da? / né, n'etu, a xto ħ'eta? / a ħ'eta, vy z ħ'etaĭ, z kr'asłavy, xto? / ĭin'a pryvaz"ec" vam s"lańńa bol'e ĭak tr'yccac" zd'ełana, tr'yccac" try c"i tr'yccac" čat'yry / ĭin'a sabir'aĭec" v'eščy, a dyk doma moža ĭin'a n'e byĭa uz"aušy [...]. / (a do szkoły jak długo pani chodziła?) a ĭa t'yl'ko čt'ery kl'asy uk'ončyĭa, ĭa da p'eršaj né xoz"iĭam, na t'yfus xarav'aĭa, a t'edy zost'al'i [samī], u'oĭc"ec zmar i u nas byu vybudov'any dom i tak xarav'aĭa / a tak dv'oĭe, tr'oĭe, ĭa, brat st'aršy i m'ńeĭšy, i u'oĭc"ec, fš'ystke b'aržo xorov'al'i, i t'amten rok né xoz"iĭa, a t'edy to ĭak

¹⁸⁸ W języku rozmówczyni, oprócz cech widocznych w zapisie fonetycznym, charakterystyczna jest wymowa przedniojęzykowo-zębowego 'l', które tutaj oznaczam 'l'. Na podstawie rozmowy można stwierdzić, że językiem codziennych kontaktów informatorki w sferze rodziny i sąsiedztwa jest jednak gwara białoruska, a nie polszczyzna północnokresowa.

tam xoʒ^ʔil'i, z^ʔeml'i xoc" i pɛtn^ʔaccac" ýekt^ʔaraʊ, to r^ʔobic" né b'ýlo k^ʔomu, né b'ýlo k^ʔogo n^ʔajonc", i né b'ýlo za co n^ʔavet, pod^ʔatki to t^ʔake d^ʔuzy, ʊoj! / be^ʔar^ʔuska [szko-
ła], a p^ʔuz^ʔnej ja né xoʒ^ʔila, tam v^ʔiz^ʔiš, pšy v^ʔojne, tam pšy n^ʔemcax, n^ʔemcy u nas
t^ʔože m^ʔus"i, jak to sa^ʔlety γ^ʔety pryšl^ʔi f^ʔtr^ʔyccac" ʒ^ʔe^ʔv^ʔatym i u sarakav^ʔym, a tad^ʔy
n^ʔemcy pryšl^ʔi, a pry n^ʔemcax tam był^ʔo d^ʔužo str^ʔašna / i pry sa^ʔletax str^ʔašna, jak
pal^ʔil'i, vot, v^ʔiz^ʔic^ʔe, jak t^ʔeras m^ʔoge n^ʔačonc" m^ʔu^ʔvic" i né k^ʔončyc", a t^ʔedy tam
pal^ʔis"i, tam pal^ʔis"i, tam pal^ʔis"i, jak^ʔix s^ʔledem ^ʔog^ʔnuʊ tak^ʔix, l^ʔuʒ^ʔlej pal^ʔil'i / vot,
k^ʔaždy č^ʔfarty č^ʔl^ʔovék z^ʔg^ʔinoʊ [...] //

[JŁ 1934 Aleksandrowa, BZ]

6.2. LITERATURA

1. Ābols G., 2002, *Contribution of History to Latvian Identity*, Cēsis.
2. Apine I., 1995, *Baltkrievi Latvijā*, Rīga.
3. Apine I., 1998, *Poļi*, [w:] *Mazākumtautību vēstures Latvijā*, red. J. Goldmanis, Rīga, s. 157–171.
4. Apine I., Volkovs V., 1998, *Slāvi Latvijā (Etniskās vēstures apcerējums)*, Rīga.
5. Barszczewska N., 2000, *Język a tożsamość narodowa Białorusinów w ujęciu emigracji białoruskiej*, [w:] *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Białystok, s. 6–10.
6. Barszczewska N., 2004, *The Role of Belarusian Diaspora in Preservation and Development of the Belarusian Language (based on the Belarusian Press Published in Germany)*, „Annus Albaruthenicus”, t. 5, s. 109–123.
7. Barth F. (red.), 1970, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*, London.
8. Bekisz W., Fontański H., 1997, *Białorusko-polsko-rosyjski słownik terminów lingwistycznych i leksyki specjalnej*, Katowice.
9. Breidaks A., 2007, *Ievads baltu valodniecība*, 2. Daļa, [w:] Breidaks A., *Darbu izlase 1*, red. I. Jansone, A. Stafecka, V. Šaudiņa, s. 567–596.
10. Budže A., 2007, *Krāslavas Garīgais Seminārs (1757–1842)*, [w:] *Krāslavas Garīgais Seminārs – Primā Augstskola Latvijā*, Rēzekne, s. 16–25.
11. Cibuls J., Leikuma L., 2003, *Vasals! Latgaliešu valodas mācība*, Rēzekne.
12. Ciesielski S., 2004, *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej i problemy identyfikacji narodowej*, [w:] *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948*, red. S. Ciesielski, Toruń, s. 9–51.
13. Czekman W., Smułkowa E., 1988, *Fonetyka i morfologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej*, Warszawa.
14. Čigāni. *Latvijas mežos, mājās un tirgos*, 2005, wstęp M. Viksna, Rīga.
15. *Demogrāfija 2005*, 2005, Rīga.
16. Dini P. U., 2000, *Baltu valodas*, Rīga.
17. Dribins L., Gūtmanis A., Vestermanis M., 2001, *Latvia's Jewish Community. History, Tragedy, Revival*, Rīga.

18. Dukāte S., 2000, *Čigāni Latvijā*, Rīga.
19. Dunsdorfs E., 1991, *Latgales vēsturiskās kartes*, Melburnā.
20. Dzwonkowski R., Gorbaniuk O., Gorbaniuk J., 2004, *Postawy katolików obrządku łacińskiego na Białorusi wobec języka polskiego*, Lublin.
21. *Encyklopedia geografii świata. Europa Wschodnia, Azja Północna i Środkowa, Zakaukazie*, 1997, Warszawa.
22. *Enciklopēdija Latvijas Pagasti. Latvijas pagasti, novadi, pilsētu un novadu lauku teritorijas, I – A–L*, 2001, Rīga.
23. *Enciklopēdija Latvijas Pagasti. Latvijas pagasti, novadi, pilsētu un novadu lauku teritorijas, II – M–Z*, 2002, Rīga.
24. Engelking A., 1996, *Każda nacja swoją wiarę ma*, „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty”, nr 3–4, s. 177–183.
25. Engelking A., Golachowska E., Zielińska A., 2008, *Tożsamość, język i pamięć w sytuacji pogranicza. Uwagi wprowadzające*, [w:] *Tożsamość – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, red. A. Engelking, E. Golachowska, A. Zielińska, Warszawa, s. 7–24.
26. *Etniskais sastāvs Latvijā (1897.g.)*, 2005, [w:] *Latvijas Vēstures Atlants*, Rīga.
27. *Evangelia Toto Anno 1753. Pirmā latgaliešu grāmata*, 2004, red. A. Stafecka, Rīga.
28. Ferguson Ch., 1959, *Diglossia*, „Word” 15, s. 325–340.
29. Fishman J. A., Cooper R. L., Ma R., 1971, *Bilingualism in the Barrio*, Bloomingtons’ – Gravenhage.
30. Gekiša J., 1997, *Krāslavas rajona skolu vēsture*, Krāslava.
31. Golachowska E., 2006, *Język i kultura mieszkańców wsi włościańskich i szlacheckich dawnej ziemi drohickiej na Podlasiu. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa.
32. Grek-Pabisowa I., 1976, *Gwary starowierców a północno-wschodnie gwary białoruskie. Cechy fonetyczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 9, s. 211–218.
33. Grek-Pabisowa I., 1983, *Słownictwo rosyjskiej wyspy gwarowej staroobrzędowców mieszkających w Polsce. Rozwój i stan dzisiejszy*, Wrocław.
34. Grek-Pabisowa I., 2002, *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa.
35. Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1993, *Język kresowy w świadomości Polaków*, [w:] *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, red. K. Handke, Warszawa, s. 161–172.
36. Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1999, *Współczesne gwary polskie na dawnych kresach północno-wschodnich*, Warszawa.
37. *Iedzīvotāju sastāvs Krāslavas rajona pašvaldībā un Naturalizācijas pārvaldes Daugavpils reģionālās nodaļas Krāslavas filiāles darba rezultāti uz 01.07.2003.*
38. *Indras pagasta padomes datiem*, 2005.
39. *Indras pagasta Sabiedrības integrācijas programma*, 2002–2003, Indra.
40. Jankovjaks M., 2007, *Apdzīvojoš Krāslavas rajonu baltkrievu minoritāšu daudzvalodība. Valodu funkcionēšanas sfēras*, „Linguistica Lettica” XVI, s. 193–211.
41. Jankowiak M., 2006a, *Białorusini na Łotwie – współczesna sytuacja socjolingwistyczna na przykładzie rejonu krasławskiego*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 30, s. 541–556.
42. Jankowiak M., 2006b, *Czy każda nacja swoją wiarę ma? – wokół zagadnienia identyfikacji narodowej społeczności białoruskiej zamieszkującej Łotwę (na przykładzie re-*

- jonu krasławskiego), [w:] *Sesja doktorancka IS PAN 25 kwietnia 2006 r.*, Warszawa, s. 27–32.
43. Jankowiak M., 2008a, *Zakres funkcjonowania języka białoruskiego i stan zachowania gwary na przykładzie wybranych miejscowości w okolicach Horek w obwodzie mohylewskim*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, s. 293–315.
 44. Jankowiak M., 2008b, *Kilka uwag o czynnikach kształtujących tożsamość narodową mniejszości białoruskiej na Łotwie (na przykładzie rejonu krasławskiego)*, [w:] *Rodzina – Tożsamość – Język. Metody badania przeszłości na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, red. A. Engelking, E. Golachowska, A. Zielińska, Warszawa, s. 69–93.
 45. Jankowiak M., 2009, *Belarusian Minority in the Kraslav Region in Latvia. Language in the Domain of Religion*, „Linguistica Lettica” XX [w druku].
 46. Jasińska T., Bartoszewicz A., 2007, *Kieszonkowy słownik białorusko-polski, polsko-białoruski*, Warszawa.
 47. Jekabsons E., 1993, *Stosunki polsko-łotewskie na przestrzeni dziejów*, [w:] *Polacy na Łotwie*, red. ks. E. Walewander, Lublin, s. 23–44.
 48. Jekabsons Ē., 1994, *Zarys historii stosunków polsko-łotewskich*, [w:] *Kultura polska na Łotwie*, Ryga, s. 7–9.
 49. Jekabsons Ē., 1996, *Polī Latvijā, Rīga*.
 50. Jezovitovs K., 1923, *Par baltkrieviem un lielkrieviem Latvijā, Rīgā*.
 51. Kabzińska I., 1999, *Wśród „kościelnych Polaków”. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi*, Warszawa.
 52. Kalviša G., 2007, *Krāslavas Garīgā Semināra ietekme uz draudzes dzīvi*, [w:] *Krāslavas Garīgais Seminārs – Primā Augstskola Latvijā, Rēzekne*, s. 26–32.
 53. Kłosowska A., 1992, *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1, s. 131–141.
 54. Kłosowska A., 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa.
 55. Kozłowska-Doda J., 2000, *Język polski napisów cmentarnych z Białorusi środkowej (rejon dzierżyński)*, [w:] *Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Riegerowi*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, W. Szulowska, Warszawa, s. 109–122.
 56. *Krāslavas rajons. Rajona karte*, 2006, Rīga.
 57. Krasnais V., 1938, *Baltkrievi kā latviešu tautas zars*, Rīgā.
 58. *Krievu-latviešu vārdnīca (Русско-латышский тольковый словарь)*, 2005, red. V. Lopatins, L. Lopatina, Rīga.
 59. Kuraszkiewicz W., 1963, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.
 60. Kurek H., 1990, *Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)*, Kraków.
 61. Kurek H., 1995, *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne*, Kraków.
 62. Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
 63. *Latviešu literatūras vēsture. 1 sējums. No rakstītā vārda sākumiem līdz 1918. gadam*, 1998, Rīga.

64. *Latviešu valodas prasmes pārbaude (Informācija latvijas pilsonības pretendentiem)*, 2004, Rīga.
65. *Latvijas demogrāfijas gadagrāmata 2003*, 2003, Rīga.
66. *Latvijas demogrāfijas gadagrāmata 2005*, 2005, Rīga.
67. *Latvijas pilsonības iegūšana*, 2004 [brak miejsca wydania].
68. *Latvijas skaitļos 1993, 1994*, Rīga.
69. *Latvijas statistikas gadagrāmata 2005*, 2005, Rīga.
70. *Latviešu valodas vārdnīca*, 2006, red. D. Guļevska, I. Rozenštrauma, D. Šnē, Rīga.
71. LVDA(L), *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*, 1999, red. B. Bušmane, B. Laumane, A. Stafecka, Rīga.
72. *Latvijas Vēstures Atlants*, 2005, Rīga.
73. Leikuma L., 2007, *Pirmā Augstskola Latvijā – Krāslavā*, [w:] *Krāslavas Garīgais Seminārs – Primā Augstskola Latvijā*, Rēzekne, s. 3–7.
74. Leimanis K., 2005, *Čigāni. Latvijas mežos, mājās un tirgos*, Rīga.
75. Liepiņa A., Vilcāne A., 2000, *Kaplava. Ieskats pagasta kultūrvēsturē*, Rēzekne.
76. *Lietuvių-latvių kalbų žodynas*, 1995, red. J. Balkevičius, L. Baluodė, A. Buojatė, V. Suibatniekas, Ryga.
77. Litwa, Łotwa, Estonia oraz obwód kaliningradzki, 2002, Bielsko-Biała.
78. Lubaś W., 1996, *Teoretycznie i praktycznie o relacjach między dialektologią a socjolingwistyką*, [w:] *Studia dialektologiczne*, t. 1, red. B. Dunaj, J. Reichan, s. 41–46.
79. Łossowski P., 1990, *Łotwa nasz sąsiad. Stosunki polsko-łotewskie w latach 1918–1939*, Warszawa.
80. *Łotwa: ziemia, którą kochamy*, red. P. Alpinis, M. Šetlere [brak daty i miejsca wydania].
81. Małecki M., 1933, *Do genezy gwar mieszanych i przejściowych (ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowackiej)*, „Slavia Occidentalis” XII, s. 80–90.
82. Manteuffel G., 1879, *Inflanty Polskie poprzedzone ogólnym rzutem oka na siedmowiekową przeszłość całych Inflant*, Poznań.
83. Manteuffel G., 2007, *Zarysy z dziejów krain dawnych inflanckich czyli Inflant właściwych (tak szwedzkich jako i polskich), Estonii z Ozylią, Kurlandii i Ziemi Piltyńskiej*, Kraków.
84. Maryniak I., 1976, *Imiesłowy w rosyjskiej gwarze starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław.
85. Maryniakowa I., 2001, *O języku inskrypcji nagrobnych na północnych kresach*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 10, red. J. Rieger, Warszawa, s. 241–246.
86. Maryniakowa I., Grek-Pabisowa I., Zielińska A., 1996, *Polskie teksty gwarowe z obszaru dawnych Kresów północno-wschodnich*, Warszawa.
87. Masłowski M., 2003, *Polacy na Łotwie*, [w:] *Łotwa wczoraj – dziś – jutro. Materiały konferencyjne*, red. T. Paluszynski, T. Navicka, L. Marcinkowska, Poznań, s. 93–96.
88. Mironowicz E., 1999, *Białoruś*, Warszawa.
89. Molasa M., 1996, *Polak na Grodzieńszczyźnie – kto to taki?*, „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty”, nr 3–4, s. 183–187.
90. Morita K., 2002, *Związek „mowy prostej” na dawnych Kresach Wschodnich z „mową prostą” w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne*, [w:] *Wielojęzyczność*

- i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, „Studia Slawistyczne” 3, Białystok, s. 147–153.
91. Morita K., 2004, „Mowa prosta” na Kresach Wschodnich w aspekcie historycznym, [w:] *Kultura i świadomość etniczna Polaków na Wschodzie. Tradycja i współczesność*, Wrocław, s. 151–159.
 92. Morita K., 2006, *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (region trocki) i na Białorusi (region iwieniecki)*, Warszawa.
 93. *Nacionālās un etniskās grupas Latvijā*, 1996, Rīga.
 94. *Narodnoje chaziajstwo Łatwijskoj SRR*, 1972, Rīga.
 95. Nikitorowicz J., 1998, *Tożsamość a akomodacja*, [w:] *Śląsk Cieszyński i inne pogranicza w badaniach nad tożsamością etniczną, narodową i regionalną*, Studia Etnologiczne i Antropologiczne t. 1, red. I. Bukowska-Floreńska, H. Rusek, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, s. 165–168.
 96. *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 3 (I–Ł), 1997, Warszawa.
 97. Ostrówka M., 1999, *O języku polskim w okolicach Indrycy*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 24, s. 295–305.
 98. Ostrówka M., 2000, *O języku polskim w okolicy Krasławia*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 25, s. 115–117.
 99. Ostrówka M., 2005, *Próba ustalenia miejsca „mowy prostej” w systemie komunikacji językowej łotewskich Polaków. Materiały z badań w Łatgalii*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 29, s. 195–211.
 100. Ostrówka M., *Współczesna polszczyzna mówiona na Łotwie* [praca doktorska, w druku].
 101. Paluszyński T., 2003, *Kurlandia, Inflanty i Estonia pod obcą władzą (Panowanie niemieckie, polskie i szwedzkie). Zarys historii politycznej regionu od początku XII wieku do roku 1721/1795*, [w:] *Łotwa wczoraj – dziś – jutro. Materiały pokonferencyjne*, red. T. Paluszyński, T. Navicka, L. Marcinkowska, Poznań, s. 11–31.
 102. Paršuta J., *Gwary polskiej wsi Darwinek rejonu madońskiego* [praca doktorska, maszynopis].
 103. Paršuta J., 1999, *Latviešu-poļu vārdnīca*, Rīga.
 104. Radzik R., 2000, *Język jako wyznacznik tożsamości Białorusinów*, [w:] *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Białystok, s. 71–82.
 105. Riekstiņš J., 2005, *Colonization and Russification of Latvia 1940–1989*, [w:] *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupation 1940–1991*, Rīga, s. 228–242.
 106. Rokicki J., 1992, *Język polski jako wartość społeczna a proces asymilacji amerykańskiej*, „Przegląd Polonijny”, z. 2, s. 41–57.
 107. *Romas katoļu baznīcas Rēzeknes-Aglonas Diecēze karte*, 2006, Rīga.
 108. Rott-Żebrowski T., 1992, *Gramatyka historyczna języka białoruskiego*, Lublin.
 109. Ruchniewicz M., 2004, *Stosunki narodowościowe w latach 1939–1948 na obszarze tzw. Zachodniej Białorusi*, [w:] *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948*, red. S. Ciesielski, Toruń, s. 241–322.
 110. Rudzīte R., 2005, *Darbi latviešu dialektoloģijā*, Rīga.
 111. Sadowski A., 1995, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Białystok.
 112. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1884, red. E. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 4, Warszawa.

113. Smułkowa E., 2000, *Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy coś innego?*, [w:] *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Białystok, s. 90–100.
114. Smułkowa E., 2002a, *Frekwencja tekstowa białoruskich typów akcentuacyjnych rzeczowników (Na podstawie próbek tekstów gwarowych z okolicy Witebska i Sokółki)*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 69–84.
115. Smułkowa E., 2002b, *Pogranicze językowe jako przedmiot współczesnej dialektologii*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 425–434.
116. Smułkowa E., 2002c, *Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu językowym*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 336–344.
117. Smułkowa E., 2002d, *Propozycja terminologicznego zawężenia zakresu pojęć: „gwary przejściowe” – „gwary mieszane”*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 349–354.
118. Smułkowa E., 2002e, *Zagadnienia polsko-białorusko-litewskiej interferencji językowej na ziemiach północno-wschodniej Polski*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 306–316.
119. Smułkowa E., 2007, *Spentany jenzyk, czyli o substytucji i kalkach na pograniczu językowym. Na materiale z rejonu brasławskiego na Białorusi*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 31, s. 281–289.
120. Smułkowa E. (red.), *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność [w druku]*.
121. Srebrakowski A., 2004, *Struktura narodowościowa Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1931–1939*, [w:] *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948*, red. S. Ciesielski, Toruń, s. 127–148.
122. Stafecka A., 2006, *Dialectal Basis of High Latvian Written Language*, [w:] *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists*, Rīga, s. 443–449.
123. Stieber Z., 1974, *Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych*, Prace Komisji Językowej PAU, nr 27, Kraków 1938, przedruk w: *Świat językowy Słowian*, Warszawa, s. 33–65.
124. Straczuk J., 1999, *Język a tożsamość człowieka w warunkach społecznej wielojęzyczności. Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie*, Warszawa.
125. Straczuk J., 2006, *Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi*, Wrocław.
126. Sucheni-Grabowska A., 1996, *Zygmunt August. Król polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa.
127. Szybieka Z., 2002, *Historia Białorusi 1795–2000*, Lublin.
128. Telešs V., 2003, *Latvijas baltkrievu kultūras biedrība „Svitanak”*, Rīga.
129. Tichomirow A., 2005, *Struktura wyznaniowa i etniczna guberni witebskiej w pierwszej połowie lat 60. XIX wieku*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skroboczek, Grodno, s. 165–182.
130. Volkovs V., 1996, *Krievi Latvijā*, Rīga.
131. Volkovs V., 1998, *Krievi*, [w:] *Mazākumtautību vēstures Latvijā*, red. J. Goldmanis, Rīga, s. 81–116.
132. Weinreich U., 1974, *Languages in Contact*, Hague–Paris.

133. Werenicz W., 2001, *Napisy nagrobkowe z Kojdanowskiego jako świadectwo stosunków etnicznych, społecznych i wyznaniowych na środkowej Białorusi*, [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami. Studia poświęcone Antoninie Obrębskiej-Jabłońskiej w stulecie urodzin*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Warszawa, s. 169–186.
 134. Zajas K., 2008, *Nieobecna kultura. Przypadek Inflant Polskich*, Kraków.
 135. Zawadowski L., 1961, *Fundamental Relations in Language Contact*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XX, s. 9–15.
 136. Zdancewicz T., 1958, *Z zagadnień gwar przejściowych pogranicza polsko-białoruskiego*, *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, Warszawa, s. 205–215.
 137. Zielińska A., 1996, *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa.
 138. Zielińska A., 2002, *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa.
 139. Zielińska A., 2003, *Czy polszczyzna północnokresowa ma szansę przetrwania? (W świetle koncepcji dyglosji i żywotności etnolingwistycznej „Ethnolinguistic vitality”)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 27, s. 97–109.
 140. Zielińska A., 2008, *Zmiana, zachowanie i utrata języka w rodzinach na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, [w:] *Tożsamość – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, red. A. Engelking, E. Golachowska, A. Zielińska, Warszawa, s. 165–176.
 141. 2000. *gada tautas skaitīšanas galīgie rezultāti. Patsāvīgo iedzīvotāju grupējas pēc tautības un dzimuma. Krāslavas rajona Piedrujas pagasts, Tabula B 4*, s. 1.
-
1. Адомавичюте И., Чекман В., 1991, *Парадигма квазиперфектных форм на –(f) şu в „польщизне виленской”*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 6, red. J. Rieger, W. Werenicz, s. 95–105.
 2. Апине И., 2001, *Место белорусов Латвии в ряду других народов*, [w:] *Беларуская дыяспара як пасрэдніцтва ў дыялогу цывілізацый*, Мінск, s. 43–46.
 3. Астрэйка В., 1998, *Паўночна-заходняя занальная лексіка інішамоўнага паходжання*, „Беларуская лінгвістыка” 48, Мінск, s. 51–55.
 4. Астрэйка В., 2006, *Северная группа белорусских говоров как одна из зон межъязыкового взаимодействия*, [w:] *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists*, Rīga, s. 25–31.
 5. Баршчэўская Н., 2001, *Нацыянальная мова ў даследаваннях беларускага эміграцыйнага асяродка ў Каўнасе*, [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami. Studia poświęcone Antoninie Obrębskiej-Jabłońskiej w stulecie urodzin*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Warszawa, s. 35–46.
 6. Баршчэўская Н., 2003, *Становішча нацыянальнае мовы ў Рэспубліцы Беларусь у ацэнках слухачоў Беларускай Рэдакцыі Польскага Радыё*, [w:] *Pogranicza języków, pogranicza kultur. Studia ofiarowane Elżbiecie Smułkowej*, Warszawa, s. 208–216.
 7. Баршчэўская Н., 2004а, *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*, Варшава.
 8. Баршчэўская Н., 2004b, *Роля беларускай дыяспары ў захаванні й развіцці беларускае мовы*, [w:] *Роля беларускай дыяспары ў захаванні і развіцці беларускай культуры*, Мінск, s. 87–101.
 9. *Беларуская мова*, 2001, cz. 1, red. Л. М. Грыгор’ева, Мінск.

10. *Беларуская энцыклапедыя ў 18 тамах*, 1999, т. 9, Мінск.
11. *Беларусь паміж усходам і захадам, праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу*, 1997, cz. 2, „Беларусіка Albaruthenica 6”, Мінск.
12. Блеiere Д., Бутулис И., Зунда А., 2005, *История Латвии. XX век*, Рига.
13. Блінава Э., Мацельская Е., 1980, *Беларуская дыялекталогія*, Мінск.
14. Булыка А. М., 1999, *Слоўнік іншамоўных слоў*, т. 1–2, Мінск.
15. Бучель Т., Бучель Е., 2003, *Летопись белорусского культурно-просветительского общества „Уздым” (1993–2003)*, Даугавпилс.
16. Вайвадзіш Э., 1996, *Вершы, паэма, згадкі*, red. С. Панізьнік, Мінск.
17. Вайтовіч Н. Т., 1968, *Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі*, Мінск.
18. *Віцебска-рыжскія акты XIII–XVIII ст.: Дагаворы і службовыя карэспандэнцыі паміж органамі кіравання горада Віцебска і ганзейскага горада Рыгі (з былога комплексу Ruthenica Дзяржаўнага Архіва Латвіі). Выпуск I: Дакументы гасрадарча-гандлёвыя, XV–XVIII ст.*, 2005, red. А. Дзярновіч, Мінск.
19. Гуліцкая В. А., Гуліцкі М. Ф., Злобін Л. І., Рудакоўская З. А., 1992, *Беларуская і руская дыялекталогія*, Мінск.
20. Дзярновіч А. І., 2003, *...in nostra Livonia. Дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносінаў паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV – першай палове XVI стст.: Сістэматызацыя і актывы аналіз*, т. 1, Мінск.
21. Дундурс К., 1968, *Краслава*, Рига.
22. ДАБМ, 1963, *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, Мінск.
23. Езавітаў К., 1927, *Беларусы ў Латвіі*, Рыга.
24. Езавітаў К., 1932, *Беларускае Культурна-Асьветнае Т-ва „Бацькаўшчына” ў Латвіі*, Рыга.
25. Екабсонс Е., 2001, *Белорусы в Латвии в 1918–1940 годах*, [w:] *Беларуская дыяспара як пасрэдніцтва ў дыялогу цывілізацый*, Мінск, s. 47–71.
26. Ермаловіч М., 2001, *Старажытная Беларусь, Полацкі і Новагародскі перыяды*, Мінск.
27. Захарава К., Орлова В., 1970, *Диалектное членение русского языка огаз Диалектологическая карта русского языка в Европе*, Москва.
28. Карповіч А., 1998, *Нацыянальная свядомасьць беларусаў Латвіі*, [w:] *Культура беларускага замежжа*, cz. 3, red. А. Савалеўскі, Мінск.
29. Карскі Е. Ф., 2006, *Белорусы*, т. 1, *Введение в изучение языка и народной словесности*, Минск.
30. Касаткин Л. Л. (red.), 2005, *Русская диалектология*, Москва.
31. Клімчук Ф., 2003, *Пераходныя гаворкі і пункт адліку*, [w:] *Pogranicza języków. Pogranicza kultur. Studia ofiarowane Elżbiecie Smułkowej*, red. A. Engelking, R. Huszcza, Warszawa, s. 88–91.
32. Кожан К., 1997, *Беларусы ў Латвіі: гісторыя і сучаснасьць*, [w:] *Браслаўскія чытанні 97 – Матэрыялы IV-й навукова-клясычнай канфэрэнцыі 24–25 красавіка 1997 г.*, Браслаў.
33. Крывіцкі А. А., 2003, *Дыялекталогія беларускай мовы*, Мінск.
34. *Крывіцкія руны. Беларускія пісьменнікі Латвіі*, 2003, red. С. Панізьнік, Мінск.

35. Крыга, А., 1954, *Падвойны працэс русыфікацыі ў БССР, Бацькаўшчына*, Мюнхэн, 27 чэрвеня 1954, нр 24–25.
36. Лаумане Б., 1974, *Латышско-русско-белорусско-польские лексические контакты по материалам Диалектологического атласа латышского языка*, [w:] *Балто-славянские исследования*, Москва, s. 183–205.
37. ЛАБНГ, *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у пяці тамах*, t. 1 – 1993, t. 2 – 1994, t. 3 – 1996, t. 4 – 1997, t. 5 – 1998, Мінск.
38. Надсан, А., 2006, *Pro patria aliena. Кляштар беларускіх айцоў марыянаў у Друі (1924–1938)*, Менск.
39. ЛГ, 1969, *Лінгвістычная геаграфія і групавыя беларускіх гаворак*, red. Р. І. Аванесав, К. К. Атраховіч (Крапіва), Ю. Ф. Мацкевіч, Мінск.
40. Мирович М., Дулевич И., Грек-Пабис И., Марыняк И., 1970, *Большой русско-польский словарь*, Москва–Варшава.
41. Нарушэвіч А., 2001, *Беларусы Латвіі – удзельнікі працэсаў інтэграцыі грамадства (на прыкладзе горада Вентспілса)*, [w:] *Беларуская дыяспара як пасрэдніцтва ў дыялогу цывілізацый*, Мінск, s. 71–78.
42. *Памятная книжка Витебской губернии на 1862 г., 1861*, Витебск.
43. Панюхін К. М., 1976, *Лексіка народных гаворак*, Мінск.
44. Плотнікаў Б. А., Антанюк Л. А., 2003, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск.
45. *Польска-беларускі слоўнік*, 2004, red. Я. А. Волкава, В. Л. Авілава, Г. А. Цыхун, Мінск.
46. Прохорова С. М., 1991, *Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: ареально-типологические исследование*, Минск.
47. Расторгуев П., 1960, *Говоры на территории Смоленщины*, Москва.
48. *Русская диалектология*, 1964, red. Р. И. Аванесов, Москва.
49. *Русско-белорусский словарь общепотребительной лексики*, 1999, red. Н. Н. Кривко, Минск.
50. Русак В. П., 2003, *Марфаналогія сучаснай беларускай мовы*, Мінск.
51. Сахараў С. П., 1940, *Народная творчасць Латгалскіх і Ілукстэнскіх беларусаў*, Rīgā.
52. СПЗБ, *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, t. 1 – 1979, t. 2 – 1980, t. 4 – 1984, t. 5 – 1986, Мінск.
53. Станкевіч Я., 1952, *Этнографічныя і гісторычныя тэрыторыі і граніцы Беларусі*, „Веда”, нр 9–10 (14–15), s. 257–278.
54. ТСБМ, 1978–1984, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў пяці тамах*, red. К. К. Атраховіч, Мінск.
55. Целеш В., 2001, *Беларуская школа ў Латвіі: мінулае і сучаснае*, [w:] *Беларуская дыяспара як пасрэдніцтва ў дыялогу цывілізацый*, Мінск, s. 78–82.
56. Шыдлоўскі К., 2001, *Дапамога беларуса з Латвіі краязнаўчаму музею ў Браславе* [w:] *Беларуская дыяспара як пасрэдніцтва ў дыялогу цывілізацый*, Мінск, s. 82–83.
57. *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, 1994, t. 2, Мінск.
58. Янковяк М., 2003, *Палітыка польскіх улад у дачыненні да беларускай меншасці ў 1918–1939 гг.*, [w:] *История и культура Евроры в контексте становления и развития региональных цивилизаций и культур: актуальные проблемы из историческо-*

го прошлого и современности. Материалы международной научно-теоретической конференции, Витебск, s. 175–177.

59. Янковяк М., 2006, *Социолінгвістычная сітуацыя беларусав на беларуска-російскім пограніччы, „Linguistica Lettica”* 15, s. 193–210.
60. Янкоўскі Ф., 1974, *Гістарычная граматыка беларускай мовы, cz. 1, Уводзіны. Фанетыка*, Мінск.
61. Яўнєвіч М. С., Сцяцко П. С., 2006, *Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы*, Мінск.

LINKI DO STRON INTERNETOWYCH:

- [1] www.ailab.lv/valoda/veisb.htm
- [2] www.likumi.lv/doc.php?id=57512
- [3] www.politika.lv/index.php?id=4143
- [4] isec.gov.lv/normdok/vvallik.htm
- [5] www.bialorus.pl/index.php?pokaz=bth17_2_inny&&Rozdzial=oswiata
- [6] turisms.latgale.lv/lv/objects/view.html?id=279&simple=1
- [7] turisms.latgale.lv/lv/objects/view.html?id=278&simple=1
- [8] www.lrtv.lv
- [9] www.radio.org.lv

6.3. LISTA INFORMATORÓW

Osoby urodzone na Łotwie:

[BB 1934 Upmale, LV] – kobieta, urodziła się w 1934 roku w Priedaine (część Krasławia). W wieku kilku lat przeprowadziła się do wsi Gandeli, od 1957 roku mieszka w Upmale (obydwie wsie znajdują się w gminie kapławskiej). Ukończyła 4 klasy szkoły rosyjskiej w Krasławiu. W paszporcie ma wpisaną narodowość białoruską, sama nie była w stanie jednoznacznie określić swojej narodowości (nazwała ją mieszaną, polsko-białoruską). Na co dzień posługuje się gwara białoruską. Zna podstawy języka łotewskiego. Ma obywatelstwo łotewskie. Katoliczka.

[wywiad z 28.07.2005]

[EC 1914 Krasław, LV] – mężczyzna, urodzony w 1914 roku na Łotwie (nieistniejąca obecnie wioska Cyngiele, gmina indrycka). W dokumentach ma wpisaną narodowość białoruską i zdecydowanie uważa się za Białorusina. W okresie międzywojennym chodził do białoruskich szkół, najpierw do Maksimowa, potem do Junin (łącznie 3 klasy). Kolejne 4 klasy ukończył w łotewskiej szkole w Krasławiu, w której była jedna klasa z profilem białoruskim. Następnie uczęszczał do białoruskiego gimnazjum w Dyneburgu. Ukończył przed wojną dwa kursy dla nauczycieli szkół białoruskich, a następnie sam nauczał w szkole białoruskiej. Rodzice pochodzili z Łotwy – matka z Borowki k. Krasławia (była Polką i w domu mówiła po polsku), ojciec

z wioski Cyngiele (Białorusin, mówiący miejscową, białoruską gwarą). Pierwsza żona informatora była Łotyszka (z Lipawy), druga Rosjanka (z obwodu nowogrodzkiego). Obecnie na co dzień posługuje się językiem rosyjskim. Zna dobrze białoruski język literacki (wyuczony w szkole) i lokalną gwarę białoruską. Dość dobrze włada również łotewskim oraz biernie zna polski (np. modlitwy). Katolik. Posiada łotewskie obywatelstwo.

[wywiady: X 2004, 10.08.2006]

[**WC 1948 Dworzyszcz, LV**] – mężczyzna, urodzony w 1948 roku na Łotwie (wieś Dworzyszcz, gmina kapławska). Jego rodzina mieszka już pięć pokoleń w tej wiosce. Ukończył szkołę średnią (rosyjską) w Krasławiu, a następnie kształcił się na elektryka. Przed odzyskaniem niepodległości przez Łotwę był przewodniczącym kołchozu. Obecnie zarządza największym gospodarstwem w gminie. Na co dzień posługuje się językiem rosyjskim z elementami białoruskimi. Łotewski zna w stopniu podstawowym. W dokumentach ma wpisaną narodowość białoruską i uważa się za Białorusina. Katolik. Ma łotewskie obywatelstwo.

[wywiad z 16.07.2005]

[**WC 1979 Dworzyszcz, LV**] – mężczyzna, urodzony w 1979 roku we wsi Dworzyszcz. Chodził do rosyjskiej szkoły w Krasławiu. Skończył studia wyższe i obecnie pracuje w służbach pogranicznych w Dworzyszczu. W dokumentach ma wpisaną narodowość białoruską i uważa się za Białorusina. Na co dzień posługuje się językiem rosyjskim, dość swobodnie włada językiem łotewskim. Katolik. Ma łotewskie obywatelstwo.

[wywiad z 16.07.2005]

[**DJ 1987 Piedruja, LV**] – mężczyzna, urodził się w 1987 roku w Piedrui. Rodzice pochodzą z zachodniej Białorusi. Babcia do dziś mieszka tuż za Dźwiną, w Druui. W paszporcie ma wpisaną narodowość białoruską i uważa się za Białorusina. Nie ma obywatelstwa Łotwy. Trzykrotnie próbował zdać egzamin na obywatelstwo, ale bez efektu (zbyt słaba znajomość języka łotewskiego). Na co dzień mówi po rosyjsku, choć z białoruskimi elementami. Zna podstawy języka łotewskiego. Katolik.

[liczne rozmowy przeprowadzone w VIII 2006, wywiad z 27.08.2006]

[**JH 1943 Lupandi, LV**] – mężczyzna, urodził się w 1943 roku w Lupandi (gmina Piedruja). Ojciec również pochodził z tej wioski, matka przyjechała z Białorusi Wschodniej (Rosica). Katolik, uważa się za Białorusina, w paszporcie ma wpisaną narodowość białoruską. Ma łotewskie obywatelstwo. Na co dzień mówi po rosyjsku, choć z licznymi cechami białoruskimi.

[wywiad z 18.08.2006]

[**AJ 1939 Biełoje, LV**] – mężczyzna, urodzony w 1939 roku w wiosce Joniny (pogranicze gmin indryckiej i pustyńskiej). Ukończył 7 klas szkoły rosyjskiej (w Karklinowie i Wajwodach). Na co dzień posługuje się językiem rosyjskim z licznymi białoruskimi

elementami. W paszporcie ma wpisaną narodowość białoruską i uważa się za Białorusina. Katolik. Ma łotewskie obywatelstwo.

[wywiad z 26.08.2005]

[**SJ 1939 Biełoje, LV**] – kobieta, urodzona w 1939 roku w wiosce Hryhouszczyna (gmina indrycka). Po wyjściu za mąż zamieszkała we wsi Biełoje. W paszporcie ma wpisaną narodowość białoruską i uważa się za Białorusinkę. Ukończyła szkołę średnią (rosyjską). Na co dzień mówi po rosyjsku z licznymi białoruskimi elementami. Katoliczka. Ma obywatelstwo Łotwy.

[wywiad z 26.08.2005]

[**AK 1914 Krasław (Priedaine), LV**] – kobieta, urodziła się w 1914 roku w wiosce Matuliszki (gmina kapławska). Do 1931 roku mieszkała w Matuliszkach, potem w Rożupolu (również gmina kapławska). Zmarła wiosną 2006 roku. Matka pochodziła z Krasławia (Białorusinka), ojciec z Matuliszek (Łotysz). Uważała się za Białorusinkę, w paszporcie miała wpisaną narodowość łotewską (miała paszport obywatela). Ukończyła dwie klasy szkoły łotewskiej w okresie międzywojennym. Znała polszczyznę kresową i na poziomie podstawowym język łotewski. Na co dzień posługiwała się gwarą białoruską. Katoliczka.

[wywiad z 25.07.2005]

[**ŻK 1976 Indra, LV**] – kobieta, urodziła się w 1976 roku w Indrze. Matka jest miejscowa (Białorusinka z Indry), ojciec przyjechał z Białorusi Zachodniej (rejon miorski, wioska Dziedzina). Ukończyła studia na Uniwersytecie Dyneburskim. Tam też chodziła na lektorat języka białoruskiego. Po studiach nauczała języka angielskiego w miejscowej szkole w Indrze, obecnie pisze pracę doktorską. Na co dzień posługuje się językiem rosyjskim. Zna język białoruski na podstawowym poziomie. Swobodnie włada językiem angielskim i łotewskim. W paszporcie ma wpisaną narodowość białoruską i sama też uważa się za Białorusinkę. Katoliczka. Ma obywatelstwo Łotwy.

[liczne rozmowy X 2004, VIII 2005, wywiad przeprowadzony przez Internet: XII 2006, I 2007]

[**JŁ 1927 Piedruja, LV**] – kobieta, urodziła się w 1927 roku w rejonie krasławskim (wioska Bieriozki, gmina piedrujska). Po wyjściu za mąż przeprowadziła się do Piedrui, gdzie pracowała w kołchozie „Sowiecka Łotwa” jako dojarka. Mąż, katolik, również pochodził z tej samej gminy. Rodzice, katolicy, byli Polakami – ojciec z Wajwodów (obecnie gmina indrycka), matka z Bieriozowki. W domu na co dzień posługiwali się *mową prostą*. Również informatorka na co dzień mówi gwarą białoruską. Zna podstawowe zwroty w języku łotewskim i trochę rozumie język polski. Posiada obywatelstwo Łotwy. Ukończyła 4 klasy szkoły podstawowej (2 klasy szkoły łotewskiej i po jednej klasie w szkole białoruskiej i rosyjskiej). Uważa się za Białorusinkę.

[wywiad z 10.08.2005]

[**M1989 Krasław, LV**] – kobieta, urodzona w 1989 roku w Krasławiu. Rodzice pochodzą z Białorusi. Sama uważa się za Białorusinkę. Chodzi do szkoły rosyjskiej w Krasławiu. Na co dzień posługuje się językiem rosyjskim, łotewski zna w stopniu podstawowym. Katoliczka. Nie ma obywatelstwa Łotwy.
[rozmowa z 10.08.2006]

[**MO 1933 Krzywosielce, LV**] – kobieta, urodzona w 1933 roku na Łotwie w wiosce Krzywosielce (gmina piedrumska). Większość życia przepracowała w kołchozie „Światły Puć” jako świnia i zastępca przewodniczącego kołchozu. Rodzice pochodzili z wioski Krzywosielce, dziadkowie od strony ojca również z Krzywosielców, a od strony matki z Piedru. Uczęszczała do szkoły białoruskiej (4 klasy w Tolojewcach, w czasie okupacji niemieckiej), a następnie do rosyjskiej w Piedru (3 klasy). W paszporcie ma wpisaną narodowość białoruską. Rodzice byli Białorusinami. Uważa się za Białorusinkę. Katoliczka. Posiada łotewskie obywatelstwo.
[wywiad z 18.08.2005]

[**SO 1923 Piedruja, LV**] – mężczyzna, urodził się w 1923 roku w wiosce Tolojewce, następnie mieszkał w wiosce Bierzowka (obydwie wioski w gminie piedrumskiej). Od 20 lat mieszka w Piedru. Ukończył 5 klas (4 klasy rosyjskiej szkoły początkowej w Bierzowce i jedną łotewską klasę w Piedru). Był pracownikiem fizycznym (budował domy prywatnym osobom i budynki gospodarcze w kołchozie „Sowiecka Łotwa”). Na co dzień mówi gwarą białoruską. Po łotewsku zna tylko kilka słów i zwrotów. Po polsku tylko się modli. Katolik. W paszporcie ma wpisaną narodowość białoruską i uważa się za Białorusina. Rodzice byli Białorusinami. Ma łotewskie obywatelstwo.
[wywiad z 08.08.2005]

[**WP 1936 Piedruja, LV**] – kobieta, urodzona w 1936 roku w wiosce Zareki (gmina indrycka), gdzie mieszkała przez 22 lata. Następnie przeprowadziła się do wioski Apolinowszczyzna (gmina piedrumska), a później żyła w wiosce Lupandy (również gmina Piedruja). W 2002 roku przyjechała do Piedru. Matka pochodziła z wioski Lupandy, a tata urodził się w Zarekach (gmina indrycka). Ukończyła 7 klas szkoły rosyjskiej po II wojnie światowej. 21 lat pracowała w kołchozie jako dojarka. Na co dzień posługuje się *mową prostą*. W języku łotewskim zna tylko kilka słów i zwrotów.
[wywiad z 13.08.2005]

[**JR 1987 Dworcany, LV**] – kobieta, urodziła się w 1987 roku na Łotwie i od urodzenia mieszka w Dworczanach (gmina Piedruja). W paszporcie ma wpisaną narodowość białoruską i uważa się za Białorusinkę. Jest wyznania prawosławnego. Ukończyła szkołę podstawową w Piedru (9 klas), a średnią (klasy 10–12) w Indrze. Rozmawia po rosyjsku, zna wiele słów białoruskich, których nauczyła się przede wszystkim od babci. Matka i babcia pochodzą z Białorusi Wschodniej, są narodowości białoruskiej, również prawosławne. Od jesieni 2006 roku mieszka w Irlandii, gdzie pracuje.
[wywiad z VIII 2005, wywiad internetowy XI 2006]

[JS 1923 Krasław, LV] – mężczyzna, urodzony w 1923 roku w wiosce Krywiny (k. Krasławia). Ojciec i dziadkowie od strony ojca również pochodzą z Krywin. Matka pochodziła z Białorusi (wioska Dumaryszki). Ukończył 2 klasy szkoły podstawowej (łotewskiej). Od 1967 roku mieszka w Krasławiu. Na co dzień mówi gwarą białoruską (z licznymi cechami rosyjskimi), zna też w stopniu podstawowym język łotewski (wyuczony w szkole). Katolik. W dokumentach ma wpisaną narodowość białoruską i uważa się za Białorusina. Ma łotewskie obywatelstwo.
[wywiad z 15.07.2005 i X 2004]

[DS 1907 Stirbli, LV] – mężczyzna, urodzony w 1907 roku na Łotwie (gmina kapławska). Katolik. W dokumentach ma wpisaną narodowość białoruską, ale uważa się za Polaka. Rodzice również uważali się za Polaków. Pradziadowie (ze strony matki) przyjechali na Łotwę zapewne w połowie XIX wieku z okolic Puszczy Białowieskiej. Ze strony ojca rodzina jest miejscowa, pochodzi z Łotwy (rejon krasławski). Informator uczęszczał do szkoły polskiej na Łotwie w okresie międzywojennym, w której ukończył 5 klas. Na co dzień posługuje się gwarą białoruską. Potrafi również mówić po polsku (polszczyzna północnokresowa). Zna podstawowe słowa i zwroty po łotewsku (wyuczone w szkole w okresie międzywojennym). Ma obywatelstwo Łotwy.
[wywiad z 19.10.2004]

[WU 1928 Wajculewo, LV] – mężczyzna, urodził się w 1928 roku w wiosce Blukowszczyzna (gmina indrycka), a następnie mieszkał we wsi Laposzki. Ojciec, Polak (katolik), pochodził z rejonu krasławskiego, matka była starowierką (również z rejonu krasławskiego). Sam częściej chodzi do kościoła niż do molenny. Ukończył 11 klas szkoły białoruskiej i rosyjskiej (najpierw 4 klasy w Laposzkach, a do 11 klasy w Indrze). Na co dzień posługuje się *mową prostą*, łotewskiego nie zna. W paszporcie ma wpisaną narodowość białoruską, sam trochę czuje się Łotyszem (bo całe życie mieszka na Łotwie), trochę Polakiem (bo ojciec Polak), trochę Białorusinem (bo ma wpisaną narodowość białoruską w paszporcie) i trochę Rosjaninem (bo matka była starowierką). Ma obywatelstwo Łotwy.
[wywiad z 29.08.2005]

[NW 1968 Aleksandrowa, LV] – kobieta, urodzona w 1968 roku w wiosce Gorbaczowa (gmina piedrujska). Rodzice pochodzą z Białorusi Zachodniej, z wioski Wiata (tuż przy granicy z Łotwą, miorski rejon). W 1962 roku przyjechali do Gorbaczowej w poszukiwaniu pracy. Mama jest Białorusinką (w dokumentach wpisana narodowość białoruska), ojciec Polakiem. Ukończyła szkołę podstawową w Piedru i uzyskała specjalizację pedagogiczną. Od 1987 roku pracuje w szkole piedrujskiej jako nauczycielka klas początkowych (1–3). Po odzyskaniu niepodległości przez Łotwę nie otrzymała obywatelstwa, jednak zdała egzamin na obywatelstwo, aby móc pracować w szkole. Otrzymała także najwyższą kategorię znajomości języka łotewskiego. Jej mąż jest Rosjaninem (pskowski obwód), prawosławny, nie otrzymał łotew-

skiego obywatelstwa. Sama uważa się za Białorusinkę i w dokumentach ma wpisana narodowość białorską. Katoliczka. Na co dzień posługuje się językiem rosyjskim, a z matką miejscową gwarą. Swobodnie włada językiem łotewskim.

[wywiad z 16.08.2005 oraz liczne rozmowy VIII 2006]

[AZ 1988 Piedruja, LV] – mężczyzna, urodził się na Łotwie w 1988 roku. Całe życie mieszka w Piedrui. Rodzice przyjechali z Białorusi Wschodniej. Jest katolikiem. W paszporcie ma narodowość polską (jak sam powiedział, przy wydawaniu paszportu zasugerowano mu, aby wybrał narodowość polską jako „lepszą i z perspektywami w niepodległej Łotwie”), choć sam zaznaczył, że bliższa jest mu Białoruś i kultura białorska niż polska. Swobodnie posługuje się językiem łotewskim (co ciągle jest rzadkością w przypadku osób w jego wieku w tej części Łotwy), dość swobodnie białorskim językiem literackim (nauczył się z telewizji i od babci), choć z cechami gwarowymi (widoczny wpływ języka babci). Ukończył 12 klas: 9 klas w szkole w Piedrui, gdzie jego klasa (jedyna z dwóch w historii szkoły) była eksperymentalna (tj. wszystkie przedmioty, poczynając od I klasy, były tylko po łotewsku), a kolejne 3 w Indrze. Katolik. Ma łotewskie obywatelstwo.

[liczne rozmowy VIII 2005, VIII 2006, wywiad z 28.08.2006]

Osoby z Białorusi Zachodniej:

[IA 1933 Indra, BZ] – kobieta, urodzona w 1933 roku na Białorusi Zachodniej (wioska Dziedzina, miorski rejon). Do Indry przyjechała w połowie lat 70. Na co dzień posługuje się gwarą białorską. Katoliczka. Nie ma łotewskiego obywatelstwa.

[wywiad z 25.08.2005]

[NA 1937 Indra, BZ] – kobieta, urodziła się na Białorusi Zachodniej (Druja) w 1937 roku. Ukończyła w Druj 7 klas szkoły białorskiej. Od 1954 roku mieszka w Indrze, gdzie pracowała jako pielęgniarka w szpitalu. Prawosławna, uważa się za Białorusinkę, w dokumentach ma wpisana narodowość białorską. Na co dzień posługuje się językiem rosyjskim z licznymi elementami białorskimi. Zna też białorski język literacki (wyuczony w szkole). Nie ma łotewskiego obywatelstwa.

[wywiad z 23.08.2006]

[MC 1927 Wechorne, BZ] – kobieta, urodzona w 1927 roku w wiosce Dworzyszczce (szarkowszczyński rejon). W 1960 roku przyjechała do Wechorne z całą rodziną do pracy w kołchozie. W dokumentach (przed wojną i po wojnie) miała wpisana narodowość białorską. Uważa się za Białorusinkę. Wyznania prawosławnego. Obecnie mieszka w Wechorne. Na co dzień posługuje się *ową prostą*. Zna również język polski (wyuczony w polskiej szkole). Skończyła 3 klasy polskiej szkoły, a w czasie II wojny światowej chodziła do szkoły rosyjskiej. Nie ma obywatelstwa Łotwy.

[wywiad z 4.07.2006]

[RC 1950 Dworzyszczce, BZ] – kobieta, urodzona w 1950 roku na Białorusi Zachodniej (wioska Zawuccie, miorski rejon). Szkołę podstawową i średnią ukończyła na

Białorusi (obydwie białoruskie). W 1974 roku przyjechała studiować na Łotwie i zamieszkała w Dworzyszczu z mężem. Ukończyła agronomię. Na co dzień posługuje się językiem rosyjskim z elementami białoruskimi. Jej rodzice chodzili do polskich szkół. W dokumentach ma wpisana narodowość białoruską i uważa się za Białorusinkę. Język łotewski zna w stopniu komunikatywnym (zdała egzamin na obywatelstwo). Prawosławna.

[wywiad z 16.07.2005]

[RD 1926 Stremki, BZ] – kobieta, urodziła się w 1926 roku na Białorusi Zachodniej w miejscowości Upleso Drugie (brasławski rejon, gmina słobódzka). W 1958 roku przyjechała na Łotwę i zamieszkała w wiosce Marki (gmina Piedruja). Od 20 lat mieszka w Stremkach (również gmina Piedruja). Uważa się za Białorusinkę. Wyznania katolickiego. Skończyła 4 klasy polskiej szkoły (edukację przerwała II wojna światowa). Po przyjeździe na Łotwę pracowała jako dojarka w kolchozie „Sowiecka Łotwa”. Nie ma obywatelstwa Łotwy. Na co dzień posługuje się *mową prostą*. Nie zna języka łotewskiego.

[wywiad z 18.08.2006]

[WG 1927 Biełoje, BZ] – kobieta, urodzona w 1927 roku na Białorusi Zachodniej w wiosce Jaja (8 km od Drui). W 1952 roku przyjechała do Biełoje, gdzie wyszła za mąż (mąż miejscowy). Ukończyła łącznie 7 klas (polska szkoła, a w czasie II wojny światowej uczyła się po rosyjsku i białorusku). W paszporcie ma wpisana narodowość polską i uważa się za Polkę. Jej rodzice byli Polakami. Mąż był Białorusinem. Jej młodsze rodzeństwo w dokumentach miało już wpisana narodowość białoruską. Na co dzień posługuje się gwarą białoruską. Zna też język polski (północnokresowy). Łotewskiego nie zna wcale. Nie ma łotewskiego obywatelstwa.

[wywiad z 26.08.2005]

[WK 1928 Krasław (Priedaine), BZ] – kobieta, urodziła się w 1928 roku na Białorusi Zachodniej w wiosce Krywasielcy (rejon brasławski). Od 50 lat mieszka na Łotwie (w Krasławiu), dokąd przyjechała, aby wyjść za mąż. Ukończyła 3 klasy szkoły podstawowej (polskiej i rosyjskiej w czasie II wojny światowej). W dokumentach ma wpisana narodowość polską, uważa się za Polkę. Nie ma łotewskiego obywatelstwa. Katoliczka. Na co dzień posługuje się gwarą białoruską. Nie zna języka łotewskiego.

[wywiad z 30.07.2005]

[MJ 1939 Wecborne, BZ] – kobieta, urodzona w 1939 roku w wiosce Plusy (brasławski rejon). Do Wecborne przyjechała za swoim mężem (miejscowy) w 1963 roku. Wyznania katolickiego. W dokumentach ma wpisana narodowość białoruską, ale mówi, że pochodzi z polskiej rodziny. Na Białorusi uczęszczała do szkoły białoruskiej. Na co dzień posługuje się gwarą białoruską. Zna również biernie język polski. Po łotewsku, choć jej mąż był Łotyszem, nie mówi wcale.

[wywiad z 4.08.2006]

[JL 1923 Gaisieli, BZ] – kobieta, urodzona w 1923 roku w Dumaryszkach Starych na Białorusi Zachodniej (rejon brasławski). W wieku 22 lat przyjechała na Łotwę, gdzie mieszka do dziś w wiosce Gaisieli (gmina kapławska). Celem przyjazdu było podjęcie pracy w nowo powstałym kołchozie. Ukończyła 4 klasy polskiej szkoły w II RP. Katoliczka. Obecnie w paszporcie ma wpisaną narodowość białoruską. Uważa się częściowo za Polkę, a częściowo za Białorusinkę. Rodzice pochodzili z rejonu brasławskiego (wioska Dumaryszki i okolice); obydwójce uważali się za Polaków. Na co dzień posługuje się *mową prostą*, zna polski język kresowy. Nie zna języka łotewskiego. Nie ma obywatelstwa łotewskiego.

[wywiad z 18.07.2005]

[WL 1935 Krzywosielce, BZ] – kobieta, urodziła się w 1935 roku na Białorusi Zachodniej, rejon brasławski, wioska Opliso Pierwsze. W 1959 roku przyjechała na Łotwę, gdzie wyszła za mąż. Mąż, Polak, pochodził z wioski Tolojewce. Początkowo mieszkała w wiosce Tolojewce (gmina piedrujska), w 1962 roku z mężem przyjechali do wsi Krzywosielce (gmina piedrujska). Rodzice pochodzili z Brasławszczyzny (ojciec) i Miorszczyzny (matka). Katoliczka. Ukończyła 2 klasy szkoły białoruskiej w czasie wojny. Na co dzień posługuje się *mową prostą*. Uważa się za Białorusinkę, w dokumentach ma wpisaną narodowość białoruską. Nie ma obywatelstwa Łotwy.

[wywiad z 18.08.2005]

[NM 1933 Lupandy, BZ] – kobieta, urodzona na Białorusi Zachodniej w 1933 roku w wiosce Wiata (rejon miorski). W 1971 roku przyjechała na Łotwę (do wioski Lupandy), gdzie wyszła za mąż. Uczęszczała do białoruskiej szkoły w czasie II wojny światowej. Na co dzień posługuje się gwarą białoruską. Nie zna języka łotewskiego. Nie ma łotewskiego obywatelstwa. Katoliczka (ojciec był katolikiem, matka prawosławna). Wyszła za mąż za Białorusina z Lupandów (prawosławnego). W dokumentach ma wpisaną narodowość białoruską. Sama uważa się trochę za Polkę (dlatego że rodzice Polacy), trochę za Białorusinkę.

[wywiad z 24.08.2006]

[AN 1948 Stremki, BZ] – mężczyzna, urodzony w 1948 roku na Białorusi Zachodniej (wioska Zastaryncy, miorski rejon). Uważa się za Białorusina, w dokumentach wpisana narodowość białoruska. Katolik.

[wywiad z 11.08.2005]

[AS 1937 Wajculewo, BZ] – mężczyzna, urodził się w 1937 roku w wiosce Rybaki na Białorusi Zachodniej (rejon Miory). Na Łotwę przyjechał w 1954 roku. Początkowo mieszkał w Sawejkach, obecnie w wiosce Wajculewo (obydwie znajdują się w gminie indryckiej). Ukończył 5 klas białoruskiej szkoły na Białorusi. W paszporcie ma wpisaną narodowość polską. Rodzice uważali się za Polaków. Sam rozmówca uważa się raczej za Białorusina. Na co dzień posługuje się *mową prostą*, języka łotewskiego nie zna. Nie ma łotewskiego obywatelstwa. Katolik.

[wywiad z 28.08.2005]

[JS 1920 Piedruja, BZ] – mężczyzna, urodzony w 1920 roku na Białorusi Zachodniej (wioska Łatyszki). W 1937 roku przyjechał na Łotwę na 2 lata jako pracownik okresowy na roli. Na stałe na Łotwę przeprowadził się wraz z rodziną w 1977 roku (od razu do Piedruj). Ukończył 4 klasy szkoły polskiej w Łatyszkach. Na co dzień posługiwał się *moŭą prostą*. Dość swobodnie władał językiem polskim (odmiana północnokresowa). Język łotewski znał w stopniu podstawowym. W dokumentach miał narodowość polską i uważał się za Polaka. Katolik. Nie miał łotewskiego obywatelstwa. Zmarł wiosną 2006 roku.

[wywiad z 9.08.2005]

[o. Aleksander, Krasław, BZ] – ojciec Aleksander (lat około 50), duchowny wyznania prawosławnego, obsługuje cerkwie w Krasławiu, Piedruj, Weckapławie i Dagdzie. Prawosławne seminarium duchowne ukończył na Białorusi, skąd też pochodzi (wioska Miory). Jego pochodzenie jest tematem wielu żartów, np. *batiuszka zmior* [biał. 'batiuszka zmarł']. Obecnym miejscem zamieszkania jest Krasław. Na co dzień posługuje się językiem rosyjskim. Mówi swobodnie po białorusku (język literacki), choć czasami z gwarowymi elementami. Zna również język łotewski w stopniu komunikatywnym. W dokumentach ma wpisaną narodowość białoruską i uważa się za Białorusina.

[rozmowy: XI 2004, VII 2005, wywiad z 28.08.2006]

[JS 1932 Lupandy, BZ] – kobieta, urodziła się w 1932 roku na Białorusi Zachodniej w wiosce Babaryki (miorski rejon). Mąż pochodził z Łotwy (rejon krasławski, wioska Lupandy). Katoliczka. Uważa się za Białorusinkę. Obecnie mieszka we wsi Lupandy. Na co dzień posługuje się gwarą białoruską. Języka łotewskiego nie zna wcale. Nie ma paszportu obywatela Łotwy.

[wywiad z 18.08.2006]

[JW 1926 Upmale, BZ] – mężczyzna, urodzony w 1926 roku na Białorusi Zachodniej w wiosce Kokuszyna (brasławski rejon). W 1958 roku przyjechał do rejonu krasławskiego, żeby rozpocząć pracę w kołchozie. Ukończył 4 klasy polskiej szkoły. Rodzice byli Polakami, sam też uważał się za Polaka, a teraz (po kilkudziesięciu latach wpisanej narodowości białoruskiej w paszporcie) jest mu obojętne, czy jest Polakiem, czy Białorusinem. Na co dzień posługuje się *moŭą prostą*, zna również polszczyznę północnokresową. Języka łotewskiego nie zna wcale. Katolik.

[wywiad z 28.07.2005]

Osoby z Białorusi Wschodniej:

[WP 1953 Indra, BW] – kobieta, urodzona w 1953 roku w Bigosowie na Białorusi Wschodniej (wierchniedźwiński rejon, wcześniej dryśnieński). Rodzice również pochodzą z okolic Bigosowa (ojciec z Rosicy). Ukończyła rosyjską szkołę średnią w Bigosowie i studiowała 3 lata w Rydze farmację. W paszporcie ma wpisaną narodowość białoruską i uważa się za Białorusinkę. Mąż Białorusin z Indry. Katoliczka. Pracuje w gminie w Indrze. Na co dzień posługuje się językiem rosyjskim (z bardzo

małymi białoruskimi naleciałościami), zna również dobrze język łotewski. Rozumie łątgalski. Zdała egzamin na obywatelstwo Łotwy i III kategorię językową.
[wywiad z 25.08.2005]

Pozostałe wywiady:

[**ks. Bulasz, Kapława, LV**] – ks. Janusz Bulasz, lat około 30. Obsługuje kościoły w gminie kapławskiej: Warnawicze, Priedaine, dom modlitwy w Kapławie oraz kościoły znajdujące się poza gminą kapławską: w Elerne, Lielborne, Silene i Demene. Wiele osób z Krasławia przychodzi do niego do kościoła, pomimo że należą do innej parafii (ze względu na interesujące kazania i silną osobowość). Swobodnie posługuje się polskim, rosyjskim i łotewskim. Ma obywatelstwo Łotwy.
[rozmowa z 13.08.2006]

[**ks. Dalecki, Piedruja, LV**] – ks. Marian Dalecki, lat około 70. Pochodzi z centralnej Łatgalii. Przez kilka lat obsługiwał kościół w gminie kapławskiej. Od 1984 roku objął kościół w Piedrui, a następnie w Indrycy i Indrze (Balbinowo). Mieszka w Piedrui. Swobodnie posługuje się kilkoma językami: łotewskim, łątgalskim, polskim (odmiana północnokresowa), rosyjskim i miejscową gwarą białoruską. Ze swoją gospodynią na co dzień rozmawia miejscową gwarą. Ma obywatelstwo Łotwy.
[rozmowa z 26.08.2006 oraz liczne rozmowy z VIII 2005]

[**WŁ 1955 Priedaine, LV**] – kobieta, urodzona w 1955 roku na Łotwie (w rejonie krasławskim). Matka pochodzi z Białorusi Zachodniej. Ukończyła rosyjską szkołę średnią w Krasławiu. Katoliczka. W paszporcie ma wpisaną narodowość polską, jednak nie była w stanie jednoznacznie określić swojej narodowości. Na co dzień posługuje się językiem rosyjskim. Zna również język łotewski, którego używa w pracy. Ma obywatelstwo łotewskie (zdała egzamin).
[wywiad z 14.07.2005]

[**OJ, Indra, LV**] – kobieta, lat około 40, wójt gminy Indra. Pochodzi z miejscowości Skaisti. Łatgalka, katoliczka. Była dyrektorem w szkole podstawowej w Indrze (szkoła łotewska), gdzie pracuje do tej pory jako nauczycielka języka łotewskiego i literatury łotewskiej (klasy 5–9). Swobodnie posługuje się językiem łotewskim, łątgalskim i rosyjskim (z łotewską intonacją). Ma łotewskie obywatelstwo.
[wywiad z 24.08.2005]

[**ks. Woroniecki, Krasław, LV**] – ks. Edward Woroniecki, lat około 35, łotewski Polak. Ukończył seminarium duchowne w Rydze, następnie służył w Dyneburgu. Od 29 I 2006 roku jest proboszczem parafii krasławskiej. Swobodnie posługuje się językiem łotewskim, rosyjskim, polskim i łątgalskim. Ma łotewskie obywatelstwo.
[wywiad z 3.08.2006, liczne rozmowy z VIII 2006]

6.4. SPIS MIEJSCOWOŚCI I NAZW GEOGRAFICZNYCH WYMIENIONYCH W PRACY DOKTORSKIEJ

Nazwa użyta w pracy	Nazwa oficjalna	Inne nazwy
Aleksandrowa	Aleksandrova	
Alieksandryna	Александрына	
Bieriozki	Berjozki	Berezki
Biełoje	Baltā, Beloje	Biała
Bigosowo	Бігосава	
Brasław	Браслаў	
Butkunowa	Butkunova	
Bystrymowce	Быстрамаўцы	
Dagda	Dagda	
Dargielewo	Dargeļeva	
Demene	Demene	
Druja	Друя	
Drujsk	Друйск	
Dumaryszki	Думарышкі	
Dworczany	Dvorčani	
Dworzyszcze	Dvorišči	
Dziedzina	Дзедзіна	
Dźwina	Daugava	Дзвіна
Elerne	Elerne	
Filipowce	Fiļipovci	
Gaisieli	Gaisieļi	
Gorbaczowa	Gorbačova	Horbaczewo
Dyneburg	Daugavpils	Dźwińsk
Idołta	Ідолта	
Indra	Indra	Balbinova
Jaja	Яя	
Jankouszczyna	Янкоўшчына	
Jełgawa	Jelgava	
Juniny	Juniny	
Jurany	Jurany	
Jurmała	Jūrmala	
Kapława	Kaplava	Prauliņi
Karklinowa	Karklinova	

Nazwa użyta w pracy	Nazwa oficjalna	Inne nazwy
Kielowa	Kelova	
Kokuszyzna	Кокушына	
Krasław	Krāslava	
Kryczewo	Крычэва	
Lucyn	Ludza	
Lupandy	Lupandy	
Krzywosielce (LV)	Krivosēļci	
Krzywosielce (BY)	Крывасельцы	
Lielborne	Lielborne	
Lipawa	Liepāja	
Łatyszy	Латышы	
Łatgalia	Latgale	Inflanty Polskie
Maksimowa	Maksimova	
Malini	Māļini	
Malkouszczyna	Малькоўшчына	
Marozy	Марозы	
Masiszki	Masiški	
Matuliszki	Matuliški	
Miory	Мёры	
Nowosielce	Novosēļci	
Opliso	Опліса	
Patasznia	Паташнія	
Piedruja	Piedruja	Przydrujsk
Pietkuny	Петкуны	
Priedaine	Priedaine	Przystań
Radkuny	Радкуны	
Robeżnieki	Robežnieki	Pustynia
Rosica	Росіца	
Rożupole	Rožupole	
Rybaki	Рыбакі	
Ryga	Rīga	
Rzeżyca	Rēzekne	
Saulkrasti	Saulkrasti	
Sawejki	Savejki	
Silene	Silene	
Stalica	Сталіца	

Nazwa użyta w pracy	Nazwa oficjalna	Inne nazwy
Stirbli	Stirbli	
Stremki	Stremki	
Szniokowa	Šņokova	
Szymialiszki	Шымялішкі	
Teńki	Teŋki	
Tolójewce	Tolójevci	
Tomaszyszki	Томашышкі	
Upmale	Upmaļi	
Wajculewo	Vaiculeva	Wojciełowo
Wajwody	Vaivodi	
Warnawicze	Varnaviči	Borovoje Weborne
Windawa	Ventspils	
Zareki	Зарэкі	
Zastaryncy	Застарынцы	
Zawuccie	Завуцце	
Zelenszczyzna	Zelenščina	
Zemgalia	Zemgale	
Zilupe	Zilupe	

6.5. SPIS PRZEBADANYCH MIEJSCOWOŚCI I MIEJSCOWOŚCI, Z KTÓRYCH PRZYBYŁA PRZEMIESZCZONA LUDNOŚĆ

Spis przebadanych miejscowości:

Gmina Kapława: Kapława, Nowosielce, Warnawicze, Rożupole, Upmale, Teńki, Dworzyszczce, Gaisieli, Malini, Stirbli, Saulkrasti, Matuliszki, Weborne.

Gmina Piedruja: Piedruja, Aleksandrowa, Krzywosielce, Stremki, Bieriozki, Dworzczany, Lupandy, Gorbaczowa.

Gmina Indra: Indra, Dargielewo, Biełoje, Wajculewo, Wajwody.

Spis białoruskich miejscowości, z których przyjechali respondenci na Łotwę:

- do gminy Kapława: Bystrymowce, Dumaryszki, Zawuccie, Kokuszyna, Krzywosielce, Stalica, Tomaszyszki, Szymialiszki;
- do gminy Piedruja: Alieksandryna, Braślów, Drujsk, Druja, Zareki, Zastaryncy, Idołta, Kryczewo, Łatyszy, Malkowszczyzna, Marozy, Oplisa, Patasznia, Pietkun, Jankowszczyzna;
- do gminy Indra: Aświeja, Bigosowo, Dziedzina, Radkuny, Rosica, Rybaki, Jaja.

6.6. KWESTIONARIUSZ ZASTOSOWANY W BADANIACH

GWARY BIAŁORUSKIE NA ŁOTWIE W REJONIE KRASŁAWSKIM. STUDIUM SOCJOLINGWISTYCZNE¹⁸⁹

PYTANIA OGÓLNE

1. Jak się nazywa ta wioska / chutor?
2. Ile osób mieszka w wiosce?
3. Ile jest gospodarstw w wiosce?
4. Czy wioska zawsze nazywała się tak samo? Czy zmieniano nazwę wioski i jak nazywała się wcześniej?
5. Skąd pochodzi nazwa wioski? Czy nazwa wioski coś znaczy?
6. Czy wszyscy mieszkańcy pochodzą z tej wsi? Czy są osoby przyjezdne?
7. Skąd są osoby przyjezdne? Z Białorusi (Zachodniej, Wschodniej), z Rosji? Z innych rejonów Łotwy?
8. Jakiej narodowości są mieszkańcy wsi?
9. Jakiego wyznania są mieszkańcy wsi?
10. Czy w wiosce był kołchoz bądź sowchoz? Czy obecnie funkcjonują zakłady pracy? Jakiej?
11. Czy we wsi mieszkają bądź mieszkali wybitni (znani) ludzie (muzycy, pisarze itp.)?
12. Czy w wiosce bądź okolicy znajduje się kościół, kircha, cerkiew, molenna?
13. Czy w wiosce znajduje się cmentarz katolicki („polski”), prawosławny, luterkański, żydowski, starowerski, przydrożne krzyże itp.?
14. Czy Pan / Pani pracuje / pracował(a)? Czym się Pan / Pani zajmował(a)?
15. Czy cały czas mieszka Pan / Pani w wiosce, czy może przyjechał(a) z Białorusi, z innych regionów Łotwy (gminy, rejonu)?
16. Czy urodził(a) się Pan / Pani w tej wiosce?
17. Skąd dokładnie Pan / Pani przyjechał(a) (miasto, wieś, region Łotwy / Białorusi). Pytania dotyczące wioski, gdzie urodził się informator, jw.
18. Kiedy Pan / Pani przyjechał(a)? Rok przyjazdu, jak długo mieszka Pan / Pani na Łotwie i w tej wiosce?
19. Jaki był Pana / Pani powód przyjazdu na Łotwę?

¹⁸⁹ Przygotowując pytania do badań terenowych na Łotwie, oparłem się na kwestionariuszu opracowanym przez Annę Engelking na potrzeby badań terenowych pogranicza białorusko-rosyjskiego sesji naukowej Szkoły MSH-OBTA Uniwersytetu Warszawskiego. Sesja ta odbyła się w przygranicznej miejscowości Horki k. Mohyłowa na Białorusi 29 VI–10 lipca 2004 roku. Kwestionariusz został poszerzony o pytania dotyczące Łotwy i rejonu krasławskiego (język, kultura, historia).

IDENTYFIKACJA NARODOWA

1. Gdzie się Pan(i) urodził(a)? Tutaj, w tej wiosce? Na Białorusi, na Łotwie, w innym kraju?
2. Jakiej Pan / Pani jest „nacji”?
3. Jakiej Pan / Pani jest „nacyjanal’naści”?
4. Czy „nacja” i „nacyjanal’naść” oznacza to samo?
5. Na Łotwie żyją Łotysze, Rosjanie, Polacy, Białorusini, a Pan / Pani kim się czuje?
6. Dlaczego Pan / Pani jest Białorusinem, co sprawia, że Pan / Pani jest Białorusinem / Białorusinką?
7. Jaka jest Pana / Pani „radzima” (*dzimtene*)?
8. Jaka jest Pana / Pani „bačkauszczyzna” (*tēvzeme*)?
9. Od czego zależy „nacja” / „nacyjanal’naść”?
10. Czy język, pochodzenie, wiara, rodzice, kultura mają wpływ na narodowość?
11. Jakiej byli „nacji”, „nacyjanal’naści” Pana / Pani rodzice? Gdzie mieszkali?
12. Kim Pan / Pani pisze się?
13. Czy wpis w paszporcie (dokumentach) zawsze zgadza się z prawdziwą narodowością?
14. Czy zmieniano przy kolejnych władzach zapis narodowości w paszporcie?
15. Czy można zmienić zapis w paszporcie samemu, czy tylko władza może to zrobić?
16. Czy Pan / Pani jest *graždaninem* czy *niegraždaninem* (czy jest to dla Pana / Pani ważne i co Pan / Pani o tym sądzi?)
17. Czy Pan / Pani słyszał(a) pojęcie „niegr” (czyli *niegraždanin*)?
18. Co trzeba zrobić, żeby zmienić narodowość?
19. Skoro Białorusinami są ci, którzy przyjechali z Białorusi, to kim są Białorusini, którzy urodzili się w tej wiosce, też Białorusinami? Dlaczego?
20. Jakiej wiary są Białorusini żyjący w rejonie krasławskim?
21. Skoro Białorusin to prawosławny, to czym odróżnia się od Rosjanina?
22. Skoro Białorusin to katolik, to czym odróżnia się od Polaka?
23. Czy wiara jest przypisana do narodowości?
24. Czym od Białorusinów różnią się Polacy, Rosjanie, Łotysze?
25. Czy chciałby być Białorusinem, Polakiem, Rosjaninem, Łotyszem? Dlaczego?

[Sprawdzić wpis narodowości w paszporcie, sprawdzić, czy posiada paszport obywatela / nieobywatela Łotwy].

SYTUACJA SOCJOLINGWISTYCZNA

STOSUNEK DO SWOJEJ GWARY (JĘZYKA)

1. W jakim języku Pan / Pani mówi?
2. W jakim języku mówi się w wiosce?

3. Czy wszyscy w wiosce mówią takim samym językiem?
4. Gdzie jeszcze mówią w tym języku (inne wsie, region, Białoruś)?
5. Dlaczego język nazywa się *zmieszany*, *prosty*?
6. A jaki język nie jest *zmieszany*, nie jest *prosty*?
7. Czy w wiosce zawsze mówiło się takim językiem?
8. Czy język jest taki sam jak zaraz za granicą (na Brzławszczyźnie, w okolicach Bigosowa i Rosicy)?
9. W jakim języku mówi się na Białorusi?
10. Jaki język jest najbardziej podobny do używanego w wiosce (białoruski, rosyjski, polski)?
11. Czym Pana / Pani język różni się od polskiego, rosyjskiego, łotewskiego, białoruskiego na Białorusi?
12. Jaki język uważa Pan / Pani za swój? Co to jest swój (rodzony) język? Czy można zapomnieć swego języka, zmienić go na inny?
13. Jaki język jest najbliższy (jeden, kilka)? Dlaczego ten, czy to ładny język?
14. Kto mówi językiem „niezmieszanym” / czystym, czystszy niż mieszkańcy wsi (w mieście, Rosjanie...)?
15. Kto mówi gorzej, śmieszniej, dziwniej, normalniej?
16. Czy wioski / narody „przezywają się”, używając określeń pochodzących od nazwy języka?
17. Jakimi językami umie się Pan / Pani jeszcze posługiwać?
18. W którym języku najłatwiej się Panu / Pani rozmawia (*zmieszanym*, rosyjskim)?
19. Jakie języki Pan / Pani chciałby / chciały znać i dlaczego?
20. Jaki jest Pana / Pani stosunek do języka białoruskiego (literackiego)?
21. Jaki jest Pana / Pani stosunek do języka rosyjskiego?
22. Jaki jest Pana / Pani stosunek do języka polskiego (północnokresowego)?
23. Jaki jest Pana / Pani stosunek do języka łotewskiego?
24. Jaki jest Pana / Pani stosunek do litewskiego?
25. Czy język polski, rosyjski, łotewski jest tutaj taki sam, jak w Polsce, Rosji, w Rydze?

JĘZYK W RODZINIE (DAWNIEJ I DZIŚ)

1. W jakim języku Pan / Pani rozmawia z:
 - dziadkami
 - rodzicami / teściami
 - rodzeństwem
 - współmałżonkiem
 - dziećmi
 - wnukami
 - dalszą rodziną z innych miast / wsi?

2. Czy wnuki, dzieci znają / rozumieją gwarę?
3. Czy dziadkowie rozumieją rosyjski / łotewski?

JĘZYK W SĄSIEDZTWIE (WE WSI I W KRASŁAWIU)

1. W jakim języku Pan / Pani rozmawia z:
 - najbliższymi sąsiadami
 - sąsiadami ze wsi
 - mieszkańcami okolicznych wiosek
 - gośćmi sąsiadów?
2. Czy zawsze rozmawia Pan / Pani w tym samym języku, czy zmienia swój język codzienny, np. na rosyjski? Dlaczego tak / nie?
3. Od czego zależy wybór języka w rozmowie z sąsiadami?
4. Czy to ważne, w jakim języku rozmawia się z innymi?
5. Czy wszyscy w wiosce zawsze rozmawiają tak samo?
6. Czy były jakieś nieporozumienia na tle języka?
7. W jakim języku zwraca się do zwierząt hodowlanych, psa, kota?

JĘZYK OFICJALNY

1. W jakim języku zwraca się Pan / Pani do osoby obcej?
2. W jakim języku załatwia Pan / Pani sprawy w urzędzie, w mieście, na rynku, poczcie, w autobusie itp.?
3. Jakich języków uczył / uczy się Pan / Pani w szkole, które zna dobrze, w jakim języku umie czytać i pisać?
4. Czy ogląda Pan / Pani telewizję?
5. Jakie kanały można odbierać w Pana / Pani miejscowości (łotewskie, białoruskie, rosyjskie, inne)?
6. W jakim języku ogląda Pan / Pani telewizję (rosyjskim, łotewskim, białoruskim)? Dlaczego?
7. Czy rozumie Pan / Pani łotewskojęzyczne kanały?
8. W jakim języku nadawane są programy z Białorusi, Rosji?
9. Czy słucha Pan / Pani radia? Jakiego (białoruskiego, łotewskiego, rosyjskiego, polskiego)?
10. Czy czyta Pan / Pani gazety? Jakie (wydawane na Łotwie / Białorusi / Rosji), rosyjskojęzyczne / łotewskojęzyczne / białoruskojęzyczne? Jakie gazety czytał(a) Pan / Pani za czasów ŁSRR?
11. Czy zna Pan / Pani gazetę „Pramień”, czy czyta? Co o niej sądzi? W jakim języku jest gazeta „Pramień”?
12. Czy zna Pan / Pani gazetę „Latgales Laiks”, czy czyta? Co o niej sądzi? W jakim języku jest gazeta „Latgales Laiks”?
13. W jakim języku Pan / Pani czyta książki?

14. Czy można pisać *po prostu*? Czy są gazety / radio / telewizja *po prostu*?
15. W jakich sytuacjach lepiej mówić po rosyjsku, łotewsku, białorusku, polsku?
16. W jakim języku Pan / Pani przeklina, liczy, używa nazw miesięcy [niech policzy i powie].
17. Czy są sytuacje, w których lepiej mówić *po prostu*, po polsku, łotewsku, rosyjsku?
18. Czy są problemy, czy rzeczy, o których lepiej mówić *po prostu*, po polsku, łotewsku, rosyjsku?
19. Formy grzecznościowe – jak się zwraca do obcych, księdza, batiuszki, urzędników?
20. Formuły powitań, pożegnań, pozdrowień.
21. W jakim języku zwraca się Pan / Pani do Polaków, Rosjan, Łotyszy?
22. Jakim językiem posługuje się Pan / Pani w pracy? Kiedy idzie do urzędu, gminy, punktu medycznego, sklepu, na pocztę, spotyka służby pograniczne itp.?

Sprawdzić:

- czy w urzędach rzeczywiście przestrzega się obowiązku posługiwania się językiem łotewskim, czy wszyscy i tak mówią po rosyjsku / gwarą białoruską;
- w jakim języku są gazety, stacje telewizyjne, radio itp.

JĘZYK A SZKOŁA

1. Czy chodził(a) / chodzi Pan / Pani do szkoły?
2. Ile klas ukończył(a) Pan / Pani, w której jest klasie?
3. Jaka to była / jest szkoła – polska, rosyjska, łotewska, białoruska?
4. W jakim języku były / są prowadzone zajęcia? Czy wszystkie w jednym języku, czy także w innych językach (po białorusku, łotewsku, polsku, rosyjsku)?
5. Czy to dobrze, że jest obowiązek nauki języka łotewskiego?
6. Co sądzi Pan / Pani o decyzji parlamentu łotewskiego, że w szkołach mniejszości narodowych minimum 60% lekcji musi być po łotewsku?
7. Czy chcieliby Państwo chodzić do szkoły białoruskiej, gdyby otwarto w ich miejscowości lub w okolicy?
8. W jakim języku rozmawia (rozmawiało) się na przerwie międzylekcyjnej?
9. Czy chodzą na dodatkowe zajęcia dotyczące języka i wiedzy o Białorusi. Dlaczego?
10. Co sądzą o tych zajęciach?
11. Jaki jest (był) stosunek do języka łotewskiego, rosyjskiego, polskiego, białoruskiego w szkole nauczycieli i uczniów?

JĘZYK A RELIGIA

1. W jakim języku odprawiana jest (była) msza / służba w kościele / cerkwi?
2. W jakim języku jest czytanie Pisma Świętego, kazania, pieśni, ogłoszenia?

3. W jakim języku udziela się sakramentów (spowiedź, chrzest, ślub, pogrzeb)?
4. Czy w wiosce są osoby, które nie rozumieją języka mszy / służby?
5. Czy kościół / cerkiew cały czas były otwarte, od kiedy? Czy cały czas odprawia się mszę / służbę w tym samym języku, czy zależy to od księdza, batiuszki, wiernych?
6. Skąd jest ksiądz / batiuszka?
7. Jaki jest język księdza / batiuszki (czy w oczach pytanym „dobrze” mówi po polsku, rosyjsku, łotewsku, łatgalsku)?
8. W jakim języku batiuszka, ksiądz na co dzień rozmawia z wiernymi?
9. Czy są zajęcia z religii w szkole? W jakim języku?
10. W jakim języku Pan / Pani modli się [niech powie / przeczyta fragment modlitwy], dlaczego w tym języku?
11. W jakim języku modlili się rodzice?
12. Kto nauczył Pana / Pani modlitw? Rodzice, batiuszka, ksiądz?
13. Czy to ważne, w jakim języku człowiek się modli?
14. Czy ma Pan / Pani książeczki do nabożeństwa? W jakim języku? Czy ma zeszyty z przepisnymi tekstami pieśni (w jakim języku, jakim alfabetem)?
15. Jakie kolędy Pan / Pani śpiewa [niech zaśpiewa fragment]?
16. Pieśni śpiewane przy różnych okazjach, świętach [ślub, pogrzeb itp.].
17. Czy w wiosce są osoby, które zamawiają (szepczą)? Prawosławni czy katolicy? W jakim języku to robią? Jak się tego nauczyli? [niech powie fragment zamowy].
18. Czy po języku modlitwy można poznać *nację*?
19. Czy można się modlić *po prostu*, po białorusku?
20. Co to za język starosłowiański / łacina?

[Wizyta na mszy / służbie w kościele / cerkwi, rozmowa z batiuszką / księdzem, historia miejscowej cerkwi, kościoła].

STOSUNEK DO BIAŁORUSI

1. Czy był(a) Pan / Pani kiedyś na Białorusi? W jakich miejscowościach? W jakim celu?
2. Czy chciałby Pan / chciałyby Pani na stałe zamieszkać na Białorusi?
3. Kto teraz jest prezydentem na Białorusi?
4. Co sądzi Pan / Pani o rządach obecnego prezydenta Białorusi?
5. Gdzie się żyje lepiej – na Łotwie czy na Białorusi?
6. Czy zmienił się poziom życia na Białorusi po 1991 roku? Pogorszyło się? Polepszyło się?
7. Czy granica białorusko-łotewska wpływa na Pana / Pani życie? Czy są problemy z przekraczaniem granicy?
8. Czy granica między Białorusią a Łotwą zmieniła się (w stosunku do 1939 roku, do okresu sprzed 1991 roku)?

STOSUNEK DO ŁOTWY

1. Czy władza łotewska pomaga, czy jest dobrze / źle nastawiona do mniejszości narodowych, do Białorusinów? Dlaczego tak / nie?
2. Czy uważają Łotwę za swoją ojczyznę, skoro tu się urodzili?
3. Czy w okresie międzywojennym Białorusinom żyło się tutaj lepiej / gorzej?
4. Jaki był stosunek władzy łotewskiej w okresie międzywojennym, w czasie wojny, po 1945 roku i dzisiaj do mniejszości białoruskiej?

HISTORYCZNE

1. Jak się żyło przed wojną, w czasie wojny, po wojnie, jak się żyje teraz?
2. Stosunek do „włączenia się” Łotwy do ZSRR w 1940 roku.
3. Jakie były stosunki pomiędzy Łotyszami, Polakami, Rosjanami a Białorusinami w czasie wojny, po wojnie?
4. Rola Łotyszy w okresie II wojny światowej (oddziały SS) i stosunek do Białorusinów?
5. Czy wspólne polsko-łotewskie wyzwolenie Łatgalii na przełomie 1920 i 1921 roku istnieje w świadomości mieszkańców [pomnik poległych w Warnawiczach, Krasławiu i innych miejscach]?
6. Jaki jest stosunek rozmówców do zmian początku lat 90. XX wieku?

KULTURA I RELIGIA, TRADYCJE

1. Co i jak Państwo tutaj świętują (Dziady, Radaunica, Wialikdzień, Boże Narodzenie, Zielone Świątki, Kupallie / Ligo, inne)?
2. Pieśni i tańce, opowieści i legendy (np. o Platerach).
3. Wypiekanie chleba, tkactwo, inne.

METRYCZKA

- imię, nazwisko;
- wiek, rok i miejsce urodzenia; data przybycia na Łotwę;
- wyznanie (czy było zmieniane);
- narodowość (deklaracja + wpis w paszporcie);
- wykształcenie;
- języki (prymarny, znajomość innych języków);
- miejsce urodzenia i zamieszkania (kiedy przyjechał do wioski);
- okresy dłuższego pobytu poza wsią (wojsko, praca, inne);
- rodzina (wyznanie, narodowość, język współmałżonka, rodziców, dzieci);
- inne cechy szczególne.

7. SUMMARY

Belarusian dialects in Latvia, Kraslav region. A sociolinguistic study

Key words: Latvia, Belarus, Belarusian dialects in Latvia, sociolinguistics

Introduction

Belarusian dialects which appear within the administrative borders of present Belarus have been the subject of numerous detailed theses. However the problem of Belarusian outside the country is still little or even not examined. The only exception is Belastok and Vilnius regions. Smolensk and Chernihov regions as well as Latgale were an area that was little known and neglected by scholars despite its value.

The territory of Latgale was included in the massif of Belarusian dialects both by J. Karski (*Ethnographic Map of the Belarusian Tribe*, 1903) and The Moscow Committee of Dialectology on earlier maps. The maps, indicating the boundary of Belarusian settlement of the end of 19th and 20th centuries, made by J. Karski (1903), A. Rittich (1875) and M. Downar-Zapolski (1919) also show that a part of Latgale belongs to Belarusian ethnicity. Only the boundary marked by E. Erkiert in 1863 runs east of the present border, i.e. through Braslav.

The aim of the author was presenting the sociolinguistic situation of Belarusian dialect users who live in Latvia and precisely in three communes of Kraslav region (Kaplava, Piedruja and Indra). The study presents the communicative situations and domains of social life in which Belarusian dialects as well as other languages in this area function. It also indicates the relation between social-historical conditions and the linguistic situation. Multilingualism of the three examined groups: native (Latvian) Belarusians, the Belarusians who had arrived from Western Belarus (in the pre-war period within the borders of Poland) and those who had come from Eastern Belarus was the subject of analysis. Moreover, the system of Belarusian dialect of native population and comers from Western Belarus was discussed and compared.

The research was based geographically on three communes bordering Belarus (Piedruja – 8 villages, Indra – 5 and Kaplava – 13) and the town of Kraslav. The whole researched area belongs to Kraslav region, however it is included in two

historical lands – two communes (Indra and Piedruja) and Kraslav are situated in Latgale. The commune of Kaplava is a part of Zemgale.

Kraslav region

A very interesting area for research appeared to be Kraslav region, situated in the south of Latgale, at the border with Belarus. It represents a specific borderland of borderland where the Balts (Latvians, Latgalians, Lithuanians) live together with the Slavs (Russians, Poles, Belarusians, Ukrainians) and numerous religions (Catholicism, Orthodox faith, Lutheranism and Old-Believers) co-exist. All of these factors resulted throughout history in developing multilingualism much more complex than in other borderlands. Three languages (Latvian, Russian and Polish) and numerous dialects (Latgalian, Belarusian and Polish of the Northern Borderland) exist together and intermingle.

The territory of present Latvia has been inhabited by a population of Ruthenian origin (Kryvichi) for ages. As early as in the medieval times the first families (most often merchant ones from Vitebsk and Polotsk) settled along the river Daugava as far as Hanseatic Riga. A significant increase in the number of Belarusian population in Latvian lands was in the second half of 19th century after the serfdom law had been lifted and the railway Vitebsk-Daugavpils built. The Russian general census of 1897 calculated the population of Belarusians at almost 82 thousand people. A lot of Belarusians inhabited Latvia in the inter-war period as well. The greatest increase in the number of population was however after World War II what resulted from the policy of Soviet authorities and higher standard of living in Latvia than in other Soviet republics. There were 120 thousand Belarusians in Latvia in 1989.

The population of Belarusian origin constitutes 17% inhabitants of Kraslav region, the Latvians (including Latgalians) – 48,7%, Russians – 24,7%, Poles – 6,6%, Ukrainians – 1,2%, Lithuanians – 0,4%, others – 1,4%.

Sociolinguistic aspects of functioning of Belarusian dialects

Socio-historical conditions led to the situation that in particular historical periods the Latvian and Russian languages, Latgalian and Belarusian dialects and Polish of the Northern Borderland possessed a different prestige and embraced certain social spheres of the local community which inhabited Kraslav region. Analysing the sociolinguistic situation by means of the domain method including all the generations of interlocutors as well as taking the chronological aspect into consideration made it possible not only to look at the function of Belarusian dialects but also to give a wide picture of the whole linguistic situation in the researched area.

The family-neighbours domain has invariably been served most of all by a *simple speech* (mowa prosta) and a local variation of Russian for many years. We can only talk about slight differences in the dialect (the degree of saturating it with

words of Belarusian, Russian or Polish origin) depending on the age and origin of the informants of the oldest generation.

The middle generation and youth use Russian. Latvian or Latgalian is less frequently the language of conversation (nationally mixed families or a few neighbours speaking Latvian or Latgalian). In case of the family-neighbours domain the most important criterion is not the origin but the interlocutor's age.

A look at the Belarusian educational system in Latvia shows with hindsight that the Belarusian minority had little opportunity of attending their schools. Definitely the best period is the inter-war years when Belarusian schools usually functioned freely. The majority of my informants who were born in Latvia before the war attended a Belarusian school. After World War II the Belarusians could attend only Russian schools (no one chose a Latvian school). This led to substantial russification of the middle generation of informants mainly.

Regaining independence by Latvia allows of free opening of schools, however the weakness of Belarusian institutions (poor organisation and co-operation as well as financial limitations) and no demand for Belarusian schools on the part of the Belarusians themselves result in only one Belarusian school functioning in Riga per almost 90 thousand of the Belarusian minority in this country. Therefore we can talk about an ongoing process of russification (to a less extent lettisation) of this national minority what substantially influences their primary language.

Field research done in the visited places proved that there are no major differences in the religious domain which would result from the geographical location. The exception is the Kaplava commune which does not belong to historical Latgale, therefore Latgalian is not the language of liturgy here. Priests usually adjust the language to the needs of the faithful so that Catholics of different nationalities could participate in the Holy Mass. That is why the Mass (or its particular parts) is officiated in four languages: Polish, Latvian, Russian and Latgalian (with the exception of the Kaplava commune). A curiosity is behaviour of the priest taking care of churches in Piedruja, Indra and Indryca who speaks a Belarusian dialect during the Mass.

The choice of the language of the prayer or wedding ceremony usually results from the informant's age and to a less extent from the place of residence. Until the present day a strong attachment to Polish and Latgalian as the languages of liturgy and religion has been visible. The time of the Soviet rule contributed to a considerable increase in the role of Russian which is becoming more and more popular. The Latvian language appeared in liturgy relatively lately (but it already existed as the language of documents in the inter-war period). As the official language it has to be present in church, nevertheless it still plays a minor role. The Belarusian language is also of minor importance but the Belarusian dialect has been present for many years as the language of the prayer at home or confession.

The administrative-public domain is this area of life where the Belarusian community has an opportunity to contact all the languages which function in Kraslav region. These are first of all Russian and Latvian but also literary Belarusian and

to a less extent Polish and Latgalian. There has been a significant increase in the role of the official language recently. In spite of this fact, Russian is widespread as it is still the only fully understood language for all the inhabitants. The Belarusian dialect is of minor importance here – its appearance is connected with the fact that numerous elderly people know no other language than their own speech. Therefore they use the *simple speech* (mowa prosta) in official situations. My interlocutors have a contact mainly with Russian and Belarusian, seldom with Latvian or Latgalian via mass media. The appearance of Polish is limited only to the radio broadcasting from Poland (The Polish Radio Maryja and PR1) and to a Polish school in Kraslav.

The analysis of functioning of all the languages in different domains of life in historical view showed that Belarusian dialects permanently embrace the family-neighbours domain regardless of time (both before World War II, in the Soviet times and at present). Observing strong russification of the middle generation and youth one can expect that the oldest interlocutors are the last generation using the Belarusian dialect every day. The appearance of the *simple speech* (mowa prosta) partly embraces the religious domain as well – the daily prayer or talking to a priest (or an Orthodox priest) and a part of the Holy Mass in Piedruja and Idra churches.

The Latvian language in Kraslav region functioned in the sphere of high culture (social clubs, Latvian schools, partly libraries) in the Soviet times. After Latvia regained independence, the role of Latvian has been growing annually (unfavourably for Russian), especially in the administrative-public domain and schooling system. Latvian appears in religious sphere, too. Nevertheless, it will remain outside the family sphere and as the language of contacts with neighbours it will play a secondary role compared with Russian.

The Belarusian minority usually has a contact with Latgalian dialects only in church (a part of the Mass is officiated in Latgalian, especially in Kraslav) and rarely through a contact with Latgalian neighbours.

Russian, which played the greatest role in the area in the Soviet times, is still the most widespread. It holds and surely will maintain its position in such domains of life as the family or neighbourhood, however it systematically begins to give way to Latvian in working places and partly in official situations. In religious sphere (the Catholic Church) it gradually starts to supersede Polish.

Although literary Belarusian is known to newcomers from Belarus it is obviously their secondary speech and they don't use it in everyday life. The community of Kraslav region has a contact with the language only through the television and radio broadcast from Minsk and to a minimal extent through newspapers.

The Polish language, despite maintaining still high prestige (numerous respondents consider it „a higher, more beautiful and gentle” language), gradually gives way to Russian (in religious sphere). A part of respondents (elderly people, newcomers from Western Belarus) know it but, as in the case of literary Belarusian, it is usually a secondary language. A certain chance may be functioning of Polish in Polish schools.

Belarusian dialects in Kraslav region

The book provides a comparison of dialects of two examined groups – native Belarusians and immigrant population from Western Belarus. Phonetic, morphological, syntactic features and the lexis were a subject of an analysis (partly quantitative). On the basis of the analysed material one can state that:

- the field research confirmed that Belarusian dialects functioning in Kraslav region for many years are undoubtedly the extension of dialects belonging to the so called northern (Polotsk) group, despite the fact that for a long time these lands were outside administrative borders of Belarus (or the Soviet Union) and were divided by the river Daugava;
- the Belarusian character of dialects functioning in Kraslav region has been preserved in phonetics and inflection, particularly in the speech of newcomers. It is confirmed by prevalence (and in fact domination) of appearance of such linguistic features as the voiced (ɣ), labial and nonsyllabic (ʉ), *dzekanye*, *tsekanye* and *yakanye* (both dissimilative and non-dissimilative) or the Belarusian type of *akanye*;
- phonetics and inflection, which have a temporary character in Northern Belarus (and surely in Kraslav region as well), begin to acquire crossness features. Variant realisations of one feature accordingly to the specificity of the Belarusian language (dialect) or accordingly to Russian are visible in the speech of one interlocutor (particularly in utterances of those inhabitants of Kraslav region who have lived there for many generations). This is visible in the speech of native Belarusians in the example of the (c') ending of 1st conjugation verbs, 3rd person singular and plural, present and future tense, or the appearance of the soft (ř) where the frequency of Russian forms was respectively 33,50% and 27,80% of all possible occurrence;
- mixed character of phonetics and inflection is more apparent in the speech of people coming from Latvia and this process undoubtedly started there earlier fostered by lack of opportunity to receive education at Belarusian schools;
- because of the fact that the speech of both examined communities represents one dialectal group, the linguistic unification, though apparent, does not embrace the dialect from the territory of Braslav and Miory regions towards Kraslav dialects (as both are characterised by occurrence of the same linguistic features) and it is in fact the process of russification typical of Belarusian dialects in other parts of the country;
- widespread and alternate functioning of Belarusian and Russian lexemes (mainly in the speech of newcomers from Western Belarus) which name the same referent is apparent, therefore we can talk about a mixed, Russian-Belarusian character of the lexis with obvious superiority of Russian terminology;
- among all the levels of the language the differences in the language between natives and newcomers can be discussed only regarding the lexis. Several dozens of

years ago people coming from Braslav region were characterised by the vocabulary typical of Western Belarus whereas the native, Latvian Belarusians used terminology spread in the zone of dialects from North-Eastern Belarus. Currently we can observe a rather strong unification of the two groups' lexis which occurred (in the case of newcomers) towards north-eastern dialects. Therefore it became similar to the vocabulary spread in Kraslav region for many years, i.e. closer to the Russian language;

- the structure of the dialect in the researched area has been preserved quite well what can be confirmed by the frequency with which features typical of this territory or the zone of dialects of North-Eastern Belarus occur. This mainly applies to the speech of newcomers from Western Belarus and native interlocutors to less extent.

Translated by Marta Dąbrowska

8. ZDJĘCIA I MAPY

W trakcie badań terenowych nie zawsze jest możliwe uchwycenie wszystkich interesujących aspektów tylko z pomocą dyktafonu i notatek. Z tego też powodu wiele rzeczy zostało uwiecznionych aparatem fotograficznym. Archiwum liczy łącznie około 9000 zdjęć i ponad 40 krótkich filmów. Na fotografiach znaleźli się zatem informatorzy, z którymi rozmawiałem, wiele domów i budynków (których architektura wskazuje na białoruski, łotewski czy sowiecki typ zabudowy), świątynie (zarówno zabytkowe, jak i współczesne: kościoły katolickie i protestanckie, cerkwie prawosławne czy molenna) oraz miejsca związane z kultem religijnym (przydrożne krzyże), cmentarze (katolickie, prawosławne, starowierskie, żydowskie, luteriańskie). Fotografowanie i nakręcanie krótkich filmów dotyczyło także obrzędów kościelnych i cerkiewnych (chrzciny, ślub, pogrzeb) oraz mszy i świąt kościelnych. Na szczególną uwagę zasługują napisy nagrobne w wielu językach, dwujęzyczne tablice z nazwami ulic i ogłoszenia gminne.

Umieszczone w niniejszej monografii zdjęcia stanowią uzupełnienie przede wszystkim opisu sytuacji socjolingwistycznej, jaka panuje w Krasławiu i trzech omawianych gminach. Zdjęcia, ułożone w porządku tematycznym, odnoszą się do: rodziny, edukacji, religii i życia codziennego. Wszystkie fotografie zostały wykonane przeze mnie osobiście.

Białorusini z wioski Stremki, lato 2005

W trakcie badań terenowych, wywiad z mieszkanką Webborne, lato 2005

Drewniana chata z 1923 roku, Piedruja

Katolicki „czerwony kąt” w chacie Białorusinki, Krzywosielce (2005)

Rosyjsko-łotewska szkoła średnia w Indrze, w latach 1941–1944 gimnazjum białoruskie

Rosyjska szkoła podstawowa w Piedrui, w latach 1922–1935 białoruska szkoła podstawowa

„Pramień” – jedyna białoruskojęzyczna gazeta wydawana obecnie na Łotwie

Barokowo-klasycystyczny kościół św. Ludwika w Krasławiu (1755–1767)

Luterańska kircha w Krasławiu (1938)

Cerkiew prawosławna pw. Najświętszej Matki Boskiej w Weckapłowie (1794)

Molenna starowierska w Krasławiu (2008)

Nagrobek z napisem sporządzonym polszczyzną północnokresową,
cmentarz katolicki w Wajwodach

Białorusinka przy rodzinnym grobie, cmentarz katolicki w Bieriozkach

Nagrobek w języku białoruskim na cmentarzu katolickim w Wajwodach

HOŁAS DUŠY

KNIŻKA DA NABAŽENSTWA
dla
BIEŁARUSAŭ - KATALIKOŭ

Ułazyŭ Ks. K. Stepowič.

II wydańnie
Papraŭlenaje i dapoŭnienaje

WILNIA — — — 1934 h.

Wydańnie „Bielaruskaha Katalickaha
Wydawiectwa“.

Strona tytułowa białoruskiego modlitewnika
wydanego w Wilnie alfabetem łacińskim (1934)

Dwujęzyczna tabliczka z nazwą ulicy w Krasławiu (2005)

Krosno tkackie z prostym ręcznym mechanizmem przerzutowym, Indra (2. poł. XIX w.)

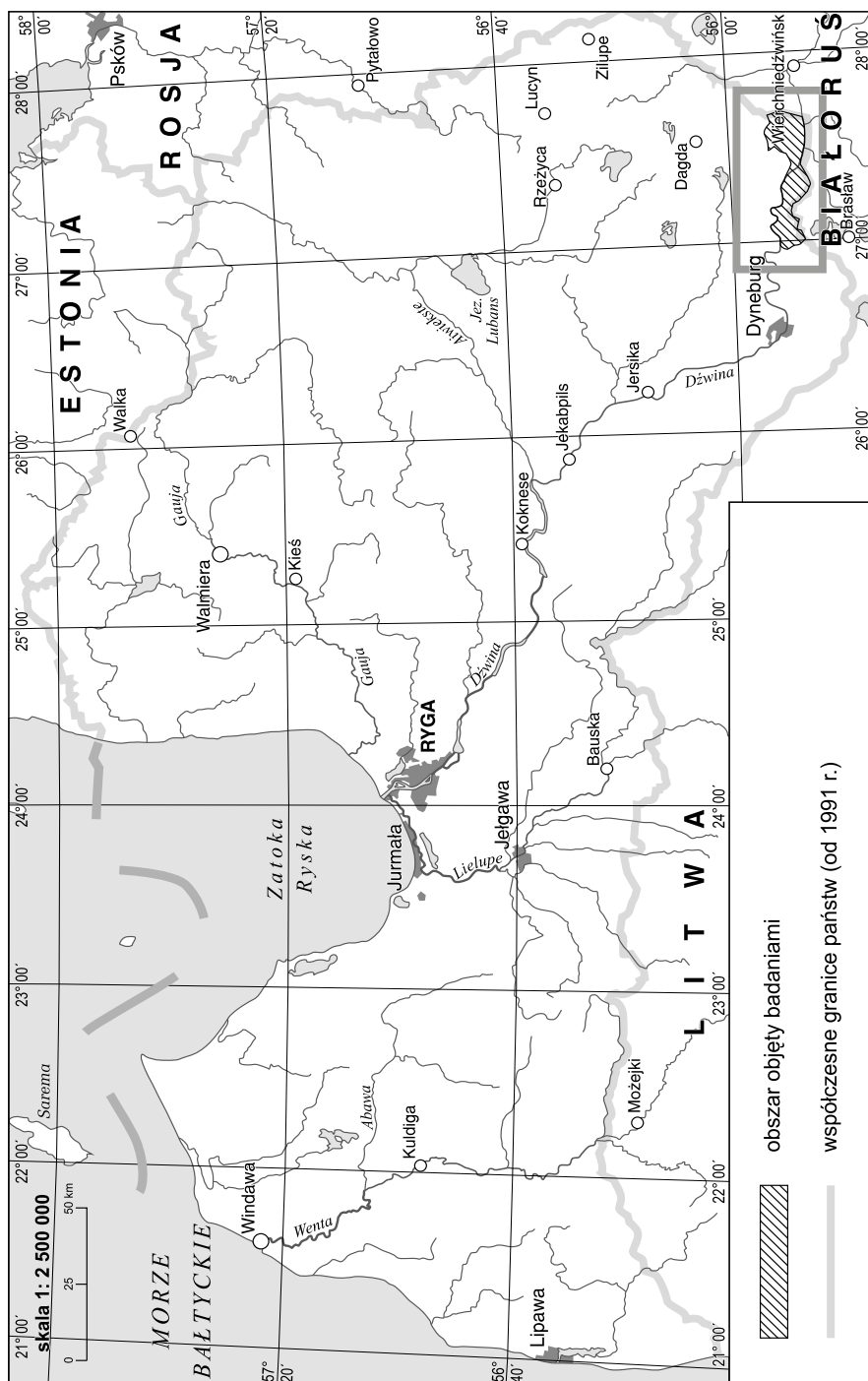
Drewniany kołowrotek tkacki o konstrukcji pionowej, Indra

Korab – kosz ze słomy do przechowywania ziarna zbóż, Bieloje (pocz. XX w.)

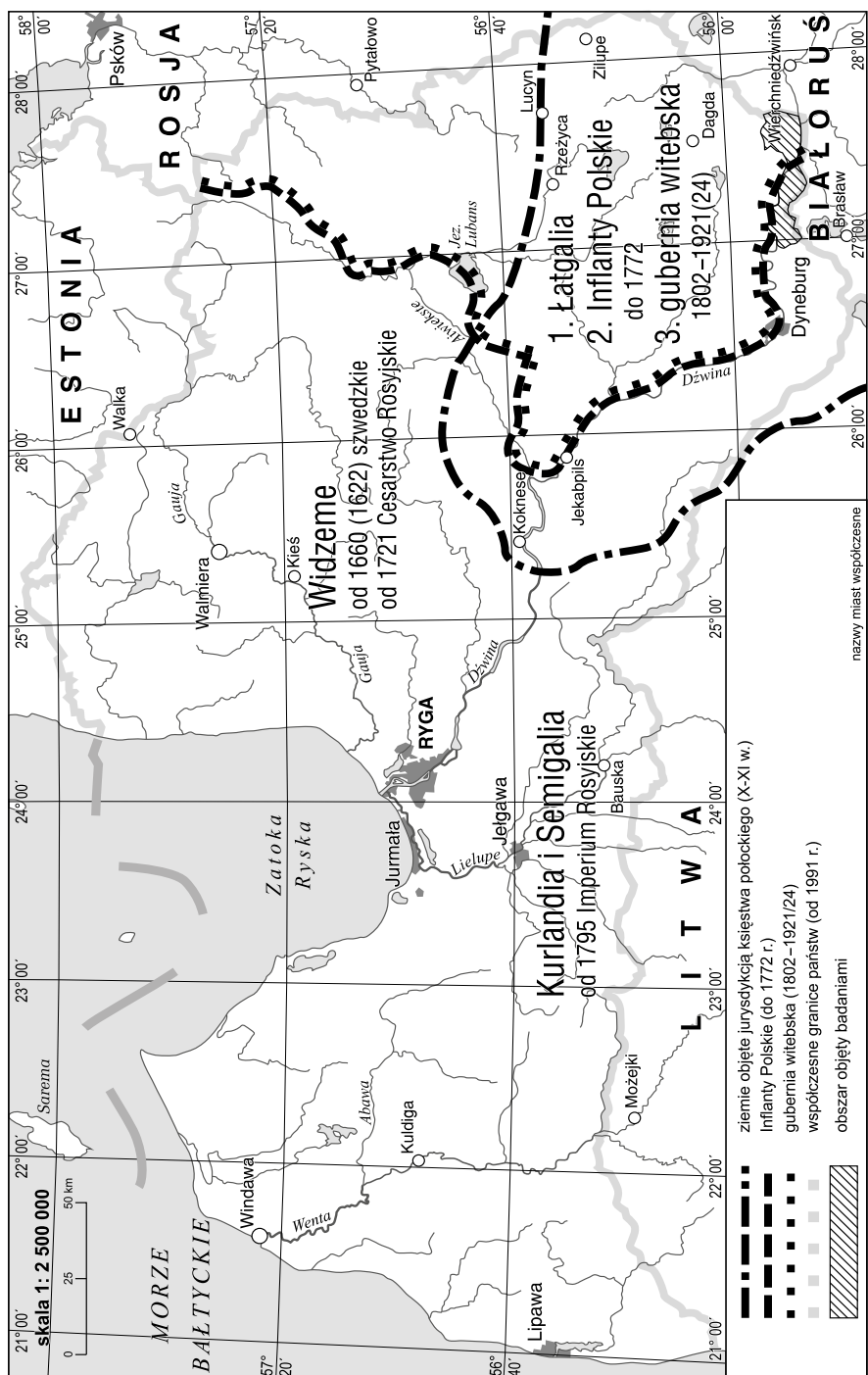

Pożegnanie z Łatgalią; autor po zakończonych badaniach terenowych w rejonie krasławskim, Piedruja (lato 2005)

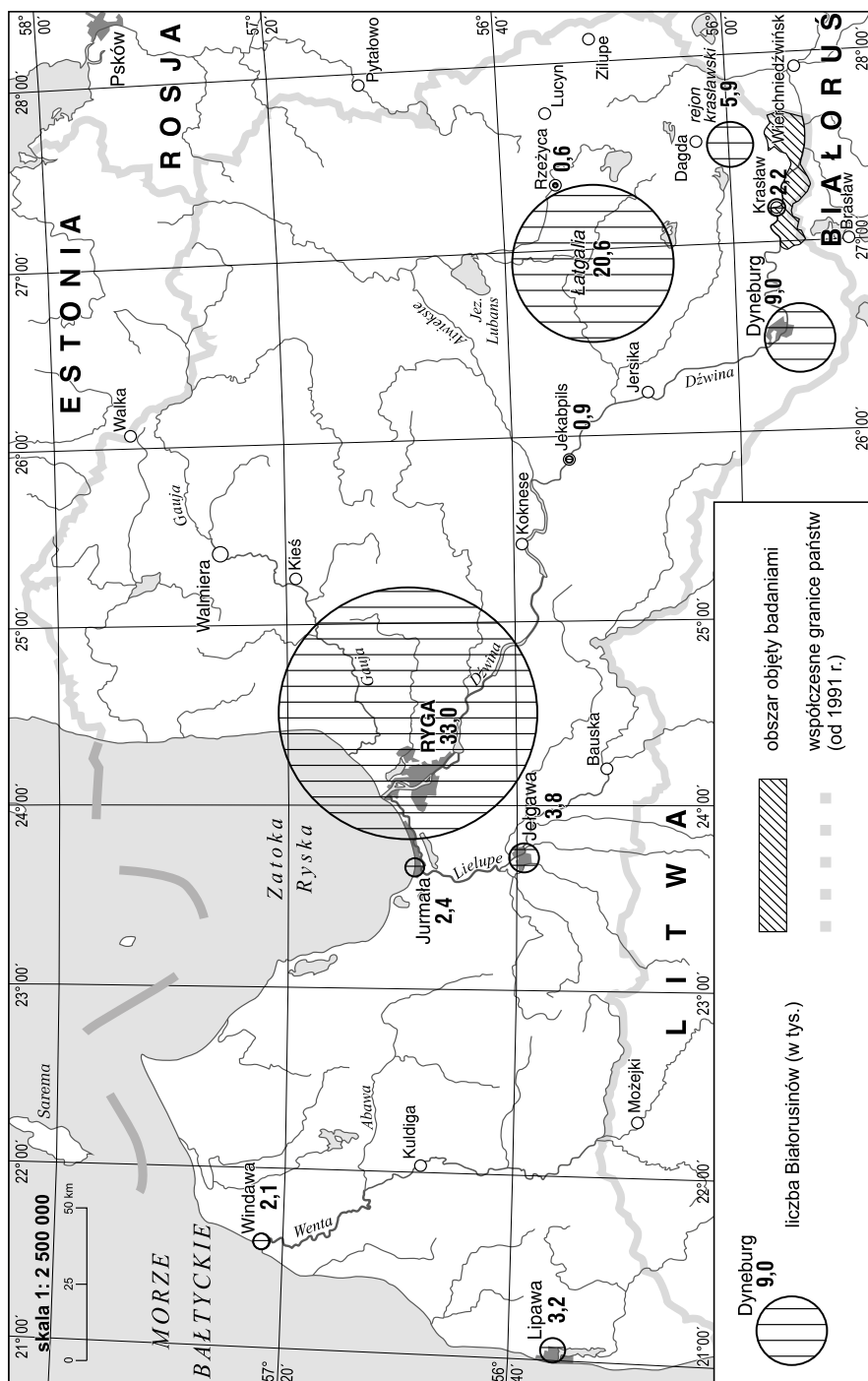
opracowanie kartograficzne: Patrycja Puncewicz

Mapa 1. Łotwa współczesna (2009 r.)

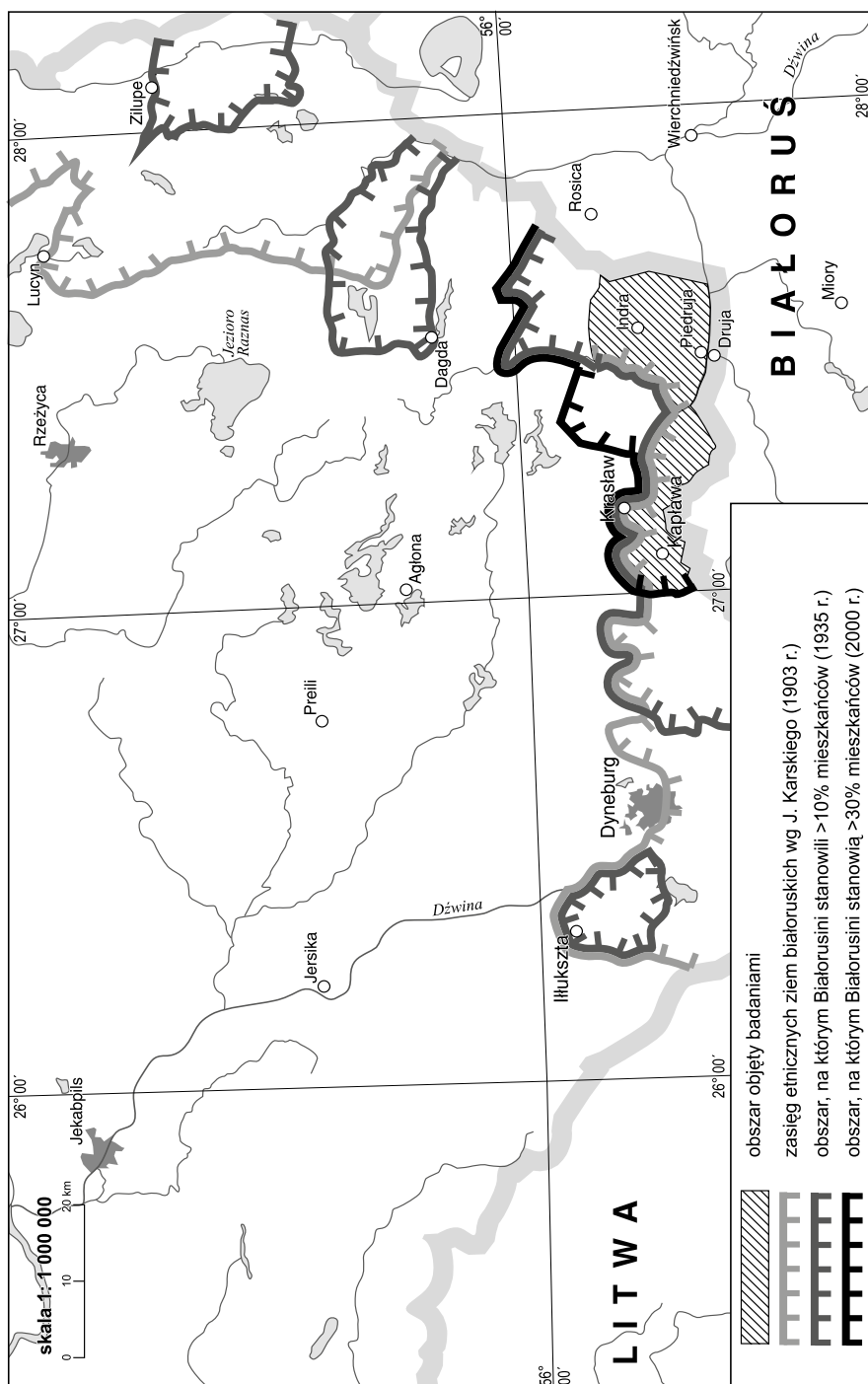

opracowanie kartograficzne: Patrycja Punczewicz

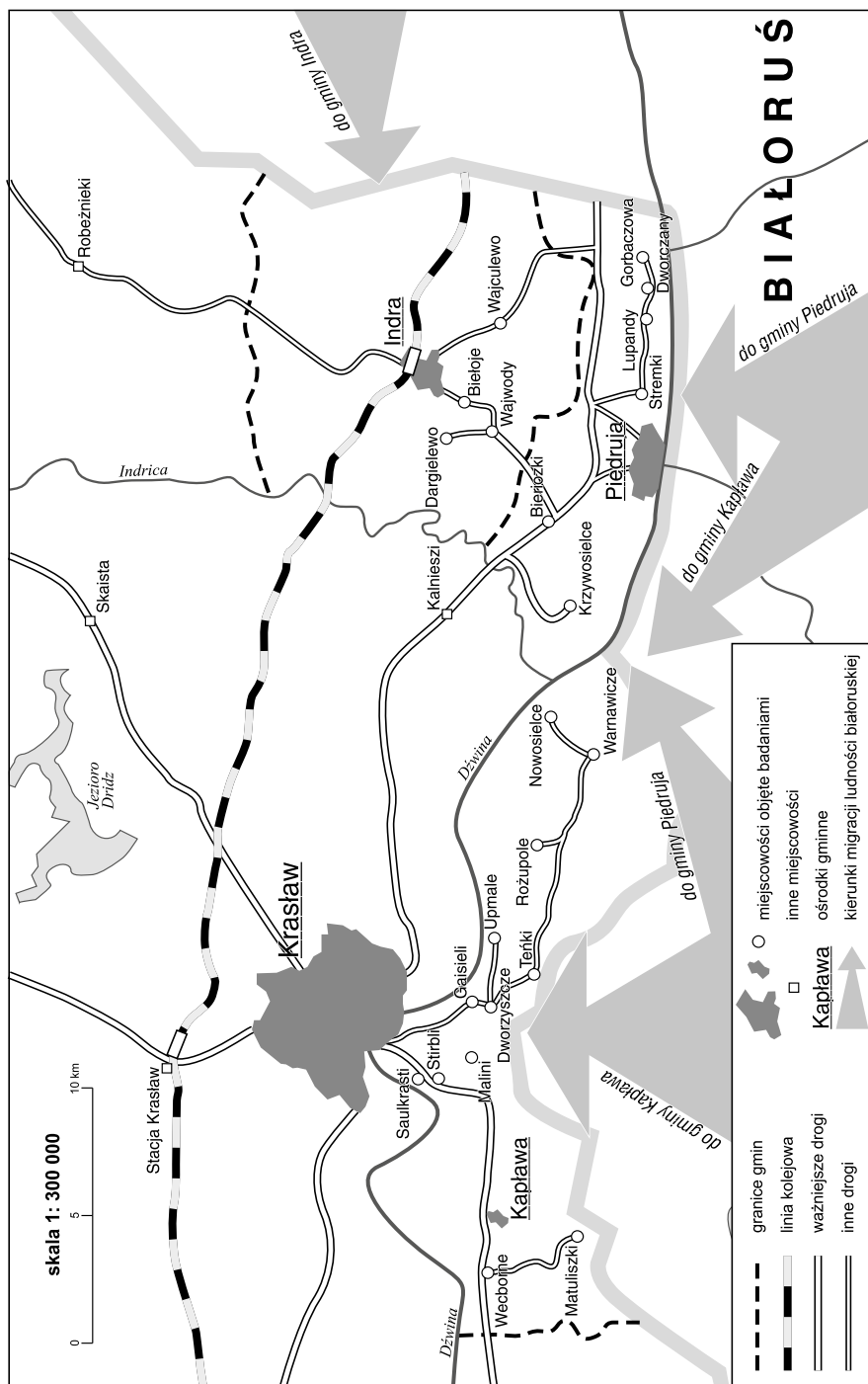
Mapa 2. Ziemie łotewskie na przestrzeni dziejów

opracowanie kartograficzne: Patrycja Puncewicz

Mapa 4. Zasięg osadnictwa białoruskiego w południowo-wschodniej Łotwie opracowanie kartograficzne: Patrycja Punciewicz

opracowanie kartograficzne: Patrycja Puncewicz